

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/146708>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-05 and may be subject to change.

Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens

Frank Huysmans

MEDIAGEBRUIK EN DE TEMPORELE ORGANISATIE
VAN HET DAGELIJKS LEVEN IN HUISHOUDENS

Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens

een wetenschappelijke proeve op het gebied van de Sociale Wetenschappen

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Nijmegen,
volgens besluit van het College van Decanen
in het openbaar te verdedigen op
donderdag 25 januari 2001
des namiddags om 3.30 uur precies

door

Franciscus Joannes Maria Huysmans

geboren op 9 april 1970 te Bant

Promotor: prof. dr. K. Renckstorf
Co-promotoren: dr. J.G.M. Lammers
dr. F.P.J. Wester

Manuscriptcommissie: prof. dr. A.J.A. Felling, voorzitter
prof. dr. R. Laermans (Katholieke Universiteit Leuven)
prof. dr. P.C. Neijens (Universiteit van Amsterdam)

Illustratie omslag: 'Zjizn' zametsjatel'nych ljoedej' ('Het leven van bijzondere mensen')
Iouri Chtapakov, St. Petersburg

Tweede druk (PDF, tekstgelijk aan eerste druk)

Eerste druk (papier, januari 2001) | © 2001 Frank Huysmans
Tweede druk (PDF, februari 2016) | © 2016 Frank Huysmans (CC-BY 4.0)

ISBN13: 9789090144191 / ISBN10: 9090144196

NUGI 656

NUR 810 - communicatiekunde algemeen

Dit werk is gelicenseerd onder een Creative Commons Naamsvermelding 4.0 Internationaal licentie. Bezoek <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> om een kopie te zien van de licentie of stuur een brief naar Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

Voorwoord

Bij het voltooien van een boek als dit, waarin wordt stilgestaan bij de wijze waarop mensen hun dagelijks leven temporeel organiseren, is het tijd voor een woord van dank, gericht aan velen die op enigerlei wijze aan het resultaat hebben bijgedragen door deel uit te maken van mijn dagelijkse leven.

Een woord van dank wil ik op de eerste plaats richten aan promotor Karsten Renckstorf en copromotoren Jan Lammers en Fred Wester voor hun interesse in de manier waarop ik invulling heb gegeven aan een aio-project dat oorspronkelijk vooral een methodische inslag had. Dat het resultaat ook en vooral een theoretisch en methodologisch karakter heeft gekregen, is in niet geringe mate te danken aan hun enthousiaste en altijd kritische begeleiding in wat ik onder verwijzing naar hun voornamen het 'JFK-overleg' ben gaan noemen - overigens met meer vertrouwen in een goede afloop van de besprekingen dan die aanduiding suggereert.

Verder wil ik alle collega's bedanken met wie ik sinds mijn afstuderen in 1992 bij Communicatiewetenschap heb mogen samenwerken. Speciale dank gaat uit naar Paul Hendriks Vettehen, van wie de aanzet tot dit project afkomstig is; Henk Westerik, wiens briljante humor menige werkdag kleur gaf; Alexander Pleijter, met wie ik bijna dagelijks het rollen van de bal op de (inter)nationale voetbalvelden besprak; en Gabi Schaap, die gedurende de veldwerkfase en de codering van de gegevens mijn steun en toeverlaat was. In de fase van het veldwerk waren verder de studenten onmisbaar die heel Nijmegen doorkruisten om interviews af te nemen en dagboeken in te zamelen.

Ook buiten de muren van de (eigen) alma mater heb ik onmisbare steun en hulp mogen ontvangen. In gezelschap van Pascale Peters en Koen Breedveld beleefde ik een stimulerende avond op enkele Weense terrassen in 1996; Koen ben ik daarnaast dank verschuldigd voor zijn correcties op en opmerkingen bij een eerdere versie van de 'onderzoekshoofdstukken'. Dank gaat ook uit naar Gert Verschraegen, die het theoretische gedeelte las en van waardevol commentaar voorzag. Armin Scholl volgt al sinds 1991 mijn wetenschappelijke *Werdegang* met belangstelling; *fachsimpeln* met hem is een continue bron van inspiratie. Christine Mitchell en Ioura Chtapakov lukte het om Ioura's illustratie per post naar Nederland te krijgen. Rob Nieuwenstein las het gehele manuscript kritisch door en behoedde me voor taalfouten; Christoph Lüthy controleerde het Engels in de samenvatting. Uiteraard berust de verantwoordelijkheid voor resterende fouten, onduidelijkheden en andere onaangenaamheden bij mij.

Op persoonlijk vlak gaat mijn dank uit naar Barbara, met wie ik het grootste gedeelte van de nu afgesloten periode samen ben opgetrokken. Tijdens de bij het schrijven onvermijdelijke dalletjes en dalen heb ik veel steun aan haar gehad, waarbij ik vooral denk aan de in Évora samen uitgedachte strategie. Een simpel woord van dank weegt niet op tegen haar aandeel in dit proefschrift.

Verder wil ik Manon danken voor haar aandeel in een veelbelovend begin van een nieuwe fase in mijn leven. Heleen en Frans waren steeds benieuwd naar de vorderingen en hun kinderen hielpen me het academische leven te relativieren (citaat Daan: “Je hoofd is te zwaar, d’r zit te veel in”). Mijn ouders, Cor en Tineke, wil ik tenslotte danken voor al hun liefde en zorg in de dertig jaar dat ik ze nu ken. Aan hen draag ik dit boek op.

Nijmegen, november 2000

Verantwoording bij de tweede druk

Vijftien jaar geleden verdedigde ik dit proefschrift aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, inmiddels Radboud Universiteit geheten. Een commercieel succes is de eerste druk niet geworden. Sporadisch kwam er een bestelling binnen. Nog altijd beschik ik over een kleine veertig exemplaren van de eerste, papieren versie. Die is overigens tegen een vriendenprijsje te bekomen.

Inhoudelijk zijn er geen wijzigingen doorgevoerd. Bij het converteren van de verouderde Word- en Excelbestanden heb ik erop gelet dat deze tweede versie een paginagetrouwe kopie is van de eerste: de paginanummering komt dus overeen, wat het eventuele citeren vergemakkelijkt. Een enkele woordafbreking kan verschillen, maar de pagina-afbreking is (op een drietal hardnekkige voetnoten na) identiek. Verder hadden de appendices in de eerste versie een paginanummering, die nu is weggelaten.

In de hoop dat het boek alsnog meer lezers vindt wanneer het gratis te downloaden en te hergebruiken is, is deze tweede editie onder een Creative Commons-Naamsvermelding 4.0 Internationaal-licentie (CC-BY 4.0), oftewel in open access gepubliceerd. Alle vormen van hergebruik zijn toegestaan, mits de naam van de oorspronkelijke auteur erbij wordt vermeld.

Den Haag, februari 2016

Voor Cor en Tineke

“Handeln soll .. ein menschliches Verhalten (einerlei ob äußeres oder innerliches Tun, Unterlassen oder Dulden) heißen, wenn und insofern als der oder die Handelnden mit ihm einen subjektiven *Sinn* verbinden”

Max Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1921

“Schon eine oberflächliche Analyse zeigt .. , daß das *Sinnproblem* ein *Zeitproblem* ist, allerdings nicht ein solches der physikalischen Raumzeit, die teilbar und meßbar ist, oder der historischen Zeit, die immer eine von äußeren Begebenheiten erfüllter Ablauf bleibt, wohl aber ein solches des »inneren Zeitbewußtseins«, des Bewußtseins der je eigenen Dauer, in dem sich für den Erlebenden der Sinn seiner Erlebnisse konstituiert”

Alfred Schütz, *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt*, 1932

“Der Sinn des Handelns ergibt sich immer schon aus der Verweisung auf andere Handlungen oder auf sonstige Ereignisse; seien es Handlungen derselben Person oder Handlungen anderer Personen; seien es vorangegangene oder als Folgehandlungen erwartete Handlungen. Es sind also zunächst Handlungszusammenhänge, die den Sinn der einzelnen Handlungen konstituieren, die ihn vereinzeln, die ihn zurechenbar machen; die erkennbar, erwartbar, forderbar machen, daß Handlung als Einzelereignis eingesetzt wird, das eine Differenz zwischen Vergangenheit und Zukunft einschiebt und dadurch Zeit bewegt”

Niklas Luhmann, *Temporalstrukturen des Handlungssystems:
Zum Zusammenhang von Handlungs- und Systemtheorie*, 1980

Inhoud

- 1 Achtergrond en probleemstelling 13
 - 1.1 Achtergrond 14
 - 1.2 Probleemstelling 18
 - 1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie 20
 - 1.4 Opbouw van de studie 21

- 2 Handelingstheoretische concepties van 'publieksactiviteit',
'mediagebruik', 'huishouden' en 'temporele organisatie van het
dagelijks leven' 23
 - 2.1 Publieksactiviteit in massacommunicatieprocessen 24
 - 2.1.1 De uses and gratifications-benadering 24
 - 2.1.2 Het ontstaan van een handelingstheoretisch perspectief op
publieksactiviteit 28
 - 2.2 Publieksactiviteit in een handelingstheoretisch begrippenkader 30
 - 2.2.1 Gedrag versus handelen: twee paradigma's 31
 - 2.2.2 Mediagebruik als een vorm van sociaal handelen 33
 - 2.3 Een handelingstheoretische conceptualisering van 'huishouden' 37
 - 2.3.1 Het huishouden en sociale interactie 37
 - 2.3.2 Het huishouden als systeem van sociale handelingen 40
 - 2.4 Een aanzet tot conceptualisering van 'temporele organisatie van het
dagelijks leven in huishoudens' 45
 - 2.4.1 De relationering van handelingen 46
 - 2.4.2 Naar een uitwerking van een theoretisch kader voor de bestudering
van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens
50

- 3 Tijd, bewustzijn en handelen: een sociaal-wetenschappelijke
conceptualisering 53
 - 3.1 Sociale tijd: de historische en culturele relativiteit van tijd 54
 - 3.1.1 Tijdrekening en de vraag naar 'sociale' tijd 54
 - 3.1.2 Sociale tijd en sociaal handelen: de sociale constructie van tijd 58
 - 3.2 De temporaliteit van het bewustzijn: psychische tijd 61
 - 3.2.1 Het 'innerlijke tijdbewustzijn' in de fenomenologische sociologie 62
 - 3.2.2 'Bewustzijnstijd' in systeemtheoretische interpretatie 68

- 3.3 De temporaliteit van het handelen: sociale tijd 71
 - 3.3.1 Sociale tijd in de fenomenologische sociologie van Schütz 71
 - 3.3.2 Sociale tijd in de pragmatische sociologie van Mead 75
 - 3.3.3 Tijdstructuren in sociale systemen 81
- 3.4 Psychische tijd, sociale tijd en de temporele organisatie van het dagelijks leven 96
 - 3.4.1 De relationering van psychische en sociale tijd 96
 - 3.4.2 De temporele organisatie van het dagelijks leven 101
 - 3.4.3 Consequenties voor de handelingstheoretische benadering 105
- 4 Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens in theoretisch perspectief 111
 - 4.1 Het huishouden als sociaal systeem 112
 - 4.1.1 Gezin als sociaal systeem 114
 - 4.1.2 Huishouden en gezin 118
 - 4.2 Huishoudens en hun omgeving 120
 - 4.2.1 De psychische omgeving: personen 121
 - 4.2.2 De sociale omgeving: sociale systemen 122
 - 4.3 Structurele koppelingen: de ontwikkeling van verwachtingsstructuren 124
 - 4.3.1 De psychische omgeving 125
 - 4.3.2 De sociale omgeving 127
 - 4.3.3 Verwachtingsstructuren en de kloktijd 128
 - 4.3.4 Verwachtingsstructuren en tijdsbesteding 130
 - 4.4 Verwachtingsstructuren en mediagebruik in huishoudens 130
 - 4.4.1 Media en de temporele organisatie van het dagverloop 133
 - 4.4.2 Temporele kenmerken van mediaboodschappen 136
 - 4.4.3 Mediagebruik en mediatijdsbesteding 138
 - 4.5 Een onderzoek naar samenhang in het mediagebruik van huisgenoten 141
- 5 Observatie en analyse van mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens middels tijdsbestedingsonderzoek 147
 - 5.1 Methodologische overwegingen: de wetenschappelijke observatie van huisgenoten en huishoudens 148
 - 5.1.1 Empirisch onderzoek en de operatief-constructivistische kennistheorie 148
 - 5.1.2 Het observeren van het dagverloop van huisgenoten en huishoudens 154

- 5.2 Tijdsbestedingsonderzoek: onderzoeksontwerp, steekproeftrekking en validiteit 158
 - 5.2.1 Onderzoeksontwerp 159
 - 5.2.2 Steekproeftrekking 168
 - 5.2.3 Validiteit 171
- 5.3 Operationalisering: het onderzoek 'Tijdstructuren in huishoudens 1997' 175
 - 5.3.1 Onderzoeksinstrumenten 176
 - 5.3.2 Selectie van onderzoekseenheden: huishoudens, personen, dagboekdagen 177
 - 5.3.3 Veldwerkprocedure 180
- 5.4 Analyse: van tijdsbesteding naar tijdsordening 183
 - 5.4.1 Activiteiten als 'events' en tijdsbesteding als 'event sequence' 183
 - 5.4.2 De onderlinge afhankelijkheid van activiteitensequenties van huisgenoten 185

- 6 Samenhang in het mediagebruik van huisgenoten in Nederland en Zweden 189
 - 6.1 Evaluatie van het tijdsbestedingsonderzoek 191
 - 6.1.1 Onderzoeksinstrumenten 192
 - 6.1.2 Selectie van onderzoekseenheden: huishoudens, personen, dagboekdagen 205
 - 6.1.3 Veldwerkprocedure 216
 - 6.2 Samenhang in de vrijetijd- en mediatijdbudgetten van huisgenoten: multilevelanalyse 218
 - 6.2.1 Het individuele vrijetijdbudget in het huishouden 219
 - 6.2.2 Individuele tijdbudgetten voor televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen in het huishouden 228
 - 6.2.3 Tijdbudgetten voor het in aanwezigheid van huisgenoten televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen 234
 - 6.3 Samenhang in de vrijetijdsbesteding en mediatijdsbesteding van huisgenoten in het dagverloop: multilevelanalyse 239
 - 6.3.1 De individuele besteding van vrije tijd in het dagverloop 240
 - 6.3.2 Individueel televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen in het dagverloop 245
 - 6.3.3 In aanwezigheid van huisgenoten televisie kijken, radio luisteren en lezen in het dagverloop 250
 - 6.4 Samenhang in het televisie kijken van partners: loglineaire tabelanalyse 254
 - 6.4.1 Samenhang in het televisie kijken van partners in het verloop van de avond 255
 - 6.4.2 Wederzijdse beïnvloeding van elkaars televisie kijken door partners 262

6.5	Samenvatting van de resultaten	265
7	Conclusies en aanbevelingen	271
7.1	Terugkoppeling naar de probleemstelling	271
7.1.1	Beantwoording van de vraagstellingen	272
7.1.2	Bereiken van de doelstelling	275
7.2	Conclusies: bruikbaarheid en beperkingen van een meetinstrument voor onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens	276
7.2.1	Integratie van concepten in het theoretisch kader	277
7.2.2	Systeemtheorie en de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek	278
7.2.3	Onderzoeksmethodiek	282
7.3	Aanbevelingen voor onderzoek	284
7.3.1	Mediagebruik in het dagverloop	284
7.3.2	Gevolgen van verandering van de maatschappelijke tijdsordening voor de temporele organisatie van het dagverloop in huishoudens	285

Summary 289

Literatuur 299

Appendices

- A. Huishoudensenquête
- B. Individuele enquête
- C. Dagboek versie V (volwassenen)
- D. Dagboek versie K (kinderen)
- E. Weekschema
- F. Respons-formulier
- G. Codeerschema dagboeken

Curriculum vitae

1 Achtergrond en probleemstelling

Iedereen die wel eens een boek of een dagblad ter hand neemt of de televisie of radio aanzet, en dat is in Nederland nagenoeg iedereen, doet dat - willekeurig of onwillekeurig - op een bepaald moment van de dag. De keuze voor dat moment kan te maken hebben met het tijdstip van uitzending of verschijning, bijvoorbeeld luisteren naar een radioprogramma op het moment dat het wordt uitgezonden, of het lezen van de ochtendkrant meteen nadat deze op de deurmat ploft. Ze kan hier echter ook los van staan: het programma kan worden opgenomen en later afgeluisterd en de ochtendkrant kan pas 's avonds ter hand worden genomen omdat andere bezigheden voorrang genieten. Soms zetten we alles opzij voor de televisie, zoals bij belangrijke wedstrijden van het nationale voetbalelftal, soms ook wordt het toestel dagenlang niet aangezet. Media als televisie, radio, geluidsdragers, kranten, tijdschriften, boeken en het internet hebben een min of meer vaste plaats in onze dagindeling. Hoe vast die plaats is, hangt af van de andere bezigheden die we verrichten en de prioriteiten die we aan die bezigheden toekennen. Het hangt ook af van de bezigheden van degenen in onze directe sociale omgeving. Hun planning is ook, in ieder geval ten dele, onze planning, want samen avondeten om 18 uur lukt niet wanneer een of meerdere huisgenoten nog niet thuis zijn. Onze dagindeling is met andere woorden geen puur individuele aangelegenheid. Huisgenoten, vrienden maar ook volkomen vreemden kunnen er invloed op uitoefenen. Ook in groter verband zijn we niet totaal vrij in wat we doen op elk moment van de dag. Het is moeilijk winkelen om 4 uur 's nachts, naar de disco gaan om 10 uur 's ochtends en een ontbijt bestellen in een restaurant om 7 uur 's avonds. Er bestaan in elke samenleving wetten en normen over wat je op bepaalde tijden van de dag wel kunt doen en wat niet.

Wat we op welk moment van de dag doen, hangt kortom samen met de andere dingen die we moeten of willen doen, met wat anderen moeten of willen doen en met wat in een samenleving gebruikelijk en toegestaan is (en wat niet). Vanuit deze invalshoek willen we in deze studie kijken naar mediagebruik, in concreto het kijken naar de televisie en videobanden, het luisteren naar radio en geluidsdragers en het lezen van kranten, boeken, tijdschriften e.d. We willen in kaart brengen hoe mensen hun bezigheden een plaats geven in het dagverloop, oftewel hoe zij hun *dagelijks leven temporeel organiseren*, en meer specifiek kijken naar de plaats van *mediagebruik* in dat dagverloop. We richten ons daarbij ook op de directe sociale omgeving waarin veel mensen dat doen, te weten het *huishouden* waarvan zij deel uitmaken. Ziedaar het onderwerp van de studie: *mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens*.

1.1 Achtergrond

De keuze voor het onderwerp van studie is niet los te zien van een ontwikkeling die zich in theorievorming en onderzoek binnen de communicatiewetenschap heeft afgespeeld. Sinds het begin van de wetenschappelijk bestudering van massacommunicatie heeft het *publiek* van via de massamedia verspreide boodschappen in de communicatiewetenschap aandacht gekregen (vgl. Renckstorf & McQuail, 1996, pp. 1-2). Het beeld dat onderzoekers van het publiek hadden, is in de loop der tijd veranderd. Aanvankelijk overheerste het beeld van een massa van min of meer sociaal geïsoleerde individuen die doelwit was van doelgerichte beïnvloeding via de nog niet zo lang bestaande massamedia. De media werden in staat geacht, kennis, houdingen, meningen en gedrag van deze individuen in een bepaalde richting te beïnvloeden. Al snel bleek echter uit onderzoek dat de media hierin lang niet altijd succesvol waren. Een verklaring voor dit gegeven werd in verschillende richtingen gezocht. Een ervan was de sociale context waarin individuele ontvangers zich bevonden. De interactie tussen mensen in groepen was iets om rekening mee te houden als men wilde verklaren waarom via de media verspreide boodschappen een groot, een gering, respectievelijk geen effect hebben (Katz & Lazarsfeld, 1955). Ook processen als selectieve blootstelling, waarneming en verwerking van mediaboodschappen bleken een rol te spelen. Mensen neigden ertoe die boodschappen ter kennis te nemen en te onthouden die op de een of andere wijze aansloten bij hun reeds aanwezige kennis, houdingen en meningen, alsmede hiermee strijdige informatie te mijden (zie Maccoby & Maccoby, 1961; Zajonc, 1960; vgl. Renckstorf & McQuail, 1996, p. 2).

Uit deze zoektocht naar verklaringen voor de vaak geringe effectiviteit van de media kwam een onderzoekstraditie voort die onder de naam *uses and gratifications research* de *activiteit* van het publiek in massacommunicatieprocessen tot centraal aandachtspunt maakte. ‘Actieve ontvangers’ zijn in deze optiek mensen die zelfbewust en doelgericht omgaan met mediaboodschappen, die in staat zijn keuzes uit het massamediale aanbod te maken die aansluiten bij hun behoeften en motieven (Renckstorf & McQuail, 1996, p. 3). De verwantschap met stromingen in de handelingstheoretische sociologie leidde er vervolgens toe dat de activiteit van het publiek vanuit een *handelingstheoretisch perspectief* werd bestudeerd (vgl. Anderson & Meyer, 1988; Renckstorf, 1989; Renckstorf & Wester, 1992). Mediagebruik werd als een vorm van sociaal handelen geconceptualiseerd, namelijk als het vanuit de eigen behoeften en motieven omgaan met media en hun boodschappen, en als zodanig bestudeerd. Vanuit het referentiekader van de interpretatieve sociologie werd de aandacht sterker dan voordien gericht op processen van betekenisverlening in alledaagse situaties aan de omringende sociale werkelijkheid. Deze stap werd gemotiveerd vanuit de constatering dat mediagebruik in hedendaagse samenlevingen dermate is geïntegreerd in alledaagse handelingspatronen, dat handelingstheoretische concepten als ‘alledaags handelen’ en ‘alledaagse kennis’ zich goed leenden voor de sociaal-wetenschappelijke bestudering ervan (Renckstorf, 1989, p. 327).¹

Het bestuderen van mediagebruik vanuit handelingstheoretisch perspectief betekent niet slechts het herdefiniëren van centrale begrippen uit de *uses and gratifications*-traditie vol-

¹ Een uitgebreidere bespreking van de *uses and gratifications*- en mediagebruik als sociaal handelenbenaderingen is te vinden in hoofdstuk 2.

gens het gezegde ‘oude wijn in nieuwe zakken’. Het betekent ook een perspectiefwisseling die verband houdt met het ‘importeren’ van een ander systeem van begrippen én achterliggende aannames. Zo legt een handelingstheoretische optiek een grotere nadruk op hoe mensen betekenis verlenen aan hun omgeving en hoe zij de media gebruiken bij het definiëren van situaties waarin zij zich bevinden (Schoening & Anderson, 1995, p. 106). Veel van die situaties zijn sociale situaties, waarin mensen interacteren met anderen en sociaal geconstrueerde betekenskaders hanteren. Vandaar dat handelingstheoretisch geïnspireerd onderzoek vaak de *sociale context* waarbinnen individueel mediagebruik plaatsvindt tot (deel-)object van onderzoek maakt: het gezin of het huishouden (bijv. Bryce, 1987; Lindlof & Traudt, 1983; Lull, 1988a). Daarnaast richt een handelingstheoretische optiek de aandacht sterker op *routines* in het menselijk handelen (Renckstorf & Wester, 1992, pp. 183-184; Schoening & Anderson, 1995, p. 107). Mensen ontwikkelen routines om het alledaagse leven min of meer probleemloos te laten verlopen (vgl. Berger & Luckmann, 1966, pp. 137ff.). Het omgaan met media maakt voor velen deel uit van deze routines in het alledaagse leven. Wil men het bestuderen vanuit deze routines, dan kan het omgaan met media niet geïsoleerd worden bekeken, maar moet het juist *in de context van andere activiteiten* worden bestudeerd. Het is namelijk in deze context dat mensen betekenis verlenen aan hetgeen ze horen, zien en lezen.

De twee genoemde aspecten - we zullen ze respectievelijk als *sociale context* en *activiteitencontext* van mediagebruik aanduiden - staan bovendien niet los van elkaar. Routines in het handelen zijn vaak sociale routines, die in sociale interacties tot stand komen. Het gebruiken van media vindt voornamelijk plaats in de vrije tijd, die weer voor een aanzienlijk deel is geconcentreerd in de primaire sociale omgeving van *het huishouden*. Daarom gaan we ons in deze studie met huishoudens bezig houden. Huisgenoten zijn genoodzaakt tot op zekere hoogte een onderlinge afstemming in hun bezigheden aan te brengen om het samen deel uitmaken van een huishouden zonder veel problemen te laten verlopen. Dat betreft bijvoorbeeld afspraken over wie in welke volgorde gebruik maakt van gezamenlijke voorzieningen als de badkamer, over hoe laat er op verschillende dagen van de week gegeten wordt, over hoe laat de kinderen naar bed gaan en hoe laat zij uiterlijk van feestjes terug dienen te zijn, en uiteraard óók over hun kijk-, luister- en leesgedrag op verschillende tijdstippen van de dag en dagen van de week. Etnografisch onderzoek in huishoudens heeft bijvoorbeeld laten zien dat de televisie in verschillende culturen fungeert als begrenzer van andere activiteiten, en dat omgekeerd andere activiteiten grenzen stellen aan het televisie kijken (vgl. Lull, 1988c). In sommige gevallen laten we alles vallen om niets van een programma te hoeven missen, bij andere gelegenheden doen we de televisie pas aan als we er ‘tijd voor hebben’, d.w.z. als we alle verplichtingen achter de rug hebben.

Handelingsroutines binnen huishoudens komen op hun beurt niet tot stand in een sociaal vacuüm. Mensen hebben in het dagelijks leven te maken met tijdseisen buiten de primaire sociale omgeving van het huishouden. Huishoudens zijn op te vatten als relatief eenvoudige sociale systemen in een complex sociaal systeem, de samenleving, waarbinnen zich op verschillende niveaus andere sociale systemen bevinden. Te denken valt aan andere huishoudens, bedrijven en organisaties, winkels, het openbaar en niet-openbaar vervoer, en in meer abstracte zin de economie, het recht, de politiek, het onderwijs, de kerk én de massamedia. Binnen deze complexe sociale samenhangen vindt afstemming in de tijd plaats via deels

wettelijk, deels informeel verankerde afspraken over wat er gebeurt op welke tijdstippen of dagen. Zo zijn er wettelijke regelingen over winkelopenings- en sluitingstijden en werktijden, bestaan er spoor- en busboekjes met aankomst- en vertrektijden, en zijn velen van mening dat men een goede reden moet hebben om iemand midden in de nacht op te bellen. Huishoudens zijn, kortom, net zo min vrij in het organiseren van het dagelijks leven als personen binnen een huishouden dat zijn. Dit leidt ertoe dat *personen in huishoudens tot een temporele organisatie in hun activiteiten moeten zien te komen, waarbij het sociale systeem 'massamedia' met zijn relatief vaststaande tijdschema's een belangrijke rol speelt*. Dit verschijnsel is hier onderwerp van studie.

De keuze voor het onderwerp *mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens* is afgeleid uit een theoretisch perspectief op het sociale verschijnsel massacommunicatie. Daarmee kan uiteraard niet worden volstaan. De vraag die moet worden beantwoord is welke aspecten van het onderwerp in eerder onderzoek al zijn behandeld, en welke aspecten vanuit handelingstheoretisch oogpunt nadere bestudering behoeven. De twee genoemde aspecten - de activiteitencontext en de sociale context van mediagebruik - zijn in de communicatiewetenschappelijke literatuur onderwerp van empirisch onderzoek geweest. Wat tot dusverre onderbelicht is gebleven, is de *combinatie* van beide aspecten. Enerzijds is er onderzoek verricht naar de integratie van mediagebruik in de dagelijkse activiteiten van *individen* los van hun directe sociale omgeving. Anderzijds is de rol van mediagebruik (de facto nagenoeg uitsluitend televisie kijken) in het gezinsleven bestudeerd waarbij de activiteitencontext weliswaar werd meegenomen, maar slechts als een nader te onderzoeken aspect werd genoemd. Hieronder geven we een overzicht van de aspecten die onderwerp van studie zijn geweest.²

1) De activiteitencontext van individueel mediagebruik:

- studies naar het gebruik dat mensen van media als televisie, radio en dagbladen maken *op verschillende momenten van de dag* (Berg & Kiefer, 1996, pp. 65-74; Comstock with Paik, 1991, pp. 65-66 [kinderen]; Comstock, Chaffee, Katzman, McCombs, & Roberts, 1978, pp. 100-112; Renckstorf, 1975);
- studies *naar (trends in) de besteding van tijd aan televisie versus andere mogelijkheden tot (vrije)tijdsbesteding* (Berg & Kiefer, 1996, pp. 115-147; Comstock with Paik, 1991, pp. 72-85 [kinderen]; Comstock et al., 1978, pp. 152-156; Csikszentmihalyi & Kubey, 1981; Grunig, 1979; Knulst, 1989; Kubey, 1986; Robinson, 1981), of meer specifiek naar de *substitutie van andere media door de televisie* (Comstock et al., 1978, pp. 161-168; Knulst, 1989, pp. 161-184; Knulst & Kalmijn, 1988; Knulst & Kraaykamp, 1996, pp. 193-207);
- onderzoek naar *patroonmatigheden* in het *kijkgedrag van individuen*, onder de noemers *kijkpatronen* (Barwise & Ehrenberg, 1988; Barwise, Ehrenberg, & Goodhardt, 1982; Goodhardt, Ehrenberg, & Collins, 1975), *kijkstijlen* (Hawkins, Reynolds, & Pingree, 1991), en *kijk(ers)typologieën* (Hasebrink & Krotz, 1992, 1993; Kubitschke & Trebbe 1992 [tv en andere media]; Shipley 1976 [tv, andere media en interpersoonlijke communicatie]; Weimann, Brosius, & Wober, 1992).

² De geciteerde bijdragen zijn bedoeld ter illustratie, niet als een volledig overzicht over de betreffende literatuur.

2) Mediagebruik in de sociale context:

- studies naar de rol die de televisie speelt in de *constructie van werkelijkheid binnen het gezin* (Charlton & Neumann, 1986; Lull, 1980, 1988a, 1990; Morley, 1986, 1992; Traudt & Lont, 1987) en meer specifiek in het *socialisatieproces van kinderen* (Frazer, 1981; Hunziker, Lüscher, & Fauser, 1975; Neumann-Braun, Charlton, & Roesler, 1993);
- studies naar het *samen televisie kijken van ouders en kinderen* (Dorr, Kovaric, & Double-day, 1989; Lawrence & Wozniak, 1989; Sang, Schmitz, & Tasche, 1992, 1993; St. Peters, Fitch, Huston, Wright, & Eakins, 1991), naar *wie er binnen het gezin/huishouden bepaalt naar welke zender of welk programma er gekeken wordt* (Comstock et al., 1978, pp. 156-161; Gunter & Svennevig, 1987, pp. 17-32; Hasebrink & Krotz, 1993, p. 520; Lin & Atkin, 1989; Mutsaers, 1996; Webster & Wakshlag, 1982, 1983) en daarmee in samenhang studies naar de rol van *gender in de kijkgewoontes van mannen en vrouwen* (Meier & Peeters, 1988; Morley, 1986, 1992);
- studies naar *zingeving* binnen het gezin/huishouden *aan (nieuwe) communicatietechnologieën* (Morley & Silverstone, 1990; Silverstone, 1993) alsmede *veranderingen in televisiekijkgedrag* binnen gezinnen bij de *introdactie* van zulke technologieën (Brown, Childers, Bauman, & Koch, 1990; Kubey & Larson, 1990; Morgan, Alexander, Shanahan, & Harris, 1990);
- onderzoek naar de plaats die de televisie inneemt bij het *structureren van de activiteiten binnen het gezin (de gezinsagenda)* (Bryce, 1987; Lull, 1980; diverse studies in Lull, 1988a; Neverla, 1992, 1994).

Er is uit de resultaten van deze empirische studies het een en ander bekend over activiteitencontext en sociale context van individueel mediagebruik. Gezien deze stand van zaken zouden we kunnen volstaan met een gesystematiseerd en geïntegreerd overzicht van de bevindingen uit de genoemde studies. Hiertegen is een tweetal bedenkingen aan te voeren:

1. het ontbreekt vooralsnog aan een *theoretisch raamwerk* waarbinnen de verschillende aspecten die zijn bestudeerd (tijdsbesteding, activiteitenpatronen etc.) zinvol op elkaar betrokken kunnen worden. De studies van Neverla (1992) en Beck (1994) leveren weliswaar bruikbare aanzetten in die richting, maar schieten tekort waar het de inbedding van mediagebruik in de sociale context betreft (Huysmans, 1996, pp. 499-500). Eerst wanneer zo'n theoretisch raamwerk beschikbaar is, kan in de onderzoeksresultaten een samenhang worden aangebracht die meer is dan een collage van resultaten uit eerder onderzoek;
2. in empirisch onderzoek zijn activiteitencontext en sociale context tot dusverre nauwelijks in samenhang geobserveerd en geanalyseerd. Waar dit wel het geval was (vgl. Bryce, 1987; Lull, 1980, 1988a; Neverla, 1992, 1994), is dit op een kleinschalige, kwalitatieve manier gebeurd. De conclusies uit deze studies hebben vooralsnog een beperkte reikwijdte. Uitspraken hebben betrekking op 'huishoudens in het algemeen' en zijn niet gedifferentieerd naar verschillende huishoudentypen (constellaties van huisgenoten). Daartoe zou meer grootschalig onderzoek naar mediagebruik in huishoudens moeten worden verricht. Een dergelijk onderzoek is voorzover we hebben kunnen nagaan nog niet verricht, waarmee de vraag naar de te hanteren *onderzoeksmethodiek* open is.

Samengevat luidt de diagnose dat *het in onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens vooralsnog aan een theoretisch raamwerk en een uitgewerkte methodiek voor grootschalig onderzoek rond dit onderwerp ontbreekt*. Deze twee zaken zijn bovendien niet los van elkaar te zien. Theorie en onderzoek staan idealiter in een één-op-één-relatie tot elkaar. Er wordt gestreefd naar een zo goed mogelijke dekking tussen theoretische begrippen en empirische variabelen (vgl. bijv. De Groot, 1970). Een poging aan de gesignaleerde tekorten iets te doen, zal daarom de *samenhang* tussen theoretisch kader en onderzoeksmethodiek in het oog moeten houden.

Aan de lacune willen we met deze studie tegemoetkomen door een theoretisch kader te ontwikkelen en dit vervolgens in methodisch opzicht te vertalen naar de praktijk van grootschalig empirisch onderzoek. De probleemstelling (uiteenvallend in doelstelling en vraagstellingen) van deze studie is gericht op de *ontwikkeling van een meetinstrument*. In deze studie verstaan we daarbij onder ‘meetinstrument’ iets anders dan in de methodologische literatuur gebruikelijk. Een ‘meetinstrument’ houdt voor ons in een *geïntegreerd geheel van theoretisch kader en onderzoeksmethodiek* waarmee het sociale verschijnsel in kwestie kan worden bestudeerd.

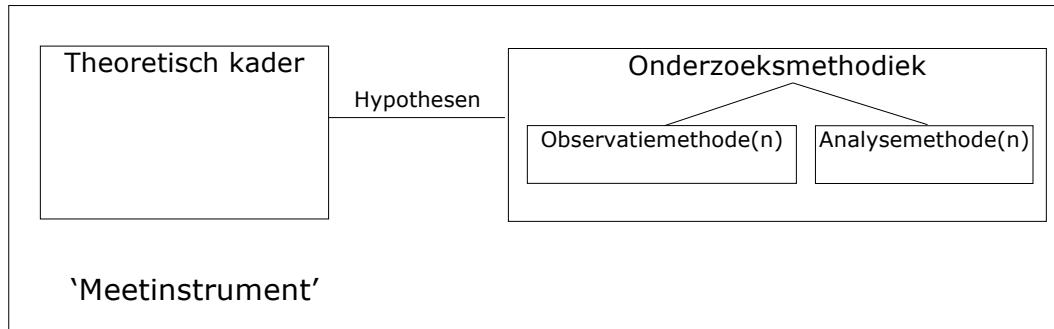
1.2 Probleemstelling

Centraal in deze studie staat derhalve de ontwikkeling van een meetinstrument, een samenhangend geheel van theoretisch kader en onderzoeksmethodiek. Uit de problemdiagnose volgt dat er twee taken zijn te verrichten. Ten eerste zal er een theoretisch kader ontwikkeld worden voor de bestudering van mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens. Zoals boven beschreven wordt mediagebruik vanuit handelingstheoretisch gezichtspunt beschouwd als een vorm van alledaags, sociaal handelen. Daarnaast kan ook het huishouden gezien worden als een specifieke invulling van het theoretische begrip ‘sociaal systeem’. De consequentie hiervan is dat in de eerste fase van de studie geabstraheerd wordt van mediagebruik naar sociaal handelen en van huishouden naar sociaal systeem. Het theoretisch werk zal derhalve gericht zijn op het uitwerken van een handelingstheoretische visie op de temporele organisatie van alledaags sociaal handelen in sociale systemen. We gaan hiertoe te rade bij handelingstheoretische en systeemtheoretische auteurs (m.n. Alfred Schütz, George Herbert Mead en Niklas Luhmann) en bij de voornamelijk sociologische literatuur rond het begrip ‘sociale tijd’, in het bijzonder de literatuur over de rol die tijd speelt op verschillende niveaus in de samenleving (vgl. Adam, 1990; Bergmann, 1983; Pronovost, 1989).

In de tweede fase van het onderzoek zal een onderzoeksmethodiek worden ontwikkeld. Uit het theoretisch kader leiden we in § 4.5 twee hypothesen af over de invloed van de activiteitencontext en de sociale context op het individuele handelen (in een nog nader aan te geven conceptualisering). Ter toetsing hiervan zullen naast een zekere *observatiemethode* (d.i. een combinatie van meerdere observatie-instrumenten, een wijze van steekproeftrekking en een procedure voor het uitvoeren van het veldwerk) bepaalde *analysemethoden* moeten worden ingezet. Zo bezien zijn de gekozen observatie- en analysemethoden een integraal onderdeel

van het meetinstrument - een intern coherent geheel van theorie en methoden. In figuur 1.1 is de systematiek in de terminologie grafisch weergegeven.

Figuur 1.1 *Ontwikkeling van een meetinstrument: onderdelen waaruit de studie bestaat*

De observatie- en analysemethoden zullen niet alleen worden geëxposeerd, maar ter toetsing van de hypothese in een onderzoek worden ingezet. De resultaten van dit onderzoek rapporteren we in de hoofdstukken 5 en 6.

Het voorgaande willen we kernachtig formuleren in een probleemstelling voor deze studie. De probleemstelling valt uiteen in een omschrijving van het doel dat we willen bereiken en twee globale vragen die beantwoord zullen moeten worden om aan de doelstelling tegemoet te kunnen komen.

Doelstelling

Middels deze studie wordt beoogd een meetinstrument (als boven omschreven) te ontwikkelen voor onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens door het verrichten van een methodologisch onderzoek, waarin de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch wordt geconceptualiseerd en een bijpassende onderzoeksmethodiek wordt ontwikkeld die in empirisch onderzoek wordt ingezet.

Vraagstellingen

1. Hoe kan de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch worden geconceptualiseerd, uitgaande van bestaande theorieën over de temporele organisatie van het menselijk samenleven?
2. Welke observatiemethode(n) en analysemethode(n) kunnen in het licht van het ontwikkelde theoretische kader worden gecombineerd om mediagebruik in de context van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens te onderzoeken?

1.3 Wetenschappelijke en maatschappelijke relevantie

De probleemstelling komt primair voort uit een theoretisch geïnspireerde vraag. Het hanteren van een handelingstheoretische kijk op de activiteit van het publiek in massacommunicatieprocessen, zo stelden we in § 1.1, leidt ertoe dat de onderzoeksinteresse sterker dan in eerdere studies wordt gericht op de plaats die de massamedia innemen in processen van betekenisverlening in alledaagse situaties. Hieruit vloeit de keuze voort om vanuit dit perspectief onderzoek te doen naar de sociale context en de activiteitencontext waarin (individueel) mediagebruik zich afspeelt. Het onderzoek levert in die zin een bijdrage aan de verdere ontwikkeling van een handelingstheoretisch perspectief voor communicatiewetenschappelijk onderzoek en bouwt voort op eerder verricht werk in deze richting (vgl. Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester, & Van Woerkum, 1989; Frissen, 1992; Nelissen, 1991; Renckstorf, 1977, 1989, 1994; Renckstorf, McQuail, & Jankowski, 1996; Renckstorf & Wester, 1992). Het communicatiewetenschappelijke belang van de studie schuilt - naast in het uitbouwen van een traditie - ook in het beantwoorden van wetenschappelijk relevante vragen. Zoals boven geschetst hebben diverse auteurs zich met (deelaspecten van) het centrale onderzoeksprobleem beziggehouden. Een bijdrage van deze studie - dat is althans wat we hopen te bereiken - ligt in het aanbieden van een theoretisch raamwerk waarin hun onderzoeksresultaten op elkaar betrokken kunnen worden. De bestudering van mediagebruik in de alledaagse sociale context zal hiervan naar verwachting in de toekomst kunnen profiteren. De uitwerking en praktische toepassing van de onderzoeksmethodiek in het tweede gedeelte beoogt aan eerder verrichte kleinschalige studies naar mediagebruik in de context van de temporele organisatie van het dagelijks leven, de mogelijkheid van grootschalig onderzoek toe te voegen. Met behulp van deze vorm van onderzoek zal het in de toekomst mogelijk zijn onze kennis over deze sociale processen te verdiepen. Een evaluatie in het afsluitende hoofdstuk van het bereikte zal moeten uitwijzen in hoeverre deze studie aan de verwachtingen heeft voldaan.

De studie komt, als men de probleemstelling uit § 1.2 in acht neemt, niet rechtstreeks tegemoet aan vraagstukken die in de samenleving leven. Dat wil echter niet zeggen dat de maatschappelijke relevantie gering of zelfs nihil is. Het hier verrichte werk is te beschouwen als wetenschappelijk voorwerk voor meer toegepast onderzoek in de toekomst. Als zodanig kan het een bijdrage leveren aan de verdieping van kennis over de plaats die de media in het dagelijks leven van huishoudens innemen. Zulke kennis is van belang voor de overheid (mediabeleidsmakers), de massamedia (eigenaars, programmamakers, journalisten) en bedrijven (adverteerders) en organisaties (voorlichters). Verder is de hier te ontwikkelen onderzoeksmethodiek ook toepasbaar op andere dan communicatiewetenschappelijke vraagstukken. Te denken valt bijvoorbeeld aan onderzoek naar de gevolgen van de 24-uurs-economie, flexibilisering van arbeid en het verruimen van de winkelopenings- en sluitingstijden voor de sociale cohesie in de samenleving (vgl. Breedveld, 1999; Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999; Commissie Dagindeling, 1998). Aan het onderzoek naar en kennisvorming over de problematiek van het verschuiven en/of loslaten van collectieve ritmes in de samenleving (zie ook Sociaal en Cultureel Planbureau, 1998) zou de hier ontwikkelde methodologie een bijdrage kunnen leveren die zich op termijn vertaalt naar concrete beleidsmaatregelen van de overheid.

1.4 Opbouw van de studie

Het theoretisch inkaderen van het onderzoeksprobleem vertaalt zich in de wijze van indeling in hoofdstukken, waarvan de eerste drie gewijd zijn aan de theorie. Hoofdstuk 2 schetst de ontwikkeling van een handelingstheoretisch perspectief op mediagebruik. We laten zien hoe het is voortgekomen uit kritiek op de uses and gratifications-benadering, een communicatiewetenschappelijke onderzoekstraditie die de activiteit van het publiek van de massamedia centraal stelt. Vervolgens bespreken we de ‘mediagebruik als sociaal handelen’-benadering (Renckstorf, 1989; Bosman et al., 1989; Renckstorf & Wester, 1992) door theoretische begrippen en relaties tussen de begrippen te benoemen. In kort bestek gaan we daar ook in op de consequenties van de handelingstheoretische optiek voor de conceptualisering van mediagebruik. Terwijl aan ‘mediagebruik’ in genoemde benadering reeds een bepaalde theoretische invulling is gegeven, is nog niet uitgewerkt hoe ‘huishoudens’ in handelingstheoretische optiek begrepen kunnen worden. Hiertoe doen we op basis van literatuurstudie een eerste voorstel. Ter afsluiting van het tweede hoofdstuk betrekken we het probleem van de tijd in de studie. Zoals zal blijken, is dit aanleiding om handelingstheoretische grondbegrippen als ‘zin’, ‘(sociaal) handelen’ en ‘bewustzijn’ nader onder de loep te nemen (hoofdstuk 3) alvorens het eigenlijke theoretische kader te ontwikkelen (hoofdstuk 4).

Hoofdstuk 3 behandelt de relatie tussen de begrippen ‘handelen’ en ‘tijd’ zoals die in sociologische theorievorming gestalte heeft gekregen. Een bespreking van het begrip ‘sociale tijd’ vormt het uitgangspunt van het hoofdstuk. Hier beschrijven we de overwegingen die sociologen ertoe hebben bewogen een theoretisch concept ‘sociale tijd’ naast andere tijdconcepten (natuurlijke, astronomische, biologische tijd) te ontwikkelen. Daarna bespreken we in achtereenvolgende paragrafen het denken over de temporaliteit van het bewustzijn en de zingeving aan het handelen in de fenomenologische sociologie (Schütz) en het denken over de temporaliteit van sociaal handelen (Schütz, Mead, Luhmann). In een afsluitende paragraaf worden deze beide aspecten op elkaar betrokken en wordt aangegeven hoe zich de begrippen ‘tijd’, ‘handelen’, ‘bewustzijn’ en ‘zin’ tot elkaar verhouden.

Wanneer aldus systematiek is aangebracht in de grondbegrippen, kunnen deze in hoofdstuk 4 worden aangewend om het eerste gedeelte af te sluiten met het ontwikkelen van een theoretisch kader voor de bestudering van mediagebruik en de temporele organisatie van huishoudens. Allereerst wordt ingegaan op de vraag in hoeverre huishoudens als sociale systemen kunnen worden beschouwd. Daartoe beschrijven we hoe huishoudens zich in systeemtheoretisch perspectief verhouden tot de personen die als ‘huisgenoten’ of ‘gezinsleden’ worden aangeduid. Vervolgens beschrijven we de (sociale) omgeving van huishoudens. We geven aan dat in de relationering tussen het systeem huishouden en zijn omgeving de problematiek ontstaat van het in de tijd moeten organiseren van activiteiten. In een volgende paragraaf gaan we in op de relatieve stabiliteit van de relaties die huishoudens met systemen in hun omgeving onderhouden. We werken daar uit hoe zich het begrip ‘verwachtingsstructuren’ verhoudt tot de tijdrekening middels klok en kalender. Ook werken we de relatie tussen verwachtingsstructuren en tijdsbesteding theoretisch uit. In de voorlaatste paragraaf wordt een en ander toegespitst op verwachtingsstructuren en mediagebruik van huishoudens. We gaan daar in op mediagebruik in de temporele organisatie van het dagverloop, de temporele kenmerken van

media en mediaboodschappen, en de verhouding tussen de begrippen mediagebruik en mediatijdsbesteding. Ter afsluiting van het hoofdstuk worden uit de theorie twee hypothesen afgeleid die zullen dienen als richtinggevers voor het empirische onderzoek dat in de daaropvolgende hoofdstukken centraal staat.

In hoofdstuk 5 wordt een onderzoeksopzet gepresenteerd. Uitgangsvraag is hoe de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens, en meer specifiek de plaats van mediagebruik daarbinnen, empirisch kan worden geobserveerd. Het antwoord wijst in de richting van een combinatie van onderzoeksmethoden, waarvan er in deze studie om redenen van praktische haalbaarheid slechts één wordt ingezet, namelijk grootschalig tijdsbestedingsonderzoek. Vervolgens bespreken we bestaande methoden van tijdsbestedingsonderzoek en gaan we in op voor- en nadelen ervan alsmede overwegingen betreffende de steekproeftrekking en validiteit. De keuze voor een van de observatiemethoden wordt gemotiveerd en de methode beschreven. Vervolgens wordt de operationalisering beschreven aan de hand van observatie-instrumenten, selectie van observatie-eenheden en veldwerkprocedure. Minstens zo belangrijk als de observatie is de analyse van de data, waarvoor ook meerdere methoden beschikbaar zijn. Ter afsluiting van het hoofdstuk bediscussiëren we derhalve enkele analysemethoden die we gebruiken om de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens zichtbaar te maken.

In hoofdstuk 6 worden de analyseresultaten weergegeven en geïnterpreteerd van twee (niet bevolkingsrepresentatieve) tijdsbestedingsonderzoeken in Nederland en Zweden. Het hoofdstuk begint met een empirische evaluatie van het veldwerk in termen van respons en kwaliteit van de verkregen gegevens. Vervolgens gaat de aandacht uit naar de temporele organisatie van de dagelijkse activiteiten in de onderzochte huishoudens op doordeweekse en weekenddagen en naar het (individueel en in aanwezigheid van huisgenoten) kijken, luisteren en lezen in de loop van de dag. We gaan na of er een samenhang bestaat tussen huisgenoten in (a) de hoeveelheid tijd die zij aan media besteden, en (b) de momenten van de dag waarop zij dat doen, waarna een - uit het theoretisch kader afgeleide - verklaring voor de bevindingen wordt getoetst. Tot slot worden de bevindingen op een rij gezet en bediscussieerd in het licht van de hypothesen uit hoofdstuk 4.

In hoofdstuk 7 keren we terug naar de probleemstelling en gaan we na of de vraagstellingen uit dit hoofdstuk zijn beantwoord en of daarmee de doelstelling is bereikt. In meer algemeen verband worden daarna conclusies getrokken over de bruikbaarheid en beperkingen van het ontwikkelde meetinstrument voor onderzoek naar de onderhavige thematiek. Op basis van deze conclusies doen we tenslotte aanbevelingen voor verbeteringen en wijzigingen in de gehanteerde methodologie ten behoeve van toekomstig onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens.

2 Handelingstheoretische concepties van 'publieksactiviteit', 'mediagebruik', 'huishouden' en 'temporele organisatie van het dagelijks leven'

De eerste vraagstelling die we in § 1.2 hebben opgeworpen, luidt: *hoe kan de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch worden geconceptualiseerd uitgaande van bestaande theorieën over de temporele organisatie van het menselijk samenleven?* De komende drie hoofdstukken zijn aan de beantwoording ervan gewijd. Alvorens met het eigenlijke werk - de ontwikkeling van een theoretisch kader - kan worden gestart, is het noodzakelijk aan te geven *vanuit welke theoretische veronderstellingen we vertrekken, welke concepten reeds beschikbaar zijn en welke nog ontwikkeld dienen te worden in hetgeen volgt*. Deze plaatsbepaling (§§ 2.1 en 2.2) en probleemverkenning (§§ 2.3 en 2.4) vormen tezamen de opgaven voor dit hoofdstuk.

In de eerste paragraaf staan ontwikkelingen in de bestudering van het gebruikmaken van massamedia centraal. Uitgangspunt van dit stukje wetenschapsgeschiedenis vormt de *uses and gratifications*-benadering (U&G). Deze was prominent aanwezig in de communicatiewetenschappelijke discussies van de jaren '70. Reflectie alsmede kritiek op theoretische begrippen en empirische werkwijze binnen de U&G-benadering vormden de aanleiding voor het aansluiten bij een bredere, sociologische discussie rond de bestudering van het menselijk sociaal handelen. In paragraaf 2.2 gaan we nader in op het begrip 'sociaal handelen' zoals dat zich in de sociologische literatuur heeft ontwikkeld. De vraag die wordt beantwoord is welke begripsmatige consequenties het heeft wanneer mediagebruik wordt opgevat als een vorm van sociaal handelen. We schetsen de modelmatige uitwerking van Renckstorf (1989, 1994) die onder de naam 'mediagebruik als sociaal handelen' te boek staat en bespreken de belangrijkste implicaties van de handelingstheoretische optiek voor communicatiewetenschappelijk onderzoek.

In paragraaf 2.3 wordt mediagebruik *in huishoudens* vanuit handelingstheoretische optiek bekeken. De belangrijkste constatering daar is dat mediagebruik in huishoudens kan worden gezien als onderdeel van handelingssequenties waarin naast een individuele ordening ook een sociale ordening te herkennen is. We geven aan hoe huishoudens begrepen kunnen worden als sociale eenheden samengesteld uit aan elkaar gerelateerde handelingen van de huisgenoten. In paragraaf 2.4 spitsen we deze beschrijving toe op het probleem van de temporele organisatie van handelingen - waaronder mediagebruik - in huishoudens. We constateren dat de wijze waarop personen in huishoudens hun handelingen op elkaar afstemmen niet kan worden beschreven zonder een goed begrip van tijd, en dat (sociale) tijd juist ontstaat in de onderlinge relationering van sociale handelingen. Zowel de volgorde waarin mensen activiteiten uitvoeren als de wijze waarop zij deze trachten te synchroniseren wordt onderwerp van nadere theoretische studie in de hoofdstukken 3 en 4. Allereerst richten we echter de aandacht

op de ontstaansgeschiedenis van het handelingstheoretisch perspectief op communicatiewetenschappelijke vraagstukken.

2.1 Publieksactiviteit in massacommunicatieprocessen

Ruim vijftig jaar geleden ontstond in de sociaal-wetenschappelijke literatuur een onderzoekstraditie rond de activiteit van het publiek van massamediale boodschappen. Met opzet spreken we hier van een traditie en niet van een benadering. Van een strikte eenheid van probleemstelling, theorievorming en onderzoek kan eigenlijk niet gesproken worden; wel van een onderlinge verwantschap tussen verschillende benaderingen die zich met vergelijkbare onderzoeksvragen bezig hielden. Daarnaast kende de traditie in de loop van de afgelopen vijftig jaar een duidelijke inhoudelijke ontwikkeling, gepaard gaand met verschuivingen in theoretische conceptualiseringen. Om de plaats van deze studie binnen de traditie aan te kunnen geven, geven we eerst een beknopte schets van de meest vooraanstaande vertegenwoordiger die bekend is geworden onder de noemers ‘uses and gratifications research’ en ‘uses and gratifications approach’.

2.1.1 De uses and gratifications-benadering

Als beginpunt van de traditie en als belangrijkste stroming erin geldt algemeen de *uses and gratifications approach*. Deze benadering deed voor het eerst van zich spreken gedurende de jaren '40 in de Verenigde Staten van Amerika. In afgrenzing van het prominente 'effect-onderzoek' in die jaren probeerden enkele onderzoekers na te gaan wat activiteiten als het luisteren naar de radio, het lezen van de krant en het zien van speelfilms betekenden voor bepaalde groepen kijkers. Bekend zijn vooral het onderzoek van Herzog naar huisvrouwen die naar radiohoorspelen luisterden en dat van Berelson naar de betekenis van het missen van de krant tijdens een staking van bezorgers in 1945 in New York (vgl. Stappers, Reijnders, & Möller, 1990, pp. 66-70). Kenmerkend voor deze studies was dat het referentiekader en de beleving van de leden van het mediapubliek object van onderzoek waren. Dit in tegenstelling tot het effect-onderzoek waaraan veelal het referentiekader van zenders of hun opdrachtgevers ten grondslag lag (vgl. Renckstorf, 1973). Desondanks betrof het tamelijk op zichzelf staande onderzoeksprojecten, die zonder een gemeenschappelijke theoretische invalshoek werden uitgevoerd.

Tot een duidelijk herkenbare stroming kwam het tot eind jaren '50 niet. In die jaren echter vond er binnen de communicatiewetenschap een periode van zelfreflectie plaats, die werd veroorzaakt door de teleurstellende resultaten die het onderzoek rond de effecten van massamediale campagnes had opgeleverd. Klapper (1960, p. 8) vatte deze resultaten samen in één zin: massacommunicatie is gewoonlijk niet een noodzakelijke en voldoende oorzaak van effecten bij het publiek, maar werkt te midden van en via een samenhangend geheel van mediërende factoren en invloeden. Massacommunicatie, bijvoorbeeld voorlichtings- en politieke campagnes die via de massamedia werden gevoerd, bleek slechts in uitzonderlijke geval-

len in staat rechtstreekse effecten bij de leden van het publiek te veroorzaken. Massacommunicatie-onderzoekers gingen bijgevolg op zoek naar intermediaire factoren in het communicatieproces, factoren die blijkbaar van invloed waren op de sterkte en richting van effecten. Zoals Naschold (1973) analyseert, gebeurde dit zowel in de psychologische (homeostasetheorieën, onderzoek rond selectiviteit en predisposities bij ontvangers; vgl. Stappers, Reijnders, & Möller, 1990, pp. 73-86) als in de sociologische richting. In laatstgenoemde richting vond onder meer een wederopbloei van het uses and gratifications-onderzoek plaats.

De sociologische heroriëntering in het massacommunicatie-onderzoek stond in het teken van de "rediscovery of the primary group" (Katz & Lazarsfeld, 1955, p. 33), en met name de "latent functions" die de primaire groep (gezins- en familieleden, vrienden, collega's e.d.) voor het individu vervult (vgl. Merton, 1957, pp. 67f.). Voordien had een concept overheerst van het publiek van massamedia als bestaande uit individuen zonder onderlinge sociale bindingen. Nu begon men oog te krijgen voor juist die sociale verbanden. Katz (1960, p. 436) formuleert het als volgt:

Until very recently, the image of society in the minds of most students of communication was of atomized individuals, connected with the mass media but not with one another. Society - the "audience" - was conceived of as aggregates of age, sex, social class, and the like, but little thought was given to the relationships implied thereby or to more informal relationships. The point is not that the student of mass communications was unaware that members of the audience have families and friends but that he did not believe that they might affect the outcome of a campaign; informal interpersonal relationships, thus, were considered irrelevant to the institutions of modern society.

Interpersoonlijke relaties werden voortaan beschouwd als belangrijke intermediaire factoren in het massacommunicatieproces - intermediaire tussen het aanbieden van boodschappen en de effecten die dit al dan niet teweeg bracht. Uit onderzoek was inmiddels naar voren gekomen dat ze inderdaad een niet te verwaarlozen rol speelden (Katz & Lazarsfeld, 1955, passim). De destijds binnen de sociologie prominente functionalistische benadering (vgl. Merton, 1957) vond daarmee in het massacommunicatie-onderzoek ingang. Dit leidde in de jaren die volgden tot een drietal deels nieuwe benaderingen:

(1) een door de functionele analyse geïnspireerde benadering die poogde de *sociale gevolgen van massacommunicatie* vast te stellen (vgl. Lasswell, 1964; Lazarsfeld & Merton, 1964; Wright, 1960; Larsen, 1964). Dit onderzoek had tot doel de manifeste en latente functies en dysfuncties van massacommunicatie op verschillende niveaus in de samenleving vast te stellen (Wright, 1986);

(2) Een benadering die onder de labels '*two-step flow of communications*' en '*diffusie van nieuws en innovaties*' onderzoek deed naar de verspreiding van nieuws en de adoptie van innovaties binnen sociale groepen (vgl. Lazarsfeld, Berelson, & Gaudet, 1948; Katz & Lazarsfeld, 1955; Menzel & Katz, 1956; Merton, 1957; Katz & Foulkes, 1962);

(3) Een '*uses and gratifications*'-benadering die de eerdere aanzetten uit de jaren '40 oppakte en startte vanuit de aanname dat "people's values, their interests, their associations, their social roles, are pre-potent and that people selectively 'fashion' what they

see and hear to these interests" (Katz, 1959, p. 3). Deze benadering stelt niet de vraag wat de media met mensen doen, maar wat mensen met de media doen (Katz, 1959, p. 2; Katz & Foulkes, 1962, p. 378). In afbakening van de onder (1) vermelde benadering wordt deze ook wel een uitwerking van het 'individuele functionalisme' genoemd (McQuail, 1987, p. 72).

Het uses and gratifications-onderzoek in deze periode bracht vooral onder de aandacht dat media voor mensen functies vervullen die niet direct verband houden met de media-inhouden zelf (bijvoorbeeld het 'ritueel' lezen van de krant als onderdeel van een dagelijks terugkerend patroon van activiteiten). Tegelijkertijd begreep het zichzelf niet als een alternatief voor het prominente effectonderzoek, wat later wel het geval zou zijn. In deze fase was het uses and gratifications-onderzoek zeker ook bedoeld om een antwoord te krijgen op de vraag waarom het steeds groter wordende media-aanbod - waarvan ook steeds meer gebruik werd gemaakt door het publiek - blijkbaar zo weinig effect had op kennis, houdingen, meningen en gedrag van leden van het publiek.

De jaren '70 doen een nieuwe (derde) reeks uses and gratifications-studies het licht zien. Ook buiten de Verenigde Staten krijgt de benadering voet aan de grond. Dit gebeurt onder meer in het Verenigd Koninkrijk (McQuail, Blumler, & Brown, 1972), in de Bondsrepubliek Duitsland (Renckstorf, 1973; Teichert, 1975), in Israël (Katz, Gurevitch, & Haas, 1973) en in Zweden (Rosengren & Windahl, 1972). Het onderzoek staat in het teken van het identificeren van de functies die de media televisie, radio, film, boek en krant voor mensen vervullen. De verschillende studies kennen weliswaar verschillende uitgangspunten en hypothesen, maar toch is er een streven naar een grotere interne systematiek bij uses and gratifications-onderzoek bemerkbaar (Katz, Blumler, & Gurevitch, 1974, p. 20). De gemeenschappelijke insteek van de onderzoeken laat zich als volgt verwoorden: zij houden zich bezig met "(1) the social and psychological origins of (2) needs, which generate (3) expectations of (4) the mass media or other sources, which lead to (5) differential patterns of media exposure (or engagement in other activities), resulting in (6) need gratifications and (7) other consequences, perhaps mostly unintended ones" (Katz, Blumler, & Gurevitch, 1974, p. 20).

Ondanks deze groeiende consensus is er van een eenheid in probleemstelling, theoretische achtergrond, onderzoeksvragen en -resultaten nog lang geen sprake. Dit komt zowel naar voren in de kritiek op de theoretische onderbouwing van het onderzoek als in het onderzoek zelf. We vatten de kritiek hieronder samen in vier punten.

(1) De benadering heeft ten eerste te kampen met terminologische onduidelijkheden en conceptuele manco's (vgl. Elliott, 1974, p. 251; Swanson, 1977, pp. 216-217; McQuail, 1979, pp. 78-80). Begrippen als 'need', 'drive', 'function', 'use', 'motive', 'gratification' en 'satisfaction' worden niet door iedereen op dezelfde wijze gebruikt, en pogingen tot systematisering ervan blinken vooral uit in het introduceren van nieuwe terminologie (vgl. Rosengren & Windahl, 1972). Daarnaast blijkt het moeilijk om de genoemde 'intra-individuele', psychologische concepten van elkaar te scheiden. Voorzover dit theoretisch al mogelijk is, blijkt het in empirisch onderzoek uitermate moeilijk om de stappen tussen de sociale en psychologische oorsprongen enerzijds, en gratificaties anderzijds eenduidig operationeel te definiëren. Verder blijft het onduidelijk of het gebruikmaken van media binnen de uses and gratifications-

benadering wordt beschouwd als een gevolg van bij het publiek bestaande behoeften, of als een anticipatie op de te verwachten gratificatie(s) die het zal opleveren (vgl. Swanson, 1977). Volgens Elliott (1974, p. 259) kan men zich dan ook afvragen of het geen tautologie is dat een behoefte via mediagebruik quasi-deterministisch tot gratificatie leidt. Het is verder maar de vraag of gebruik altijd tot gratificatie leidt. In de functionalistische theorie zelf is mede daarom al een plaats ingeruimd voor 'dysfuncties' van mediagebruik (vgl. Wright, 1960).

(2) Ook in empirisch onderzoek tekent zich weinig eenduidigheid af. Waar bijvoorbeeld Rosengren en Windahl (1972, p. 166) vaststellen dat er zich een groeiende consensus aftekent die inhoudt dat "almost any type of content may serve practically any type of function", stellen Katz, Gurevitch, en Haas (1973, p. 172) dat er een duidelijke differentiatie bestaat tussen verschillende media in het bevredigen van verschillende soorten behoeften. Waar Rosengren en Windahl onderzoek doen naar mediagebruik als een functioneel alternatief voor interpersoonlijk contact, doen Katz et al. precies omgekeerd onderzoek naar de verschillende functionele alternatieven voor mediagebruik. Hoewel het in het laatste geval niet om een contradictie gaat, leveren de studies kwalitatief verschillende conclusies die herleidbaar zijn tot de respectievelijke uitgangsvragen.

(3) Verder is het opvallend dat uses and gratifications-onderzoekers in hun empirische studies aan de plaats van individuen (en hun mediagebruik) binnen sociale samenhangen niet of nauwelijks aandacht schenken, terwijl dit - althans in theorie - wel de bedoeling was (vgl. Elliott, 1974, p. 254). Om die reden blijft de verklaringskracht van de benadering, net als die van de traditie van het effect-onderzoek, beperkt. Rosengrens schets van het "uses and gratifications paradigm" (1974, p. 271) komt aan enige punten van kritiek tegemoet door de rol van de samenleving, inclusief de media, van invloed te achten op alle stappen in het proces waarin behoeften tot gratificaties leiden, of - en dat is ook nieuw - niet tot gratificaties leiden. Desalniettemin moeten de belangrijkste vertegenwoordigers van de benadering impliciet toegeven dat hun werk nog met veel theoretische en empirische problemen te kampen heeft (Katz, Blumler, & Gurevitch, 1974; Rosengren, 1974).

(4) Een laatste, en misschien wel het meest treffende punt van kritiek dat in deze periode wordt geopperd, is dat de uses and gratifications-benadering geen aandacht schenkt aan interpretatieprocessen bij ontvangers. Zoals Carey en Kreiling (1974, pp. 232-233) stellen, slaagt de benadering er niet in een verbinding te leggen tussen de functies die massacommunicatie voor leden van het publiek vervult, en de symbolische inhoud van de communicatieboodschappen, c.q. hoe mensen de 'consumptie' van die inhoud ervaren. In het verklaren van mediagebruik is het volgens de uses and gratifications-onderzoekers kennelijk niet van belang wat de boodschappen voor individuen betekenen, stelt ook Swanson (1977, p. 220), en hij voegt hieraan toe: "because of the importance of perception to the entire uses and gratifications edifice, this failure may be taken as a critical defect of the approach, at least in its current formulation."

2.1.2 Het ontstaan van een handelingstheoretisch perspectief op publieksactiviteit

Bij het uitoefenen van kritiek bleef het echter niet. Er werden door de critici ook suggesties voor verbetering gedaan. Volgend op deze periode van kritiek en zelfreflectie binnen de uses and gratifications-benadering ontstaat min of meer een splitsing in twee groepen:

1. een groep die aan de onderzoeksagenda, zoals uitgestippeld door Katz, Blumler, & Gurevitch (1974) en Rosengren (1974), vasthoudt en aan de kritiek enigszins tegemoet komt. Onder de oude naam 'uses and gratifications-approach' (of '-research') werkt zij aan een versterking van het theoretische fundament, zonder de oude terminologie en conceptualiseringen te verlaten (vgl. het overzicht van tien jaar (1975-1984) "media gratifications research" door Palmgreen, Wenner, & Rosengren, 1985);
2. een groep die minder sterk gebonden is aan het uses and gratifications-'paradigma', en de theoretische zwakte van het onderzoek naar publieksactiviteit probeert op te heffen door het een interpretatief-sociologisch fundament (in de zin van Mead, 1967 en Schütz, 1974) te geven.

Op de tweede stroming richten we ons hier. Reeds in de jaren '60 en '70 suggereren critici van de uses and gratifications-benadering dat een synthese van deze onderzoeksbenadering met de interpretatief-sociologische theorie de oplossing voor het zwakke theoretische fundament zou kunnen zijn. Hulett (1966a, 1966b) werkt een symbolisch-interactionistisch perspectief op menselijke communicatieprocessen uit, dat is gericht op "the processes and mechanisms of human communication on the social, interpersonal level where they actually operate, and that envisages whole persons as the units involved in the process" (pp. 5-6). Hulett uit kritiek op het feit dat de gangbare analyseschemata en modellen van menselijke communicatie teveel blijven steken op het niveau van de (intra-) individuele psychologie. Dit is volgens hem de reden dat deze benaderingen weliswaar de reacties van individuen op acties van andere individuen kunnen verklaren, maar dat ze te kort schieten als het gaat om het verklaren van communicatieprocessen op het inter-individuele (dus sociale) niveau. Hulett ontwikkelt vervolgens een model dat leunt op Meads (1967) sociale behaviorisme. Het model bezit een sterk sociaal-psychologisch karakter. Het combineert namelijk *intra*-individuele processen (een "covert rehearsal phase" waarin een 'stimulus' uit de omgeving van een betekenis wordt voorzien en de daaropvolgende 'instrumentele handeling' door het individu wordt ontworpen en cognitief 'uitgeprobeerd') en *inter*-individuele processen (het ageren en op elkaar reageren in interactiesituaties). Wat aan Hulett's symbolisch-interactionistische perspectief echter nog ontbreekt, is een vertaling naar situaties waarin mediaboodschappen worden gereciperd. Zijn "Block diagram of a social act between two interacting individuals according to symbolic interactionist principles" (1966a, p. 14) lijkt slechts bedoeld - zoals uit de naamgeving blijkt - voor interactiesituaties tussen twee mensen.¹

¹ Renckstorfs aanpassing van Hulett's model (Renckstorf, 1973), bedoeld om de activiteit van ontvangers in massacommunicatieprocessen te illustreren, is weliswaar als heuristisch instrument nuttig, maar gaat wat 'kort door de bocht' omdat de sociale verbanden tussen zender en ontvanger in massacommunicatieprocessen o.i. veel minder belangrijk zijn dan in face-to-face-interacties.

Een kritische discussie van de uses and gratifications-benadering, die eveneens aanbeveelt om bij de interpretatieve sociologie te rade te gaan, is die van Chaney (1972). Naar zijn mening heeft de benadering gefaald doordat ze het concept 'behoefte' te deterministisch heeft ingevuld. Behoeften worden in het uses and gratifications-onderzoek begrepen als hetzij reacties op een sociaal-culturele omgeving, hetzij als aangeboren, a-sociale driften, aldus Chaney (p. 34). "However, in order to explain social action, social scientists must go beyond external imputations to grasp the subjective meanings for the actors concerned. Unless they do, social scientists deny the individual a creative role in his own biography, either through a quasi-behaviourist reductionism of treating all needs as environmental responses, or through ensuring cultural, normative homogeneity with an over-socialized conception of man" (p. 35).² Creativiteit ontstaat volgens Chaney middels individuele situatiedefinities, zelfbeelden en intersubjectieve relaties met betekenisvolle anderen - een duidelijke symbolisch-interactionistische terminologie. Daarnaast verwijst hij naar het door Schütz (1974) gemaakte onderscheid tussen "um zu"- en "weil"-motieven dat door de uses and gratifications-onderzoekers wordt verwaarloosd.³

Wellicht de meest kritische stellingname tegenover het uses and gratifications-onderzoek, die van Elliott (1974), is een verdere bijdrage die de mogelijke baten benadrukt van een interpretatief-sociologische basis. Elliott gaat net als Chaney in op de status van het 'behoefte'-concept. In aansluiting op Maslows behoeften-theorie stelt hij dat aan mediagebruik geen basisbehoeften ten grondslag liggen, maar "growth needs", die hoger staan in Maslows behoeften-hiërarchie. Het uitblijven van vervulling van deze behoeften heeft geen fysiologische gevolgen (zoals bij basisbehoeften aan slaap, eten e.d.). Bovendien zijn deze "growth needs" aangeleerd en niet aangeboren, zodat mediagebruik begrepen zou moeten worden als onderdeel van een proces waarin individuen zichzelf - in een hele reeks van sociale situaties - ontwikkelen. Het probleem bij de uses and gratifications-benadering, zo betoogt Elliott, schuilt in het gelijkstellen van doelen en behoeften. De aanname dat mediagebruik doelgericht is, werd reeds in 1959 door Katz verwoord; doelgerichtheid komt voort uit de waarden, belangen/interesses, associaties en sociale rollen van mensen (Katz, 1959, p. 3). In het onderzoek werden deze waarden, belangen etcetera echter veelal gelijkgesteld met 'behoeften'. Een uitweg dient zich volgens Elliott aan in de interpretatieve sociologie: "To reinstate man as a conscious actor, it is only necessary to suggest that he orients his behavior toward the external world rather than internal mental states. To translate this into a verstehen perspective, the task then becomes one of identifying the social meaning of different media and their outputs for groups differentially located in society" (Elliott, 1974, p. 255).

Een laatste bijdrage die een symbiose van uses and gratifications-onderzoek en interpretatief-sociologische theorie voorstaat is die van Renckstorf (1977). In de door hem ontwikkelde "Nutzenansatz" verbindt hij het concept *publieksactiviteit* uit het gratificatie-onderzoek met de concepten *sociaal handelen* en *interpretatie* uit het symbolisch inter-

² Vergelijk voor een discussie van deze varianten van het 'mechanistische' paradigma (Hunziker, 1988), te weten het 'dispositionele' en het 'normatieve' paradigma, Wilson (1973) en Renckstorf (1994, pp. 83-101).

³ Op dit onderscheid wordt in hoofdstuk 3 nader ingaan, reden waarom een nadere toelichting op Chaney's argumentatie hier achterwege blijft.

actionisme. Door een eenduidige conceptuele en terminologische structuur, een niet-circulair verklaringsschema en het schenken van aandacht aan interpretatieprocessen bij de ontvangst van mediaboodschappen, komt de Nutzenansatz tegemoet aan de drie belangrijkste punten van kritiek op de U&G-benadering. De Nutzenansatz radicaliseert het concept publieksactiviteit in die zin, dat definitief het referentiekader van de ontvangers van massamediale boodschappen als maatstaf voor publieksactiviteit wordt gehanteerd. De benadering gaat ervan uit dat "die Medien mit ihren Inhalten lediglich Gegenstände, Handlungen oder Ereignisse anbieten, die der Handelnde zu 'Objekten' seiner Umwelt machen wird - oder nicht. Jedenfalls aber stellen die medial angebotenen Aussagen keine 'Stimuli' dar, sind vielmehr - interpretationsbedürftige - 'Objekte'. Der Zuschauer, Hörer oder Leser massenmedialer Aussagen wird dementsprechend nicht als purer 'Rezipient' verstanden, er gilt vielmehr als aktives, handelndes Individuum, das die angebotenen Inhalte jeweils interpretiert, mit Bedeutung versieht" (Renckstorf, 1977, p. 30). In een reeks empirische studies (Renckstorf, 1977, 1980; Renckstorf & Rohland, 1980, 1981; Renckstorf & Ehmcke, 1985, 1986) wordt de Nutzenansatz in onderzoek ingezet. Zoals door de auteurs verwacht, blijken variabelen als doelen, oriëntaties, interesses en mediagebruikspatronen een aanzienlijk aandeel in de verklaring van het concrete ontvangersgedrag te leveren (vgl. Renckstorf, 1994, pp. 128-129).

Deze kritiek op de U&G-benadering beperkt zich, zo kunnen we concluderen, niet tot het benoemen van zwakke plekken. Er wordt ook een richting gewezen waarin aan de bezwaren tegemoet kan worden gekomen. De genoemde critici pleiten allen voor een heroriëntatie op de centrale begrippen die de benadering hanteert. Men zou te rade moeten gaan bij de sociologie, meer in het bijzonder de handelingstheoretische sociologie. In de volgende paragraaf schetsen we hoe dit heeft geleid tot handelingstheoretische benaderingen in de communicatiewetenschap, en in het bijzonder de 'mediagebruik als sociaal handelen'-benadering.

2.2 Publieksactiviteit in een handelingstheoretisch begrippenkader

In de sociologie ontwikkelden zich in de loop van de jaren '60 stromingen die zich presenteerden als alternatieven voor de toen meest prominente stroming, de functionalistische sociologie (bijv. Merton, 1957). Het *symbolisch interactionisme* (Blumer, 1986) en de *ethnomethodologie* (Garfinkel, 1984) zetten zich af tegen de 'mainstream', met als voornaamste argument dat deze geen recht deed aan de actieve natuur van mensen en hun handelen. In de woorden van Blumer: "In place of being a mere medium for operation of determining factors that play upon him, the human being is seen as an active organism in his own right, facing, dealing with, and acting toward the objects he indicates" (Blumer, 1986, p. 65). Onder 'determinerende factoren' verstaat Blumer psychologische concepten als stimuli, attitudes, motieven, en sociologische als sociale positie en sociale status, rollen, culturele voorschriften, normen en waarden (p. 3). Zulke factoren spelen een rol in situaties waarin mensen interacteren, maar zijn daarbinnen niet meer dan randvoorwaarden - ze zijn te algemeen om het handelen in concrete interactiesituaties te kunnen sturen (Renckstorf, 1994, p. 88). Het gevolg hiervan is dat mensen gedwongen zijn om situaties waarin zij verkeren van een betekenis te

voorzien. Het bewustzijn waarover zij beschikken stelt hen volgens handelingstheoretici in staat om op basis van deze betekenisverlening een handeling te ‘ontwerpen’ en in hun hoofd ‘uit te proberen’. Symbolisch-interactionisten en etnomethodologen benadrukken in andere woorden de *creativiteit* van menselijk handelen in concrete situaties (vgl. Joas, 1992b).

Was de opkomst van de genoemde stromingen in de sociologie een reactie op het daarbinnen heersende functionalisme, hetzelfde kan worden gezegd over de opkomst van handelingstheoretische benaderingen als reactie op de U&G-benadering in de communicatiewetenschap. Het U&G-onderzoek heeft aanwijsbare wortels in de functionalistische sociologie van de jaren '50 en '60.⁴ Het verwondert daarom niet dat de sociologische kritiek op het functionalisme ook in de communicatiewetenschappelijke discussie weerklank vond. Wat wellicht wel verwondering wekt, is dat zowel het symbolisch interactionisme als de etnomethodologie zich beriepen op ‘klassieke’ auteurs uit sociologie, sociale filosofie en sociale psychologie. Zij haakten aan bij bestaande tradities en betoogden dat de sociologie deze min of meer uit het oog verloren had. Zo bouwt het symbolisch interactionisme van Blumer voort op de sociale psychologie van George Herbert Mead (1967), en is deze weer te herleiden tot de pragmatische filosofie van William James, Charles Sanders Peirce en John Dewey (Joas, 1989). De etnomethodologie van Garfinkel baseerde zich op het werk van Alfred Schütz (1974), wiens voornaamste bijdrage bestond in het funderen van Max Webers verstehende sociologie in de fenomenologische filosofie van Edmund Husserl. Wat Blumer en Garfinkel de sociologie verweten, was dat zij uit het oog had verloren dat mensen handelen op basis van de betekenis die zij aan de hun omringende werkelijkheid toekennen (‘zinverlening’). Hun handelen is mede daarom veel minder voorgestructureerd door vaste psychische en sociale factoren dan in de onderzoekspraktijk stilzwijgend werd verondersteld. Hetzelfde argument werd door communicatiewetenschappers tegen de U&G-benadering ingebracht. Menselijke communicatie, ook via de massamedia, omvat processen van zinverlening van mensen aan de hun omringende werkelijkheid, die zich deels in hun hoofden en deels in hun interacties afspelen. Vandaar dat het omgaan van mensen met media als een vorm van ‘sociaal handelen’ zou kunnen worden beschouwd. Maar wat moet precies onder ‘handelen’ en ‘sociaal handelen’ worden verstaan? In de symbolisch-interactionistische literatuur (vgl. Blumer, 1986; Helle, 1977; Van Hoof, 1973; Wilson, 1973) wordt het antwoord op die vraag gegeven door ‘handelen’ te onderscheiden van ‘gedrag’.

2.2.1 Gedrag versus handelen: twee paradigma's

Kenmerkend voor de handelingstheoretische benadering is een bepaald perspectief op de sociale werkelijkheid. Elke wetenschapper bekijkt hetgeen hij bestudeert vanuit een zekere invalshoek en ordent zijn bevindingen in een gekozen begrippenkader. Een *handelings*-theoretische benadering onderscheidt zich wat dit betreft van een *gedrag*stheoretische benadering in een aantal opzichten (vgl. Wilson, 1973; Littlejohn, 1983; Hunziker, 1988). In aansluiting

⁴ Zo speelde Paul F. Lazarsfeld een prominente rol in de functionalistische sociologie en het ontstaan van de U&G-benadering. Baanbrekend voor de U&G-benadering was het boek *Personal Influence* (Katz & Lazarsfeld, 1955).

ting op het beroemde boek van Thomas Kuhn (1987) over ‘wetenschappelijke revoluties’ wordt ook wel gesteld dat er twee centrale *paradigma*’s zijn in de sociale wetenschappen, het *mechanistische* en het *interpretatieve* paradigma (vgl. Littlejohn, 1983; Renckstorf, 1994; Wilson, 1973). Deze kenmerken zich door duidelijk verschillende aannames betreffende de aard van het door sociale wetenschappers bestudeerde object, mensen en het menselijk (sociaal) handelen. Renckstorf (1994, pp. 83-101; vgl. Blumer, 1986, pp. 1-21) ordent de verschillen tussen de benaderingen in drie groepen, te weten:

- het *'concept of man'*: in een gedragstheoretische optiek (c.q. het mechanistische paradigma) worden mensen gezien als hetzij uitvoerders van door de samenleving voorgeschreven rollen, hetzij als wezens die op prikkels van buitenaf op min of meer geconditioneerde wijze reageren. Een handelingstheoretische optiek (c.q. het interpretatieve paradigma) beschouwt mensen daarentegen als actieve wezens die zichzelf geconfronteerd zien met objecten die zij tot object van hun bewustzijn maken. Zij zijn bovendien in staat tot reflectie en het creëren van een *zelfbewustzijn*, en zijn dus ook in staat zichzelf tot object van de eigen aandacht te maken. Dit zelfbewustzijn maakt dat de mens met zichzelf sociaal kan interacteren “by making indications to itself and responding to such indications” (Blumer, 1986, p. 14).
- Het *'concept of human action'*: in een gedragstheoretische zienswijze wordt menselijk gedrag opgevat als het resultaat van een aantal factoren - van psychische of sociale aard - die op mensen inwerken. Een handelingstheoretische optiek daarentegen gaat ervan uit dat mensen niet quasi-deterministisch op factoren van buitenaf reageren, maar deze factoren allereerst tot object van de aandacht maken en ze van een betekenis voorzien: de *definitie van de situatie*. Voortbouwend op hun situatiedefinitie kunnen individuen vervolgens een plan maken hoe (eventueel) in deze situatie te handelen. Pas nadat de handeling 'intern' geoefend, uitgeprobeerd is, kan de 'externe' handeling zelf worden voltrokken.
- Het *'concept of social interaction'*: in een gedragstheoretische optiek worden betekenisvolle symbolen opgevat als stimuli die - deterministisch - bepaalde responses oproepen. Interactie tussen menselijke individuen met behulp van symbolen verschilt in deze zienswijze dan ook niet wezenlijk van non-symbolische interactie (d.i. “to respond immediately and unreflectively to each other’s bodily movements, expressions, and tones of voice”; Blumer, 1986, pp. 8-9). Een handelingstheoretische zienswijze veronderstelt wel een fundamenteel verschil tussen symbolische en non-symbolische interactie. In symbolische interactie moeten de interactiepartners zowel de sociale handeling waaraan zij deelhebben als elkaars symbolische uitingen van betekenissen voorzien. Deze betekenissen hebben weliswaar binnen een taalgemeenschap of cultuur een relatief vaststaand karakter, maar binnen concrete interactiesituaties staat daarmee allerminst vast wat er met het juist nú uiten van de symbolen bedoeld wordt.

Deze aannames over de ‘aard’ van de mens, zijn handelen en zijn sociale (symbolische) interactie zijn door diverse auteurs geïntegreerd in de communicatiewetenschappelijke theorievorming over publieksactiviteit. Op de fase van kritiek op het uses and gratifications-onderzoek volgt in de loop van de jaren '80 en '90 een reeks bijdragen die het gedrag van ontvangers in massacommunicatieprocessen vanuit een handelingstheoretisch kader conceptualiseren en

bestuderen.⁵ Het zou te ver voeren, alle nuances die door de verschillende auteurs worden aangebracht hier *en détail* te presenteren. In plaats daarvan geven we hieronder de centrale gedachtengangen weer van de benadering van Renckstorf (1977, 1989, 1994).

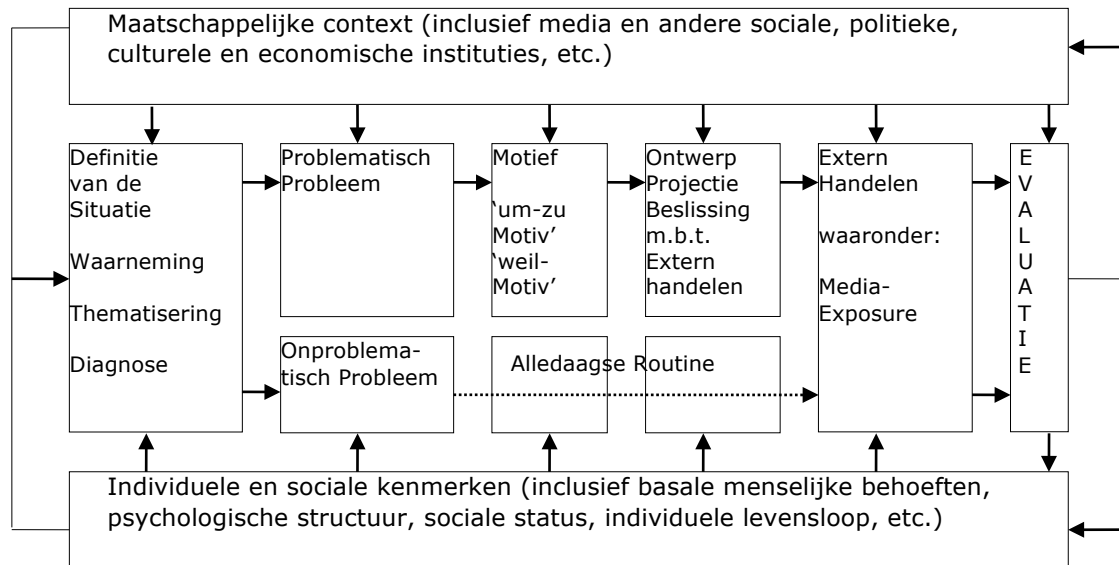
2.2.2 Mediagebruik als een vorm van sociaal handelen

De geschetste verschillen tussen gedragstheoretische en handelingstheoretische aannames zijn uiteraard niet uitsluitend van toepassing op sociologische vraagstukken. Ze kunnen ook worden gebruikt ter sturing van theorievorming en onderzoek rond communicatiewetenschappelijke vraagstukken. Begrippen als ‘sociaal handelen’, ‘non-symbolische en symbolische interactie’ en ‘definitie van de situatie’ zijn direct toepasbaar op de bestudering van massacommunicatieprocessen. Terwijl in de communicatiewetenschap vaak een strikte rollenscheiding tussen ‘zenders’ en ‘ontvangers’ werd en wordt gemaakt, kunnen beide groepen worden opgevat als groepen van individuen die over een zelfbewustzijn beschikken, in interactie met elkaar en met zichzelf kunnen treden, de situaties waarin zij verkeren van betekenissen voorzien, enzovoorts. Hiermee worden de contouren van de 'mediagebruik als sociaal handelen'-benadering zichtbaar. Deze zijn systematisch weergegeven in het zogenaamde ‘handelingstheoretisch gefundeerd referentiemodel voor communicatiewetenschappelijk onderzoek’ (Renckstorf, 1989, p. 332; 1994, p. 134; zie figuur 2.1).

Het referentiemodel beschrijft de (ideaaltypische) samenhang van interne en externe handelingen in het individuele handelen. In een concrete situatie neemt het individu bepaalde objecten waar - en andere niet: “from their standpoint the environment consists *only* of the objects that the given human beings recognize and know” (Blumer, 1986, p. 11). Objecten kunnen van fysieke aard (een bureaustoel), van sociale aard (de postbode) of van abstracte aard zijn (morele principes). De betekenisverlening aan objecten in de *situatiedefinitie* geschiedt op grond van sociale betekenissen die zijn ontstaan in interactieprocessen. Maar de sociale betekenissen worden door het individu in concrete situaties aan objecten toegekend op grond van relevanties die op dat moment spelen.

⁵ Als voortzetting van de Nutzenansatz geldt de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek, zoals uitgewerkt in Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester, en Van Woerkum (1989); Renckstorf (1989, 1994, 1995); Renckstorf en Wester (1989, 1992); Renckstorf, Mutsaers, en Van Snippenburg (1993); Renckstorf, McQuail, en Jankowski (1996). Andere auteurs die eveneens vanuit handelingstheoretische overwegingen werken, zijn onder anderen: Lull (1980, 1988a); Hawkins en Pingree (1981); Adoni en Mane (1984); Altheide (1985); Charlton en Neumann (1986); Lindlof (1987); Lindlof en Meyer (1987); Anderson en Meyer (1988); Neumann en Charlton (1988); Jensen en Rosengren (1990); Jensen (1995); Schoening en Anderson (1995) (zie ook Frissen & Wester, 1990).

Figuur 2.1 *Het handelingstheoretisch gefundeerd referentiemodel voor communicatiewetenschappelijk onderzoek*

In de beschrijving van het handelingsverloop wordt aangesloten bij de leefwereldtheorie van Alfred Schütz (Schütz & Luckmann, 1979, 1984; Srubar, 1988a). In zijn door Husserls fenomenologie geïnspireerde theorie gaat Schütz ervan uit dat mensen voor het grootste deel van de tijd in de ‘natürliche Einstellung’ leven, een toestand waarin de omringende wereld als ‘vanzelfsprekend werkelijk’ wordt ervaren. De alledaagse werkelijkheid interpreteren zij op grond van verzamelde ervaringen in situaties uit het verleden, de *kennisvoorraad*. De individuele kennisvoorraad, die is opgebouwd met behulp van sociale betekenissen en daardoor deels een sociale oorsprong heeft, biedt oplossingen voor mogelijke problemen in het ‘nu’, voortkomend uit ervaringen en handelingen in het verleden. In alledaagse situaties dienen zich steeds weer nieuwe gebeurtenissen aan, die *gethematiseerd* kunnen worden, d.w.z. tot onderwerp van de aandacht kunnen worden gemaakt. Vervolgens wordt een *diagnose* gemaakt die aangeeft of er op grond van in de kennisvoorraad aanwezige oplossingen gehandeld kan worden. Is dat het geval, dan kan het individu terugvallen op de *alledaagse routine*. De nieuwe gebeurtenis blijkt in dat geval *onproblematisch*, of zoals Schütz en Luckmann (1979, p. 32) het formuleren: “... nicht eigentlich problematisch, und die »Lösung« hebt sich auch nicht als solche im Bewußtsein ab.” Onder bepaalde omstandigheden daarentegen kan de kennisvoorraad geen adequate hulp bieden bij het omgaan met de situatie. Er is dan sprake van een ‘*problematisch probleem*’ waarvoor een oplossing gevonden moet worden. Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester en Van Woerkum (1989, pp. 50-70; vgl. Renckstorf, 1994, pp. 130-135) schetsen een “probleemoplossend handelingsproces” waarin *kennisvoorraad* (kennis gebaseerd op ervaringen uit het verleden) en *relevantiestructuur* (verwachtingen, wensen en plannen over nog te verwerkelijken toekomstige toestanden) een centrale rol spelen. De problematische situatie kan zowel via *intern handelen* (door het thematiseren en eventueel veranderen of hercombineren van kenniselementen) als *extern handelen* (door op

zoek te gaan naar nieuwe kennis) tegemoet getreden worden.⁶ In het laatste geval ontwikkelt het individu een *motief* voor het externe handelen. Schütz onderscheidt het totstandkomen van een *handelingsontwerp* (het '*weil*'-*motief* dat de huidige situatie relateert aan in het verleden in soortgelijke situaties verrichte handelen) van het daadwerkelijk *in de praktijk brengen* van het ontwerp (het '*um-zu*'-*motief*, d.i. de oriëntatie op de toekomstige situatie waarin de handeling zal hebben plaatsgehad; vgl. Schütz, 1974, pp. 115-130). Het gekozen ontwerp wordt vervolgens 'intern' uitgetoetst. Bosman et al. (1989, p. 61) spreken van *projectie* van meerdere handelingsontwerpen op de situatie ter toetsing en evaluatie van hun bruikbaarheid. Tenslotte moet er een *beslissing* vallen voor een van de handelingsalternatieven. Het individu *handelt* vervolgens *extern*, grijpt in de alledaagse werkelijkheid in en verandert deze (vgl. Schütz & Luckmann, 1979, p. 62). Daarbij oriënteert het zijn handelen aan het eerder ontwikkelde handelingsontwerp. Tot slot *evalueert* het individu opnieuw 'intern' of de handeling heeft bijgedragen aan de oplossing van het probleem. Daarmee is dan ook meteen een nieuwe situatiedefinitie in de maak.

Bosman et al. (1989) benadrukken dat, hoewel het hier een individueel handelingsproces betreft, het individu de verschillende fasen van het proces niet in totale eenzaamheid uitvoert. De beschrijving van het model tot dusverre wekt wellicht die indruk. Figuur 2.1 laat echter zien dat de *maatschappelijke context* een rol kan spelen in alle fasen van het handelingsproces. De individuele kennisvoorraad is weliswaar opgebouwd uit unieke individuele ervaringen, maar deze zijn door het individu in termen van "hochanonyme, idealisierte und - vor allem sprachlich - objektivierte Sinnzusammenhänge eingefügt" (Schütz & Luckmann, 1979, pp. 146-147). Deze zinscontexten worden in het model 'instituties' genoemd (vgl. Berger & Luckmann, 1966; zie verder, § 2.3.1). Verder zijn ook *individuele* en *sociale kenmerken* van het individu mogelijk van invloed op alle fasen van het individuele handelingsproces. De richting van de pijlen geeft aan dat maatschappelijke context en individuele/sociale kenmerken kunnen veranderen onder invloed van de uitgevoerde handelingen (deze processen worden in navolging van Berger & Luckmann, 1966, respectievelijk *objectivatie* en *socialisatie* genoemd; vgl. Bosman et al., 1989, pp. 66-68).

Het referentiemodel biedt een systematisering van uit de handelingstheorie afkomstige begrippen, die bij onderzoek rond communicatiewetenschappelijke vraagstukken als theoretisch uitgangspunt kan fungeren. Voor elk specifiek onderzoeksthema heeft dit bepaalde gevolgen voor theoretische veronderstellingen en onderzoeksopzet. Als *algemeen*, concrete onderzoeksthema's overstijgende implicaties van de handelingstheoretische optiek op massacommunicatieprocessen voor onderzoek kunnen in ieder geval de volgende vier worden genoemd.

1. Mediagebruik is op te vatten als een doelgerichte vorm van gedrag, dus als een vorm van handelen. Kijkers, luisteraars en lezers zijn niet slechts als 'ontvangers' van massamediale boodschappen op te vatten, maar eerder als de subjectieve producenten van deze boodschappen. Zij zijn handelende personen die massamediale boodschappen interpreteren, d.w.z. deze tegen de achtergrond van hun doelen, wensen en plannen (hun relevantie-

⁶ Het grafische model (figuur 2.1) wekt dan ook ten onrechte de indruk dat op een problematisch probleem altijd *extern* probleemoplossend handelen volgt (vgl. Bosman et al., 1989, pp. 60-61).

- structuur) van betekenissen voorzien en daaropvolgend hun handelen zorgvuldig construeren (vgl. Renckstorf, 1989, pp. 330-331; Renckstorf, 1994, p. 100).
2. Massamedia en hun boodschappen kunnen slechts handelingen en gebeurtenissen aanbieden. Deze zijn voor handelende individuen objecten in hun omgeving die zij al dan niet waarnemen en vervolgens al dan niet van een betekenis voorzien. Mediaboodschappen zijn geen stimuli als zodanig, maar objecten die om een interpretatie vragen (vgl. Renckstorf, 1994, pp. 99-100). Hieruit volgt dat "die Medien .. nur ein Teil der sinnstiftenden symbolischen Umwelt des Menschen [sind] und ihr Stellenwert wird wesentlich determiniert von den jeweiligen Gegebenheiten der sozialen Situation und der Persönlichkeit der Rezipienten" (Hunziker, 1988, p. 76).
 3. Mediagebruik is niet alleen een vorm van extern handelen. Het menselijk handelen bestaat namelijk uit een doorlopend proces van intern (cognitief, dus 'verborgen') en extern (observeerbaar) handelen. Mediagebruik moet bijgevolg conceptueel meer omvatten dan alleen het externe handelen ten opzichte van media en mediaboodschappen (het zich blootstellen aan media: 'media exposure'). Ook in het interne handelen, bijvoorbeeld bij het definiëren van de situatie, zou van mediagebruik gesproken kunnen worden, namelijk als het kennis nemen van, in overweging nemen van, nadenken over uit de media afkomstige informatie (vgl. Renckstorf, 1989, p. 331; Renckstorf, 1994, p. 134).
 4. Mediagebruik kan zowel een vorm van routinematig handelen als een vorm van instrumenteel handelen zijn. In het eerste geval betekent dit dat mediagebruik volgens een reeds bestaand, in de individuele kennis 'voorrudig' handelingspatroon plaatsvindt. In het tweede geval is mediagebruik een onderdeel van het omgaan met een als problematisch ervaren situatie waarvoor in het verleden nog geen adequate handelingsstrategie is ontwikkeld (vgl. Schütz & Luckmann, 1979, pp. 30-37; vgl. Bosman et al., 1989, *passim*). Het gebruikmaken van media - hetzij in de fase van het interne, hetzij in de fase van het externe handelen - is in dit geval onderdeel van een handelingsproces waarmee individuen problematische situaties het hoofd proberen te bieden.

Met deze implicaties voor theorie van en onderzoek naar mediagebruik eindigt de bespreking van de ontwikkeling in het communicatiewetenschappelijk denken over publieksactiviteit. Gedemonstreerd werd hoe conceptuele problemen binnen de uses and gratifications-benadering aanleiding gaven tot een heroriëntatie op de centrale begrippen. Hierbij werd te rade gegaan bij de verstehende sociologie, in het bijzonder het symbolisch interactionisme en de fenomenologische sociologie, hetgeen onder meer heeft geleid tot de 'mediagebruik als sociaal handelen'-benadering die het uitgangspunt van deze studie vormt.

De opgave waarvoor we ons nu gesteld zien, is het toepassen van deze benadering op het onderzoeksprobleem van mediagebruik en de temporele organisatie in huishoudens. Dit geschiedt in twee stappen. In de volgende paragraaf wordt vooraleerst afgezien van behandeling van het temporele aspect. We beperken ons tot het op handelingstheoretische wijze beschrijven van mediagebruik als alledaags handelen in de context van *huishoudens*. Zoals uit bovenstaande beschrijving bleek, bestaat de handelingstheoretische benadering vooral uit een analyse van handelingsprocessen in de (ruime) sociale context van de samenleving. Dat het huishouden (of het gezin) als een van de sociale instituties in het blok 'maatschappelijke

context' (zie figuur 2.1) kan worden gezien, lijkt evident. De vraag is echter gerechtvaardigd of het samenleven in huishoudens theoretisch gedetailleerder beschreven moet worden dan in de formulering van de benadering tot dusver. Dat is de kernvraag waarop in paragraaf 2.3 een bevestigend antwoord zal worden gegeven. Daarop aansluitend wordt in 2.4 nader aandacht besteed aan de temporele organisatie van het samenleven in huishoudens.

2.3 Een handelingstheoretische conceptualisering van 'huishouden'

In het handelingstheoretisch perspectief is mediagebruik op te vatten als een normale vorm van alledaags, sociaal handelen (vgl. Renckstorf, 1977). Dat dit alledaagse, sociale handelen zich voor veel mensen voor een aanzienlijk deel *binnen een gezins- of huishoudelijke context* afspeelt, wordt in de theoretische literatuur (Renckstorf, 1989, 1994; Renckstorf & Wester, 1992) uiteraard niet tegengesproken, het wordt echter ook niet expliciet gethematiseerd. Weliswaar wordt gesteld dat mensen "via een verscheidenheid aan interactie-relaties met elkaar verbonden" zijn en in staat zijn "op hun handelen en interacties met anderen te reflecteren" (Renckstorf, 1994, p. 177), maar een uitwerking van deze gedachte naar de specifieke handelingscontext van het gezin of het huishouden is binnen de benadering nog niet ondernomen. We volgen daarom hier een route die reeds eerder is gevolgd, namelijk het uitwerken van de handelingstheoretische benadering in de richting van inhoudelijke vraagstellingen, o.m. over de vraag naar voorlichting (Bosman et al., 1989; Nelissen, 1991), het veel televisie kijken (Frissen, 1992), het handelen van communicatoren (Hermans, Renckstorf, & Van Snippenburg, 1994) en het omgaan met televisienieuws (Renckstorf & Wester, 1993; Schaap, Renckstorf, & Wester, 1998). Derhalve consulteren we eerst handelingstheoretische auteurs om tot een inkadering van mediagebruik in de context van het huishouden te komen.

2.3.1 Het huishouden en sociale interactie

Voor een theoretisch begrip van huishoudens gaan we allereerst te rade bij het werk van Berger en Luckmann (1966) en Blumer (1986). Een uitgangspunt van de handelingstheorie dat gedeeld wordt door het symbolisch interactionisme en de fenomenologische sociologie, is dat *interacties onder aanwezigheid* de meest fundamentele vorm van menselijk samenleven vormen. Wat mensen als 'objectieve werkelijkheid' ervaren - sociale instituties, normen en waarden - is opgebouwd uit processen van persoonlijke interactie (zie Berger & Luckmann, 1966, pp. 49-50). Berger en Luckmann stellen bovendien dat alle overige vormen van sociale interactie afgeleiden zijn van de persoonlijke, face-to-face-interactie (p. 27). Blumer (1986) verlengt dit uitgangspunt in methodologische richting. Niet alleen bestaat het menselijk samenleven geheel uit interacties, dit betekent ook dat deze interactieprocessen het vertrekpunt voor de sociaal-wetenschappelijke bestudering van menselijk samenleven dienen te zijn: "Human association should be viewed in its most fundamental form, namely, that of two

human beings interacting upon each other. The larger instances of human association, such as we have in mind in talking about group life in its wider aspects, are still based on interaction between individuals. So the initial and strategic point of study is the interaction between individuals" (p. 108).

Trekken we deze lijn door naar de bestudering van het handelen in de huishoudelijke context, dan betekent dit dat we ook a) *het gezin/huishouden als een samenspel van face-to-face-interacties dienen te beschouwen* en b) *deze interacties dienen te bestuderen terwijl ze plaatsvinden*, dus als *proces*, en ons niet moeten beperken tot de resultaten van dit proces. Dit is inderdaad wat Blumer op het oog heeft. Hij zet zich af tegen empirische studies van menselijke groepen die datgene wat er plaatsvindt interpreteren in termen van ‘sociale structuur’, ‘cultuur’ en ‘de uitoefening van rollen’. In Blumers visie is het een vergissing deze factoren als *de* bestanddelen van de menselijke groep te beschouwen. Het zijn producten van menselijk samenleven die niet zijn voortgekomen uit “the study of human association as an on-going process. ... The conceptions have not been reached through a careful study of what happens between people who are engaged in interaction with each other” (p. 107). Cultuur, sociale structuur en rollen vormen slechts het kader waarbinnen zich processen van menselijke interactie afspelen. Bovendien veranderen ze voortdurend onder invloed van de interacties waarvoor ze het kader vormen en daarom zou het een onvolledig beeld van de werkelijkheid geven wanneer deze drie factoren als de ‘determinanten’ van de menselijke groep werden gepresenteerd (pp. 115-116).

Daarmee is een eerste uitgangspunt voor de bestudering van de organisatie van dagelijkse activiteiten in het huishouden gegeven. Volgen we het voorgaande, dan dienen we *regelmatigheden in en relaties tussen de handelingssequenties van individuen in huishoudens te zien als structuren die zijn ontstaan uit (vele) persoonlijke interacties tussen de huisgenoten en alleen maar bestaan wanneer ze voortdurend ‘in actu’ gereproduceerd worden*. Berger en Luckmann (1966, pp. 50-63) bieden een uitwerking van dit uitgangspunt met hun institutionaliseringstheorie. Zij onderscheiden drie stappen via welke menselijk sociaal handelen tot de constitutie van een sociale orde leidt. De eerste stap is die van de *gewoontevorming*. Elke handeling (sociaal of niet-sociaal) die regelmatig wordt herhaald, wordt onderdeel van een patroon. Dit patroon wordt na enige tijd door de handelende individuen als zodanig herkend en gaat deel uitmaken van de kennisvoorraad, die kan worden geraadpleegd ten behoeve van het vormgeven van toekomstige handelingen. Gewoontevorming leidt ertoe dat handelende mensen in nieuwe situaties niet keer op keer voor verrassingen komen te staan. Hun kennisvoorraad bevat dan reeds kennis over hoe routinematig gehandeld kan worden in deze specifieke situatie. *Institutionalisering*, de tweede stap, vindt plaats wanneer handelende individuen zowel elkaar als elkaars routinehandelingen wederzijds gaan *typificeren*. Zowel de interactiepartners als hun handelingen worden wederzijds als ‘typisch’ herkend. Deze typificaties worden gedeeld door (en zijn in die zin ‘beschikbaar’ voor) alle leden van de sociale groep (p. 51). Zo kan het dagelijks kijken naar de favoriete televisiesoap door enkele leden van het huishouden zo’n institutie zijn. Zij gelden binnen het huishouden als ‘de soapverslaafden’, terwijl de niet-kijkers als ‘de soaphaters’ te boek staan. Door institutionalisering ontstaat er in de groep (huishouden) zoiets als een gedeelde geschiedenis die het gezamenlijk en individuele handelen in de groep richting geeft: “Institutions ..., by the very fact of their

existence, control human conduct by setting up predefined patterns of conduct, which channel it in one direction as against the many other directions that would theoretically be possible” (p. 52; vgl. p. 54).⁷ De derde en laatste stap, *objectivering*, wordt gezet wanneer de getypificeerde handelingen worden losgemaakt van de aanvankelijke uitvoerders. De institutie krijgt een objectieve status doordat de handelende individuen worden gezien als min of meer ‘willekeurige’ belichamingen van een geïnstitutionaliseerde rol. Bijvoorbeeld is in de perceptie van een kind ‘mijn vader’ een verpersoonlijking van ‘de gezinsvader in het algemeen’ en is omgekeerd ‘mijn kind’ in de waarneming van de vader een verpersoonlijking van een ‘kind in het algemeen’ (en daarnaast wellicht een ‘typisch nakomertje’). Aangezien objectivaties niet aan concrete personen zijn gebonden, worden ze door mensen niet altijd meer als een product van menselijk handelen ervaren: “The institutions are now experienced as possessing a reality of their own, a reality that confronts the individual as an external and coercive fact” (p. 55).

Huishoudens kunnen we met Berger en Luckmann conceptualiseren als *instituties*, d.w.z. als concrete verschijningsvormen van de *objectivatie* ‘huishouden’. Al interacterend ontwikkelen huisgenoten *predefined patterns of conduct* die voor de leden van dit huishouden typisch zijn. Het ontstaan van handelingspatronen en hun eventuele institutionalisering is echter maar één zijde van de medaille. De samenstelling van het huishouden is aan verandering onderhevig. In gezinnen worden kinderen geboren die jaren later het huis uit gaan; daarnaast kan ook een overlijden of een scheiding de alledaagse routines ineens op losse schroeven zetten. Gewoontes en instituties bestaan - in lijn met Berger en Luckmann en ook Blumer - zolang er in concreet sociaal handelen invulling aan wordt gegeven; daarna niet meer. Een ander en belangrijker punt is dat lang niet alle handelingen van de huisgenoten regelmatig terugkeren; sommige zijn onregelmatig van aard en weer andere vinden slechts een of enkele keren plaats. In alledaagse situaties in huishoudens is slechts een deel van alle handelingen routinematig of geïnstitutionaliseerd. Huishoudens zien zich voor de (moeilijke of minder moeilijke) opgave gesteld, routine- en niet-routine-handelingen van de leden tot een voor de groep werkbaar geheel te kneden. Bovendien is de dagelijkse routine onderhevig aan storingen van buitenaf. Een onverwachte file, een stroomstoring op het leidingnet van de spoorwegen of het plotseling rinkelen van de deurbel kunnen een interactieproces dat volgens routines verliep (het gezamenlijk avondeten resp. het dagelijkse soap-kijken) ineens verstoren zonder dat het in de macht van de huisgenoten ligt om hieraan iets te doen. Met andere woorden: routines kunnen weliswaar de interacties *binnen* huishoudens relatief probleemloos maken, in de sociale *omgeving* van het huishouden (bijvoorbeeld in andere huishoudens) spelen zich tegelijkertijd sociale handelingen af die de huishoudsinterne routines kunnen verstoren. Wat er binnen het huishouden gebeurt wordt dus niet alleen intern bepaald - in de interacties tussen huisgenoten - maar er zijn ook externe factoren op van invloed (vgl. Blumer, 1986, p. 72). Het dynamische karakter van instituties - hun voortdurende modificatie onder invloed van handelingsprocessen - maakt het mogelijk deze veranderingen het hoofd te bieden.

Het is echter de vraag of de institutionaliseringstheorie van Berger en Luckmann een voor onze doeleinden adequate conceptualisering van ‘huishoudens’ levert. Weliswaar stellen zij dat instituties met veranderingen in hun omgeving kunnen omgaan doordat zij dynamisch

⁷ Min of meer dezelfde invulling geeft George Herbert Mead (1967, p. 211) aan het begrip: “An institution is ... nothing but an organization of attitudes that control and determine conduct.”

van karakter zijn. In de theorie figureert daarbij steeds het binnenperspectief van instituties. Wat ontbreekt is een theoretische beschrijving van het ‘interacteren’ van instituties met elkaar binnen de maatschappij. ‘Huishoudens’ komen als instituties niet alleen tot stand in de interacties tussen huisgenoten, eenmaal geïnstitutionaliseerd hebben zij in de hun omringende maatschappij te maken met andere instituties.⁸ Aan huishoudens wordt sociaal een ‘identiteit’ toegeschreven (“de familie X”) en zij gaan als adreessaat van maatschappelijke communicatie fungeren. Dit is in de theorie van Berger en Luckmann een wat onderbelicht aspect. Ook in Blumers aanzetten tot een maatschappijtheorie (zie zijn artikel “Society as symbolic interaction”; Blumer, 1986, pp. 78-89) krijgt het niet de aandacht die het o.i. zou verdienen. In het volgende werken we deze kritiek uit en schetsen we een manier om eraan tegemoet te komen.

2.3.2 Het huishouden als systeem van sociale handelingen

Het huishouden of het gezin als een sociale eenheid wordt in symbolisch interactionisme en fenomenologische sociologie beschreven vanuit het perspectief van een actor die in zijn sociale omgeving andere actoren aantreft en met hen in interactie treedt. Onze diagnose in het voorgaande luidde dat dit ertoe leidt dat huishoudens/gezinnen vooral beschreven worden vanuit een *binnenperspectief* - het perspectief van de actoren die de institutie in hun handelen vormgeven - maar dat het *buitenperspectief* - hoe de institutie in de omringende maatschappij met andere instituties te maken heeft - tekortkomt. Het huishouden ‘bestaat’ handelings-theoretisch als een ‘conglomeraat’ van interacties tussen individuen (de basiseenheden) en dient volgens de theorie vanuit deze interacties bestudeerd te worden.

Dit uitgangspunt achten we problematisch, althans voor de conceptualisering van huishoudens en hun temporele organisatie. Wanneer alle sociale instituties - huishoudens, organisaties, politieke bewegingen, religieuze stromingen - volgens het centrale dictum van de handelingstheorie gedecomposeerd worden in sociale interacties, ontnemt men zich de mogelijkheid te theoretiseren over de vraag op welke manieren een collectief van interacties zich kan (en moet) *afgrenzen* van de sociale interacties in zijn omgeving. Zonder afgrenzing van de sociale omgeving heeft het immers geen zin te spreken over een geheel van interacties

⁸ Berger en Luckmann (1966, pp. 60-61, pp. 76-77, pp. 85ff.) besteden met hun begrip *integratie* wel aandacht aan de relatie tussen instituties binnen de maatschappij. Integratie van instituties geschiedt op twee manieren: a) via de *individuele biografie*, waarin handelingen van individuen binnen verschillende institutionele contexten tot een subjectief zinnig geheel worden samengesmeed (*verticale* integratie), en b) via de *sociale kennisvoorraad*, die de geobjectiverde sociale wereld een ‘logisch’ karakter verleent (*horizontale* integratie). Onze kritiek op hun integratiebegrip luidt dat het te eenzijdig de noodzaak tot *coherentie* tussen de instituties, de *institutional order*, benadrukt. Het tegenbegrip, *segregatie*, krijgt in hun analyse een sterk negatieve lading zonder dat duidelijk wordt gemaakt waarom het naast elkaar bestaan van rivaliserende instituties per se een probleem voor de maatschappij betekent. Een voorbeeld: een kind dat als gevolg van de echtscheiding van zijn ouders afwisselend deel uitmaakt van twee huishoudens, heeft te maken met zowel integratie als segregatie tussen beide institutionele contexten. Het is de taak van de sociale wetenschapper processen van betekenisverlening in beide richtingen te observeren en niet op voorhand segregatie als een probleem en integratie als een oplossing te beschouwen. Bovendien verwijzen beide begrippen naar het resultaat van een proces en niet naar het proces dat tot dit resultaat leidt, hetgeen nu juist zoals we zagen door handelingstheoretici als Blumer zo wordt gepropageerd. Een theoretisch begrip van dergelijke processen van interactie tussen instituties is juist datgene waarnaar we hier streven.

als ‘huishouden’ of ‘bedrijf’. Dit is van belang voor het vraagstuk van de temporele organisatie van het dagelijks leven, aangezien de *omgeving* van huishoudens de belangrijkste bron van regelmaat en verstoring van die regelmaat *binnen* huishoudens is. Om te kunnen aangeven dat er een grens is tussen het huishouden en zijn omgeving, is het noodzakelijk het huishouden theoretisch - en in onderzoek ook empirisch - te begrijpen als een sociale eenheid die meer is dan de som der delen (de interacties). Op de een of andere wijze heeft een aantal interacties zodanig betrekking op elkaar dat er in de waarneming van de interactanten en buitenstaanders van een huishouden sprake is. Tegelijkertijd is duidelijk dat het huishouden deel uitmaakt van een maatschappij, waarbinnen ook interacties plaatsvinden die met ‘het huishouden’ niets van doen hebben. De handelingstheorieën van Berger en Luckmann alsmede Blumer bieden ons geen tevredenstellende uitwerking van de relatie tussen sociale eenheden en hun sociale omgeving.

Het is geen grote stap om vanuit handelingstheoretische premissen sociale eenheden te onderscheiden die - ook empirisch - boven de constituerende sociale interacties uitstijgen. De stelling dat alle sociale eenheden bestaan uit sociale interacties tussen individuen, en daarmee hun fundament hebben in het bewustzijn van de interacterende individuen, moet dan niet als dwingende richtlijn worden gezien voor theorie en onderzoek. Zoals gedemonstreerd is dit wel wat zowel Blumer als Berger en Luckmann voorstaan. Wanneer men verder teruggaat in de tijd en de bronnen raadpleegt waarop zij zich baseren, blijken er aanknopingspunten te zijn voor een andere visie op sociale eenheden. De sleutelfiguur in dezen is George Herbert Mead, zoals in hoofdstuk 3 duidelijk zal worden. In deze subparagraaf willen we aan de hand van Blumers concept ‘joint action’ demonstreren wat er theoretisch gewonnen kan worden wanneer het bewustzijn van interacterende individuen als enig referentiepunt voor theorievorming en onderzoek wordt losgelaten.

De formulering van het begrip ‘joint action’ door Blumer (1986, pp. 109-110; vgl. pp. 70-72) op basis van het werk van Mead vormt het vertrekpunt. Blumer beschrijft wat er gebeurt wanneer twee individuen met elkaar in interactie treden. Wat er gebeurt is dat beide interactanten “take each other into account”. Dat wil zeggen dat men zich bewust is van de ander, probeert hem te identificeren, te beoordelen, en probeert de betekenis of bedoeling van zijn handelen of datgene waaraan hij denkt te achterhalen. Dit bewustzijn of deze inschatting van de ander en zijn handelingen vormt de basis voor de eigen oriëntatie en het eigen handelen. Doordat beide interactanten dit doen ontstaat er een *sociale reflexiviteit*. Persoon A probeert zich een voorstelling te maken van de gedachten en intenties van persoon B als iemand die zich een voorstelling probeert te maken van gedachten en intenties van A; terwijl het omgekeerde ook geldt voor B (p. 109). Hierdoor ontstaan er een ‘transactie’ of ‘joint action’, die meer is dan de optelsom van beider handelingen:

HOOFDSTUK 2

Taking each other into account in this mutual way not only relates the action of each to that of the other but intertwines the actions of both into what I would call, for lack of a better word, a transaction - a fitting of the developing action of each into that of the other to form a joint or overbridging action. ... The transaction is something other than an addition of the actions of the two individuals. These two lines of action in their developing interrelationship constitute a singleness, such as we recognize when we speak of an argument, a debate, a discussion or a fight (Blumer, 1986, pp. 109-110).

Huishoudens zouden we als dergelijke 'joint actions' kunnen conceptualiseren, dus als een eenheid ("singleness") van de gerelateerde handelingssequenties ("lines of action") der huisgenoten.⁹ Het geheel - de joint action - is meer dan de som der delen, en dat levert binnen Blumers theoretische schema een probleem op. Hoe kunnen de interactiepartners - ieder voor zich en samen - nog onder controle houden wat er gebeurt? Blumer geeft hier niet direct een antwoord op. Wel meent hij te kunnen constateren dat wat er in menselijke groepen gebeurt niet noemenswaardig instabiel of onregelmatig is, behalve misschien in uitzonderingsgevallen. Daarom moet er wel zoiets als sturing aanwezig zijn in de interactie. Volgens Blumer komt de sturing voort uit de definitieschema's die zowel individueel als sociaal bepaald zijn. Men interpreteert de handeling van de ander door gebruik te maken van gesocialiseerde definitieschema's (hoe men behoort te handelen in een bepaalde situatie) en persoonlijke definitieschema's die uit de eigen ervaring voortkomen. Daarnaast interacteert men niet alleen met de ander, maar ook met zichzelf. "This self-interaction ... takes place inside of the interaction with the other person and becomes the means whereby one's own act becomes mobilized and organized in that interaction. (...) Apparently it is through this self-interaction that the human group in its larger aspects, or what Mead calls the community, enters into the interaction between human beings, even though that group or community is not physically present in the interaction" (Blumer, 1986, p. 111). De interactanten handelen 'intern' met zichzelf en gebruiken daarbij sociale definitieschema's. Hierdoor zijn groepsnormen en -verwachtingen in staat de interactie mede richting te geven.

Het is de vraag of het conceptuele probleem hiermee is opgelost. Het gegeven dat een joint action een 'singleness', dus een eenheid van onderling gerelateerde handelingssequenties van de interactiepartners vormt, verhoudt zich problematisch tot het methodologische dictum van Blumer. De onderzoeker die het sociale handelen - let wel: van een individu of van een groep van individuen - bestudeert, dient volgens hem de handeling te zien vanuit de positie van de actor die het handelen vormgeeft (Blumer, 1986, p. 56). Maar hoe dient deze onderzoeker dan de *eenheid* van de onderling gerelateerde handelingssequenties te observeren? De eenheid is immers - zie bovenstaand citaat - iets anders dan de optelsom van deze handelingssequenties. Het zich inleven in de respectievelijke posities van de interactanten is bijgevolg geen sluitende oplossing voor het probleem. Waar Blumer ingaat op het handelen van sociale collectieven (hij noemt als voorbeelden: bedrijf, vakbond, leger, kerk, jongensbende, natie) draait hij o.i. om het probleem heen door te stellen dat elk collectief een "directing group or individual" kent die gemachtigd is om in situaties namens de groep te handelen (p. 56). Als

⁹ Hoewel Blumer het in bovenstaand citaat heeft over twee interactanten, beperkt hij de term elders niet tot tweetalen: "Joint actions range from a simple collaboration of two individuals to a complex alignment of the acts of huge organizations or institutions" (Blumer, 1986, p. 70).

methodologische optie stelt hij inderdaad voor naar de situatiedefinities van de participanten in het collectief op zoek te gaan: “Instead of accounting for the activity of the organization and its parts in terms of organizational principles or system principles, [symbolic interactionism] seeks explanation in the way in which the participants define, interpret, and meet the situations at their respective points. The linking together of this knowledge of the concatenated actions yields a picture of the organized complex” (p. 58). Het levert een ‘picture’, een multi-perspectivistisch beeld van een georganiseerd geheel op - maar men observeert niet de eenheid als zodanig. De argumentatie van Blumer is dus niet sluitend wanneer hij joint actions eerst *theoretisch* beschrijft als iets wat meer is dan de optelsom der delen (de situatiedefinities alsmede de handelingen der afzonderlijke interactanten), vervolgens *methodologisch* alleen de observatie van de delen (situatiedefinities) als toegang tot de empirische werkelijkheid accepteert, om dit methodologische uitgangspunt tenslotte als argument te gebruiken tegen het *theoretiseren* van joint actions in termen van organisatie- of systeemprincipes (vgl. p. 59). Het probleem kan logisch gezien wel worden opgelost wanneer de ‘of-of’-argumentatie van Blumer wordt vervangen door ‘en-en’: de sociale eenheid observeren vanuit systeemprincipes (d.w.z. als een empirische eenheid) èn de situatiedefinities van de betrokken individuen (*eveneens* empirische eenheden). Er bestaat geen inherent noodzakelijke tegenstelling tussen enerzijds betogen dat alleen individuen in staat zijn tot autonoom handelen, en anderzijds dat het resultaat van (onderling samenhangend) autonoom handelen van meerdere individuen zelfstandige kenmerken heeft (Alexander & Giesen, 1987, p. 20; vgl. Alexander, 1988).¹⁰

Een auteur die deze weg inslaat is Talcott Parsons (1968b, 1968c), degene tegen wie Blumer zich zo hevig afzet (zie Blumer, 1986, p. 53).¹¹ Parsons problematiseert het ontstaan van sociale interacties, oftewel Blumers ‘joint actions’. Volgens Parsons is het eigenlijk niet mogelijk voor interactiepartners om tot interactie over te gaan. Hij analyseert de situatie waarin interactiepartners zich bevinden als een situatie van *dubbele contingentie*.¹² Het resultaat van

¹⁰ In een ander artikel, *Society as Symbolic Interaction*, heeft Blumer het opmerkelijk genoeg wel over sociale collectieven die - als zelfstandige eenheden - kunnen handelen. Hij noemt naast het individu ook o.a. het gezin, de school, de kerk en het bedrijf als “acting units” die pas kunnen handelen nadat ze een situatie van betekenis hebben voorzien. “Such interpretative behavior may take place in the individual guiding his own action, in a collectivity of individuals acting in concert, or in “agents” acting on behalf of a group or organization” (Blumer, 1986, p. 85). Enkele alinea’s daarvoor zet hij zich af tegen concepties van samenlevingen of groepen als sociale systemen, omdat “these .. conceptions ignore or blot out a view of group life or of group action as consisting of the collective or concerted actions of individuals seeking to meet their life situations” (p. 84). Ook hier beschrijft Blumer beide concepties als elkaar uitsluitende opties. Hij besteedt geen aandacht aan de theoretisch niet op voorhand uit te sluiten mogelijkheid dat sociale interactie, die tot stand komt op basis van de situatiedefinities der interactanten, kenmerken vertoont die niet te herleiden zijn tot die - al dan niet op samenwerking gerichte - situatiedefinities.

¹¹ Wenzel (1985) ziet een duidelijke convergentie in de theorieën van Mead en Parsons. Beiden benadrukken de emergentie van orde vanuit het sociale handelen. De problemen die Blumer met Parsons’ ideeëngoed heeft, zijn wellicht te verklaren uit zijn eenzijdige interpretatie van zowel Mead als Parsons (vgl. Alexander, 1988, pp. 222-256).

¹² De letterlijke beschrijving van Parsons: “The concept of interaction is the first-order step beyond the action concept itself toward formulating the concept of social system. (...) The crucial reference points for analyzing interaction are two: (1) that each actor is *both* acting agent and object of orientation *both* to himself and to the others; and (2) that, as acting agent, he orients to himself and to others and, as object, has meaning to himself and to others, in *all* of the primary modes or aspects. (...) From these premises derives the fundamental proposition of the *double* contingency of interaction. Not only, as for isolated behaving units, animal or human, is a goal

HOOFDSTUK 2

een interactie is *dubbel* contingent: het is niet alleen afhankelijk van het succesvol intern en extern handelen van de interactanten; datgene waarop hun handelingen betrekking hebben, namelijk andere subjecten, handelt ook intern en extern (1968b, p. 436). Beide interactanten nemen zichzelf en de ander dus tegelijkertijd als subject en als object waar. Als gevolg hiervan ontstaat een grote kans op instabiliteit:

In an interaction system, the possibilities of instability far exceed those to which isolated actors are exposed in relation to environments containing only nonactors, e.g., physical objects, as the significant objects. On the other hand, if the autonomy possessed by each acting unit relative to its environment is *integrated* with that of the others with which it interacts, the interaction system as a whole can gain vastly in autonomy, or freedom of action. Moreover, under certain conditions this enhanced autonomy of the system can be shared by the units within the system. In this situation a unit within the "organized" interaction system has greater freedom to act autonomously than does a unit which has the same capacities but which is isolated in relation to its physical environment (Parsons, 1968b, pp. 436-437).

Parsons ziet in deze probleemconstellatie de basis voor het ontstaan van handelingsystemen, niet alleen in theoretische maar ook in empirische zin (vgl. 1968c, p. 459). De integratie van handelingen in een interactiesysteem vormt de oplossing voor het aloude probleem van Hobbes van de ‘oorlog van allen tegen allen’. Hobbes, aldus Parsons in *The Structure of Social Action* (1968a, pp. 89-94) zag in de drang tot zelfbehoud het motief van mensen zich te onderwerpen aan een soevereine autoriteit: de staat. Mensen zijn volgens Hobbes wezens die hun verlangens zo goed mogelijk proberen te verwezenlijken. Omdat zij dezelfde verlangens hebben, kunnen zij in conflict met elkaar komen wanneer het object van hun verlangen schaars is. Het resultaat is de beroemde oorlog van allen tegen allen met als uiteindelijke resultaat vernietiging of onderwerping. Deze voortdurende staat van oorlog is voor mensen echter nog minder wenselijk dan het niet kunnen bevredigen van hun verlangens. Het roept de drang tot zelfbehoud bij mensen op, die ertoe leidt dat zij zich door het afsluiten van een ‘sociaal contract’ onderwerpen aan een lichaam dat hun veiligheid garandeert. Voor Parsons is dit geen bevredigende oplossing van het probleem omdat het in zijn ogen een onrealistisch beroep doet op het vermogen van mensen, met behulp van hun rationaliteit hun verlangens in bedwang te houden (1968a, p. 93). Zijn voorstel is een door mensen gedeelde “basis of normative order” die het handelen richting geeft doordat het onderscheid maakt tussen wenselijke en onwenselijke handelingsverlopen. Deze normatieve, handelingsleidende orde, bestaande uit gedeelde waarde-oriëntaties, is wat interacties stabiliteit verleent (1968b, p. 437).¹³ Zoals Parsons in bovenstaand citaat stelt, verkrijgen mensen onder bepaalde condities een grotere handelingsvrijheid wanneer zij hun handelen integreren met dat van anderen. Een

outcome contingent on successful cognition and manipulation of environmental objects by the actors, but since the most important objects involved in interaction act too, it is also contingent on *their* action or intervention in the course of events" (Parsons, 1968b, p. 436).

¹³ De belangrijkste stelling in Parsons' eerste werk (1968a) luidt dat deze oplossing van het probleem van Hobbes door meerdere denkers onafhankelijk van elkaar werd gegeven. Vanwege deze ‘samenkomst in het denken’ wordt de stelling ook wel *convergentiethese* genoemd (zie Wenzel, 1990, p. 67).

klassiek voorbeeld waarnaar Parsons in dit kader ook verwijst, is Durkheims (1992) analyse van de arbeidsdeling, een vorm van sociaal handelen waarbij allen uiteindelijk baat hebben.

Blumer en Parsons zien de oplossing van het dubbele contingentieprobleem in menselijke interactie beiden in het ontstaan van gedeelde normen. Het instandhouden van de groep wordt daarmee in wezen een socialisatieprobleem. Groepsleden dienen de bestaande normen te internaliseren om probleemloos deel van de groep te kunnen uitmaken. Waar Blumer en Parsons in verschillen, is dat dit in de optiek van laatstgenoemde tot systeemvorming leidt. Er ontstaan interactie- of handelingssystemen die in relatie tot hun omgeving functioneren:

In dealing with social systems, one must distinguish terminologically between an actor as a unit in a social system and the system as such. The actor may be either an individual or some kind of collective unit. In both cases, the actor within a system of reference will be spoken of as acting in a *situation* consisting of other actor-units within the same system of reference who are considered as objects. The system as a whole, however, functions (but does not “act” in a technical sense) in relation to its environment (Parsons, 1968c, p. 460).

Passen we deze analyse toe op huishoudens, dan zijn deze - althans voorlopig - te beschouwen als handelingssystemen die functioneren in een externe omgeving, maar ook intern bestaan uit interactieprocessen die zich tussen de eenheden, de actoren voltrekken. Zo wordt de mogelijkheid geopend huishoudens als sociale eenheden te beschouwen in een omgeving die de systeeminterne gang van zaken kan beïnvloeden.

Er is echter nog een probleem blijven liggen. Door te stellen dat er gedeelde waardeoriëntaties bestaan, doen we theoretisch nog steeds geen recht aan de eis van Blumer dat we ‘human association as an on-going process’ moeten beschouwen. De gedeelde waardeoriëntaties moeten er namelijk al zijn, willen ze het handelingssysteem kunnen stabiliseren. Wat Parsons wil verklaren - hoe is sociaal handelen en daarmee sociale orde mogelijk - is daarmee zowel voorwaarde als uitkomst van Parsons’ redenering (vgl. Kneer, 1996, pp. 324-325; Luhmann, 1984, p. 150; Nassehi, 1993, p. 146). Dat er een gedeelde normatieve orde ontstaat maakt Parsons wel aannemelijk, maar hoe dit gebeurt analyseert hij niet. Hoe verlopen handelingen in het handelingssysteem ‘huishouden’ in situaties waarin er iets gebeurt waarvoor nog geen gedeelde normen bestaan om het handelen richting te geven? Een antwoord op die vraag kan worden gevonden door de rol van tijd in sociale systemen nader te bekijken.

2.4 Een aanzet tot conceptualisering van ‘temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens’

In het voorafgaande hebben we betoogd dat het voor onze vraagstelling voordelen biedt, huishoudens te begrijpen als sociale eenheden die bestaan uit aan elkaar gerelateerde handelingen. In de terminologie van Blumer hebben we het over ‘joint actions’ (sociale handelingen). Deze vormen een eenheid van gerelateerde handelingssequenties met een eigen dynamiek, die slechts ten dele is te herleiden tot de handelingen van de afzonderlijke actoren. We stelden verder dat Blumers begrip van sociale handelingen op gespannen voet staat met zijn methodologische positie. Volgens Blumer dienen sociale handelingen vanuit het perspectief

van de betrokken individuen bestudeerd te worden, wat hooguit een multiperspectivistisch beeld oplevert maar niet de sociale eenheid - datgene waarin de 'joint action' de activiteiten van de betrokkenen overstijgt - binnen bereik brengt. Parsons onderscheidt de sociale eenheid 'interactie' van de interacterende personen en kent beide een plaats in zijn theoretische schema toe. Op analoge wijze wordt het mogelijk het huishouden als een sociale eenheid te begrijpen die zich in een (sociale) omgeving bevindt en er relaties mee onderhoudt. Patronen in de dagelijkse activiteiten in huishoudens komen in deze optiek voort uit de behoefte de interindividuele afstemming van huishoudensinterne en -externe activiteiten tot op zekere hoogte overbodig te maken. Aangezien individuen niet alleen te maken hebben met huishoudensinterne, maar ook huishoudensexterne handelingspatronen (bijvoorbeeld werktijden), zullen er van tijd tot tijd relationeringsproblemen tussen sociale systemen ontstaan. Via herschikking van activiteiten zal dan een oplossing gevonden moeten worden voor conflicterende tijdseisen.

Een probleem waaraan Parsons geen aandacht heeft besteed, zo stelden we, is het ontstaan van een normatieve orde. Deze orde moet er zijn om situaties van dubbele contingentie te kunnen oplossen. Het bestaan van een normatieve orde wordt door Parsons wel aanneemelijk gemaakt, stelden we, maar de wijze van ontstaan niet. Dit is Parsons in het verleden op scherpe kritiek komen te staan, o.a. van symbolisch interactionisten als Blumer. Door het sociale handelen als door normen gereguleerd voor te stellen, wordt de rol van betekenisverlening door de actoren aan de situaties waarin zij moeten handelen te weinig recht gedaan, zo luidt in een notedop de kritiek, want juist in deze betekenisverlening ontstaan sociale normen. Voor Blumer was dit aanleiding om een alternatief voor het systeemdenken te presenteren (Blumer, 1986, p. 59, p. 84). Het is echter niet inherent aan het denken in termen van sociale systemen om het sociale handelen als uitsluitend door normen gereguleerd te begrijpen. In die zin argumenteert Blumer o.i. te zeer in tegenstellingen door het systeemdenken als geheel te verwerpen waar het hem eigenlijk om een onderdeel ervan gaat, dat bovendien geen absoluut noodzakelijk onderdeel is. De socioloog Niklas Luhmann heeft een alternatieve theorie over sociale systemen ontwikkeld, die het belang van sociale normen relativeert. Binnen deze theorie wordt, meer dan in de handelingstheorie, aandacht besteed aan de relatie tussen sociale eenheden (zoals huishoudens) en hun sociale omgeving. Bovendien heeft 'tijd' een belangrijke plaats in de theorie gekregen, zodat het ook mogelijk is te voldoen aan Blumers eis, "human association as an on-going process" te beschrijven. In het volgende werken we met behulp van Luhmanns werk een voorlopig begrip van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens uit.

2.4.1 De relationering van handelingen

Het logische vervolg van onze analyse is het betrekken van de temporele factor in het beschrijven van huishoudens. Immers, als we deze beschrijven als sociale eenheden bestaande uit handelingssequenties, zal meer duidelijkheid moeten worden geboden omtrent de onderlinge *relationering van handelingen*.¹⁴ Wat zorgt ervoor dat een reeks te onderscheiden activi-

¹⁴ Een vroege aanzet in deze richting werd gegeven door de psycholoog Allport (1954, 1962).

teiten als een sequentie wordt ervaren? Het is niet moeilijk uit de alledaagse ervaring een voorbeeld van een handelingssequentie te geven. Er zal eerst iemand voor het avondeten moeten zorgen alvorens er gegeten kan worden. Het plannen van de maaltijd, inkopen van ingrediënten, bereiden van het diner, dekken van de tafel en afruimen en afwassen vormen tezamen een sequentie bestaande uit meerdere, onderling gerelateerde handelingen. De relatie bestaat er hier uit, dat elke handeling een noodzakelijke (evenwel niet voldoende) voorwaarde is voor elke daaropvolgende handeling. Er zijn ook andere voorbeelden te geven van sequenties waarbij de relatie tussen de afzonderlijke activiteiten minder duidelijk is. De opeenvolging afwassen - koffie zetten - journaal kijken - kinderen naar bed brengen, zou in een bepaald huishouden een relatief vaststaand patroon voor de vroege avonduren kunnen zijn. In dit voorbeeld is elke handeling echter geen noodzakelijke voorwaarde voor de daaropvolgende. De kinderen kunnen naar bed gebracht worden, of er nu is afgewassen, koffie gezet, journaal gekeken of niet. De relationering is in die zin minder vast. Ze bestaat eruit dat het verrichten van een bepaalde (gezamenlijke of individuele) handeling via een binnen het huishouden geïnstitutionaliseerd patroon leidt tot een bepaalde daaropvolgende handeling. Anders geformuleerd *structureert* een handeling de sociale situatie doordat ze bepaalde handelingen die erop kunnen volgen waarschijnlijker maakt dan andere. Naast sequentieel (of *diachroon*) kunnen handelingen ook *synchron* met elkaar verband houden. De taakverdeling bij het bereiden van het avondeten tussen partners zou bijvoorbeeld kunnen zijn dat telkens wanneer een van beiden het eten kookt, de ander de woonkamer opruimt en de eettafel dekt, waarna er gezamenlijk gegeten wordt. Deze synchronisatie van activiteiten kan dus zowel op afzonderlijk, *individueel*, als op *gezamenlijk* handelen betrekking hebben.

Met dit alles hebben we een tentatieve invulling gegeven aan het begrip ‘relationering van activiteiten’. Relationering vindt plaats door middel van de zin die actoren aan hun eigen en elkaars handelingen verlenen. Aan deze zinverlening zijn drie aspecten te onderkennen, die volgen uit de vraag wie wat wanneer doet: een *sociaal* aspect (afstemming tussen personen), een *zakelijk* aspect (de soort van activiteiten die aan elkaar worden gerelateerd) en een *tijdsaspect* (afstemming als gelijktijdigheid of als sequentie). De vraag is nu hoe dit zich verhoudt tot Parsons’ concept van sociale systemen zoals geschetst in § 2.3.2. De socioloog Niklas Luhmann gaat hier in zijn in 1984 verschenen boek *Soziale Systeme* uitgebreid op in. Hij stelt allereerst vast dat het door Parsons geformuleerde probleem van de dubbele contingentie dient te zijn opgelost voordat handelen überhaupt tot stand kan komen. Het probleem ontstaat vanwege de wederzijdse ontoegankelijkheid van bewustzijn voor elkaar: zij kunnen elkaars gedachten niet lezen. Daardoor staat in interactiesituaties niet vast wat er zal gebeuren. Immers: wanneer B zijn handelen laat afhangen van hoe A handelt, en A zijn handelen van dat van B wil laten afhangen, ontstaat er een impasse waaruit ontsnapping niet mogelijk is. In de woorden van Luhmann: “Der reine, nicht weiter elaborierte Zirkel selbstreferentieller Bestimmung läßt das Handeln unbestimmt, macht es unbestimmbar. Es handelt sich also nicht um eine bloße Verhaltensabstimmung, nicht um eine Koordination von Interessen und Intentionen verschiedener Akteure. Es geht vielmehr um eine Grundbedingung der Möglichkeit sozialen Handelns schlechthin” (Luhmann, 1984, p. 149). Parsons zag zich genoodzaakt de oplossing van het probleem van dubbele contingentie te zoeken in een normatieve oriëntatie tussen de interactiepartners waarbij zij bij elkaar consensus veronderstellen. Luhmann stelt dat Parsons

de oplossing van het probleem daarmee in het verleden plaatst - consensus moet er al zijn, wil handelen in een situatie van dubbele contingentie überhaupt kunnen plaatsvinden. Het is echter niet nodig de oplossing *uitsluitend* in een in het verleden bereikte consensus, of zoals Luhmann het omschrijft, in de sociale dimensie te zoeken. De tijdsdimensie bijvoorbeeld biedt een goed alternatief. Een van de interactiepartners begint met een gebaar, een vriendelijke blik of een geschenk en wacht af of en hoe de ander hierop reageert. Elke volgende stap is in het licht van het voorafgaande een handeling die een bepalend effect heeft, d.w.z. een (positieve of negatieve) situatiedefinitie vastlegt (p. 150). Deze oplossing heeft als voordeel dat zij opener staat voor verrassende gebeurtenissen, voor toevallen waarover tussen de interactiepartners nog geen gedeelde consensus over waarden bestaat: “das Problem der doppelten Kontingenz (...) saugt geradezu Zufälle an, sie macht zufallsempfindlich, und wenn es keinen Wertkonsens gäbe, würde man ihn erfinden. Das System entsteht, etsi non daretur Deus”¹⁵ (p. 151).

Luhmann plaatst dubbele contingentie daarmee in elk van de drie dimensies die we zojuist al noemden: de sociale, de tijds- en de zakelijke dimensie. Waar Parsons de oplossing uitsluitend in de sociale dimensie zocht, betoogt Luhmann dat elk van de drie zogenaamde zindimensies (1984, pp. 113-122) erbij betrokken is. Niet alleen gaat het in de situatie om gemeenschappelijke waarden en consensus, minstens zo belangrijk is dat elk van de interactanten moet inschatten waar het zakelijk (of: thematisch) in de situatie om gaat (de ‘gemeenschappelijke context’) en hoe e.e.a. procesmatig, in de tijdsdimensie, vorm krijgt (vgl. Blom, 1997, p. 113). Voor ons onderzoeksprobleem is primair de tijdsdimensie van belang. Dubbele contingentie leidt volgens Luhmann tot systeemvorming. Zoals Blumer en Parsons reeds stelden, ervaren de interactiepartners bij elkaar de mogelijkheid dat zij verschillend tegen de situatie aankijken. Aangezien beiden deze ervaring hebben, komen ze in deze ervaring overeen. Voor beiden is de situatie daardoor ondefinieerbaar en onverdraaglijk, wat een aanleiding voor de opheffing van deze negatieve situatie, oftewel een definitie van de situatie is. Het probleem leidt quasi-automatisch tot zijn eigen oplossing (Luhmann, 1984, p. 172).

Hier brengt Luhmann de rol van tijd in de opbouw van sociale systemen in het spel. Zijn analyse luidt dat in recente theorie-ontwikkelingen ‘tijd’ en ‘geschiedenis’ de plaats zijn gaan innemen die vroeger door ‘natuur’, ‘normen’ en ‘waarden’ bezet werden als het ging om stabilisering van contingente sociale situaties. Waar bijvoorbeeld Weber en Parsons de relationering van handelingen in de samenhang van doelen en middelen zagen, ziet Luhmann dit abstracter. Volgens hem is een handeling op te vatten als een ‘Ereignis’¹⁶, een gebeurtenis waarvan het optreden in een situatie net zo onwaarschijnlijk is als die van iedere andere, maar die juist door de onwaarschijnlijkheid van optreden een mogelijkheid tot structurering aanbiedt. Wanneer de deurbel gaat, is het rinkelen van de bel voldoende om de daaropvolgende handeling een zin te geven, of ik nu zonder te kijken opendoe, voorzichtig opendoe, eerst uit het raam kijk wie er voor de deur staat, of helemaal niet opendoe. In dit voorbeeld, ontleend aan Luhmann (1980c, p. 39), wordt de relationering van handelingen omgezet in een herfor-

¹⁵ ...zelfs als God niet gegeven is (zie ook Laermans, 1996).

¹⁶ Door Bergmann (1981b) en Nassehi (1993) is gewezen op de verwantschap met de handelingstheorie van George Herbert Mead, die handelingen eveneens als ‘events’ conceptualiseert. In hoofdstuk 3 gaan we hier nader op in.

mulering van het aloude zin-probleem. Max Weber (1984) analyseerde handelingen aan de hand van de zin die een actor met zijn handelen verbindt (het 'Sinnverstehen'). Hij deed dat in termen van doelen die actoren willen bereiken en de middelen die hen daartoe ter beschikking staan. Volgens Luhmann perkt het doel/middel-schema het analyseren van de relationering van handelingen te zeer in. De zin komt in meer algemene zin voort uit de handelingscontext zoals die door de actoren in hun situatiedefinities wordt afgebakend.

Es ist ... nicht das Zweck/Mittel-Schema, das den Zusammenhang der Handlungen vermittelt (was ja heißen müßte: daß ohne Orientierung an Zweck und Mittel keine Interdependenz zwischen Handlungen möglich wäre). Daher ist es auch nicht das Zweck/Mittel-Schema, das den Sinn der Einzelhandlung letztlich bestimmt, oder verständlich macht, oder entscheidbar macht. Der Sinn des Handelns ergibt sich immer schon aus der Verweisung auf andere Handlungen oder auf sonstige Ereignisse; seien es Handlungen derselben Person oder Handlungen anderer Personen; seien es vorangegangene oder als Folgehandlungen erwartete Handlungen (Luhmann, 1980c, p. 38).

Deze optiek, die de Weberse handelingstheorie verlaat en aansluit bij die van George Herbert Mead, biedt ons de mogelijkheid huishoudens als sociale systemen, bestaande uit onderling gerelateerde handelingen te begrijpen.¹⁷ Het bezwaar tegen Parsons' begrip van sociale systemen, dat geen ruimte laat voor het ontstaan van een normatieve orde (er moeten al gedeelde waardenoriëntaties bestaan alvorens systeemvorming in gang komt), is opgeheven. Luhmann stelt dat elke gebeurtenis - handeling of geen handeling - de situatie structuur kan verlenen doordat ze een selectie maakt uit al het mogelijke dat in de situatie zou kunnen plaatsvinden. Het aanzetten van de televisie door een van de huisgenoten is een gebeurtenis die *structuurwaarde* heeft voor het daaropvolgende handelen, aangezien ze de mogelijkheden sterk inperkt. De overige huisgenoten kunnen de conclusie trekken dat de tv 'bezet' is en iets anders gaan doen, ook al waren ze van plan eveneens te gaan televisie kijken. Of ze kunnen op de gebeurtenis reageren door erbij te gaan zitten en invloed uit te oefenen op de programmakeuze. Wezenlijk is dat de eerste handeling bepaalde daaropvolgende handelingen waarschijnlijker, *meer verwachtbaar*, maakt dan andere - dat is wat met structuurwaarde wordt bedoeld. *Wederzijdse verwachtingen compenseren zo voor de wederzijdse ontoegankelijkheid van bewust-zijnen*. Naar onze inschatting doelde Blumer precies op dit onderscheid waar hij betoogde dat 'human association as an on-going process' bestudeerd dient te worden, en niet vanuit 'determinanten' als cultuur, sociale structuur en rollen (zie § 2.3.1). Luhmann biedt een theorie van sociale systemen aan die niet teruggrijpt op zogenaamd 'verklarende' factoren als sociale structuur, cultuur en rollen, maar op vroegere en latere toestanden van de systemen zelf.

¹⁷ Hier sluiten we terwille van eenvoud in de argumentatie nog aan bij de 'vroegere' Luhmann (o.a. 1980c), die sociale systemen als bestaande uit handelingen beschreef. Sinds *Soziale Systeme* (1984) heeft Luhmann zijn theorie op een aantal belangrijke punten bijgesteld (vgl. Kneer & Nassehi, 1993). Een in het oog springende bijstelling is dat Luhmann niet langer handelingen, maar communicaties als de basiselementen van sociale systemen beschouwt, wat overigens niet betekent dat het handelingsbegrip overbodig wordt: "Der elementare, Soziale als besondere Realität konstituierende Prozeß ist ein Kommunikationsprozeß. Dieser Prozeß muß aber, um sich selbst steuern zu können, auf Handlungen reduziert, in Handlungen dekomponiert werden. Soziale Systeme werden demnach nicht aus Handlungen aufgebaut, ... sie werden in Handlungen zerlegt" (Luhmann, 1984, p. 193). In de hoofdstukken 3 en 4 zullen we ons wél bij de begripsvorming van de 'late' Luhmann aansluiten.

Sociale systemen worden met andere woorden, zoals we nog zullen zien, als *zelfreferentiële* systemen beschreven, waardoor *tijd* als sleutelbegrip haar intrede doet in de discussie. Hiermee wordt tijd, in relatie tot handelen, in het kader van onze vraagstelling tot een nader te beschouwen begrip.

2.4.2 Naar een uitwerking van een theoretisch kader voor de bestudering van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens

De beschrijving van huishoudens als eenheden van onderling gerelateerde handelingssequenties heeft ertoe geleid in deze paragraaf aandacht te besteden aan de relationering van handelingen. Onze conclusie uit het voorgaande is dat we een adequaat concept van tijd nodig hebben om huishoudens - met Luhmann - als zelfreferentiële systemen te kunnen begrijpen. Indien we huishoudens willen opvatten als systemen wier actuele toestand gerelateerd is aan hun eerdere en latere toestanden, heeft dit consequenties voor hoe we tegen de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens aankijken.

Nu is tijd in handelingstheoretische en in systeemtheoretische begripsvorming geen neutrale dimensie. Ruimte en tijd vormen tezamen niet eenvoudigweg het decor waartegen het sociale leven zich afspeelt. In handelings- en systeemtheorie *ontspringt tijd* aan het sociale handelen respectievelijk aan sociale systemen *doordat* handelingen zinvol aan elkaar worden gerelateerd. In de sociologische discussie is het begrip ‘sociale tijd’ ingevoerd om dit relatieve karakter van tijd te benadrukken. In het kader van deze studie achten we het noodzakelijk om aan het sociologische tijdsbegrip nader aandacht te besteden. De noodzaak komt voort uit het gegeven dat we huishoudens niet als sociale systemen kunnen beschrijven zonder over een adequaat begrip van tijd te beschikken - en omgekeerd kunnen we tijd en in het bijzonder de temporele organisatie van het dagelijks leven niet beschrijven zonder een adequaat begrip van sociale systemen. De beide concepten grijpen in elkaar en dienen dan ook in samenhang te worden beschreven.

Voordat we de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens en de plaats van mediagebruik daarbinnen kunnen beschrijven (in hoofdstuk 4), zijn we genoodzaakt aandacht te besteden aan de meer algemene discussie rond verschillende tijdconcepten in handelings- en systeemtheorie. Hoofdstuk 3 is geheel gewijd aan de concepten psychische tijd (of bewustzijnstijd) en sociale tijd alsmede hun onderlinge relatie. Aan bod komen de fenomenologische sociologie van Alfred Schütz en de pragmatische sociologie van George Herbert Mead. Het is wederom Luhmann geweest die met zijn theorie de mogelijkheid heeft geopend, diverse handelingstheoretische aanzetten aan te vullen en in één kader te integreren. De theorie van sociale systemen van Luhmann biedt, zoals we afsluitend laten zien, een integratie van bewustzijns- en handelingsgeoriënteerde beschrijvingen van tijd in sociale contexten. Dit algemene theoretische kader kunnen we vervolgens in hoofdstuk 4 toepassen op ons onderzoeksprobleem. Daarmee hebben we dan de eerste vraagstelling van het onderzoek, die het uitgangspunt vormde van dit hoofdstuk, beantwoord.

Ter afsluiting willen we, om mogelijke misverstanden te voorkomen, alvast kort ingaan op de verhouding tussen handelingstheorie en systeemtheorie. Beide theoretische stro-

mingen worden in dit hoofdstuk en de volgende op elkaar betrokken, terwijl ze meer dan eens als inherent aan elkaar tegengesteld worden beschreven. Naar onze inschatting bestaat er tussen handelingstheorie en systeemtheorie geen fundamentele scheidslijn. Het is opnieuw Niklas Luhmann geweest die in een reeks van publicaties (o.a. 1978a, 1980c, 1984, 1986a, 1986b, 1996a, 1997) aandacht aan de samenhang en breuklijnen tussen de theoretische tradities heeft besteed. Welke van de twee men verkiest, is in wezen een keuze voor bepaalde grondbegrippen waarmee men begint een theorie te bouwen. Zo'n keuze heeft verreikende consequenties voor de wijze waarop men sociale verschijnselen te zien krijgt. Nu is er veel voor te zeggen dat het thema 'tijd in sociale contexten' gebaat is bij een verruiming van de gebruikelijke handelingstheoretische grondbegrippen. Zoals Nassehi (1993) o.i. overtuigend heeft aangetoond, heeft bijvoorbeeld Schütz' theorie (1974; Schütz & Luckmann, 1979, 1984) niet de benodigde conceptuele gereedschappen in huis om het thema adequaat te kunnen behandelen (zie § 3.3.1). Door gebruik te maken van systeemtheoretisch gereedschap kan hieraan worden tegemoet gekomen. Het is precies dit thema waarbij de verwantschap tussen handelingstheorie en systeemtheorie tot uitdrukking komt. Niet voor niets heeft Luhmann een van zijn artikelen (1980c), "Temporalstrukturen des Handlungssystems", een ondertitel meegegeven die dit tot uitdrukking brengt: "Zum Zusammenhang von Handlungs- und Systemtheorie". Aan het eind van hoofdstuk 3 zal duidelijk zijn waaruit deze samenhang bestaat.

3 Tijd, bewustzijn en handelen: een sociaal-wetenschappelijke conceptualisering

Tijd, zo stelden we in het vorige hoofdstuk, is in de handelings- en systeemtheorie niet eenvoudigweg een neutrale dimensie waarbinnen het sociale leven, het denken en handelen zich afspeelt. Tijd komt juist voort uit het denken en handelen doordat gedachten en handelingen zinvol aan elkaar worden gerelateerd. We stelden verder dat een adequaat begrip van tijd nodig is om huishoudens als sociale systemen te kunnen duiden, en omgekeerd dat een adequaat begrip van huishoudens als sociale systemen een adequaat tijdsbegrip vereist. De opgave in dit hoofdstuk is het uitwerken van zo'n tijdsbegrip, gebruikmakend van de bestaande handelings- en systeemtheoretische literatuur.

Allereerst schenken we aandacht aan de sociologische discussie over tijd. Sociologen hebben in de loop van de twintigste eeuw gepleit voor een sociologisch begrip van tijd, 'sociale tijd' genaamd. Het ging hun erom te benadrukken dat een sociaal-wetenschappelijke bestudering van de sociale werkelijkheid niet eenvoudigweg met tijdsbegrippen uit andere disciplines, zoals de geschiedwetenschap, de filosofie en de natuurwetenschappen, kon aangaan. In beknopte vorm schetsen we in paragraaf 3.1 de ontstaansgeschiedenis van deze sociologische discussie alsmede de argumenten voor het ontwikkelen van een begrip 'sociale tijd'. De daaropvolgende paragrafen zijn gewijd aan een systematische conceptualisering van 'sociale tijd', waarbij we uitgaan van de handelingstheoretische literatuur. Eerst bespreken we in paragraaf 3.2 de plaats die tijd inneemt in de verhouding tussen het bewustzijn en zingeving aan de werkelijkheid, zoals door Husserl (1966) als het 'innerlijke tijdbewustzijn' beschreven en door Schütz (1974) in de handelingstheoretische sociologie geïntroduceerd. Deze beschrijving wordt vervolgens in aansluiting op ontwikkelingen in de systeemtheorie gereconceptualiseerd in termen van de 'eigentijd' van het bewustzijn - 'psychische tijd' - in relatie tot de 'omgevingstijd'.

Paragraaf 3.3 gaat vervolgens in op de vraag naar de plaats van tijd in het sociale handelen. Er laten zich in de literatuur twee richtingen onderscheiden in het beantwoorden van deze vraag. De eerste richting biedt een beschrijving vanuit het referentiekader van handelende individuen en hun zingeving aan de werkelijkheid (Schütz, Blumer). De tweede richting probeert daarentegen de relatie tussen sociaal handelen en tijd te beschrijven door aan elkaar gerelateerde handelingen of communicaties als een systeem op te vatten (Mead, Luhmann). Ook in dergelijke sociale systemen kan een 'eigentijd' - 'sociale tijd' - worden geconceptualiseerd die zich onderscheidt van de 'omgevingstijd', waarbij de relationering van beide tijden het systeem speelruimte biedt voor 'temporele organisatie'. In paragraaf 3.4 worden de conclusies van de voorgaande paragrafen met elkaar in verband gebracht. We ontwikkelen hier een begrippenkader waarin psychische en sociale tijd in relatie tot elkaar worden gezien. Hier wordt betoogd dat een goed begrip van de temporele organisatie van interacties het

noodzakelijk maakt om datgene wat gebeurt vanuit verschillende referentiekaders (dat van handelende individuen én het sociale systeem) te bestuderen.

3.1 Sociale tijd: de historische en culturele relativiteit van tijd

In boeken en artikelen over de rol van tijd in de samenleving wordt frequent aangeknoopt bij filosofische verhandelingen rond de vraag ‘wat is tijd?’. Vaak wordt de wijsgeer Aurelius Augustinus aangehaald, die in een van zijn *Bekentenissen* schreef: “Wanneer niemand mij vraagt wat tijd is, weet ik het; wanneer ik het iemand die het mij vraagt wil uitleggen, weet ik het niet” (bijv. door Weis, 1995, p. 13). Met Augustinus benadrukt men zo het raadselachtige karakter van tijd, een fenomeen dat zich lastig laat omschrijven. Maar is de vraag ‘wat is tijd’ in haar algemeenheid überhaupt te beantwoorden - en is het daarom wel zinvol haar te stellen? ‘Is’ tijd hetzelfde voor mensen, dieren en planten? Voor een sterrenkundige, een treinconduc-teur en een gepensioneerde fabrieksarbeider? Voor een Griek uit de klassieke oudheid en een Nederlander van 2000 jaar na Christus? Sinds Newton meenden denkers in het Westen te weten wat tijd ‘is’, en dat deze tijd voor iedereen dezelfde is. Door nieuwe inzichten uit de thermodynamica zijn we in de vorige eeuw echter op andere gedachten gebracht, en door de relativiteitstheorie van Einstein weten we dat wat tijd ‘is’, afhankelijk is van het referentie-kader van een waarnemer. Wie garandeert ons dat onze nazaten over honderd jaar de vraag ‘wat is tijd’ van hetzelfde antwoord voorzien als wij nu?

De vraag die het uitgangspunt van deze paragraaf vormt, is daarom niet ‘wat is tijd?’ maar ‘is het nodig de vraag te beantwoorden, wat tijd *is*?’ Het antwoord is ontkennend. Op de eerste plaats omdat we niet geïnteresseerd zijn in de ontologische ‘wezensvraag’, maar ons met een deelvraag willen gaan bezighouden. Deze vraag luidt: *welke plaats neemt tijd in binnen sociale contexten en welke functies vervult het volgens sociologische denkers?* Hiermee menen we dat een ontologische duiding van ‘tijd’ (wat *is* het?) voor een sociaal-weten-schappelijke studie niet nodig en zelfs niet-productief is. Waar het in deze studie om gaat, is dat ‘tijd’ in sociale contexten relevant is, omdat er in termen van tijd gedacht, gecommuni-ceerd en gehandeld wordt. In de pluraliteit van tijdperspectieven die binnen de maatschappij bestaat, ontstaat een dynamiek die met een eenduidig, alomvattend tijdsbegrip niet te vangen is (vgl. Luhmann, 1984, p. 70). In deze paragraaf willen we, bij wijze van kader voor wat daarna volgt, een beknopte schets geven van het ontstaan van sociologische concepten van tijd.

3.1.1 Tijdrekening en de vraag naar ‘sociale’ tijd

Sociaal-wetenschappelijke studies rond het thema ‘tijd’ vertonen een opvallende overeen-komst. Ze lijken voort te komen uit onvrede met heersende theoretische opvattingen over tijd, of uit het gegeven dat men vindt dat er te weinig aandacht aan het thema is besteed. Dat terwijl, zoals Bergmann in 1983 vaststelt, er sinds 1975 een regelrechte explosie van sociaal-wetenschappelijk werk over tijd is waar te nemen (Bergmann, 1983, p. 462). Inmiddels is

nauwelijks meer vol te houden dat sociale wetenschappers zich weinig met tijd hebben bezig gehouden. Een reeks studies, zowel van theoretische (bijv. Adam, 1988, 1990; Baert, 1992; Bergmann, 1981a, 1981b; Elchardus, 1988; Elias, 1988; Giddens, 1984, 1987; Kline, 1977; Lewis & Weigert, 1981; Luhmann, 1984; Nassehi, 1993; Pronovost, 1989; Rammstedt, 1975; Schmied, 1985; Schöps, 1980; Young & Schuller, 1988) als empirische aard (bijv. Benthaus-Apel, 1995; Bittman & Pixley, 1997; Breedveld, 1999; Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999; Garhammer, 1994; De Hart, 1995; Juster & Stafford, 1985; Knulst & Van Beek, 1990; Peters, 2000; Robinson, 1977; Robinson & Godbey, 1997; Sullivan, 1996, 1997) kenmerkt zich door systematische analyse van de plaats van tijd in de maatschappij en de wijze waarop mensen hun tijd besteden. Ook zijn er wereldwijde netwerken van wetenschappelijke onderzoekers die zich met het thema bezig houden. We streven hier niet naar een systematisch overzicht van de belangrijkste inzichten en bevindingen. Centraal staat de vraag *waarom* het begrip ‘sociale tijd’ is geïntroduceerd. Of anders geformuleerd, waarom wetenschappers het nodig achtten een onderscheid te maken tussen tijd als een algemeen begrip, en sociale tijd als een (belangrijk) onderdeel daarvan.

In de periode dat de eerste ‘sociale wetenschappen’ zich in de westerse wereld begonnen te vestigen aan universiteiten - eind 19^e, begin 20^e eeuw - stonden de beoefenaren ervan onder legitimeringsdruk. Zij moesten de juist verworven positie waarmaken door te laten zien wat hun activiteiten bijdroegen tot de wetenschappelijke kennis omtrent het menselijk samenleven. Deze uitdaging werd aangegaan door te wijzen op de *sociale relativiteit* van in het Westen alledaagse vanzelfsprekendheden als monogamie, het gezin, de wijze van godenverering, enzovoorts. Ook ‘tijd’ was zo’n vanzelfsprekendheid geworden. De tijdmeting (of: tijdrekening, chronologie) was al stevig verankerd in het alledaagse leven. Wel was er in de 19e en aan het begin van de 20e eeuw veel te doen over de standaardisering van lokale tijdrekeningen tot één wereldwijd systeem. Onder invloed van de spoorwegen was de behoefte aan een van plaats onafhankelijke tijdsindicatie gegroeid. Immers, het was voor machinisten, conducteurs en reizigers niet handig dat het in de diverse plaatsen waar de trein stopte niet even laat was (Dohrn-van Rossum, 1995, pp. 318-321). Enerzijds kan men bij de toenmalige bewoners van het Westen daarom een zekere gevoeligheid voor het ‘afpraakarakter’ van tijd veronderstellen. Anderzijds is het waarschijnlijk dat de alomtegenwoordigheid van tijdmeting in het leven aanleiding gaf tot het maken van een onderscheid tussen tijdmeting en datgene wat gemeten werd - de ‘tijd zelf’. De moderne wereld, met zijn hang naar wetenschappelijkheid en exactheid, dreigde daardoor het zicht te verliezen op de sociale oorsprong van tijdmeting en de organisatie van de samenleving die eraan ten grondslag ligt. Dit was koren op de molen van antropologen en sociologen, die er hun vakgebied mee konden legitimeren.

Volgens Bergmann (1983) is de eerste theoretische basis van de tijdsociologie gelegd door Emile Durkheim. In *Les formes élémentaires de la vie religieuse* stelt Durkheim dat de categorieën aan de hand waarvan mensen de wereld interpreteren een sociale oorsprong hebben. Categorieën als tijd, ruimte, soort, hoeveelheid, oorzaak en dergelijke zijn geen logische zaken en derhalve - vóór elke kennisvorming - immanent aan het bewustzijn, zoals de aprioristen menen. Ook worden ze niet door elk individueel bewustzijn afzonderlijk geconstrueerd, zoals

de empiristen stellen. Durkheim laat zien op welke problemen beide posities stuiten en stelt zelf een derde mogelijkheid voor: die van de categorieën als collectieve voorstellingen (“représentations essentiellement collectives”; Durkheim, 1925, pp. 18-22, citaat p. 22).

De mens, aldus Durkheim, bestaat in metaforische zin uit twee wezens. Enerzijds is er een individueel wezen dat zijn basis heeft in de biologie van het organisme, die zijn actieradius sterk inperkt. En anderzijds is er een sociaal wezen dat in intellectueel en moreel opzicht de hoogste werkelijkheid vormt: de samenleving. Deze dualiteit houdt bijvoorbeeld in dat ‘de moraal’ niet kan worden herleid tot het streven naar nutsmaximalisatie, en dat ‘de rede’ niet herleidbaar is tot de individuele ervaring. Voorzover het individu deel uitmaakt van de samenleving, overstijgt het zichzelf in zijn denken en handelen (Durkheim, 1925, p. 23). “La société est une réalité *sui generis* ; elle a ses caractères propres qu’on ne retrouve pas, ou qu’on ne retrouve pas sous la même forme, dans le reste de l’univers. Les représentations qui l’expriment ont donc un tout autre contenu que les représentations purement individuelles et l’on peut être assuré par avance que les premières ajoutent quelque chose aux secondes” (p. 22).

Ook *tijd* is een collectieve voorstelling, een product van het collectieve denken. Om dat aannemelijk te maken doet Durkheim een gedachtenexperiment: men stelle zich voor wat er van het tijdsbegrip overblijft wanneer we datgene wegdenken waarmee we het indelen, meten en beschrijven. Een tijd dus zonder jaren, maanden, weken, dagen en uren. Eenieder kan weliswaar ervaringen uit het verleden aan zich voorbij laten trekken in de volgorde waarin ze zich hebben voorgedaan, maar daarmee zijn we nog niet in staat om het tijdsbegrip zoals we dat kennen te reproduceren. Dat is namelijk een abstract, onpersoonlijk kader dat het bestaan van de mensheid omsluit. “Ce n’est pas *mon temps* qui est ainsi organisé ; c’est le temps tel qu’il est objectivement pensé par tous les hommes d’une même civilisation” (Durkheim, 1925, p. 14). Tijd wordt gekenmerkt door vaste herkenningstekens (“points de repère”: dagen, weken, maanden, jaren, ...) waaraan gebeurtenissen als het ware kunnen worden vastgehecht. De indeling in dagen, weken, etcetera komt overeen met de periodieke terugkeer van rituelen, feesten en ceremonies. De kalender geeft uitdrukking aan deze collectieve ritmes en fungeert tegelijkertijd als bevestiging van de regelmaat in het collectieve leven (p. 15).

De kern van Durkheims betoog samenvattend: niet alleen *waarover* mensen denken, maar ook *hoe* mensen over dingen denken, wordt sociaal bepaald. Denkcategorieën als tijd en ruimte hebben hun sociale oorsprong in de samenleving, of meer in het bijzonder de religieuze traditie waarin mensen opgroeien. Dat dit zo is, blijkt volgens Durkheim uit de variatie in categorieën: ze zijn niet universeel maar variëren naar tijdperk en plaats: “les catégories de la pensée humaine ne sont jamais fixées sous une forme définie ; elles se font, se défont, se refont sans cesse ; elles changent suivant les lieux et les temps” (Durkheim, 1925, p. 21). Door uit te gaan van hun sociale oorsprong kunnen deze verschillen worden verklaard.

In een essay uit 1937 hebben Pitirim A. Sorokin en Robert K. Merton geprobeerd deze theoretische aanzet om te zetten in een programma voor onderzoek. Zij stellen dat sociale wetenschappers tot dan toe zijn uitgegaan van een eenvormig tijdsbegrip, gekenmerkt door de labels kwantitatief, homogeen en continu. Doel van hun uiteenzetting is te laten zien dat “in the field of social dynamics such restriction to a single conception of time involves several fundamen-

tal shortcomings” (Sorokin & Merton, 1937, p. 616). Wat sociaal betekenisvol is, is niet noodzakelijk gerelateerd aan de zich eeuwig herhalende astronomische gebeurtenissen - de bewegingen van aarde, maan en andere planeten - die aan onze tijdrekening ten grondslag liggen. Wanneer mensen de sociale wereld om zich heen beschrijven, nemen zij voor de datering van sociale gebeurtenissen vaak andere sociale gebeurtenissen als referentiepunt. Zij verwijzen naar jaartallen, data en momenten (“na de oorlog”, “voor de kerstvakantie”, “na afloop van het concert”) omdat deze een toegevoegde sociale betekenis hebben; niet omdat zon, maan en sterren vanaf de aarde gezien in een bepaalde stand ten opzichte van elkaar staan. Ook periodes worden in alledaags spraakgebruik aangeduid op een manier die geen directe verwijzing naar astronomische verschijnselen inhoudt (“de komende tijd zal er bij mijn bedrijf veel gaan veranderen”, “wekenlang heb ik getobd met mijn gezondheid”). Tijdrekening is, zo valt op te maken uit antropologisch onderzoek naar andere dan westerse culturen, gebaseerd op de organisatie van de voornaamste bezigheden van een sociale groep (jagen en verzamelen, zaaien en oogsten, etc.; vgl. bijv. Evans-Pritchard, 1940; Knoblauch, 1986).

Klok en kalender maken het echter mogelijk om tijd te kwantificeren. Sorokin en Merton (1937, p. 622) haasten zich op te merken dat sociale tijd óók kwantitatieve aspecten heeft, maar “it does appear that it is not a pure quantity, homogeneous in all its parts, always comparable to itself and exactly measurable. In judgments of time there enter considerations of aptitude, opportunity, continuity, constancy, and similarity, and the equal values which are attributed to time intervals are not necessarily equal measures”. Het punt dat zij duidelijk willen maken is dat systemen van tijdrekening noodzakelijk worden op het moment dat mensen met een verschillende sociale en culturele achtergrond samenkomen, en de noodzaak om tot een gedeeld temporeel referentiekader te komen onderkennen. Op dat moment wordt het onvermijdelijk om tijd los te maken van sociale betekenissen die gehecht worden aan activiteiten. Alleen een systeem van tijdrekening dat abstract genoeg is om er allerlei soorten activiteiten mee te kunnen ordenen voldoet dan. Volgens Sorokin en Merton werd dit proces versneld door verstedelijking en sociale differentiatie. Ontwikkelingen als deze maakten het probleem van de temporele organisatie van een complex geheel van verschillende activiteiten des te dringender (vgl. p. 628).

De kern van het betoog is dat in de twintigste eeuw, waarin de tijd zeer nauwkeurig wordt gemeten en in de beleving nog maar beperkt is gerelateerd aan de beweging van hemellichamen, tijd nog steeds sociaal van karakter is. We zijn in staat de duur van elke denkbare activiteit uit te drukken in jaren, maanden, weken, dagen, uren, minuten en seconden (en zelfs in fracties van seconden¹). We zijn hiertoe in staat - maar dat wil niet zeggen dat we het altijd doen, noch dat we de zinvolle verbanden tussen activiteiten daarmee in één klap overbodig maken, integendeel. Sorokin en Merton pleiten bijgevolg niet voor het vervangen van het concept ‘astronomische tijd’ door het concept ‘sociale tijd’, maar voor het in samenhang bezien van beide tijdconcepten. Daartoe moet wel het (in 1937) heersende tijdsbegrip in de sociale wetenschappen worden verbreed: “if we are to enhance our knowledge of the temporal aspects

¹ Dat een ver doorgevoerde precisie in tijdmeting absurd kan zijn binnen sociale betekeniskaders, illustreert een artikeltje in NRC Handelsblad van 11 februari 1998. De sportredactie van genoemd dagblad riep het getal 0,002 uit tot “cijfer van de dag”. Het betrof het verschil tussen een gouden en een zilveren medaille bij het solo-rodelen van de vrouwen tijdens de Olympische Winterspelen van Nagano - na vier manches.

of social change and processes, we must enlarge our category of time to include the concept of social time” (Sorokin & Merton, 1937, p. 629).

Sociale tijd, zo kunnen we samenvatten, ontstond als een concept waarmee men het historisch en sociocultureel *variabele* karakter van tijd kon benadrukken. Bergmann (1981a, p. 12: cursivering toegevoegd) omschrijft ‘sociale tijd’ als “eine *im empirischen Bewußtsein*, relativ zu den Bedingungen der inneren und äußeren Umwelt, vorfindliche *Kategorie zur Konstruktion der natürlichen und gesellschaftlichen Wirklichkeit*”. Deze omschrijving geeft nauwkeurig aan waarin sociale tijd verschilt van filosofische en natuurwetenschappelijke begripsvorming.

1. Sociale tijd is een *historisch en sociaal-cultureel variabele categorie* (denkkader) in het empirische bewustzijn. Het is geen in de natuur bestaande grootheid (zoals in de natuurwetenschap van Newton) en ook geen apriori synthese van het bewustzijn (zoals in de filosofie van Kant).
2. Deze categorie stelt mensen in staat hun natuurlijke en sociale omgeving te interpreteren. Het spreekt vanzelf dat er historisch en cultureel nogal wat variatie bestaat in de natuurlijke en sociale omgeving. Ook in de wijze waarop mensen ‘tijd’ construeren, bestaan historisch en cultureel grote verschillen. De voor de sociale wetenschap interessante vraag is of de variatie in de natuurlijke en sociale omgeving met de variatie in de constructie van tijd verband houdt.

In tijdsociologische studies ligt het hiermee voor de hand, niet in enkelvoud van ‘de’ tijd te spreken, maar in meervoud, dus van meerdere sociale tijden. Ten eerste omdat er *tussen* samenlevingen grote verschillen in de temporele structurering van het alledaagse leven bestaan (vgl. bijv. Dux, 1992). Ten tweede omdat *binnen* samenlevingen een grote verscheidenheid aan temporele structureringen bestaat (vgl. Gurvitch, 1964). Een beschrijving van deze historische en culturele verschillen wordt hier niet gegeven, enerzijds omdat het voor de argumentatie niet noodzakelijk is, en anderzijds omdat diverse auteurs dit reeds uitvoerig hebben gedaan.² De vraag die we nu willen opwerpen is: hoe is het totstandkomen van deze pluraliteit van sociale tijden theoretisch te interpreteren?

3.1.2 Sociale tijd en sociaal handelen: de sociale constructie van tijd

Auteurs als Durkheim en Sorokin en Merton zwengelden de sociologische bestudering van tijd aan met hun programmatische bijdragen. Maar het is pas een eerste stap te signaleren dat er in de empirie historische en culturele variatie in tijdsconcepten bestaat. Pogingen tot theoretische duiding van deze bevinding vormen de volgende fase. In de paragrafen 3.2 en 3.3 bespreken we de pogingen die door handelingstheoretici in deze richting zijn gedaan, zowel in

² Zie voor ontwikkelingen in de filosofische en natuurwetenschappelijke discussie vanaf de Griekse oudheid Capek (1973), Wendorff (1980) en Whitrow (1973); voor historisch-sociologische beschrijvingen van ontwikkelingen in de begrippen waarmee tijd wordt aangeduid (de tijdsemantiek): Koselleck (1989); Bergmann (1981a); Dux (1992); Luhmann (1976, 1980a, 1980b, 1990b, 1997); en Nassehi (1993); en voor historische beschrijvingen van het weergeven en meten van tijd met behulp van klokken Dohrn-van Rossum (1995) en Wendorff (1980).

de fenomenologische sociologie door Schütz als in de pragmatische sociologie door Mead. In beide gevallen was het zich bezighouden met de relatie tussen handelen en tijd niet het eigenlijke doel van hun theoretisch werk; zij zagen zich genoodzaakt duidelijkheid aan te brengen in de grondbegrippen waarop hun theorieën konden worden gestoeld. In deze subparagraaf proberen we duidelijk te maken *waarom de relatie handelen-tijd juist voor handelingstheoretici zo centraal en problematisch is*.

De kern van het antwoord op die vraag ligt in het *zinbegrip*. Sinds Max Weber de sociologie als een wetenschap omschreef die sociaal handelen ‘deutend’ wilde ‘verstehen’ (en op basis daarvan ‘ursächlich erklären’) staat de *zin* van het handelen centraal in de analyse van het sociale handelen. De zin waarnaar de sociologie op zoek is, is niet een objectief juiste of metafysisch ware zin, maar de subjectief bedoelde zin van de handelende personen in de sociale werkelijkheid (Weber, 1984, p. 19). Met ‘zin’ wordt in wezen niets anders aangegeven dan dat belevenissen en handelingen van mensen *aan elkaar gerelateerd zijn*. Zin betekent het verbindende element tussen belevenissen en handelingen - belevenissen worden in een context ondergebracht door de psyche, handelingen in een sociale context middels sociale interactie. De sociologie zou zich, aldus Webers methodologische positie, bezig moeten houden met het *Verstehen* van sociale handelingen door ze in een adequate - d.i. overeenkomstig de subjectieve bedoelingen - zinscontext (*Sinnzusammenhang*) te plaatsen. Volgens Weber diende de socioloog het sociale handelen te ‘verstehen’ in termen van doelen en middelen. Dat gold zowel voor volkomen rationeel als volledig irrationeel handelen; het laatste type zou als afwijking van een stricte doel-middel-rationaliteit geanalyseerd moeten worden (Weber, 1984, pp. 21-23; vgl. Parsons, 1968a, pp. 584-585).

Het analyseren van sociaal handelen in termen van doelen en middelen is door sommigen overgenomen (Parsons), door anderen als Schütz verworpen. Schütz wijdde zijn eerste boek *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1974) geheel aan een herziening van Webers methodologie. De kern van de herziening schuilt in het bieden van een alternatief voor de doel-middel-rationaliteit als het verbindende element tussen (sociale) handelingen. Volgens Schütz maakt Weber niet duidelijk hoe een handelend individu ‘zin’ - volgens Weber de verbinding tussen doelen en middelen - aan zijn handelingen verleent. Schütz poogt Webers ‘objectieve’ zinbegrip te funderen op een fenomenologische analyse van het ‘subjectieve’ bewustzijnsleven van de actor (Schütz, 1974, pp. 34ff.; vgl. Srubar, 1994, p. 260). Het bewustzijn richt zich op de eigen stroom van belevenissen en legt een verband tussen enkele belevenissen, een verband dat vervolgens ‘handeling’ wordt genoemd. Meerdere ‘handelingen’ kunnen langs dezelfde weg als deelhandelingen van een ‘hogere-orde-handeling’ worden aangemerkt (Schütz, 1974, pp. 100-103; vgl. Schütz, 1982, pp. 124-137). Het is derhalve het bewustzijn van de handelende personen dat handelingen in een zinscontext plaatst. Een tot handeling benoemd geheel aan belevenissen wordt met andere woorden gerelateerd aan eerdere en latere handelingen in de bewustzijnsstroom van de handelende persoon. Zinverlening bestaat volgens Schütz daarmee uit het synthetiseren van belevenissen in de eigen bewustzijnsstroom. Vandaar dat hij zin en tijd als verwante begrippen beschouwt:

HOOFDSTUK 3

Schon eine oberflächliche Analyse zeigt ..., daß das *Sinnproblem* ein *Zeitproblem* ist, allerdings nicht ein solches der physikalischen Raumzeit, die teilbar und meßbar ist, oder der historischen Zeit, die immer eine von äußeren Begebenheiten erfüllter Ablauf bleibt, wohl aber ein solches des »inneren Zeitbewußtseins«, des Bewußtseins der je eigenen Dauer, in dem sich für den Erlebenden der Sinn seiner Erlebnisse konstituiert (Schütz, 1974, p. 20).

Ook George Herbert Mead koppelt zinverlening aan tijd, en niet zoals Weber aan doelen en middelen. Mead had in zijn sterk filosofisch getinte colleges over tijd, postuum gebundeld in *The Philosophy of the Present* (1959), gesteld dat de werkelijkheid alleen bestaat in het nu (*present*), en dat vanuit de gebeurtenissen in het nu verbanden worden gelegd met verleden en toekomst. Binnen de grenzen van de 'functional present', zoals Mead de door een handeling begrensde tijdsspanne noemt, wordt de ervaring georganiseerd en worden gebeurtenissen uit verleden en toekomst selectief relevant:

Our functional presents ... may take in long stretches of an undertaking which absorbs unbroken concentrated attention. They have ideational margins of various depth, and within these we are continually occupied in the testing and organizing processes of thought. The functional boundaries of the present are those of its undertaking - of what we are doing. The pasts and futures indicated by such activity belong to the present. They arise out of it and are criticized and tested by it. The undertakings belong, however, with varying degrees of intimacy, within larger activities, so that we seldom have the sense of a set of isolated presents (Mead, 1959, p. 88).

Onze bezigheden in het nu, zo kunnen we dit citaat interpreteren, brengen we zinsmatig onder in 'hogere-orde-activiteiten', zodat achtereenvolgende 'presents' in onze waarneming in elkaar overlopen en geen 'afzonderlijke presents' blijven.

Als antwoord op de gestelde vraag kunnen we daarmee formuleren: handelingstheoretici als Schütz en Mead zien zich voor de taak gesteld de *zinsmatige relatie tussen handelingen theoretisch in termen van 'tijd' te duiden en omgekeerd tijd in termen van handelingen*. Hoewel bijvoorbeeld de achtereenvolgende bijdragen van twee interactanten aan een gesprek als afzonderlijke communicatieve handelingen geduid kunnen worden, is het - althans voor de sprekers - duidelijk dat de bijdragen op elkaar betrekking hebben. Er is een zinsmatig verband tussen de communicaties doordat elke bijdrage aan het gesprek terugverwijst naar eerder gedane uitspraken en 'vooruitverwijst' naar verwachte reacties. Elk van de elementen uit het begrippentrio *handelen, zin* en *tijd* verwijst impliciet naar de andere twee. Handelingen krijgen zin in een context van vroegere en latere handelingen, waarbij steeds - zie het citaat van Mead - in het nu bepaald wordt welke elementen uit verleden en toekomst relevant zijn. Luhmann (1976, p. 137) formuleert het kernachtig: "This ... suggests the formulation that the relevance of time (in fact, I would maintain, relevance as such) depends upon the capacity to *mediate relations between past and future in a present*" (cursivering toegevoegd).

Uit het voorgaande volgt dat wat tijd 'is' bepaald wordt in en door sociale handelingen, waarin verleden en toekomst selectief relevant worden. Verschillende handelingen laten verschillende tijdhorizonten relevant worden. Zo zijn bij een schoolreünie en het afsluiten van een levensverzekering horizonten betrokken die vrij ver in het verleden respectievelijk de toekomst reiken. Wanneer tijdens het avondeten over de belevenissen eerder of later op de dag wordt gesproken, zijn de horizonten daarentegen relatief 'dichtbij'. De taal biedt dan ook de

mogelijkheid deze verschillende horizonten aan te spreken, niet zozeer in termen van klok en kalender maar in termen van sociaal betekenisvolle gebeurtenissen (vgl. Sorokin & Merton, 1937). Zo zijn in Nederland ‘voor de oorlog’ en ‘na de oorlog’ tijdsaanduidingen die naar een gebeurtenis (zinsmatig samengesteld uit een hele reeks ‘kleinere’ gebeurtenissen) verwijzen die door velen als een breuk in de geschiedenis en soms ook als een breuk in het eigen leven wordt ervaren. Tussen het vooroorlogse en het naoorlogse Nederland bestaan in hun waarne- ming grote verschillen, die blijkbaar worden gedeeld aangezien deze tijdsaanduidingen velen vertrouwd in de oren klinken. Tijd kan worden opgevat als *sociaal geconstrueerd*: in en door menselijk (zinnvol) handelen ontstaan sociale betekenskaders die de samenleving vorm geven (vgl. Berger & Luckmann, 1966). Tijd is onderdeel van die betekenskaders en onderhevig aan verandering doordat mensen in hun zinvolle handelen naar tijd verwijzen.

Voor handelingstheoretici zijn de collectieve (tijds-)representaties van Durkheim daarom niet slechts externe categorieën die het individu ‘van bovenaf’ in zekere denkkaders dwingen. Ze zijn ontstaan (en zijn aan verandering onderhevig) ‘in actu’, door en uit sociaal handelen. De handelenden oefenen er dus zelf ‘van onderaf’ invloed op uit: in het handelen ondergaan tijdbegrippen permanente bevestiging en verandering.³ Zou men dit de grootste gemene deler van de handelingstheoretische tradities van Schütz en Mead kunnen noemen, er zijn ook duidelijke verschillen in de wijze waarop de ‘sociale constructie van tijd’ wordt geanalyseerd. In de fenomenologische traditie komt ‘tijd’ op tweevoudige wijze voor. Ten eerste staat het *innerlijke tijdbewustzijn* (hieronder ook als ‘bewustzijnstijd’ of ‘psychische tijd’ aangeduid) in de analyse van het sociale handelen van individuen centraal. Daarnaast speelt ook de ‘sociale tijd’ in de fenomenologische sociologie een (zij het bescheiden) rol. In de pragmatische sociologie van Mead wordt sociale tijd geanalyseerd vanuit de interacties tussen individuen. Het individuele bewustzijn is hier van secundair belang en het innerlijke tijdbewustzijn speelt in de analyse van sociale tijd bijgevolg geen rol van betekenis.

In het restant van dit hoofdstuk bespreken we achtereenvolgens de temporaliteit van het bewustzijn (§ 3.2) en de temporaliteit van het sociale handelen (§ 3.3), om ze in een afsluitende paragraaf in samenhang te bespreken (§ 3.4). Zoals we daar zullen zien, laten de concepten psychische tijd en sociale tijd zich samenvoegen tot een begrippenkader voor de analyse van structurering van het alledaagse handelen in de tijdsdimensie.

3.2 De temporaliteit van het bewustzijn: psychische tijd

In de vorige paragraaf zijn we ingegaan op de rol die het zinbegrip speelt in de relatie tussen de begrippen ‘(sociaal) handelen’ en ‘tijd’. We stonden al even stil bij de wijze waarop Alfred Schütz de zingeving aan het handelen in de bewustzijnsstroom analyseerde. In dit hoofdstuk gaan we nader in op de fenomenologische wortels van Schütz’ begrip ‘innerlijk tijdbewust-

³ Dit geldt ook voor verwijzingen naar periodes ver in het verleden, zoals ‘de Romeinse tijd’ en ‘de Middeleeuwen’. De periodes zelf liggen uiteraard vast, maar de zinscontexten waarin deze verwijzingen opduiken, kunnen in de loop der tijd veranderen. Bijvoorbeeld onder invloed van een verschuivend inzicht in de geschiedwetenschap over de importantie van genoemde periodes voor ons huidige wereldbeeld.

zijn' en beschrijven het begrip. Vervolgens bespreken we het in de systeemtheoretische versie van Luhmann (1985, 1996a) en Bergmann en Hoffmann (1989).

3.2.1 Het 'innerlijke tijdbewustzijn' in de fenomenologische sociologie

Voor een goed begrip van Schütz' project - de sociologie op een fenomenologische basis zetten - moeten we terug naar de wortels van de sociologie in de personen van Durkheim en Weber.⁴ Voor Durkheim en voor Weber spelen menselijke voorstellingen en handelingen een centrale rol in de afbakening van de sociologische discipline. Menselijk handelen en met name menselijke interactie zijn sociale verschijnselen die vanuit een zuiver psychologische of biologische invalshoek niet adequaat begrepen kunnen worden. Durkheim benadrukte in zijn werk, zoals we in de vorige paragraaf al zagen, de boven-individuele aspecten van het menselijk handelen.⁵ We worden geboren in een wereld waarin bepaalde regels, normen, waarden, instituties etc. bestaan waaraan we ons conformeren op straffe van represailles in de vorm van spot, openlijke afkeuring, straf en dergelijke. Het geheel van individuele handelingen is om die reden meer dan de som der delen en niet in totaliteit tot individuele 'bewustzijn' herleidbaar (Durkheim, 1988, pp. 95-107). De sociale werkelijkheid is een werkelijkheid *sui generis* (Durkheim, 1925, p. 22). Weber koos een andere invalshoek. Hij stelde dat de sociale werkelijkheid tot het sociale handelen van individuen op basis van hun zingeving aan de sociale werkelijkheid kan, en zelfs moet worden herleid. Dit volgt uit zijn definities van sociologie, handelen en sociaal handelen:

Soziologie ... soll heißen: eine Wissenschaft, welche soziales Handeln deutend verstehen und dadurch in seinem Ablauf und seinen Wirkungen ursächlich erklären will. »Handeln« soll dabei ein menschliches Verhalten (einerlei ob äußeres oder innerliches Tun, Unterlassen oder Dulden) heißen, wenn und insofern als der oder die Handelnden mit ihm einen subjektiven *Sinn* verbinden. »Soziales« Handeln aber soll ein solches Handeln heißen, welches seinem von dem oder den Handelnden gemeinten Sinn nach auf das Verhalten *anderer* bezogen wird und daran in seinem Ablauf orientiert ist (Weber, 1984, p. 19).

Uit de eerste definitie volgt dat het sociale handelen het object van de sociologie is. In deze afbakening van de discipline vindt men opmerkelijk genoeg beide varianten van wetenschapsbeoefening vervat die in Webers tijd heftige onderlinge uiteenzettingen veroorzaakten, nl. de hermeneutische, ideografische richting ('deutend verstehen') en de positivistische, nomotheti-

⁴ Met Karl Marx worden zij beschouwd als de grondleggers van het onderzoek naar de 'hoofdvragen' van de sociologie: het probleem van de sociale stratificatie (Marx), het probleem van de sociale orde of cohesie (Durkheim) en het probleem van de rationalisering of modernisering (Weber) (vgl. Laeyendecker, 1981; Ultee, Arts, & Flap, 1992).

⁵ "Voilà donc un ordre de faits qui présentent des caractères très spéciaux : ils consistent en des manières d'agir, de penser et de sentir, extérieures à l'individu, et qui sont douées d'un pouvoir de coercition en vertu duquel ils s'imposent à lui. Par suite, ils ne sauraient se confondre avec les phénomènes organiques, puisqu'ils consistent en représentations et en actions ; ni avec les phénomènes psychiques, lesquels n'ont d'existence que dans la conscience individuelle et par elle. Ils constituent donc une espèce nouvelle et c'est à eux que doit être donnée et réservée la qualification de *sociaux*" (Durkheim, 1988, p. 97).

sche richting ('*ursächlich erklären*') (vgl. Nassehi, 1993, p. 84). Weber laat er geen misverstand over bestaan dat voor het begrijpen van de sociale werkelijkheid het 'verstehen' een primaire en het 'erklären' een secundaire rol speelt. Hij maakt een onderscheid tussen het *zinadequaate* en het *causaaladequaate* begrijpen van handelingen. Een handeling zinadequaate begrijpen wil zeggen dat het verloop van de handeling en het motief ervan in samenhang worden gezien. Ontbreekt de zinadequate duiding van een handeling, maar kan wel worden vastgesteld dat deze handeling met enige regelmaat wordt uitgevoerd, dan is van een causaaladequaate begrijpen van de handeling nog geen sprake; er blijkt alleen van een niet of onvolledig te begrijpen statistische regelmatigheid sprake te zijn (vgl. Weber, 1984, pp. 28-29). Aldus wordt het begrijpen van de zin van een handeling een (noodzakelijke, maar geen voldoende) *voorwaarde* voor het causaal kunnen verklaren van dezelfde handeling.

Een tweede, belangrijke afbakening die Weber maakt - en die vervolgens kenmerkend werd voor de verstehende sociologie - is van methodologische aard. Zinnvolle handelingen, het materiële object van een verstehende sociologie, kunnen volgens hem slechts zinadequaate worden begrepen als handelingen van *individuen*. Weliswaar is het voor sommige doeleinden noodzakelijk, sociale collectieven (de kerk, de staat, het bedrijf) als individuen te *beschouwen*, maar "für die verstehende Deutung des Handelns durch die Soziologie sind dagegen diese Gebilde lediglich Abläufe und Zusammenhänge spezifischen Handelns *einzelner* Menschen, da diese allein für uns verständliche Träger von sinnhaft orientiertem Handeln sind" (Weber, 1984, p. 30). Dit uitgangspunt, dat in de literatuur ook wel methodologisch individualisme wordt genoemd, is van eminent belang geweest in de ontwikkeling van de verstehende sociologie en heeft in de loop der tijd nogal wat kritiek ge oogst (vgl. bijv. Lukes, 1973).⁶

Wat dient men volgens Weber dan te verstaan onder 'handelen', 'sociaal handelen' en 'zin'? *Handelen* definieert Weber als menselijk gedrag (een - zij het uiterlijk of innerlijk - doen, laten of dulden), wanneer en voorzover de handelende mens of mensen een subjectieve zin met hun gedrag verbinden. Van *sociaal handelen* is sprake wanneer het handelen (in de zojuist gedefinieerde betekenis) volgens de zin die de handelende mens(en) ermee verbind(t)en op het gedrag van anderen is gericht en in zijn verloop op dat gedrag is georiënteerd. Weber definieert de *zin* van het handelen tautologisch. Hij benadrukt dat het hem niet gaat om een 'objectieve', 'juiste' of 'ware' zin, maar om de door de handelende mensen *subjectief bedoelde* zin (vgl. Weber, 1984, p. 19). Zoals eerder aangegeven, analyseert Weber de zin van het handelen in termen van doel-middel-rationaliteit.

Met deze basisbegrippen legde Weber, achteraf gezien, de fundamenten voor een verstehende sociologie. Een wetenschapper die Webers intenties deelde, maar zijn begripsafbakening te weinig precies vond, was Alfred Schütz. Schütz was van mening dat de definitie van 'Sinn' nader te onderbouwen was. Het filosofische fundament vond hij vooral in de fenomenologie van Edmund Husserl (vgl. Grathoff, 1995; Habermas, 1970; Srubar, 1983, 1994). De ideeën van deze denker leidden tot een op een aantal punten ingrijpende herformulering van Webers begrippen door Schütz in zijn *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1974).

⁶ In de praktijk van zijn sociologiebeoefening heeft Weber zich overigens toch vooral op het niveau van de 'soziale Gebilde' en minder op het individuele niveau bewogen met zijn verstehende benadering (Laeyendecker, 1981, p. 308).

Schütz deelde met Weber het uitgangspunt dat de door sociale wetenschappers te bestuderen sociale werkelijkheid een zinvolle werkelijkheid is. Het woord ‘zinvol’ betekent in dit verband dat mensen aan de hun omringende werkelijkheid betekenis toekennen en eerst op basis van deze betekenis kunnen handelen. Kenmerkend voor de complexe verhouding van de sociale wetenschappen tot hun object is volgens Schütz, dat de werkelijkheid *zowel* voor de mensen die in de sociale werkelijkheid leven, *als ook* voor de wetenschappen die deze werkelijkheid interpreteren zinvol is (vgl. ook Schütz, 1962a).

.. Eben diese Welt, welche wir als sinnhafte *erleben*, ist auch als Gegenstand der *sozialwissenschaftlichen Deutung* sinnhafte Welt. Nur daß der Sinnzusammenhang, in welchen die wissenschaftliche Deutungsweise diese Welt einzuordnen unternimmt, nicht einer des lebendigen Erlebens, sondern einer der ordnenden Betrachtung ist. (...) So ist allen Sozialwissenschaften ein Material vorgegeben, das die Eigenart besitzt, bereits in einer vorwissenschaftlichen Stufe jene Elemente des Sinns und Verstehens zu enthalten, welche innerhalb der deutenden Wissenschaft selbst mit dem Anspruch auf kategoriale Geltung mehr oder minder explizit auftreten (Schütz, 1974, pp. 17-18).

Tot zover blijft Schütz nog in de voetsporen van Weber. In tegenstelling tot de laatste is hij echter niet tevreden met een alledaags begrip van ‘zin’ en ‘zinvol handelen’. In navolging van Husserl stelt Schütz zich de vraag, hoe de zin van een handeling in het bewustzijn totstandkomt, of anders gezegd, hoe het komt dat wij onze eigen en andermans handelingen *als zinvol ervaren*. Op dit punt aanbeland, introduceert hij het fenomenologische concept van het *innerlijke tijdbewustzijn* (Husserl: *innere Dauer*; vgl. Husserl, 1966). Zonder al te diep op de fenomenologische terminologie in te gaan, kan dit concept globaal - met Frank (1990, p. 12) - als volgt worden omschreven: tijd is niet langer slechts een object van het bewustzijn; het bewustzijn van tijd is zelf ‘tijdelijk’, ‘duurt’ zelf. Nu ontstaat volgens Schütz, zoals we al zagen in de vorige paragraaf, de zin van belevingen in dit tijdbewustzijn: “... das Sinnproblem [ist] ein Zeitproblem ..., (...) ein solches des »inneren Zeitbewußtseins«, des Bewußtseins der je eigenen Dauer, in dem sich für den Erlebenden der Sinn seiner Erlebnisse konstituiert” (Schütz, 1974, p. 20). Het menselijk bewustzijn ‘stroomt’, is een aaneenschakeling van belevissen. Pas wanneer ik reflecterend op deze stroom terugkijk, is het voor mij mogelijk om een belevenis uit de stroom te lichten, ze tot een afzonderlijke belevenis te maken en er zodoende een ‘zin’ aan te verlenen (vgl. pp. 49-56).

De volgende stap in de begripsbepaling is het vastleggen van wat nu onder de zin van een handeling moet worden verstaan. Schütz kritiseert het feit dat Weber de zin van een handeling gelijk lijkt te stellen aan het motief voor die handeling, hetgeen tot inconsistenties leidt (Schütz, 1974, p. 27). Wat is dan volgens hem het onderscheid? Het antwoord wordt gegeven in drie stappen.

- Ten eerste moet *handelen* van *gedrag* worden onderscheiden. Beide zijn zinvolle belevissen in de zojuist gegeven betekenis. Het verschil is dat handelen zich oriënteert aan *een van tevoren ‘gefantaseerd’ handelingsontwerp*, terwijl gedrag een vorm van spontane activiteit is (vgl. Schütz, 1974, pp. 71-74).
- Ten tweede moet dit *handelingsontwerp* nader worden geduid. Reflectie op de eigen belevissen is alleen mogelijk voor belevissen die voorbij zijn. Dat wil echter niet zeggen

dat het bewustzijn geen toekomstverwachtingen kan hebben - die als zodanig ook belevenissen vormen. Op toekomstige gebeurtenissen kan geanticipeerd worden, en ook deze anticipatie is een belevens die zinvol kan worden (doordat ik in een reflexieve *Akt* deze belevens uit de belevensstroom licht). Het anticiperen op het toekomstige is, aldus Schütz in navolging van Husserl, kenmerkend voor handelen. Al het handelen wordt van tevoren in het bewustzijn ontworpen in een 'reflexieve anticipatie'. Het handelende individu oriënteert zijn handelen op dit handelingsontwerp. Het ontwerp vormt daarmee ook de *zin* van het eraan georiënteerde handelen. "*Was das Handeln vom Verhalten unterscheidet, ist also das Entworfensein der Handlung, die durch das Handeln zur Selbstgegebenheit gelangen soll. Da nun unter Sinn ... die eigentümliche Intentionalität des reflexiven Aktes verstanden werden soll, können wir ... formulieren daß der Sinn des Handelns die vorher entworfene Handlung sei*" (Schütz, 1974, p. 79). Belangrijk is hier het onderscheid tussen *handelen* en *handeling*. Het is de handeling - als in de toekomst *voltooid zullende zijn*⁷ - die in het bewustzijn wordt ontworpen waaraan het handelen, d.i. het daadwerkelijke voltooien van het ontwerp, zijn zin ontleent.

- Het verschil tussen de zin van een handeling en het motief voor dezelfde handeling wordt door Schütz verduidelijkt met behulp van het onderscheid tussen een *um-zu*-motief en een *weil*-motief. We hebben gezien dat de zin van het handelen bestaat uit een handelingsontwerp, maar daarmee is nog niet verklaard waarom juist *dit* handelingsontwerp in *deze* situatie wordt gekozen. Het voorbeeld dat Schütz hierbij geeft is het opsteken van een paraplu wanneer het begint te regenen. Dat het ontwerp 'paraplu opsteken' een zinvolle wijze is om met het probleem 'ik wil niet nat worden' om te gaan, verwijst naar soortgelijke handelingen die ik in het verleden heb uitgevoerd. Maar naast het ontwerp 'paraplu opsteken' zijn er nog andere denkbaar, zoals 'onder een afdak gaan staan'. Er is dus in elke handeling sprake van een dubbele motivering: eerst moet er een handelingsontwerp worden gekozen, vervolgens moet het ontwerp in de praktijk worden omgezet. De eerste stap noemt Schütz het *weil*-motief. Het *weil*-motief verklaart het totstandkomen van een handelingsontwerp op grond van handelingen in het *verleden*. De tweede stap noemt hij het *um-zu*-motief. Dit motief verklaart - op basis van het handelingsontwerp - het totstandkomen van de *daadwerkelijke handeling* in de nabije toekomst.⁸ Schütz spreekt van een dubbele zingebondenheid van het handelen. Deze zin wordt de ene keer zichtbaar "als Rückbezug auf den vorhergegangenen Entwurf", de andere keer "als Orientierung an der durch das Handeln zu verwirklichenden Handlung" (Schütz, 1974, p. 120).

De fenomenologische analyse van belevenissen in de bewustzijnsstroom definieert concepten als handelen/handeling, zin en motief vanuit de bewustzijnsstroom van het handelende indi-

⁷ Om de verwantschap met de *voltooid toekomstige tijd* in de taalgrammatica aan te geven, noemt Schütz (1974, p. 81) dit het denken *modo futuri exacti*.

⁸ Het *um-zu*-motief en de *zin* van het handelen vallen dus - zo lang het over dezelfde handeling gaat - samen: "Sofern Handeln als in der Spannweite des Entwurfes konstituierte Einheit aufgefaßt wird, ist das Um-zu-Motiv des Handelns die entworfene Handlung und diese ist auch der Sinn des Handelns in seinem Ablauf. Sofern aber unter Handeln nur ein Teilhandeln innerhalb eines größeren Handlungszusammenhanges verstanden wird ... fallen die Begriffe Sinn dieses Teilhandelns und Um-zu dieses Handelns nicht mehr zusammen..." (Schütz, 1974, p. 126). Het opsteken van de paraplu kan bijvoorbeeld onderdeel zijn van de handeling 'naar het station lopen'.

vidu. Maar kan een waarnemer ook de belevissen in de bewustzijnsstroom van een ander individu waarnemen? Schütz verlaat de ‘streng fenomenologische’ wijze van waarnemen en ontwikkelt de “Generalthesis des alter ego”. In het alledaagse leven en handelen spreekt het vanzelf dat ook een ander een bewustzijn heeft, dat ook zijn bewustzijn ‘duurt’ en dat zijn bewustzijnsstroom dezelfde kenmerken heeft als de mijne (vgl. Schütz, 1974, p. 138). Ook de ander (*Du*) kent een zin toe aan zijn eigen belevissen. Maar de (wetenschappelijke) waarnemer heeft geen directe toegang tot het bewustzijn en de reflectie op de eigen belevissen van de ander. Daarmee wordt het volledig verstaan van de subjectief bedoelde zin een onbereikbaar doel. Dit betekent echter niet dat daarmee een verstehende sociale wetenschap als zodanig onmogelijk wordt (vgl. pp. 139-140). Schütz analyseert de wijze waarop mensen in het alledaagse leven betekenis aan elkaars handelingen toekennen. In navolging van Husserl onderscheidt hij immanent en transcendent gerichte belevissen (c.q. *Akten*). Wanneer de intentionele objecten van de waarneming tot dezelfde bewustzijnsstroom behoren als de intentionele waarneming zelf, is er sprake van immanente belevissen (zoals bij het reflecteren op de eigen belevissen en handelingen als boven beschreven). Behoren de intentionele objecten van de waarneming niet tot dezelfde bewustzijnsstroom als de intentionele waarneming zelf, dan spreekt Schütz van transcendente belevissen. Bij het betekenis geven aan de belevissen van anderen vinden derhalve transcendente ‘Akten’ plaats, terwijl bij het betekenis verlenen aan de eigen belevissen van immanente ‘Akten’ sprake is (vgl. p. 140). Een gevolg van dit gegeven is dat de waarnemer - via het waarnemen van de bewegingen van diens lichaam - de belevissen van de ander in hun verloop kan waarnemen, terwijl de waarnemer zijn eigen belevissen pas na afloop tot object van waarneming kan maken. Dit is de kern van de “Generalthesis des alter ego”: het stromende bewustzijn van de ander en mijzelf bestaan in een gelijktijdigheid - die evenwel niet identiek is aan de klok- en kalendertijd: “Diese Gleichzeitigkeit ist nicht die der physikalischen Zeit, die ja quantifizierbar, teilbar und räumlich meßbar ist. Die Koexistenz beider Dauern, die vorhin als gleichzeitig bezeichnet wurden, ist vielmehr der Ausdruck für die wesensnotwendige Annahme einer mit der meinen gleichartigen Struktur der Dauer des Du” (p. 144). Schütz noemt dit ook het verschijnsel van het ‘samen ouder worden’ (“Zusammenaltern”).

De ander en ik - dat zegt de Generalthesis - hebben beiden een continue bewustzijnsstroom. Maar van de continue stroom van de ander ervaar ik slechts segmenten. De zinscontext waarin ik, als waarnemer van de ander, diens belevissen plaats, moet daarom een andere zinscontext zijn dan de zijne: “... jede Erfahrung von Fremdseelischem [ist] auf der Erfahrung meiner je eigenen Erlebnisse von diesem alter ego fundiert” (Schütz, 1974, p. 147; vgl. p. 151).⁹ Maar hoe, zo luidt natuurlijk de vraag, garandeer ik dan dat mijn beleving van de ervaringen van de ander niet net zo subjectief is als die ervaringen zelf? Schütz beantwoordt

⁹ Dit is een verschil met de “projectieve inlevingstheorie”, aldus Schütz, omdat die theorie ervan uitgaat dat alleen middels inleving tot het ‘blinde geloof’ in de ander kan worden geconcludeerd. Schütz zelf redeneert precies omgekeerd: uit de Generalthesis volgt dat er anderen zijn met een soortgelijke belevingsstroom als de mijne, en vervolgens bezien we in hoeverre inleving in de belevingswereld van de ander mogelijk is: “Es ist uns in voller Evidenz gewiß, daß das Erlebnis des alter ego von seinem Handeln ein prinzipiell anderes ist, als unsere Erlebnisse von unserem (phantasierten oder reproduzierten) Handeln mit gleichem Handlungsziel, weil eben der gemeinte Sinn eines Handelns ... prinzipiell subjektiv ist und nur dem je eigenen Bewußtseinsablauf zugänglich ist” (Schütz, 1974, p. 160).

deze vraag door over te gaan op het onderscheid tussen subjectieve en objectieve zin. Niet alleen door middel van het waarnemen van de ander, ook door de producten van diens handelingen krijg ik als waarnemer indrukken van zijn belevenissen. Alle ‘objectivaties’, t.w. zowel voltooide bewegingen, gebaren, resultaten van handelingen als door handelingen voortgebrachte artefacten (bijvoorbeeld verkeerslichten, gereedschappen, monumenten etc.), zijn *producten van het handelen van mensen en als zodanig getuigenissen van het bewustzijn van degenen die ze hebben voortgebracht*. Deze objectivaties kunnen echter ook los van de zingeving door de producent geïnterpreteerd worden. Als ik met een hamer een spijker in de muur sla, interesseren de gedachtengangen van de producent van hamer en spijker mij niet. Wanneer een tegemoetkomende auto mij ‘s avonds laat lichtsignalen geeft, concludeer ik daaruit dat er iets aan mijn auto mankeert; ik stop en kijk wat er aan de hand is, omdat ik weet dat seinen met behulp van lichtsignalen een gebruikelijke manier is om andere verkeersdeelnemers te waarschuwen - waarom juist deze tegenligger mij een sein gaf, is niet van belang. Deze voorbeelden verwijzen naar de objectieve zin die handelingen en objectivaties kunnen hebben. Als ik daarentegen naar een schilderij kijk, kan mij de zingeving eraan door de producent zeer wel interesseren. Dan ben ik met andere woorden wel geïnteresseerd in de subjectieve zin van product en producent. Schütz verwoordt het onderscheid als volgt:

Wird ein Erzeugtes [objectivatie] schlicht als Erzeugnis [product], als Gegenständlichkeit an sich interpretiert, so heißt dies, daß der Deutende seine erfahrenden Akte von diesem Gegenstand in Selbstausslegung unter seine vorrätigen Deutungsschemata subsumiert. Wird ein Erzeugnis als Zeugnis [getuigenis] aufgefaßt, so wird darüber hinaus die Blickwendung auf die konstituierenden Bewußtseinsakte des Erzeugenden (meiner selbst oder eines alter ego) gerichtet, in welchen sich das Erzeugte aus den erzeugenden Akten konstituierte (Schütz, 1974, p. 187; vertalingen tussen [] toegevoegd).

Hier keert het door Husserl en Schütz gemaakte onderscheid in immanente en transcendente bewustzijnsacten terug. Wanneer een waarnemer de objectieve zin van een handeling waarneemt, plaatst hij de zin van de handeling in zijn eigen zinscontext en blijft zodoende gericht op zijn eigen bewustzijnsstroom - ook al is de handeling door een ander in zijn bewustzijnsstroom ontworpen en aan de hand van dit ontwerp uitgevoerd. Het verlenen van objectieve zin geschiedt dus in een immanente bewustzijnsact en heeft daarmee niet te lijden onder de problemen die de ontoegankelijkheid van het bewustzijn van de ander voor de waarnemer oplevert. Dit in tegenstelling tot de subjectieve zin, waartoe wel een transcendente act noodzakelijk is (vgl. Schütz, 1974, pp. 188-190).

Bij de zinverlening aan handelingen van zichzelf of anderen neemt het individuele bewustzijn in de fenomenologische handelingstheorie van Schütz een centrale plaats in, zo hebben we in het voorafgaande vastgesteld. In de *temporaliteit van het bewustzijn*, in het (met de in de fenomenologie gebruikelijke metafoer) ‘stromen’ van belevenissen, waarop in reflexieve ‘Akten’ teruggekeken wordt, ontstaan handelingen als op zichzelf staande eenheden van zinvol aan elkaar gerelateerde belevenissen. De vraag hoe uit interacties tussen individuen iets als een *sociale temporaliteit* ontstaat, is daarmee nog niet beantwoord. Dit stellen we uit tot § 3.3.1, waar de plaats van ‘sociale tijd’ in Schütz’ theorie ter sprake komt. We willen hier

nader ingaan op de temporaliteit van het bewustzijn, door ons ook als ‘psychische tijd’ aangeduid. Schütz baseert zich in zijn analyses sterk op de fenomenologie van Husserl, zo is duidelijk geworden. In recente theorie-ontwikkelingen, uitgaande van de algemene systeemtheorie, is Husserls (en bijgevolg Schütz’) concept van het innerlijke tijdbewustzijn geherformuleerd op een wijze die o.i. ons theoretisch kader (in § 3.4) ten goede komt. Bovendien sluit deze herformulering aan bij de conceptualisering van ‘sociale tijd’ in dezelfde theoretische stroming, die we in § 3.3.3 nog zullen bespreken.

3.2.2 ‘Bewustzijnstijd’ in systeemtheoretische interpretatie

Husserl en, in zijn voetsporen, Schütz begrijpen het bewustzijn als een stroom van belevenissen die zelf tot object van het bewustzijn gemaakt kan worden. Wanneer dat gebeurt is er sprake van zinverlening.¹⁰ ‘Onder’ de zinverlening is bijgevolg een basis aanwezig: de stroom van belevenissen die van moment tot moment voortschrijdt, ook wanneer we er onze blik niet expliciet op gericht hebben en ‘schlicht dahinleben’. Waar komt die voortgang van belevenissen vandaan? En hoe komt het dat het bewustzijn zichzelf als een eenheid waarneemt ondanks de immer veranderlijke belevensstroom die het waarneemt?

In hun systeemtheoretische reconstructie van Husserls tijdbewustzijnsanalyse geven Luhmann (1985, 1996a) en Bergmann en Hoffmann (1989) een antwoord op deze vragen. Het bewustzijn stroomt als gevolg van een *onderscheid (Differenz)*. Elke belevensmoment verwijst op het moment van optreden naar andere belevenissen - terug en vooruit. Dit maakt belevenissen (in Husserls term: *cogitationes*) in een fundamentele zin instabiel: “sie treiben das Bewusstsein durch die ihnen innewohnende Differenz von Aktual- und Zukunftsphase von cogitatio zu cogitatio fort und erzeugen zugleich die zeitliche Differenz von früher und später” (Bergmann & Hoffmann, 1989, p. 158). Husserl had dit met het voorbeeld van het luisteren naar muziek reeds aangeduid. Waarom, zo vroeg hij zich af, horen we bij het luisteren naar muziek een melodie en niet slechts een opeenvolging van ongerelateerde tonen? Zijn verklaring luidde, dat in elke belevensmoment in het bewustzijn naast de actuele *impressie* tevens een toekomst- en een verleden-moment aanwezig is. De voorafgaande belevensmoment werkt nog na in het nu, en mogelijke erop volgende belevenissen kondigen zich al aan. Het nawerken van de vorige belevensmoment heet *retentie* en het zich aandienen van de volgende *protentie*. Actuele belevenissen zijn zo verbonden met voorafgaande en volgende, zonder dat voorbije belevenissen overigens volledig ongewijzigd blijven. Ze worden gemodificeerd aangezien het bewustzijn snel overbelast zou raken indien het alle belevenissen onveranderd zou moeten vasthouden (vgl. Luhmann, 1985, p. 404; Bergmann & Hoffmann, 1989, pp. 158-159). Opeenvolgende gebeurtenissen versmelten in het bewustzijn tot een eenheid, vormen een vloeiende melodie in plaats van een staccato opeenvolging van tonen.

¹⁰ “Sinn ist ... die Bezeichnung einer bestimmten Blickrichtung auf ein eigenes Erlebnis, welches wir, im Dauerablauf schlicht dahinlebend, als wohlumgrenztes nur in einem reflexiven Akt aus allen anderen Erlebnissen »herausheben« können. Sinn bezeichnet also eine besondere Attitüde des Ich zum Ablauf seiner Dauer” (Schütz, 1974, p. 54).

Voor het bewustzijn is het zaak, er steeds voor te zorgen dat nieuwe belevenissen op de huidige aansluiten. Zou het proces tot stilstand komen, dan zou bijgevolg het bewustzijn ophouden te bestaan. In de algemene systeemtheorie is hiervoor de term *autopoiese* in zwang geraakt. Autopoiese betekent letterlijk zelf-productie oftewel het zichzelf voortbrengen.¹¹ Autopoietische systemen produceren de elementen waaruit ze bestaan continu zelf uit de elementen waaruit ze bestaan. Toegepast op het bewustzijn betekent dit dat het continu bezig is, gedachten te laten volgen op gedachten. Deze gedachtenreproductie vormt de basis onder de eenheid van het systeem - zodra de zelfreproductie ophoudt, houdt ook het systeem als eenheid op te bestaan - maar het systeem ‘bewustzijn’ *neemt zich niet op dit basale niveau als eenheid waar*. De zelfwaarneming vindt op een ander niveau plaats. Luhmann (bijv. 1984, p. 359) maakt een onderscheid tussen het niveau van de autopoietische zelfreproductie en dat van de (zelf-)observatie. In het bewustzijnsmatige opereren¹², waarin gedachten op gedachten aansluiten, kán het bewustzijn zichzelf observeren als ‘zijnde’ een bewustzijn (met als klassiek voorbeeld het cartesiaanse *cogito, ergo sum*). Het is echter allesbehalve noodzakelijk dit in alle operaties te doen. Het bewustzijn verwijst in veruit de meeste van zijn operaties niet naar zichzelf, maar naar fenomenen - gebeurtenissen, objecten e.d. - in zijn omgeving.

Wanneer we dit concept van de ‘autopoiese van het bewustzijn’ vergelijken met de ‘bewustzijnsstroom’ van Husserl en Schütz, valt op dat de verhouding tussen bewustzijnsstroom en immanente (reflexieve) act (zie het citaat van Schütz) parallel loopt aan de verhouding tussen autopoiese en zelfwaarneming bij Luhmann.¹³ Dit is allerm minst toevallig: Luhmann verwijst in zijn behandeling van dit thema steeds terug naar Husserls werk (vgl. 1984, p. 356; 1996a, passim). Hij verbindt er echter ook een analyse van de temporaliteit van het bewustzijn aan, die die van Husserl overstijgt. In Luhmanns visie moet het bewustzijn worden opgevat als een systeem dat uit *getemporaliseerde elementen* bestaat, nl. uit gedachten die op het moment dat ze geactualiseerd worden alweer verdwijnen om plaats te maken voor nieuwe gedachten. De tijdsduur van de elementen is extreem kort, waardoor het bewustzijn gedwongen wordt, door voortdurende vorming van nieuwe elementen zijn eigen voortbestaan te verzekeren (Luhmann, 1985, p. 403). In deze vorming van nieuwe elementen kan het bewustzijn zich op zichzelf (*Selbstreferenz*) of op de fenomenen (*Fremdreferenz*) richten.

¹¹ De term ‘autopoiese’ is door de neurobiologen Humberto Maturana en Francisco Varela ingevoerd als aanduiding voor datgene wat ‘levende wezens’ onderscheidt van ‘niet-levende materie’. Ook niet-levende systemen hebben een organisatie, maar waarin levende wezens zich onderscheiden “is dat zijzelf het enige produkt van hun organisatie zijn, dat wil zeggen: er bestaat geen scheiding tussen producent en produkt. Het zijn en handelen van een autopoietische eenheid zijn onscheidbaar en dat is wat de specifieke aard van hun organisatie bepaalt” (Maturana & Varela, 1989, p. 38). Luhmann heeft het begrip vervolgens zodanig gegeneraliseerd dat het ook op bewuste en sociale systemen toepasbaar is: “Als *autopoietisch* wollen wir Systeme bezeichnen, *die die Elemente, aus denen sie bestehen, durch die Elemente, aus denen sie bestehen, selbst produzieren und reproduzieren*. Alles, was solche Systeme als Einheit verwenden: ihre Elemente, ihre Prozesse, ihre Strukturen und sich selbst, wird durch eben solche Einheiten im System erst bestimmt. (...) Das heißt nicht, daß keine Beziehungen zur Umwelt bestehen, aber diese Beziehungen liegen auf anderen Realitätsebenen als die Autopoiesis selbst” (Luhmann, 1985, p. 403; 1995c, p. 56).

¹² Onder ‘operatie’ moet worden verstaan de reproductie van elementen (Luhmann, 1984, p. 79).

¹³ Daarnaast bestaat er een fundamenteel verschil in de wijze waarop over de verhouding tussen bewustzijn en communicatie gedacht wordt; zie Luhmann (1984, pp. 201-203, pp. 356-357). Hierop komen we terug in § 3.3.3, waar we sociale systemen met Luhmann als autopoietisch opererende communicatiesystemen beschrijven.

Voor het heen en weer springen - oscilleren - tussen zichzelf en de fenomenen is echter tijd nodig:

... ein laufendes Oszillieren zwischen Fremdreferenz (Phänomenen) und Selbstreferenz (Bewußtsein) [kann] nur eingerichtet werden, wenn Zeit für das Umdirigieren der Schwerpunktsetzungen zur Verfügung steht und wenn man bei jeder Faszination durch Phänomene schon weiß, daß man im nächsten Moment gerade dies leid sein wird und sich fragen wird: Warum interessiert mich das überhaupt? (...) Husserl hatte wohl gemeint, die Einheit seiner Transzendentalen Phänomenologie durch die Einheit ihres Objekts »Subjekt« garantieren zu können. Wir können jetzt bereits ahnen, daß man darauf verzichten kann. Der aufgedeckte Zusammenhang von Operation, Bistabilität (Selbstreferenz/Fremdreferenz), Zeit und Oszillation trägt sich selbst - und ist deshalb möglicherweise auch an ganz anderen Objekten nachzuweisen. Die gesuchte Einheit könnte demnach *die Oszillation selbst sein*, nämlich die Notwendigkeit, bei der Besetzung der einen Seite einer Form (also Fremdreferenz und nicht Selbstreferenz, Objekt und nicht Subjekt, Beobachtetes und nicht Beobachtendes oder umgekehrt) die andere Seite für Wiederbesetzung freizugeben. Das würde unter anderem voraussetzen, daß das System über ein Gedächtnis verfügt, das das Freigegebene als wiederbesetzbar festhält und *dadurch die Illusion zeitbeständiger Objekte (oder Phänomene) erzeugt*. Das Gedächtnis objektiviert, es kontrahiert, es errechnet die Beziehung Identität zwischen den Bezeichnungen von Beobachtungen, die als Operationen nur nacheinander vollzogen werden können (Luhmann, 1996a, pp. 37-39).

Tijd ontstaat in het bewustzijn¹⁴ door het voortdurende oscilleren tussen zichzelf en de verschijnselen die het 'waarneemt'. In het opereren ontstaat een geheugen dat verbindingen legt tussen naar elkaar verwijzende observaties, die elk van extreem korte duur zijn. Het geheugen maakt vroegere gebeurtenissen beschikbaar voor het momentele opereren, dat zich met een open toekomst geconfronteerd ziet. Dit is wat bij Luhmann 'met behulp van zin opereren' heet (1997, pp. 45-46).

Aangezien het bewustzijn alleen in zijn momentele opereren toegang tot zichzelf heeft, kan ook tijd alleen in de momentele retentie en protentie aanwezig zijn. Alle andere tijdwaarneming, bijvoorbeeld de indruk - door het geheugen mogelijk gemaakt - dat objecten (huizen, straten) in de tijd voortbestaan, is in Luhmanns woorden "horizontförmige Rekonstruktion von nicht mehr aktueller Vergangenheit und noch nicht aktueller Zukunft, womit eine Gegenwart entsteht, die als Schnittstelle zwischen Vergangenheit und Zukunft eingesetzt wird und es erlaubt, Differenzen und Übereinstimmungen (Diskontinuitäten und Kontinuitäten) in einer »objektiv« erscheinenden Welt - wiederum: zu unterscheiden" (1996a, p. 35). Het bewustzijn creëert een objectieve, chronologische tijd buiten zichzelf, waarin het zich als bewustzijnsstroom terugvindt temidden van allerlei veranderlijke en onveranderlijke objecten (p. 36). Er is sprake van een omkering in de funderingsverhouding: hoewel de temporaliteit van het bewustzijn, die ontstaat in het voortdurend opereren, het fundament vormt voor de constructie van een objectieve, chronologische tijd, 'fopt' het bewustzijn zichzelf door aan te nemen dat die tijd de 'werkelijke' tijd is en de eigen subjectieve tijd een afgeleide daarvan. In

¹⁴ Of algemener: in *met behulp van zin opererende systemen*, t.w. *psychische en sociale systemen*. Ook hierop komen we in § 3.3.3 uitvoerig terug.

stysteemtheoretische interpretatie is *tijd* daarentegen *een specifieke wijze van observeren van de wereld met behulp van de horizonten verleden en toekomst* (p. 59).

De samenhang van autopoietische reproductie, geheugenvorming en tijdwaarneming beantwoordt de aan het begin van deze paragraaf opgeworpen vragen. In het bewustzijnsmatige opereren onderscheidt het bewustzijn zichzelf van zijn omgeving, oscilleert tussen ‘zichzelf’ en ‘het andere’, waarbij een geheugenfunctie ontstaat die het leggen van verbanden tussen operaties mogelijk maakt. Er ontstaat zodoende een illusie van ‘voortbestaan in de tijd’ ondanks het voortdurende reproduceren van de basiselementen: de gedachten. En er ontstaat tijdwaarneming doordat het bewustzijn in zijn opereren een onderscheid maakt tussen verleden en toekomst en met behulp van dit onderscheid de wereld om zich heen observeert. Met dit alles hebben we echter nog geen theorie van ‘sociale tijd’ ontwikkeld. Want vanuit deze analyse van de temporaliteit van en tijdwaarneming door individuele bewustzijnen kunnen we niet verklaren waarom er zoiets als winkelopeningstijden en televisieprogrammering, kortweg: sociale tijd ontstaat. De kern van de hier geschetste theorie is generaliseerbaar naar sociale systemen, zoals we zullen zien in het vervolg.

3.3 De temporaliteit van het handelen: sociale tijd

In handelingstheoretische benaderingen wordt ‘tijd’ zowel besproken in samenhang met het bewustzijn van handelende individuen als aan de hand van de onderlinge samenhang van hun handelingen. We hebben deze twee ‘tijden’ psychische (of bewustzijns-) tijd en sociale tijd gedoopt. In de vorige paragraaf zijn we ingegaan op de psychische tijd in fenomenologische en systeemtheoretische sociologie. We zagen hoe de waarneming van tijd voortkomt uit de temporaliteit van bewustzijnsmatige operaties. We constateerden ook dat we met deze analyse nog geen theoretische duiding hadden gegeven aan het ontstaan van een specifiek ‘sociale’ tijd. Dat is de opgave voor deze paragraaf. Achtereenvolgens bespreken we theorievorming over sociale tijd in de fenomenologische sociologie van Alfred Schütz, de pragmatische sociologie van George Herbert Mead, en de systeemtheoretische sociologie van Niklas Luhmann.

3.3.1 Sociale tijd in de fenomenologische sociologie van Schütz

In de “pragmatische Lebenswelttheorie” (Srubar, 1988a) van Alfred Schütz wordt een synthese nagestreefd van de handelingstheorie van Weber en een theorie van de leefwereld die op de fenomenologie van Husserl is gebaseerd (vgl. Srubar, 1988b, p. 145). Het handelen in de sociale werkelijkheid wordt vormgegeven vanuit de alledaagse leefwereld, en deze wordt door de resultaten van het handelen verruimd, d.i. aangevuld met zinscontexten. Handelingen en leefwereld zijn derhalve nauw met elkaar verbonden en de synthese van handelingstheorie en theorie van de leefwereld ligt dan ook voor de hand. We richten de aandacht eerst op de leefwereld.

Voor Schütz bestaat de leefwereld van de mens uit meerdere werkelijkheden (vgl. Schütz, 1962b; vgl. Schütz & Luckmann, 1984, p. 386): de wereld van dromen, van fanta-

sieën, van de kunst, van religieuze ervaring, van de wetenschappelijke contemplatie, van het spel, etcetera. Al deze werkelijkheden worden gekenmerkt door een specifieke bewustzijns- spanning en staan op zichzelf: de belevenissen in de ene werkelijkheid laten zich niet naar de andere vertalen. De enige mogelijkheid om van de ene ‘wereld’ naar de andere te geraken is via een schok, een snelle verandering in de bewustzijnsspanning. Schütz noemt deze werelden “finite provinces of meaning” of “geschlossene Sinngebiete” (Schütz, 1962b, pp. 229-234; Schütz & Luckmann, 1979, pp. 48-51). Er is echter één wereld, nl. de “Wirkwelt”, die geldt als het basistype van onze werkelijkheidservaring. In deze werkelijkheid kan ik handelend ingrijpen, de externe wereld veranderen, onder meer door interacties met anderen. Deze wereld is dus de plaats waar sociale tijd tot ontwikkeling komt en ze geldt daarmee als de “Realitätskern der Lebenswelt” (Schütz & Luckmann, 1979, p. 69).

Voordat we de *tijdstructuren van de Wirkwelt* behandelen (het eigenlijke handelings- theoretische deel) schetsen we eerst het raamwerk waarop deze zijn gebaseerd, nl. de *tijd- structuren van de leefwereld* (als alomvattend kader waartoe ook de Wirkwelt behoort). Schütz en Luckmann (1979, pp. 73-87) onderscheiden drie tijdstructuren:

1. De (transcendentie van de) *Weltzeit*, die drie subjectieve correlatieven kent:
 - het ervaren dat de werelddtijd mijn innerlijke tijd overstijgt, met andere woorden: dat aan mijn bestaan tijdelijke grenzen zijn gesteld;
 - de dwangmatigheid van de werelddtijd, het besef dat ik mijn handelingen moet vormgeven terwijl er naast mijn innerlijke tijd ook een biologische tijd, een sociale tijd en een werelddtijd bestaan die elkaar snijden; aangezien er geen gelijktijdigheid bestaat in de gebeurtenissen in elk van deze dimensies, ontstaan verschijnselen als wachten en haasten;
 - de onomkeerbaarheid van de werelddtijd, het besef dat ik in een bepaalde periode van de geschiedenis leef, een historische situatie.
2. De *tijdstructuur van de “Reichweite”*: er bestaat een verschil tussen de wereld in mijn actuele reikwijdte (met de tijdstructuur van het nu, de tegenwoordige fase van de bewustzijns- stroom) en de wereld in potentiële reikwijdte (met de tijdstructuren van verleden en toe- komst, resp. de herinnering en de verwachting).
3. De *subjectieve tijd*: de innerlijke tijd (*innere Dauer*) zoals in § 3.2 beschreven. Schütz en Luckmann maken hierbij nog een onderscheid tussen de rol die de subjectieve tijd speelt in het dagverloop en in de levensloop.

Deze tijdstructuren van de leefwereld gelden als basiselementen van de kennisvoorraad (vgl. Schütz & Luckmann, 1979, pp. 133-139). De basiselementen spelen in de opbouw van de ken- nisvoorraad een meer fundamentele rol dan specifieke ervaringen, die ‘slechts’ deel-inhouden van de kennisvoorraad worden. De drie onder “Weltzeit” genoemde subjectieve correlatieven zijn bijvoorbeeld, aldus de auteurs, basiselementen van de subjectieve kennisvoorraad, die “... in jeder Situation und jeder Erfahrung mitgegeben [sind]. Allerdings kann ich sie nur in der theoretischen Einstellung reflektierend in den Griff des Bewußtseins bekommen. In der natürlichen Einstellung dagegen sind sie ein notwendiger Bestandteil eines jeden Erfahrungshorizontes, ohne selber Erfahrungskern zu werden. Die subjektiven Korrelate der Transzendenz der Weltzeit sind also als Situationsbegrenzung ein Grundelement des Wissens- vorrats, auf der die Orientierung in allen Situationen beruht” (p. 135).

Nu over naar de alledaagse praxis van de Wirkwelt. Door te beleven en te handelen worden er specifieke ervaringen aan de kennisvoorraad toegevoegd die in het raster van de basiselementen een plaats krijgen. In de Wirkwelt dient het handelende individu zich ervan bewust te zijn dat zijn handelingen voor andere individuen gebeurtenissen in diens omgeving vormen. Dat betekent onder meer dat deze handelingen in een soort ‘objectieve tijd’ plaatsvinden:

Unser Wirken gehört zwei Zeiten »zugleich« an, nicht etwa »zuerst« der einen (z.B. vorreflexiv der inneren Zeit) und »dann« der anderen (z.B. reflexiv der Weltzeit). Unsere Bewegungen sind zugleich ein Bewußtseinsgeschehen und eine Ereignisabfolge in der Außenwelt. Gewiß: die unteilbare, unräumliche, verfließende innere Zeit ist nicht jedermanns Zeit; sie ist *nur* meine Zeit - und die Deine, sofern ich mich in der lebendigen Gegenwart einer Wir-Beziehung erlebe. Und die homogene, anonyme, objektive Weltzeit ist ebenso gewiß nicht schlicht meine, sondern eben nur *auch* meine Zeit. Aber ich finde mich fraglos in einem konkreten Schnittpunkt beider Zeiten, der *nur* meinen und der *auch* meinen (Schütz & Luckmann, 1984, pp. 31-32).

Dit citaat is kenmerkend voor de wijze waarop Schütz en Luckmann het bestaan van tijdstructuren in handelings- c.q. interactiesituaties analyseren. Alleen in de Wirkwelt heb ik - doordat ik handel - te maken met de buitenwereld met zijn objectieve tijdstructuur, zodat er een snijpunt ontstaat tussen beide tijden. Elders noemt Schütz dit snijpunt de “vivid present” (Schütz, 1962b, p. 216). Opvallend aan het bovenstaande citaat is dat de sociale tijd (wel genoemd onder de basiselementen van de leefwereld) *niet in de handelingscontext van de Wirkwelt totstandkomt*.

De vraag die daarom niet beantwoord wordt, is: *hoe constitueert zich binnen de Weltzeit in concrete interacties met anderen (bijvoorbeeld gezinsleden, vrienden, collega's) sociale tijd?* Te denken valt bijvoorbeeld aan afspraken rond de ‘etenstijd’ binnen een gezin en ‘lunchtijd’ binnen organisaties en vele andere handelingsroutines die al dan niet met de kloktijd samenhangen. *Het is merkwaardig dat sociale tijd in de theorie van Schütz en Luckmann niet in de Wirkwelt ontstaat, noch dat zij in interactiesituaties van belang lijkt te zijn. Zij wordt verlegd naar het domein van de basiselementen van de leefwereld die aan alle ervaringen en handelingen ten grondslag liggen* (vgl. ook Schütz & Luckmann, 1979, pp. 162-171). Terwijl Schütz’ theorie zeker wel aandacht besteedt aan het sociale karakter van het handelen in de Wirkwelt (vgl. uitvoerig: Srubar, 1988b), terwijl ook een groot deel van *Strukturen der Lebenswelt* in het teken staat van sociale aspecten van de subjectieve kennisvoorraad (Schütz & Luckmann, 1979, pp. 293-392) en aan het handelen binnen de samenleving (Schütz & Luckmann, 1984, pp. 95-135), *wordt uitgerekend het ontstaan van de objectieve zinstructuur die hier ‘sociale tijd’ wordt genoemd buiten de handelingstheorie gehouden en in de theorie van de leefwereld geplaatst*. Zij keert slechts terug als een “mir auferlegte, zwangsläufige Zeitstruktur” (Schütz & Luckmann, 1979, p. 76) die niet uit het sociale handelen lijkt voort te komen.

Een belangrijke consequentie van dit gegeven is dat tijdstructuren in de visie van Schütz en Luckmann niet in het domein van de sociaal geïnstitutionaliseerde, objectieve zinscontexten totstandkomen (zie boven, § 3.2.1). Daarnaast blijft in Schütz’ werk onduidelijk

wat hij nu eigenlijk met ‘sociale tijd’ als subjectief correlatief van de (transcendentie van de) Weltzeit bedoelt. De term duikt met enige regelmaat op maar wordt nergens gedefinieerd, omschreven of ingekaderd.¹⁵ Dat ‘sociale tijd’ tot de grondelementen van de subjectieve kennisvoorraad behoort en als zodanig niet is aangeleerd maar min of meer tot de menselijke constitutie behoort,¹⁶ is bovendien niet in overeenstemming met de in de tijdsociologie gangbare betekenis van de term (vgl. Bergmann, 1983).

Opmerkelijk is dan ook dat Thomas Luckmann in artikelen uit 1983 en 1986 ineens over sociaal geobjectiveerde tijdscategorieën spreekt.¹⁷ Luckmann conceptualiseert hier wel een *intersubjectieve tijd* naast de innerlijke tijd en de Weltzeit. De sociaal geobjectiveerde tijdscategorieën beschouwt hij als instituties, die in en door sociale handelingen in concrete interactiesituaties zijn ontstaan (Luckmann, 1983, p. 20; 1986, pp. 155-162). De intersubjectieve tijd is een onderdeel van de sociale (maatschappelijke) kennisvoorraad en wordt ook via socialisatieprocessen op nieuwe leden van de samenleving overgedragen. Kortom: het gaat in deze artikelen van Luckmann wel om objectieve zinscontexten, typen dus die voor een sociaal-wetenschappelijke duiding als basis kunnen dienen: “Die sozialen Zeitkategorien befestigen die Erkennbarkeit typischer Anfänge, Verlaufszeiten und Beendigungen typischer Erfahrungen und Handlungen. Kurz, solche Kategorien gliedern Erfahrungen zum Zweck gesellschaftlichen Handelns subjektiv in erkennbare Teile” (Luckmann, 1986, p. 160).

Met deze invalshoek komt de theorie van de leefwereld tegemoet aan het sociale karakter van tijdstructuren.¹⁸ Zij geeft desondanks slechts een aanzet tot een antwoord op de vraag naar het ontstaan en de functie van deze structuren. Luckmann stelt dat alle sociale interacties om een coördinatie in de tijd vragen en dat deze functie door sociaal geobjectiveerde, abstracte tijdscategorieën wordt vervuld (vgl. Luckmann, 1986, pp. 154-155). Daarmee is nog niet duidelijk hoe deze tijdscategorieën in de loop der tijd (!) veranderen, noch hoe zij op verschillende niveaus in de samenleving in elkaar grijpen en elkaar beïnvloeden. De conclusie van deze paragraaf moet dan ook luiden *dat de pragmatische leefwereldtheorie van Schütz en Luckmann slechts zeer beperkt uitspraken doet over het ontstaan en de functie van sociale tijd*.

Tot deze conclusie komen ook andere auteurs, zoals Werner Bergmann (*Die Zeitstrukturen sozialer Systeme*, 1981a) en Armin Nassehi (*Die Zeit der Gesellschaft*, 1993, pp. 94-98).¹⁹ Nassehi poogt een verklaring te geven voor het uitblijven van nadere duiding van ‘sociale tijd’ in de theorie van Schütz en Luckmann. Volgens hem blijft deze achterwege omdat

¹⁵ In *Das Problem der Relevanz* (Schütz, 1982) wordt op p. 224 aangekondigd dat ‘sociale tijd’ in het daaropvolgende hoofdstuk nader zal worden besproken. Twee pagina’s verder eindigt het manuscript (in de woorden van editor R. Zaner) ‘tamelijk abrupt’.

¹⁶ Ook Berger en Luckmann (1966) behandelen sociale tijd op dezelfde manier.

¹⁷ In zijn *Theorie des sozialen Handelns* (1992) daarentegen weer niet.

¹⁸ Ook Ilja Srubar (1975, 1979) zoekt een soortgelijke uitweg uit de impasse die het werk van Schütz ten aanzien van de constitutie van sociale structuren, met name sociale tijdstructuren, achterlaat.

¹⁹ “Die Zeitstruktur des Handelns, wie Schütz sie darlegt, macht .. deutlich, daß Schütz das notwendige Instrumentarium fehlt, die Zeitstruktur der sinnhaft aufeinander bezogenen Handlungen zu erklären” (Nassehi, 1993, p. 96).

Schütz zingeving aan de werkelijkheid steeds vanuit een handelend subject - we kunnen ook zeggen: vanuit diens bewustzijn - analyseert. Hoewel ook Schütz herhaaldelijk benadrukt dat via interactieprocessen overgedragen sociale betekenis-kaders van het grootste belang zijn voor de individuele zingeving, kan hij met zijn theorie niet verklaren hoe deze kaders *in actu* ontstaan, veranderen en verdwijnen. “Die Gesellschaft wird also - darin ist Schütz Phänomenologe - von der sinnhaften Konstitution des einzelnen her bestimmt, so daß diese immer als *subjektiver Sinnzusammenhang gesellschaftlich-objektiver Sinnstrukturen* erscheint” (Nassehi, 1993, p. 89). Schütz kan de innerlijke tijd, zo stelt Nassehi, weliswaar met zijn theoretische instrumentarium beschrijven, maar de door Schütz en Luckmann ook genoemde biologische, sociale en wereldtijd blijven zonder theoretische invulling en worden als statische, ontologische grootheden beschouwd, terwijl ze juist onderwerp van een sociologische analyse zouden moeten zijn (p. 95).²⁰

Deze kritiek op de benadering van Schütz kunnen we onderschrijven voorzover het de bruikbaarheid van de theorie voor het ontwikkelen van een concept ‘sociale tijd’ betreft. Dat neemt niet weg dat het mogelijk moet zijn om via andere wegen tot een theoretische inkadering van het concept te komen, waarna we eventueel kunnen terugkeren naar de analyse van de subjectieve constructie van objectieve sociale zinstructuren, waaronder sociale tijd. Ook Nassehi (1993, p. 92, noot 19) is van mening dat de theorie van Schütz van waarde is *waar het erom gaat te onderzoeken hoe sociale zinstructuren op het individuele bewustzijn terugwerken*. Het *ontstaan* van sociale zinstructuren blijft desondanks buiten bereik van Schütz’ sociologie. In een volgende stap bekijken we of de pragmatische sociologie van Mead wel toegang weet te krijgen tot de genese van sociale zinstructuren.

3.3.2 Sociale tijd in de pragmatische sociologie van Mead

De oorsprong van George Herbert Meads theorie van sociale tijd is te vinden in drie verschillende wetenschapsgebieden: enerzijds de sociale psychologie van waaruit hij het menselijk handelen analyseerde, anderzijds de natuurwetenschap en de filosofie waarin hij aanzetten voor zijn tijdbegrip vond. We bespreken eerst in kort bestek Meads sociale psychologie, die we vervolgens als context gebruiken voor zijn behandeling van het vraagstuk van de tijd in het sociale handelen.²¹

²⁰ Het kernpunt van Nassehi’s kritiek - in het kader van het ontwikkelen van een sociologische theorie van de tijd - laat zich vangen in de volgende twee citaten:

“Schütz’ Denken geht davon aus, daß man sich immer schon in Sinnstrukturen befindet, in denen soziales Handeln möglich wird. Damit hat er zweifelsohne Recht. Doch wie das komplizierte Geflecht unterschiedlicher Wirkungszusammenhänge letztlich entsteht und wie es über individuelle Akte hinaus seine jeweilige komplexe Struktur erhält, scheint außerhalb des Rahmens der .. Erklärungskraft von Schütz’ Sozialphänomenologie zu liegen” (Nassehi, 1993, p. 93).

“[Schütz] bleibt .. durch seine Beschränkung auf die sinnhaften Akte des Bewußtseins, in dem sich die “objektive” Welt “subjektiv” konstituiert, ein Gefangener der phänomenologischen Denkweise. Dies hat zur Folge, daß die von Schütz gegen Husserl entdeckten Sozialstrukturen letztlich theoretisch unterbestimmt bleiben, was sich am Problem der sozialen Zeit exzeptionell niederschlägt” (p. 97).

²¹ We volgen hier de systematische beschrijving door Joas (1989), die is gebaseerd op een indrukwekkende reconstructie van de ontstaansgeschiedenis van Meads denken (zie ook Joas, 1985, 1992a, 1992b).

Mead gaat in zijn sociale psychologie niet uit van het gedrag van het eenzame individu, maar van een samenwerkende groep van menselijke individuen. Uit de groepsactiviteit waarbij het individu betrokken is, komt het individuele gedrag voort. Bijgevolg moet de groep het vertrekpunt voor een analyse van sociaal handelen zijn, niet de in eenzaamheid handelende, die als het ware in afzondering ‘tot bewustzijn komt’, om vervolgens sociale verbanden met anderen aan te gaan (Mead, 1967, p. 7; vgl. Joas, 1989, p. 111). Het specifiek psychologische van Meads theorie bestaat eruit dat hij moet verklaren waarin de menselijke groep zich van dierlijke groepen onderscheidt. Waar het sociale gedrag bij dieren, dat net als bij mensen een zekere arbeidsdeling kent, zijn oorsprong heeft in verschillen in lichaamsbouw, aangeboren gedragswijzen of instinctieve gedragsvormen, moeten menselijke groepen een oplossing vinden voor het probleem dat individueel handelen niet door de natuur c.q. de biologie is gedetermineerd. Hoe kan er een bindende groepsactiviteit ontstaan uit niet door de natuur gedetermineerd individueel handelen? Mead zoekt het antwoord in de vorming van wederzijdse anticipatie van elkaars gedrag, dat door menselijke communicatie door middel van de taal mogelijk wordt (Mead, 1967, pp. 227-260; Joas, 1989, p. 113). Ook taal kan volgens Mead alleen vanuit haar functie in sociale samenhangen worden begrepen, en niet vanuit de intenties van het individuele bewustzijn om zich uit te drukken. Taal maakt het de mensen mogelijk het stimulus-response-schema van het gedrag te doorbreken, omdat talige uitdrukkingen hun betekenis verkrijgen in de context van *gedragsverwachtingen*:

Das Verhalten eines Handelnden ist an potentiellen Reaktionen von Partnern ausrichtbar geworden. Das Handeln ist an Verhaltenserwartungen orientiert; da der Partner prinzipiell über dieselbe Fähigkeit verfügt, ist ein gemeinsames verbindliches Muster wechselseitiger Verhaltenserwartungen Voraussetzung kollektiven Handelns (Joas, 1989, p. 114).

De eigen aard van het menselijk handelen bestaat erin dat tussen stimulus en respons een fase van reflectie en het afwegen van handelingsalternatieven zit (Mead, 1967, pp. 117-118). Andere organismen zitten als het ware opgesloten in hun eigen perspectief, terwijl mensen door hun vermogen tot reflectie en het uitwisselen van betekenisvolle symbolen (*significant symbols*) een *perspectiefwisseling* kunnen doorvoeren en perspectieven met elkaar kunnen confronteren om tot een goede handelingsafweging te komen (Mead, 1967, p. 89; vgl. Bergmann, 1981b, p. 354). Het anticiperen op andermans gedrag noemt Mead het “taking the role of the other”. De innerlijke representatie van het (te verwachten) gedrag van anderen leidt ertoe dat het individu een ‘I’ en een ‘me’ ontwikkelt (Mead, 1967, pp. 173-178). Met het ‘I’ wordt volgens Joas niet alleen “in philosophischer Tradition das Prinzip von Spontaneität und Kreativität, sondern auch die Triebausstattung des Menschen” bedoeld, waarbij met de driften niet wordt bedoeld op natuurdriften (zoals voortplanting, zorgen voor nakomelingen e.d.) maar op vrijheid van geest. De mens is met een overdaad van driften uitgerust die deels in dromen en fantasie uitwegen zoeken en die door normen enigszins in toom kunnen worden gehouden (Joas, 1989, p. 117). Het ‘me’ duidt op “meine Vorstellung von dem Bild, das der andere von mir hat bzw. auf primitiver Stufe meine Verinnerlichung seiner Erwartungen an mich. Das »me« als Niederschlag einer Bezugsperson in mir ist sowohl Bewertungsinstanz für die Strukturierung der spontanen Impulse wie Element eines entstehenden Selbstbildes” (p. 117). Natuurlijk komt een mens niet slechts één, maar meerdere personen tegen met wie hij

interacteert. De verschillende ‘me’s’ moet hij integreren tot een enigszins coherent geheel. Dit is wat Mead het ‘self’ noemt, een relatief vaste identiteit die toch flexibel genoeg is om er zich in interacties met telkens ‘nieuwe anderen’ op te kunnen oriënteren (vgl. Joas, 1989, p. 188).

In kort bestek hebben we daarmee de voornaamste kenmerken van Meads handelings-theorie geschetst. Bij een vergelijking van de theorieën van Mead en Schütz valt op dat voor Mead het bewustzijn een soort afgeleide is van het menselijk sociaal handelen. Primair staat bij hem de mens als sociaal dier centraal, dat zich in de manier waarop hij met zijn soortgenoten samenleeft onderscheidt van andere dieren. Het bewustzijn dat zich daarbij ontwikkelt met zijn vermogen tot zelfreflectie, het innemen van verschillende perspectieven, het ontwikkelen van een zelfbeeld etc. is functioneel voor het sociale handelen, en niet omgekeerd. In Schütz’ theorie wordt het sociale handelen uitsluitend vanuit het individuele bewustzijn geanalyseerd. Sociaal handelen is bij Schütz het omzetten van bewustzijnsmatig ontworpen handelingen in interacties. We zouden Meads visie op het menselijk handelen met enige charging *handelingsgecentreerd* kunnen noemen en Schütz’ visie *bewustzijnsgecentreerd* (vgl. Bergmann & Hoffmann, 1985, pp. 107-110; Nassehi, 1993, p. 119). De vraag is nu of dit verschil zich ook vertaalt in een ander concept van de relatie tussen sociaal handelen en sociale tijd. We gaan daartoe over tot de bespreking van Meads tijdtheorie.

Zoals Bergmann (1981b), Joas (1989) en Nassehi (1993) demonstreren, hadden de relativiteitstheorie van Albert Einstein en de procesfilosofie van Alfred North Whitehead een grote invloed op het denken van Mead.²² Hij werd tot zijn theorie over sociale tijd gebracht door de discussies die Einsteins speciale relativiteitstheorie in de natuurwetenschap en de filosofie losmaakte. Het Newtoniaanse concept van de absolute, universele tijd begon rond de eeuwwisseling absurde en paradoxe conclusies op te leveren over het gedrag van licht en de beweging van lichamen (Davies, 1995, p. 32). Einstein kwam hieraan tegemoet met zijn speciale relativiteitstheorie, die de waarneming van tijd en ruimte niet langer als universeel beschouwde maar haar aan het standpunt van de waarnemer koppelde: “every reference-body (co-ordinate system) has its own particular time; unless we are told the reference-body to which the statement of time refers, there is no meaning in a statement of the time of an event” (Einstein, 1961, p. 31). Daardoor werden tijd en ruimte - tot dan toe gezien als het decor waarin het theater van de natuur zijn opvoeringen hield - ineens relatief. Ze werden veranderlijk en veranderbaar en, niet minder belangrijk, onderhevig aan dezelfde natuurwetten waarvoor ze tot dan toe de achtergrond hadden gevormd (Davies, 1995, p. 16; vgl. Mead, 1959, p. 45). De natuur kende ineens geen gezamenlijk ‘nu’ meer dat overall hetzelfde ‘nu’ was. De invloed van deze fundamentele vernieuwing in de fysica reikte verder dan alleen de fysica zelf. De consequenties van Einsteins theorie deden vast gewaande wereldconstructies op hun grondvesten schudden.²³

²² Vooral in de bundel *The Philosophy of the Present* (1959) en in het essay *Passage, Process, and Permanence* (1972) werkt Mead zijn tijdtheorie in relatie tot Einstein en Whitehead uit.

²³ “Einstein’s theory of relativity introduced into physics a notion of time that is intrinsically flexible. Although it did not quite restore the ancient mystical ideas of time as essentially personal and subjective, it did tie the experience of time firmly to the individual observer. No longer could one talk of *the* time - only my time and your time, depending on how we are moving. (...) Although Einstein’s time remained subject to the strictures of physical law and mathematical regulation, the psychological effect of abolishing a universal time was dramatic. In the decades that followed Einstein’s original work, scientists probed deeper and deeper into time’s mysteries”

De filosoof Whitehead werd weliswaar niet rechtstreeks door Einstein beïnvloed, maar zijn denken werd wel degelijk geïnspireerd door het in elkaar storten van het Newtoniaanse wereldbeeld (Nassehi, 1993, p. 108). De relativiteitstheorie betoogde dat tijd altijd relatief is en de natuur bijgevolg geen gemeenschappelijk ‘nu’ kent. Whitehead trok hieruit de conclusie dat men uit het bestaan van concrete wezens geen abstract begrip van ‘het zijn’ kan afleiden (vgl. Whitehead, 1979, p. 18, p. 35). Whitehead noemt deze wezens de ‘actual entities’ of ‘actual occasions’, wier onderlinge relatie hij beschrijft als *elementen in een proces van gebeurtenissen* (Nassehi, 1993, p. 108). Elke gebeurtenis is gerelateerd aan een vorige - hetgeen de samenhang in het proces aangeeft - maar er bestaat geen deterministische relatie tussen de elementen: het proces is fundamenteel open. Dit is wat Whitehead *creative advance* noemt: “an actual occasion is a novel entity diverse from any entity in the ‘many’ which it unifies. Thus ‘creativity’ introduces novelty into the content of the many ... The ‘creative advance’ is the application of this ultimate principle of creativity to each novel situation which it originates” (Whitehead, 1979, p. 21; vgl. Mead, 1959, p. 38). Ten aanzien van tijd kan men hieruit niets anders concluderen dan dat *gebeurtenissen en processen niet ‘in’ de tijd plaatsvinden, maar dat omgekeerd het optreden van actuele gebeurtenissen iets als ‘tijd’ juist fundeert* (Bergmann, 1981b, p. 352).²⁴

Mead sluit zich aan bij deze relativistische tijdtheorie.²⁵ In navolging van Whitehead verlaat hij de idee van een objectieve, voor allen en overal dezelfde tijd die zich uitstrekt naar verleden en toekomst en waarbinnen gebeurtenissen (natuurlijke en sociale) zich afspelen. *Wat verleden en toekomst ‘zijn’, wordt in het ‘nu’ bepaald: elke optredende gebeurtenis herstructureert de horizonten van verleden en toekomst.* Meads *The Philosophy of the Present* (1959, p. 1) begint dan ook met een aantal proposities die hiervoor de basis leggen: “reality exists in a present (...) That which marks a present is its becoming and its disappearing. (...) The world is a world of events”. Wanneer deze proposities worden toegepast op zijn handelingstheorie, ontstaat een *theorie van sociale tijd die de handeling (en niet het bewustzijn) als uitgangspunt voor de constitutie van tijd neemt*. Handelingen moeten op de eerste plaats als ‘actual entities/actual occasions’ (in de zin van Whitehead) worden begrepen die niet als bestanddeel van een tijdverloop moeten worden gezien, maar als *gebeurtenissen die tijd voortbrengen* (Joas, 1989, p. 172; Nassehi, 1993, p. 114). Elke gebeurtenis heeft een nieuwheidswaarde die maakt dat ze ‘eruit springt’ in de context van andere gebeurtenissen en als afzonderlijke gebeurtenis wordt waargenomen. De nieuwheid die met het optreden van een gebeurtenis (bijvoorbeeld een handeling) gepaard gaat, maakt dat op het moment van optreden - en dat is bij Mead de ‘present’ - het gebeurtenisverloop tot op dat moment (verleden) en het verwachte gebeurtenisverloop (toekomst) nieuw worden geconstitueerd. *De sociale wereld is*

(Davies, 1995, pp. 32-33).

²⁴ Nassehi formuleert het als volgt: “Zeit ist ein bei Whitehead dem Ereignis nachgeordnetes Phänomen, das keine Realität unabhängig von konkreten Prozessen beanspruchen kann, sondern durch je neue Gegenwarten konstituiert wird” (1993, p. 110).

²⁵ Wat niet wil zeggen dat hij Whiteheads theorie volledig overneemt. Zie voor de verschillen tussen Mead en Whitehead Joas (1989, pp. 171-172) en Nassehi (1993, pp. 114-115).

*daarmee een wereld van handelingen die door hun plaatsvinden een nieuw verleden en een nieuwe toekomst voortbrengen.*²⁶

Waar schuilt het specifiek ‘sociale’ van deze wereld dan in? De sleutel tot het antwoord ligt in het specifiek *relativistische* van de tijdtheorie: de wereld van gebeurtenissen (handelingen) is niet vanuit alle standpunten dezelfde. De wereld is *multiperspectivistisch* en derhalve komen gebeurtenissen in meerdere perspectieven (de ‘referentiekaders’ van individuele waarnemers) voor (Bergmann, 1981b, p. 353). Het is belangrijk erop te wijzen dat Mead hiermee geenszins de intentie heeft, een subjectivistische wereldvisie te ontvouwen. Voor hem is de perspectivistische ordening van de wereld een objectief gegeven. Dat houdt in dat ook verschillende tijdperspectieven ‘objectief’ bestaan (Bergmann, 1981b, p. 353; Joas, 1989, p. 186).

Mead analyseert het ontstaan van tijd door het principe van ‘socialiteit’ in te voeren, dat niet alleen op sociale systemen van toepassing, maar abstracter van karakter is. Het ‘tegelijktijd meerdere dingen zijn’ (“being several things at once”; Mead, 1959, p. 49) is wat hij *sociality* noemt. Socialiteit heeft twee dimensies, een temporele en een structurele (vgl. Bergmann, 1981b, p. 354):

A system can conceivably be taken at an instant, and the social character of the individual member would in that instant be what it is because of the mutual relationships of all members. On the other hand, an object can be a member of two divergent systems only in passage, in which its nature in one system leads to the transformation which its passing into another system carries with it. In the passage itself it can be in both (Mead, 1959, p. 77).

Tijd ontstaat in de *differentie tussen de structurele en de temporele dimensie van socialiteit*; structurele socialiteit is daarbij het gelijktijdig in meerdere systemen zijn, en temporele socialiteit het gelijktijdig in elkaar opvolgende systemen zijn.²⁷ Passen we dit abstracte kader toe op sociale handelingen, dan kunnen we zeggen dat handelingen - als gebeurtenissen in sociale systemen - ‘tegelijktijd meerdere dingen’ zijn, want ze spelen zich ‘objectief’ in meerdere perspectieven af. Handelingen constitueren tijd in het sociale systeem doordat ze in het sociale systeem gelijktijdig zowel continuïteit (structurele socialiteit) als discontinuïteit (temporele socialiteit) brengen, of zoals Nassehi (1993, p. 128) het formuleert: ondanks de discontinuïteit - het nieuwe dat met elke actuele handeling gepaard gaat - moet continuïteit met het oude worden verzekerd om een handeling een plek in het handelingsproces te geven. In dit “process of readjustment” (Mead, 1959, p. 47) moeten het oude en het nieuwe verleden alsmede de oude en de nieuwe toekomst met elkaar worden verbonden.

²⁶ “The study of passage involves the discovery of events. These cannot be simply parts of passage. These events have always characters of uniqueness. Time can only arise through the ordering of passage by these unique events. (...) The relation of any event to the conditions under which it occurs is what we term causation. The relation of the event to its preceding conditions at once sets up a history, and the uniqueness of the event makes that history relative to that event. The conditioning passage and the appearance of the unique event then give rise to past and future as they appear in a present. All of the past is in the present as the conditioning nature of passage, and all the future arises out of the present as the unique events that transpire” (Mead, 1959, p. 33).

²⁷ “The difference between these two dimensions of sociality is temporal” (Mead, 1959, p. 77).

Dit is precies de betekenis die *tijd* voor Mead heeft. Tijd wordt echter pas tot *sociale tijd* in de gemeenschappelijke praxis waar perspectieven aan elkaar worden gerelateerd, zodat een gemeenschappelijk tijdsperspectief ontstaat:

Die Zeitperspektiven sind also Bestandteil der jeweiligen Identität; der Interaktionspartner, der »Andere« repräsentiert auch jeweils eine andere Zeitperspektive. Die Verständigung zwischen diesen denkt Mead analog zu den in seinem Sinn begriffenen Transformationsformeln in der Relativitätstheorie. Das heißt natürlich nicht, daß die Zeitperspektiven im physikalischen Sinn zwischen den interagierenden Individuen in irgendeinem meßbaren Sinn differierten, wohl aber die Zeitperspektiven im kulturell-sozialen Sinn. Die Entstehung einer gemeinsamen Zeitperspektive ist dann an die Konstitution einer gemeinsamen Welt durch gemeinsame Praxis gebunden. (...) Eine gemeinsame Zeitperspektive kann deshalb in einer gemeinsamen Praxis konstituiert werden, weil sich die Zeit in einem gegenwärtigen Handeln strukturiert. Mead [bestimmt] ... die Gegenwart als den Zeitraum der aktuellen sozialen Handlung ... Da jede Handlung aber als verschachteltes System von Tätigkeiten aufzufassen ist, oder umgekehrt: jede Tätigkeit in umfassendere Handlungen eingebettet ist, ist auch der Begriff der Gegenwart in seinem Umfang abhängig von der in Rede stehenden Handlung (Joas, 1989, pp. 186-187).²⁸

Meads begrip van een sociale tijd (“gemeinsame Zeitperspektive”) knoopt dus volgens Joas aan bij de differentie in tijdsperspectieven. We zagen al dat menselijke wezens door reflectie in staat zijn tot het confronteren van verschillende perspectieven in hun handelingsafwegingen. Elk individu moet bijgevolg ook in staat zijn, verschillende tijdsperspectieven in te nemen. Door middel van *symbolen* zijn individuen in staat hun tijdsperspectieven te communiceren en deze te *generaliseren*, waardoor het voorkomen van gemeenschappelijke tijdbegrippen (bijv. de kloktijd, maar ook kwalificaties als “na de oorlog”) kan worden verklaard (vgl. Bergmann, 1981b, pp. 362-363; Nassehi, 1993, pp. 129-130). Kern van Meads begrip van sociale tijd is dat het sociale handelen zich tegelijkertijd in meerdere perspectieven of systemen afspeelt. Het is echter van belang een onderscheid te maken tussen de constitutie van sociale tijd - het generaliseren van tijdsperspectieven met behulp van symbolen - en de genese van tijd zelf: de tijd structureert zich, zoals Joas in bovenstaand citaat schrijft, in een actueel handelen.²⁹

Het verschil in de theorie van sociale tijd tussen Mead en Schütz is daarmee gelegen in de analyse van de oorsprong van sociale tijd. Bij Schütz blijft die analyse, zoals we zagen, achterwege; hij stelt slechts dat sociale tijd een van de structuren van de leefwereld van het individu vormt. De oorsprong van sociale tijd beschrijft hij niet vanuit de gemeenschappelijke praxis van meerdere individuen. Bij Mead ontstaat tijd in het ‘nu’ door de overgang van een oude naar een nieuwe situatie. De gebeurtenis (handeling) die deze overgang veroorzaakt, vindt tegelijkertijd in meerdere perspectieven plaats. Aangezien menselijke individuen, in tegenstelling tot dierlijke, tot reflectie en overname van perspectieven in staat zijn, ontstaat er een gemeenschappelijk tijdsperspectief dat door middel van symbolen wordt gecommuniceerd en ggeneraliseerd. In Meads theorie zijn daarmee volgens Nassehi (1993, p. 130) “sowohl die

²⁸ Vergelijk het citaat van Mead (1959) in § 3.1.2 over de grenzen van ‘functional presents’.

²⁹ “What we are accustomed to call social is only a so-called consciousness of such a process, but the process is not identical with the consciousness of it, for that is an awareness of the situation. The social situation must be there if there is to be consciousness of it” (Mead, 1959, p. 48).

reale *Entstehung* als auch die symbolische *Handhabung* von Zeit” vertegenwoordigd. Bij Mead vinden we derhalve een verder uitgewerkte theorie van sociale tijd dan bij Schütz. Er zijn echter met Nassehi (pp. 133-138) twee kanttekeningen te maken:

1. Mead beschouwt het bewustzijn van handelende individuen als een functioneel aspect van het sociale handelen. Het ontstaat in sociale interacties en ‘begeleidt’ deze als het ware. De vraag die kan worden opgeworpen, is of de temporaliteit van het - het handelen begeleidende - bewustzijn in Meads theorie niet te kort wordt gedaan. In Meads analyses van sociale tijd wordt tijd steeds vanuit de handeling beschreven, en wordt gesteld dat handelingen steeds in meerdere perspectieven (referentiekaders) plaatsvinden. Maar de eigenheid van deze perspectieven, de bewustzijnen van de interacterende individuen met hun eigen tijdhorizonten van verleden en toekomst (zie § 3.2), beschrijft hij niet. Dit is een ontbrekende schakel in Meads analyse: willen er meerdere perspectieven zijn waarin een handeling kan plaatshebben, dan moeten deze op de een of andere wijze van elkaar verschillen. Individuen moeten zich met andere woorden in hun eigen beleving van anderen onderscheiden, wil er sprake zijn van een ervaren verschil in perspectieven dat sociaal handelen noodzakelijk maakt. “Der Aufweis der sozialen Genese des Bewußtseins dispensiert nicht von der theoretischen Notwendigkeit, die eigene Temporalität des Bewußtseins, vielleicht sollte man besser sagen: das *Selbst* als individuell aggregierter Synthese der verschiedenen *Mes*, zu beschreiben” (Nassehi, 1993, p. 135). *Psychische tijd en sociale tijd zouden theoretisch in samenhang moeten worden beschreven*. Op deze gedachte gaan we in § 3.4 door.
2. Mead beschrijft het sociale als een proces van elkaar opvolgende handelingen, waarbij elke optredende handeling een verandering van verleden en toekomst met zich meebrengt. Sociale tijd ontstaat in de overgang van de oude naar de nieuwe toestand, waarbij tijd ontstaat in het “process of readjustment”. Opvallend is daarbij dat hij het steeds over maar één handelingsketen (-proces) heeft, waarbij meerdere individuen zijn betrokken. Een beschrijving van sociale tijd in de hedendaagse samenleving kan zonder twijfel niet van een enkel handelingsproces uitgaan. Het lijkt meer voor de hand te liggen, als het gaat om de plaats die sociale tijd in de moderne samenleving inneemt, meerdere handelingsketens, die al dan niet met elkaar verbonden zijn te beschrijven (vgl. Nassehi, 1993, p. 136). *De theorie zou kunnen worden gegeneraliseerd van het niveau van sociale interacties naar het niveau van de samenleving zonder de kern van Meads theorie op te geven*. Aan deze onderneming willen we § 3.3.3 wijden.

3.3.3 Tijdstructuren in sociale systemen

De uitbreiding van Meads theorie naar meerdere, onderling verweven handelingsprocessen betekent in concreto het toestaan van meerdere sociale tijden: gelijktijdig vinden er in een veelheid aan sociale contexten handelingen plaats die tijd constitueren. Handelingen ‘gebeuren’ daarmee niet alleen in meerdere psychische contexten, maar ook in meerdere sociale contexten tegelijk. Een dergelijke visie op sociale tijd kunnen we ontleen aan de theorie van sociale systemen van Niklas Luhmann (m.n. 1984; vgl. Nassehi, 1993). Deze theorie hebben we aan het slot van hoofdstuk 2 reeds geïntroduceerd. Daar stelden we dat ze een mogelijk-

heid biedt tot het begrijpen van huishoudens als sociale systemen bestaande uit onderling gerelateerde handelingen.³⁰ Dit maakt het mogelijk de sociale omgeving van huishoudens in de theoretische beschrijving te betrekken en daarmee de externe tijdseisen waarmee het huishouden zich geconfronteerd ziet (arbeidstijden, winkelopenings- en sluitingstijden etc.).

Waar we in hoofdstuk 2 vertrokken vanuit de relationering van handelingen, zijn we in dit hoofdstuk gestart vanuit theorievorming over sociale tijd. In de handelingstheorie, stelden we, wordt sociale tijd gezien als iets dat in het alledaagse handelen sociaal geconstrueerd wordt. Bij Schütz en Mead zijn we de belangrijkste conceptualiseringën nagegaan, waarbij we sociale tijd hebben onderscheiden van psychische tijd en de rol van beide in het sociale handelen hebben toegelicht. Ook vanuit deze algemene theoretische invalshoek komen we nu tot de conclusie dat het zinvol is bij de systeemtheorie te rade te gaan, om een theorie van sociale tijd te ontwerpen waarvoor Mead de basis heeft gelegd. Waar Schütz het sociale handelen vanuit het bewustzijn van de actor beschrijft, en Mead de eigen temporaliteit van het bewustzijn van de actor in de constitutie van sociale tijd buiten beeld laat, beschrijft Luhmann het psychische systeem (bewustzijn) en het sociale systeem in samenhang. Beide systeemtypen zijn in zijn optiek onontbeerlijk voor het totstandkomen van sociale handelingen (al moeten we nog beschrijven hoe dit gebeurt) en zijn in hun bijdragen ook op elkaar aangewezen. In navolging van Durkheim, Parsons en Mead begrijpt Luhmann sociale systemen als zelfstandige eenheden die een eigen dynamiek ontwikkelen, waarin ze de bewustzijnen der deelnemers overstijgen (vgl. Willke, 1982; Kneer & Nassehi, 1993). Waar Luhmann vanaf zijn *Soziale Systeme* (1984) wel mee breekt, is het beschrijven van sociale systemen als systemen bestaande uit sociale handelingen, zoals Parsons dat in aansluiting op Weber deed. Sociale systemen, we stipten het al even aan in het vorige hoofdstuk, bestaan volgens Luhmann uit communicaties (zie, dit punt benadrukkend, Laermans, 1999). Verderop zal duidelijk worden hoe Luhmann de verhouding tussen communicatie en handeling theoretiseert.

De plaats die ‘tijd’ inneemt in sociale systemen is een thema dat in uiteenlopende contexten in Luhmanns werk voorkomt. Hij heeft een reeks artikelen aan ‘tijd’ gewijd (1971c, 1975, 1976, 1978b, 1979, 1980b, 1980c, 1990b). Verder keert het thema terug in de boeken die zijn *Gesellschaftstheorie* behandelen (1984, 1990a, 1993, 1994a, 1995d, 1997) maar dan meer zijdelings, als een onderwerp dat orthogonaal staat op de centrale begrippen in de beschrijving van sociale systemen.³¹ Om de plaats van tijd in Luhmanns begrippenkader te kunnen beschrijven, moeten we eerst vertrouwd raken met enkele van deze begrippen. We behandelen hieronder vier themagebieden: *zin*, *autopoïetische systemen*, *operatie en observatie*, en tot slot *handelen versus communicatie*. Vervolgens behandelen we de consequenties van Luhmanns theoretische keuzes voor zijn begrip van sociale tijd.

³⁰ Zoals verderop zal blijken, is het juister hier te spreken van sociale systemen als bestaande uit onderling gerelateerde *communicaties* i.p.v. handelingen. We lossen in de rest van dit hoofdstuk de in hoofdstuk 2 gedane belofte in, dat we ons zullen aansluiten bij de begripvorming van de ‘late’ Luhmann.

³¹ Luhmanns denken over tijd is beïnvloed door dat van Bråten (1981), dat op zijn beurt sterk is gelieerd aan het werk van Mead (1959, 1967, 1972). Kritisch over Luhmanns tijdtheorie is Brandt (1992).

Zin

In een bijdrage aan de theoriediscussie met Jürgen Habermas (Luhmann, 1971a) werkt Luhmann de centrale plaats uit die het ‘zin’-begrip in zijn sociologie inneemt. Hij sluit nauw aan bij Husserls fenomenologie, geeft van diens inzichten in de loop der jaren een systeemtheoretische herformulering en generaliseert het zinbegrip zodanig, dat niet alleen psychische, maar ook sociale systemen met zin opereren.

Husserl heeft gewezen op de intentionele structuur van het bewustzijn, het gegeven dat bewustzijn op elk moment een bewustzijn *van* iets is (Bernet, Kern, & Marbach, 1993; Gurwitsch, 1962; Marx, 1987). De dingen die in het bewustzijn geraken, de *cogitata*, zag hij als produkt van een kennend subject (*cogito*) en diens bewustzijnsakten, via welke ze in het bewustzijn geraken (*cogitationes*). Dit inzicht leidt tot de paradox van de (transcendente) subjectiviteit: het subject dat de wereld door zijn bewustzijnsakten construeert, neemt zichzelf waar als onderdeel van die wereld (Marx, 1987, pp. 31-33). Luhmann borduurt hierop voort door te stellen dat het beleven niet in zichzelf is opgesloten maar steeds naar iets buiten zichzelf verwijst, dat op het moment van beleven geen belevenisinhoud is. “Unausweichlich bleibt .. das Problem, die Aktualität des Erlebens mit der Transzendenz seiner anderen Möglichkeiten zu integrieren, und unausweichlich auch die Form der Erlebnisverarbeitung, die dies leistet. Sie nennen wir Sinn” (Luhmann, 1971b, p. 31). De differentie tussen actualiteit en mogelijkheid dwingt het beleven tot selectie, aangezien de volgende belevenis net zo min als de huidige al het mogelijke kan omvatten. Zin wordt daarmee begripsmatig aan *complexiteit* gekoppeld. De complexiteit van de wereld, die in elke belevenis op de achtergrond aanwezig is, wordt bevestigd doordat telkens slechts één van vele mogelijke selecties plaatsvindt. ‘Zin’ zorgt ervoor dat bepaalde mogelijkheden voor de eerstvolgende belevenis meer voor de hand liggen dan andere, maar houdt de uitgesloten mogelijkheden permanent in de horizon gereed (vgl. Luhmann, 1984, pp. 94-95).

Bij deze herinterpretatie van Husserls denken blijft het niet. Op minstens twee punten breidt Luhmann de zinanalyse uit. Ten eerste betoogt hij dat niet alleen het bewustzijn (systeemtheoretisch: het ‘psychisch systeem’) met behulp van zin functioneert. *Ook sociale systemen doen dat*. Begrippen als beleven, handelen, verwachting en teleurstelling zijn niet uitsluitend op de menselijke psyche van toepassing. Uiteraard zijn psychische systemen (en het organisme dat de ‘onderbouw’ van het bewustzijn vormt) onontbeerlijk voor het totstandkomen van zin, beleven, handelen etc. Maar net zo min als zonder psychische systemen zou het beleven, handelen etcetera zonder sociale systemen niet mogelijk zijn (Luhmann, 1971b, p. 29). Luhmann pleit voor een *gelijkberechtiging van beide systeemtypen*, die overeenkomen in het ‘met behulp van zin opereren’. Het kenmerkende verschil is dat psychische systemen (‘bewustzijnen’) *gedachten* als basiselementen hebben, en sociale systemen *communicaties*.³² Het psychische is niet zonder meer oorspronkelijker of fundamenteeler dan het sociale, aldus Luhmann: beide systemen zijn in een co-evolutie ontstaan en kunnen niet zonder elkaar (voort)bestaan. Sociale systemen moeten bijgevolg als een zelfstandige systeemvorm worden bestudeerd zonder terug te vallen op het bewustzijn, wat (zoals boven reeds beschreven) bij-

³² Dit kan bevreemding wekken, daar we in het voorgaande steeds over sociale systemen als *handelingssystemen* hebben gesproken. Dat hier geen interne tegenstrijdigheid aan de orde is, zal verderop in deze subparagraaf blijken, waar we de verhouding tussen handelen en communicatie bespreken.

voorbeeld in de fenomenologische sociologie sinds Alfred Schütz' *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt* (1974) gebruikelijk is (Luhmann, 1984, p. 120).

De tweede uitbreiding ten opzichte van Husserl is gelegen in het onderscheiden van zindimensies. Aan alle zinervaring ligt volgens Luhmann een onderscheid (*Differenz*) ten grondslag, namelijk het al genoemde onderscheid tussen het *actueel gegeven* en (daarvan uitgaande) het verder *mogelijke* (Luhmann, 1984, p. 111). Dit onderscheid wordt dwangmatig gereproduceerd in alle zinervaring: steeds verwijst het actuele naar andere mogelijkheden die op het volgende moment actueel kunnen worden. Luhmann legt zijn vervolgens uiteen in drie zindimensies: *Sachdimension*, *Zeitdimension* en *Sozialdimension*.³³ Elk van deze dimensies bestaat uit een nader onderscheid in twee horizonten, waarnaar het actueel gegeven verwijst:

- de zakelijke dimensie heeft betrekking op alle *voorwerpen* van zinvolle intentie (psychische systemen) en alle *thema's* van zinvolle communicatie (sociale systemen). Zin maakt dat de verwijzing naar deze voorwerpen of thema's uiteen wordt gelegd in 'dit' en 'het andere'. De bijbehorende horizonten noemt hij de *binnen-* en de *buitenhorizon*.
- De temporele dimensie ontstaat doordat in alle zinvolle gebeurtenissen een verwijzing naar 'ervoor' en 'erna' ervaarbaar is. 'Tijd' is voor psychische en sociale systemen de *interpretatie van de werkelijkheid gebruikmakend van het onderscheid tussen verleden en toekomst*. De bijbehorende horizonten zijn dan ook *verleden* en *toekomst*.
- De sociale dimensie verwijst naar datgene wat men gewoonlijk als 'zijns gelijke' ervaart, de ander (*alter ego*). Alle voorwerpen en thema's die object van gedachten of communicaties worden, kunnen vanuit het eigen perspectief worden gezien maar tegelijkertijd realiseert men zich dat anderen er vanuit een ander perspectief tegenaan kunnen kijken. *Ego* en *alter* zijn de bijbehorende horizonten (vgl. Luhmann, 1984, pp. 112ff).

In het zinvolle opereren bestaat telkens de mogelijkheid, deze drie dimensies van elkaar te onderscheiden en tegen elkaar uit te spelen, waardoor informatie over de wereld verkregen kan worden (vgl. Luhmann, 1984, pp. 127-135). Het is door het maken van onderscheiden in elk van de dimensies dat de werkelijkheid zinvol wordt, juist doordat in ieder gemaakt onderscheid doorklinkt welke mogelijkheden *niet* zijn geactualiseerd.

Autopoietische systemen

Een volgende uitbreiding van Husserls denken (die op de zinanalyse voortbouwt) betreft het benadrukken van het *operatieve* karakter van psychische en sociale systemen en de daarmee gepaard gaande theoretische omschakelingen. In § 3.2.1 behandelden we Schütz' toepassing van Husserls fenomenologie op de constitutie van zinervaring in het handelen van individuen. In § 3.2.2 hebben we vervolgens met Luhmanns systeemtheoretische reconstructie van Husserls denken (de *autopoiese van het bewustzijn*) kennisgemaakt. In een volgende stap betoogt Luhmann dat sociale systemen, net als psychische systemen een operatieve basis hebben: *ook sociale systemen zijn autopoietische systemen*. Op een basaal niveau vindt een voortdurend aansluiten van elementen op elementen plaats. Sociale en psychische (zin-)systemen zijn beide op een operatief niveau zelfreferentieel gesloten en produceren de elementen waaruit ze bestaan door middel van de elementen waaruit ze bestaan - in een recursief

³³ De drie zindimensies kwamen in § 2.4.1 al even aan de orde. We nemen Tannelie Bloms (1997, pp. 88ff) vertaling in *zakelijke*, *temporele* en *sociale* dimensie over.

proces.³⁴ Ze zijn in hun wijze van opereren onafhankelijk van hun omgeving, wat niet wil zeggen dat ze helemaal onafhankelijk zijn van wat er in hun omgeving gebeurt. Ze worden wel degelijk door hun omgeving beïnvloed, maar hoe dit gebeurt, bepaalt het systeem zelf door middel van zijn interne wijze van opereren.³⁵

Psychische en sociale systemen hebben te maken met een omgeving die complexer is dan zijzelf. Door zich af te grenzen van hun complexe omgeving en zeer selectief met gebeurtenissen in de omgeving om te gaan, zijn ze in staat autonoom te worden. Autonomie bereiken ze door ‘interne complexiteit’ op te bouwen. Deze interne complexiteit stelt hen in combinatie met een selectief contact met de omgeving in staat onafhankelijk van de omgeving, en daarmee uitsluitend afhankelijk van de eigen elementen en structuren te opereren. Aangezien er voor complexe systemen niet genoeg tijd is om intern alle elementen met alle andere elementen te verbinden, zijn zij hierin gedwongen tot selectie. Door gebruik te maken van tijd kunnen zij hun interne complexiteit vergroten. “Een getemporaliseerd systeem ... voert tijd in om complexer te kunnen worden. Het ‘temporaliseert complexiteit’ en wel in die zin, dat het de selectie-last die met alle complexiteit gegeven is, op de tijd afwentelt. De druk steeds scherper te moeten kiezen, wanneer het aantal mogelijke toestanden die het systeem kan aannemen oploopt, wordt ‘dragelijk’, hanteerbaar gemaakt door het beslisprobleem in een ‘na elkaar’ te transformeren” (Blom, 1997, p. 27; vgl. Luhmann, 1978b, 1980b). Een vereiste daarvoor is wel, dat de tijdsduur van de eigen elementen zodanig wordt verkort, dat ze op het moment van optreden alweer verdwijnen - een idee dat Luhmann aan Mead ontleent (vgl. § 3.3.2):

Temporalisierung der Komplexität kommt ... durch Temporalisierung der Elemente des Systems zustande. Das System wird aus instabilen Elementen gebildet, die nur kurze Zeit dauern oder sogar, wie zum Beispiel Handlungen, überhaupt keine eigene Dauer haben, sondern im Entstehen schon wieder vergehen. Chronologisch gesehen nimmt natürlich jedes Element eine gewisse Uhrzeit in Anspruch; aber die Zeitlänge, für die es als nicht weiter auflösbare Einheit behandelt wird, wird vom System selbst bestimmt; sie hat verliehenen, nicht seinhaften Charakter. Entsprechend besteht ein hinreichend stabiles System aus instabilen Elementen; es verdankt seine Stabilität sich selbst, nicht seinen Elementen; es baut sich auf einer gar nicht »vorhandenen« Grundlage auf und ist gerade in diesem Sinne ein autopoietisches System (Luhmann, 1984, pp. 77-78).

³⁴ We citeren nogmaals Luhmanns definitie: “Als *autopoietisch* wollen wir Systeme bezeichnen, die die Elemente, aus denen sie bestehen, durch die Elemente, aus denen sie bestehen, selbst produzieren und reproduzieren. Alles, was solche Systeme als Einheit verwenden: ihre Elemente, ihre Prozesse, ihre Strukturen und sich selbst, wird durch eben solche Einheiten im System erst bestimmt. (...) Das heißt nicht, daß keine Beziehungen zur Umwelt bestehen, aber diese Beziehungen liegen auf anderen Realitätsebenen als die Autopoiesis selbst” (Luhmann, 1985, p. 403; 1995c, p. 56).

³⁵ Kneer en Nassehi (1993, p. 51) formuleren deze gedachte door te verwijzen naar het onderscheid *autonomie* versus *autarkie*. Autopoietische systemen zijn weliswaar autonoom, ze zijn daarentegen niet autarkisch. Psychische systemen oftewel bewustzijnen zijn bijvoorbeeld aangewezen op de hersenen; wanneer de toevoer van zuurstof naar de hersenen stopt, stopt ook het proces van het aansluiten van gedachten aan gedachten. Ze zijn echter wel autonoom doordat *zolang de hersenen de materiële en energetische basis ervoor bieden*, het bewustzijn zelf bepaalt wat er in het recursieve netwerk van gedachten plaatsvindt (vgl. Luhmann, 1985, p. 406; 1995c, pp. 60-61).

Door de duur van elementen extreem te verkorten, wint het systeem aan autonomie. Het is op elk moment in staat te beslissen welk element het op het huidige zal laten aansluiten en kan zo intern op waargenomen gebeurtenissen in zijn omgeving ‘reageren’. Luhmann benadrukt het onderscheid tussen dit concept en dat van de klassieke balanstheorieën. Het gaat bij systemen met getemporaliseerde complexiteit niet om *statische stabiliteit*, het terugkeren in een evenwichtstoestand na absorptie van storende invloeden (het open systeem-model). Zulke systemen hebben daarentegen te maken met *dynamische stabiliteit*: hun probleem is het voortdurend moeten zorgen voor reproductie op het niveau van de elementen, oftewel het *opereren* (Luhmann, 1984, p. 79).

Hoe lossen systemen met getemporaliseerde elementen dit probleem op? Het is duidelijk dat niet op elk moment elk mogelijk element in aanmerking kan komen voor selectie. Er moet een beperking in het aantal mogelijke elementen aanwezig zijn. De complexiteit dient gestructureerd te worden aangezien het systeem anders uiteen zou vallen - het zou de chaos van zijn eigen complexiteit niet kunnen verdragen. De structurering van situaties bestaat precies in het inperken van wat er binnen die situaties mogelijk is, dat wil zeggen van welke elementen het waarschijnlijk is dat zij aan elkaar gerelateerd worden, en van welke het onwaarschijnlijk is. Toegepast op sociale systemen heet het: “Diese Einschränkung konstituiert den Sinn von Handlungen, und im laufenden Betrieb selbstreferentieller Systeme motiviert und plausibilisiert der Sinn einer Handlung dann natürlich auch das, was als Verknüpfbarkeit einleuchtet” (Luhmann, 1984, p. 384).

De verhouding tussen getemporaliseerde elementen en structuur leidt tot een systeemrelatief begrip van tijd. Hier neemt Luhmann Meads tijdtheorie goeddeels over (Bergmann, 1981b; Nassehi, 1993, m.n. pp. 99-138). Elementen (gebeurtenissen van minimale duur), zo hebben we gezegd, verdwijnen alweer op het moment dat ze verschijnen. Desalniettemin veranderen ze door hun optreden verleden, heden en toekomst: de tegenwoordige handeling geeft het kenmerk van tegenwoordigheid af aan de volgende en behoort daarna tot het verleden van die handeling. In de opeenvolging van handelingen schuilt in dit perspectief hun uniciteit, niet in de motieven van het handelende subject. De nieuwigheid die met het optreden van gebeurtenissen (zoals handelingen) gepaard gaat, moet echter worden geordend, wil er van een structuur sprake kunnen zijn. De gebeurtenis constitueert een nieuwe, unieke tegenwoordigheid, maar brengt ook een verleden- en een toekomsthorizon met zich mee, waardoor ze meteen in het continuüm van de tijd wordt opgenomen (Luhmann, 1984, p. 391; vgl. Bergmann, 1981b). Daarmee wijkt het structuurbegrip af van formuleringen in de structureel-functionalistische traditie. Nassehi (1993, p. 214) verwoordt het verschil treffend: “Ein System konstituiert sich .. sozusagen *induktiv* durch strukturierende Ereignisgegenwarten von Ereignis zu Ereignis und nicht *deduktiv*, d.h. durch Ableitung aus einer dem System vorgeordneten Struktur. So bleibt die Struktur durch ihre operative Zugehörigkeit zum Systemgeschehen stets wandelbar; sie wird permanent Irritationen und “Zufällen” ausgesetzt, die sie neu strukturieren.”

Tijd is daarmee steeds systeemrelatief. De ‘interpretatie van de werkelijkheid gebruikmakend van het onderscheid tussen verleden en toekomst’ geschiedt binnen systemen in het voortdurend reproducere van de eigen elementen. Het systeem ontwikkelt in zijn opereren een *eigen tijd* om autonoom ten opzichte van de omgeving te kunnen zijn. In sociale systemen

gebeurt dat, zoals we dadelijk ('Handelen versus communicatie') zullen zien, door middel van communicaties die op communicaties aansluiten:

Da Kommunikation Zeit braucht, um Kommunikationen an Kommunikation anschließen zu können, führt diese Operationsweise zu einer zeitlichen Entkopplung von System und Umwelt. Das ändert nichts daran, daß System und Umwelt gleichzeitig existieren und diese Gleichzeitigkeit aller Konstitution von Zeit zugrundeliegt. Aber innerhalb der dadurch gegebenen Beschränkungen muß das System eine Eigenzeit konstituieren, die das Operationstempo und die Zeitperspektiven des Systems internen Möglichkeiten anpaßt. Das System muß dann auf eins-zu-eins-Kopplungen von Umweltereignissen und Systemereignissen verzichten und intern Einrichtungen schaffen, die dem Umstande Rechnung tragen, daß in der Umwelt andere Zeitverhältnisse herrschen als im System. Das System entwickelt Strukturen (Erinnerungen und Erwartungen), um in seinen Operationen Zeitverhältnisse im System und in der Umwelt auseinanderzuhalten und die Eigenzeit organisieren zu können. Teils muß das System gegenüber der Umwelt Zeit gewinnen, also Vorsorge treffen; teils muß es Überraschungen hinnehmen und verkräften können. Es muß Reaktionen verzögern oder auch beschleunigen können, währenddessen in der Umwelt schon wieder etwas anderes geschieht (Luhmann, 1997, pp. 83-84).

Het optreden van ieder nieuw element geschiedt in het 'nu' en leidt tot een verandering van wat als het verleden en de toekomst wordt gezien. Terwijl dit op operatief niveau gebeurt, moet het systeem op het niveau van de structuren deze instabiliteit compenseren om als systeem te kunnen voortbestaan. Met de woorden herinnering en verwachting geeft Luhmann aan op welke wijze psychische én sociale systemen dit doen. Het is op dit structuurniveau dat sociale systemen zichzelf en hun omgeving observeren, o.a. met behulp van tijdsymbolen. Hierover komen we onder 'sociale tijd' verder te spreken.

Operatie en observatie

Op operatief niveau is een autopoietisch systeem 'blind' voor zijn omgeving: het sluit in een recursief proces zelfgeproduceerde elementen op zelfgeproduceerde elementen aan. Eén specifieke vorm van operatie, namelijk de observatie, zorgt ervoor dat voor deze blindheid gecompenseerd wordt. *Observeren is het maken van een onderscheid en het aanwijzen van één zijde van dit onderscheid* (Luhmann, 1990a, p. 73). Het observeren van een bepaald levend wezen als 'vrouw' impliceert het maken van een onderscheid vrouw/man (wellicht in combinatie met mens/dier) en het nadruk leggen op een van beide zijden van het gemaakte onderscheid (vrouw).³⁶

Een eigenaardigheid van operaties is dat ze 'empirisch' in de zin van *observeerbaar* zijn (Luhmann, 1990a, p. 75, p. 97). Aangezien ook *observaties operaties zijn*, kan een *observatie* ook een *eerdere observatie observeren en het daarin gemaakte onderscheid thematiseren* (iets dat de geobserveerde observatie zelf niet kan, aangezien de onderscheiding de 'blinde vlek' van elke observatie is; vgl. p. 85). Zo ontstaat op operatief niveau *zelfobservatie*: een recursief netwerk van observaties die op elkaar betrekking hebben. Doordat het systeem zich zo op operatief niveau afgrenst van zijn omgeving, wordt het voor het systeem mogelijk zich-

³⁶ Niet alleen zinsystemen, ook andere autopoietische systemen kunnen observeren. Zie voor vele voorbeelden voor 'levende systemen' Maturana & Varela (1989). Wij beperken ons in onze bespreking tot sociale en psychische systemen.

zelf met behulp van de onderscheiding systeem/omgeving te observeren. Dit noemt Luhmann in navolging van Spencer Brown (1972) een ‘re-entry’, het her-invoeren van een onderscheiding in het door haar onderscheidene. Als zelfreferentiële, autopoietische systemen moeten sociale en psychische systemen in staat zijn aan zichzelf te refereren, wat betekent dat ze zich van hun omgeving moeten kunnen onderscheiden. “Systeme müssen ... eine Beschreibung ihres Selbst erzeugen und benutzen; sie müssen mindestens die Differenz von System und Umwelt systemintern als Orientierung und als Prinzip der Erzeugung von Informationen verwenden können. Selbstreferentielle Geschlossenheit ist daher nur in einer Umwelt, ist nur unter ökologischen Bedingungen möglich” (Luhmann, 1984, p. 25).

Psychische en sociale systemen worden zelfreferentiële systemen doordat ze in hun zinvolle opereren een beschrijving van zichzelf maken en deze in hun observeren gebruiken. Dit sluit direct aan op George Herbert Meads sociale psychologie. Vertaald in systeemtheoretische termen zouden we kunnen zeggen dat het ‘I’ staat voor het opereren en het ‘me’ resp. de integratie van verschillende ‘me’s’ in het ‘self’ voor de zelfobservatie en zelfbeschrijving. De uitbreiding t.o.v. Mead schuilt uiteraard in de generalisering richting sociale systemen.³⁷ Ook zelfreferentiële sociale systemen maken een beschrijving van zichzelf, en wel (hoe anders?) door middel van communicatie.³⁸

Psychische en sociale systemen blijven te allen tijde ‘omgeving’ voor elkaar en kunnen elkaars elementen niet observeren. Dit betekent, enigszins verrassend in eerste instantie, dat gedachten niet gecommuniceerd, en communicaties niet gedacht kunnen worden. Hoewel beide systeemtypen operatief voor elkaar ‘omgeving’ blijven, kunnen ze dit in hun observaties anders ‘zien’. Deelnemers aan communicatieprocessen zien zichzelf en hun gesprekspartners ‘gedachten in woorden omzetten’ en daarmee ‘intentioneel communicatief handelen’:

Ein Beobachter kann ... durch blinden (unbeobachteten) Einsatz einer Unterscheidung die Freiheit gewinnen, auf eine pauschalisierende Weise etwas zu identifizieren. Uns interessiert ..., daß er auf diese Weise Kommunikation »intentionalisieren«, sie als ein Ereignis erfassen kann, das eine bewußte Intention ausführt. Auf diese Weise werden operativ getrennte, bewußte und kommunikative Elemente zur Einheit verschmolzen. Intention ist, so gesehen, aber nicht ein natürlich fundierter, letztlich neurophysiologischer Sachverhalt, sondern eine über Kausalattribution laufende Kompaktidentifikation der Ursache einer Handlung, die dann dazu führt, daß schließlich auch Kommunikation als Handlung aufgefaßt und darauf reduziert wird (Luhmann, 1990a, pp. 60-61).³⁹

³⁷ Luhmann (1986c, pp. 75-76, p. 87) wijst echter ook op een fundamenteel verschil tussen Meads theorie enerzijds en de fenomenologische en autopoiese-theorie anderzijds. In Meads theorie wordt de zelfreferentie van het bewustzijn voorgesteld als een ‘innerlijke communicatie’ tussen het ‘I’ en het ‘me’. Husserl wijst in zijn theorie de noodzaak van ‘interne communicatie’ strikt af, omdat het bewustzijn een directe toegang heeft tot zichzelf en niet is aangewezen op het gebruik van symbolen. Luhmann sluit zich bij de laatste visie aan: “Unbestreitbar dient Sprache auch zur Strukturierung psychischer Prozesse, *aber nicht in kommunikativer Funktion*. Denn weder behandelt das Ich sich selbst als jemanden, der noch nicht weiß, was er weiß; noch als jemanden, der möglicherweise ablehnt, was er vorschlägt; noch als jemanden, der nur über Codierung und Zeichengebrauch erreichbar ist” (p. 75).

³⁸ Te denken valt bijvoorbeeld aan de zelfbeschrijvingen die organisaties (bijvoorbeeld bedrijven) presenteren, zowel in de interne als de externe communicatie. Denk verder aan semantiek rond de identiteit van volkeren: “Nederlanders zijn open, tolerant, handelaars, vechten sinds eeuwen tegen het water”.

³⁹ Luhmann stelt vervolgens dat op dezelfde wijze de illusie totstandkomt dat kennis het bezit van een ‘subject’

Voor onze studie heeft dit nogal vergaande methodologische implicaties, waarop we in § 5.1 nader zullen ingaan. We lichten alvast een tipje van de sluier op. Ten eerste richten we ons in het empirische onderzoek (hoofdstuk 6) op de *zelfbeschrijvingen van psychische en sociale systemen*. Meer in het bijzonder zullen we die zelfbeschrijvingen gaan ‘doorzien’ door te letten op de onderscheidingen die deze systemen in hun observaties hanteren. Dit noemt Luhmann “*Beobachtung zweiter Ordnung*”: het *observeren van een observator door erop te letten welke onderscheidingen deze gebruikt*. Beoefenaren van de sociale wetenschappen observeren psychische en sociale systemen - systemen dus die zichzelf en hun omgeving observeren. Door hun aandacht te richten op de observaties van die systemen - de eerste orde-observaties - kunnen sociale wetenschappers de onderscheidingen onderscheiden die in de eerste orde-observaties worden gehanteerd. “Diese Beobachtung zweiter Ordnung setzt voraus, daß man den beobachteten Beobachter unterscheidet, also eine andere Unterscheidung verwendet als er selbst” (Luhmann, 1990a, p. 86).⁴⁰ Ten tweede ontkomen we er niet aan op onze eigen positie als wetenschappelijke observator te reflecteren. Ook de wetenschap is een sociaal systeem, een recursief netwerk van naar elkaar verwijzende communicaties. Wetenschappelijke observaties worden gestuurd door onderscheidingen die enerzijds contingent zijn - want we zouden ook andere onderscheidingen kunnen gebruiken - en anderzijds plausibiliteit ontlenen aan het feit dat ze al eerder in wetenschappelijke communicatie zijn gebruikt. Zo maken we gebruik van onderscheidingen (gedrag versus handelen, communicatie versus bewustzijn) die we aan theorieën ontlenen die in de *scientific community* op instemming kunnen bogen en passen we in het empirische onderzoek methoden toe die eerder met meer of minder succes zijn toegepast. Wetenschappelijke observatie kan dus niet anders dan onderkennen dat datgene wat ze te zien krijgt, afhankelijk is van de (contingente) onderscheidingen die ze zelf heeft gekozen. Tegelijkertijd kan ze het gebruik van die onderscheidingen verantwoord door te verwijzen naar eerdere wetenschappelijke communicaties: geschriften over theorieën, methoden, etcetera (vgl. Schmidt, 1998, pp. 127 ff.). Omdat het in de wetenschap steeds gaat om observaties in de zin van het gebruik van in principe contingente onderscheidingen, *zien we in deze studie af van het hanteren van het woord ‘waarnemen’* en daarmee verband houdende termen als *‘waarnemingsmethode’* en *‘waarnemingsinstrumenten’*. We zullen het consequent hebben over *‘observeren’*, *‘observaties’* en *‘observatie-instrumenten’*, omdat het óók bij het doen van empirisch onderzoek gaat om het observeren *aan de hand van één of meer onderscheidingen*. Daarmee openen we echter niet de deur voor een extreem relativisme. We ontkennen met het voorgaande niet een fysieke werkelijkheid, alsof er buiten onze observaties geen stoelen, tafels en deuren zouden bestaan:

zou zijn. Ook in dit geval geldt dat het een observator natuurlijk vrij staat om kennis als ‘kennis van iemand’ te identificeren. Hij voegt er ironisch aan toe: “Er muß dann allerdings die Bücher ignorieren oder zwischen totem und lebendem Wissen unterscheiden” (Luhmann, 1990a, p. 61).

⁴⁰ Deze theorie van operatie en observatie is aanleiding geweest voor de formulering van het ‘operatief constructivisme’ (vgl. bijv. Luhmann, 1988; 1990a, pp. 508-531), een kennistheorie die aansluit bij de theorie van autopoietische systemen, of beter gezegd deze eerst mogelijk maakt. In het kader van deze studie is het niet doenlijk hier diep op in te gaan, al ‘fundeert’ de kennistheorie de hier gepresenteerde analyses (voorzover een constructivistische kennistheorie die zich op zelfreferentialiteit baseert iets ‘fundeert’!). In § 5.1 schetsen we de consequenties van de kennistheorie voor het doen van empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen.

Het betekent alleen dat er geen wereld bestaat die tegelijk observeerbaar en toch observatie-invariant zou zijn, dus door het observeren niet geraakt (*verletzt* ...) zou worden. Het observeren verandert immers de wereld waarin wordt geobserveerd [doordat de in deze observaties gehanteerde onderscheidingen vervolgens op hun beurt onderscheiden kunnen worden - FH]. Precies daarom, stelt Luhmann, moeten we onder 'wereld' of 'externe realiteit' datgene verstaan wat *niet* geobserveerd wordt wanneer wordt geobserveerd. De wereld is de achtergrond aan realiteit waartegen elk onderscheiden plaatsvindt, maar die zelf nooit ononderscheiden in het blikveld komt en in die zin slechts aanwezig is in de eenheid van de operatie van het onderscheiden zelf (Braeckman, 1996, p. 168; vgl. Laermans, 1999, p. 79).

Psychische en sociale systemen hebben, als observerende systemen, alleen toegang tot zinsmatige representaties van de zo omschreven 'externe realiteit' in een recursief netwerk van gedachten respectievelijk communicaties. Zij hebben als zinsystemen geen toegang tot die externe realiteit zelf. Mutatis mutandis geldt dit óók voor wetenschappers en het sociale systeem wetenschap, die nooit 'werkelijke communicaties' of 'feitelijke handelingen' te zien krijgen. Zij zijn:

- observatoren van de eerste orde, bijvoorbeeld wanneer zij fysieke bewegingen van proefpersonen duiden als 'handelingen';
- observatoren van de tweede orde, bijvoorbeeld wanneer zij observeren welke onderscheidingen hun proefpersonen in hun onderlinge communicatie hanteren;
- observatoren van de derde orde, bijvoorbeeld wanneer zij de onderscheidingen die door henzelf zijn gehanteerd bij het observeren van de tweede orde thematiseren;

en eventueel observatoren van de vierde, vijfde, zesde orde... en zo ad infinitum. Maar nooit, zo Luhmanns constructivisme, kan het psychische systeem van een wetenschapper, of de wetenschap als sociaal (communicatie-) systeem directe toegang krijgen tot 'de' werkelijkheid en deze 'waar-nemen zoals ze is'. Dat een en ander ook consequenties heeft voor verdere conceptualisaties, om te beginnen bij handelen en communicatie, is evident.

Handelen versus communicatie

Het laatste themagebied uit Luhmanns begrippenkader dat nadere beschouwing verdient alvorens we ons weer op sociale tijd kunnen richten, betreft een reactie op begripsvorming binnen de handelingstheorie. De vraag die te beantwoorden is, is wat nu eigenlijk de getemporaliseerde elementen zijn die sociale en psychische (zin-) systemen voor hun autopoiese gebruiken. Het antwoord dat Luhmann (1984, pp. 92ff.) geeft, luidt zoals reeds vermeld: respectievelijk *communicaties* en *gedachten*. Sociale systemen zijn op te vatten als zichzelf reproduceerende netwerken van zinsmatig gerelateerde communicaties. Psychische systemen daarentegen zijn zichzelf reproducerende netwerken van zinsmatig gerelateerde gedachten. Beide systeemtypen opereren slechts met behulp van 'zin'; niets anders kan in het zichzelf reproducerende, zelfreferentiële netwerk voorkomen. Dat wil niet zeggen dat er buiten gedachten en communicaties niets zou bestaan (zie het voorafgaande 'Operatie en observatie'). Een zekere realiteitsbasis is voor de zinreproductie zelfs onontbeerlijk. Maar in hun opereren zijn zinsystemen autonoom; natuur, materie, voedsel, hersenen etc. zijn voor hen slechts toegankelijk in de vorm van zin (1984, p. 97).

Wanneer we ons richten op sociale systemen, valt op dat Luhmann hiermee afstand neemt van een lange traditie in de sociologie, die sinds Weber sociale handelingen als de bouwstenen van de sociale werkelijkheid zag. Ook in het systeemtheoretische denken van Talcott Parsons werden sociale systemen als handelingssystemen beschreven (vgl. Wenzel, 1990), en aanvankelijk sloot Luhmann zich erbij aan. Sinds *Soziale Systeme* (1984) is dat niet meer het geval. Waar bij Parsons sociale systemen als produkt van menselijk handelen ontstaan, keert Luhmann met G.H. Mead de verhouding tussen sociaal systeem en handelen om: “Sozialität ist kein besonderer Fall von Handlung, sondern Handlung wird in sozialen Systemen über Kommunikation und Attribution konstituiert als eine Reduktion der Komplexität, als unerläßliche Selbstsimplifikation des Systems” (Luhmann, 1984, p. 191). Het elementaire proces dat ‘het sociale’ als een specifieke werkelijkheid constitueert, is volgens Luhmann (p. 193) een communicatieproces, dat zich echter moet asymmetriseren, zichzelf in eenheden moet uiteenleggen om zichzelf te kunnen sturen.⁴¹ Dit vereist enige toelichting.

In het communicatieproces worden voortdurend de zakelijke en de sociale dimensie onderscheiden, oftewel de *informatie* wordt van de *mededeling* onderscheiden. Voor deze onderscheiding van informatie en mededeling reserveert Luhmann het begrip *begrijpen* (verstehen). In beide zindimensies is sprake van een selectie: zowel datgene waarover gecommuniceerd wordt als wie het ter sprake brengt, is, om het wat cryptisch maar puntig uit te drukken, *niet vanzelfsprekend*. Communicatie herbergt dus meer dan alleen het communicatieve handelen - het meedelen. Ook de informatie en het begrijpen zijn selectief. Het met elkaar versmelten van informatie, mededeling en begrijpen in het communicatieproces is volgens Luhmann noodzakelijk om het operatief in gang te houden.

Bij elke communicatieve handeling die op een voorgaande volgt, wordt gecontroleerd of de eerste ‘juist’ is begrepen (Luhmann, 1984, p. 198). Daartoe is het noodzakelijk de communicatie te asymmetriseren, en dit gebeurt door “*Einbau eines Handlungsverständnisses in das kommunikative Geschehen*” (p. 227). Hoewel communicatie in wezen een symmetrisch proces is dat een synthese van selecties (d.i. achtereenvolgende communicaties) voortbrengt, beschrijft het zichzelf als een opeenvolging van handelingen, waardoor de communicatie ‘richting’ krijgt, namelijk van mededeler naar adreessaat (of, in communicatiewetenschappelijke terminologie: van zender naar ontvanger). Handelingen zijn aldus op te vatten als producten van communicatie en niet andersom:

⁴¹ Haferkamp (1987) bestrijdt overigens de door Luhmann met deze keuze geclaimde afstand tot de handelingstheorie.

HOOFDSTUK 3

Handlungen werden durch Zurechnungsprozesse konstituiert. Sie kommen dadurch zustande, daß Selektionen, aus welchen Gründen, in welchen Kontexten und mit Hilfe welcher Semantiken (»Absicht«, »Motiv«, »Interesse«) immer, auf Systeme zugerechnet werden. Daß dieser Handlungsbegriff keine ausreichende Kausalerklärung des Handelns vermittelt, schon weil er Psychisches außer Acht läßt, liegt auf der Hand. Es kommt in der hier gewählten Begriffsbildung darauf an, daß Selektionen auf Systeme, nicht auf deren Umwelten, bezogen werden und daß auf dieser Grundlage Adressaten für weitere Kommunikation, Anschlußpunkte für weiteres Handeln festgelegt werden, was immer als Grund dafür dient. *Was eine Einzelhandlung ist, läßt sich nur auf Grund einer sozialen Beschreibung ermitteln. Das heißt nicht, daß Handeln nur in sozialen Situationen möglich wäre; aber in Einzelsituationen hebt sich eine Einzelhandlung aus dem Verhaltensfluß nur heraus, wenn sie sich an eine soziale Beschreibung erinnert. Nur so findet die Handlung ihre Einheit, ihren Anfang und ihr Ende, obwohl die Autopoiesis des Lebens, des Bewußtseins und der sozialen Kommunikation weiterläuft.* Die Einheit kann, mit anderen Worten, nur im System gefunden werden. Sie ergibt sich aus Abzweigmöglichkeiten für anderes Handeln (Luhmann, 1984, pp. 228-229; cursivering toegevoegd).

Niet *handelingen* zijn in Luhmanns optiek (die ook hierin met die van Mead overeenkomt) de basiselementen die de autopoietische reproductie mogelijk maken, maar *observaties van zichzelf en andere systemen observerende systemen*. Ze zijn in ieder geval een *product van sociale systemen*: hetzij doordat een communicatie een handeling aan een persoon toeschrijft, hetzij doordat een bewustzijn zichzelf bepaalde gedragingen (lichaamsbewegingen, maar ook gedachtenconstellaties zoals het maken van een plan of strategie) op grond van een sociale beschrijving als handeling toeschrijft. *Wat een handeling 'is' en wanneer zij begint en eindigt wordt derhalve in een bewustzijnsmatige of communicatieve observatie bepaald.*⁴² Opnieuw willen we benadrukken dat er zich bij een 'handeling', bijvoorbeeld 'een boek lezen' of 'een rondje fietsen', wel degelijk fysieke processen afspelen. Men spreekt de hersenen en benen aan, die energie nodig hebben, waartoe er gegeten en ademgehaald moet worden, enzovoorts. *Kenmerkend voor onze conceptualisatie is echter dat dergelijke zaken eerst dienen te zijn geobserveerd voor ze in het recursieve netwerk van gedachten of communicaties toegang kunnen vinden.* Een psychisch systeem observeert de eigen bewegingen als 'hebbende een rondje gefietst'. Pas door die observatie is er van een handeling sprake: de lichaamsbewegingen hebben *ingang gevonden in een zinscontext en als zodanig kan er vervolgens in communicaties of gedachten naar worden terugverwezen.*

⁴² Het is wellicht verhelderend hier op het verschil met Schütz te wijzen. Ook bij Schütz verkrijgt een handeling zijn eenheid in een bewustzijnsmatige operatie (zie § 3.2.1). Het verschil met Luhmann is tweeledig: a) Schütz kent geen grote waarde toe aan de sociale oorsprong van bewustzijnsprocessen, hetgeen Mead en Luhmann wel doen; bijgevolg kan Schütz niet onderscheiden tussen een zelftoeschrijving van een handeling aan zichzelf door een bewustzijn en de sociale toeschrijving (attributie) van een handeling aan een persoon door een sociaal systeem (zoals in de rechtspraak: wat telt is of de verdachte schuldig *bevonden wordt* aan het plegen van een moord, niet of hij in eigen perceptie schuldig *was*, d.w.z. de intentie had om het slachtoffer te doden; vgl. Heidenescher, 1992; Schneider, 1994). b) Schütz houdt bij de beschrijving van handelende individuen vast aan het subject-begrip als een eenheid die aan het sociale ten grondslag ligt, of anders gezegd de eenheid waaruit het sociale is opgebouwd. Luhmann betreft ook nog de semantiek rond subject, individu, mens, actor in de 'sociale constructie van de werkelijkheid' en begrijpt de mens, het subject etc. als sociale attributies van autopoietisch opererende zinsystemen (psychische en sociale systemen).

Met het voorgaande is nog niet alles gezegd over de verhouding tussen communicatie en handelen. Communicatie is de elementaire eenheid in de *zelfconstitutie*, handeling de elementaire eenheid in de *zelfobservatie* en *zelfbeschrijving* van sociale systemen (Luhmann, 1984, p. 241). Hier keert het eerder ingevoerde onderscheid tussen het niveau van de autopoietische zelfreproductie en dat van de (zelf)observatie terug dat we in § 3.2.2 voor de beschrijving van het bewustzijn (psychisch systeem) hadden ingevoerd. We passen het met Luhmann hier ook toe op sociale systemen, die in hun zelfreproductie communicatie op communicatie laten aansluiten én zichzelf waarnemen en beschrijven als handelingssystemen. Hetzelfde onderscheid is ook bij Mead van belang in de totstandkoming van sociale tijd. We citeerden aan het eind van § 3.3.2 Nassehi, die stelde dat Mead met zijn theorie zowel het *reële ontstaan* van tijd als de *symbolische handhaving* ervan kon beschrijven. We kunnen dit nu koppelen aan de twee niveaus: op het niveau van de zelfreproductie komt tijd in sociale systemen tot stand doordat elke communicatie (handeling) een verandering van het verleden en de toekomst teweegbrengt. Op het niveau van de zelfwaarneming en zelfbeschrijving vindt de symbolische handhaving van tijd plaats met behulp van tijdsymbolen. Beide componenten - tijdconstitutie en tijdwaarneming en -beschrijving met behulp van symbolen - komen uit het communicatieproces voort en zullen we onder de noemer ‘sociale tijd’ scharen.

Sociale tijd

We hebben gezien dat Luhmanns theorie van autopoietische sociale systemen duidelijke parallellen heeft met de theorie van Mead. Beiden begrijpen sociale systemen als opeenvolgingen van zinsmatig gerelateerde handelingen, hoewel Luhmann een onderscheid maakt tussen zelfreproductie (communicaties) en zelfwaarneming en -beschrijving (handelingen). Handelingen worden verder opgevat als gebeurtenissen (events, Ereignisse) die door hun optreden in het ‘nu’ de horizonten van verleden en toekomst veranderen. Tijd ontspruit daarmee aan de *Differenzerfahrung* (Nassehi, 1993, p. 117) die met het operationele aansluiten van een communicatie op een eerdere communicatie, c.q. van een handeling op een eerdere handeling, gepaard gaat. In het communicatieve opereren van moment tot moment is het vervolgens mogelijk - doch niet noodzakelijk - om tijd waar te nemen en de werkelijkheid met temporele categorieën te beschrijven. Tijd komt dus twee keer voor in sociale (en psychische) systemen: als *operationele tijd* en als *observatietijd*, al naar gelang men over de constitutie van tijd in de autopoietische reproductie of over de (zelf-)observatie van sociale (en psychische) systemen d.m.v. communicatie (gedachten) spreekt (vgl. Nassehi, 1993, p. 201). Tot zover lopen de theorieën van Mead en Luhmann parallel. Bij Mead waren het echter alleen de psychische systemen van de interactanten die verschillende tijdsperspectieven ‘intersubjectief’ met elkaar in verband moesten brengen.⁴³ Luhmann gaat een stap verder door bovendien de onderlinge verhouding van sociale systemen tot onderwerp van beschrijving te maken. We besteden hier voorsnog alleen aandacht aan de rol die tijd (op operationeel- en waarnemingsniveau) speelt in ieder sociaal systeem afzonderlijk; in § 3.4 gaan we in op de plaats van tijd in hun onderlinge verhouding.

⁴³ De ‘vroeger’ Luhmann sluit zich in dit opzicht nog bij Mead aan (vgl. bijv. 1980b, pp. 247-248). In en na *Soziale Systeme* (1984), waarin hij sociale systemen als autopoietische systemen beschrijft, wendt hij zich geheel af van het intersubjectiviteitsbegrip (zie bijv. 1986a, 1986b).

Een sociaal systeem moet op structureel niveau compenseren voor de instabiliteit van zijn ‘onderbouw’, waar elke communicatie (geobserveerd als handeling) met haar verschijnen alweer verdwijnt. Aangezien het systeem met zin opereert, ligt bij elke aansluitingshandeling al vast dat sommige meer voor de hand liggen dan andere. De *structuur* van autopoietische systemen bestaat derhalve uit een “*Einschränkung der im System zugelassenen Relationen*. Diese Einschränkung konstituiert den Sinn von Handlungen, und im laufenden Betrieb selbstreferentieller Systeme motiviert und plausibilisiert der Sinn einer Handlung dann natürlich auch das, was als Verknüpfbarkeit einleuchtet” (Luhmann, 1984, p. 384). Door de beperking van het aantal mogelijke aansluitingshandelingen die de structuur oplegt, wordt het mogelijk een ‘zinvolle’ handeling op de vorige te laten volgen.⁴⁴ *Sociale structuren* moeten we daarbij opvatten als *in communicatie aanwezige verwachtingen*. Luhmann spreekt ook wel over *verwachtingsstructuren* (pp. 392ff.). Sociale relevantie krijgen verwachtingsstructuren echter pas wanneer zij op hun beurt verwacht kunnen worden. Het verwachten moet *reflexief* worden, het moet naar zichzelf kunnen verwijzen. In situaties van dubbele contingentie (vgl. hoofdstuk 2) moet ego kunnen verwachten wat alter van hem verwacht, om zijn eigen verwachten en handelen op de verwachtingen van alter te kunnen afstemmen (pp. 411-412). Het bindmiddel bij uitstek is de *afspraak*, waarin beide partijen mondeling of schriftelijk vastleggen wat zij van elkaar en zichzelf verwachten.

Verwachtingen hebben betrekking op de wijze waarop het sociale systeem de *toekomst* observeert. Het systeem kan echter ook het *verleden* observeren - zoals altijd alleen in het ‘nu’ van het actuele opereren. Dit heet in de theorie *herinneren*, en het treedt op wanneer een psychisch systeem zich een voorbije gebeurtenis nu in gedachten neemt, of een sociaal systeem een voorbije gebeurtenis communicatief tematiseert. De vaardigheid zich iets te herinneren, wordt het *geheugen* van het systeem genoemd (vgl. Nassehi, 1993, p. 202). Net zozeer als verwachtingen selectief zijn doordat ze slechts enkele mogelijkheden openlaten en het merendeel uitsluiten, zijn ook herinneringen selectief. De observatie van het verleden vindt net als toekomstobservatie in het nu plaats, waarbij gebeurtenissen in het verleden die met de huidige gebeurtenis (communicatie/handeling) zinsmatig verband houden worden aangehaald, en waarbij ook niet geactualiseerde mogelijkheden weer opduiken:

Es handelt sich um eine *selektive Reproduktion*, weil die je gegenwärtige Erinnerung kontingent ist, d.h. auch andere Unterscheidungen anwenden könnte; und es handelt sich nicht nur um Ereignisse, die erinnert werden, sondern auch um die *Selektivität von Ereignissen*. Damit reflektiert das System darauf, daß es bestimmte Möglichkeiten aufgenommen, andere aber ausgeschlossen hat, daß also der Prozeß der Ereignissukzession stets ein Prozeß der Selektivität dieser Ereignisse ist. Indem diese Selektivität erinnert wird, tauchen die nicht mitvollzogenen Möglichkeiten des Systems in dessen Horizont wieder auf (Nassehi, 1993, p. 202).⁴⁵

⁴⁴ Wanneer een gesprek stilvalt, ontstaat vaak wederzijds de behoefte de stilte te doorbreken. Dat lukt beter met het aanbieden van een nieuw thema dat de verdere communicatie richting geeft dan met het verzoek “Zeg eens iets!”. De laatste mogelijkheid leidt doorgaans tot metacommunicatie (“Waarom verzin je zelf niet iets!?” - “Wat moet ik dan zeggen?”) waarmee het oorspronkelijke probleem in een ander probleem overgaat zonder te worden opgelost. Vgl. ook onze uitvoeringen over ‘dubbele contingentie’ in hoofdstuk 2. Luhmann hierover: “Die Selektion von Einschränkungen gewinnt nur dann Strukturwert, wenn sie Reproduktion unter der Bedingung von doppelter Kontingenz ermöglicht” (1984, p. 388).

⁴⁵ In dit mechanisme wordt ook de zin van ‘spijt hebben’ en ‘geluk hebben’ duidelijk: de selectie waaraan men

Verwachtingen en herinneringen moeten dus worden gezien als aspecten van de observatietijd die ontspringt in de operationele tijd van de communicatieve reproductie (autopoiese). Reflexieve verwachtingen vervullen voor het systeem een structureringsfunctie door bepaalde mogelijke aansluitingshandelingen waarschijnlijk te maken en (belangrijker) de overige mogelijkheden naar de achtergrond (horizon) te dringen.

Verwachtingen en herinneringen worden in sociale systemen communicatief gethematiseerd. Communicatie maakt daarbij gebruik van *tijdsymbolen* om temporele observaties te doen. Dit is een wezenlijk aspect dat we nog dienen te behandelen. *Taal* vervult bij het observeren een onontbeerlijke rol. De functie van taal is erin gelegen, *zin symbolisch te generaliseren in elk van de drie zindimensies: zakelijk, temporeel en sociaal*. Zinsystemen (psychische en sociale) moeten in hun observeren een beroep kunnen doen op begrippen die een betekenis hebben onafhankelijk van a) de situaties waarin ze worden gebruikt; b) de momenten waarop ze worden gebruikt; en c) degenen die ze gebruiken (Luhmann, 1984, p. 136). Dankzij de generalisering in taal kan zin in meerdere situaties voorkomen, in de tijd voortduren en voor verschillende mensen hetzelfde zijn, ook al verdwijnt elke zinvolle gebeurtenis (communicatie, handeling) direct op het moment van verschijnen. Zonder ‘tijdvaste’, de actuele operatie overstijgende symbolen zouden herinnering en verwachting niet mogelijk zijn: men zou niet naar gebeurtenissen in de horizonten van verleden en toekomst kunnen verwijzen. “Durch symbolische Generalisierungen werden ... dem Erlebnisfluß Identitäten aufgeprägt - Identitäten im Sinne von jeweils reduktiven Beziehungen zu sich selbst” (p. 136). De symbolen (tekens) die in taal beschikbaar zijn, maken het mogelijk zin te generaliseren zodat een wereld ontstaat waarnaar men ook na langere onderbrekingen kan verwijzen (Luhmann, 1997, p. 210). Toegepast op tijdsymbolen betekent dit niets anders dan dat *zonder hen een lokalisering van verwachte en herinnerde gebeurtenissen in een gegeneraliseerde tijd niet mogelijk zou zijn*. Symbolische uitingen als ‘gisteren’, ‘volgende week’, ‘vanavond om 10 uur’ maken het mogelijk dat systemen (psychische en sociale) hun eigen observatietijd kunnen inrichten naar de observatietijden van systemen in hun omgeving, of anders gezegd hun tijdhorizonten kunnen afstemmen op die van andere systemen. In de sociaal-culturele evolutie zijn de *kalendar* en de *klok*, alsmede de *gecoördineerde wereldtijd* (Universal Time Coordinated, UTC, ook Greenwich Time genoemd), de meest in het oog springende symbolische generalisering van tijd. Zij vormen echter maar een gedeelte van het geheel aan symbolen dat communicatie tot haar beschikking heeft om naar tijd te verwijzen. Woorden als ‘volgorde’, ‘fase’, ‘besluitvormingstraject’, ‘procedure’, ‘tempo’ en vele andere herbergen eveneens de tijd.

Daarmee hebben we de sociale tijd beschreven voorzover het afzonderlijke sociale systemen betreft, en zijn we al een stap verder gegaan door de functie van tijdsymbolen in de context van synchronisatie van verschillende systeemtijden te bespreken. De eigenlijke uitbreiding van Luhmann ten opzichte van Mead school, zo hadden we beweerd, in de onder-

zich herinnert, bleek bij nader inzien een ongelukkige of juist gelukkige te zijn geweest. Overigens kan op zulke herinneringen van tevoren worden geanticipeerd, hetgeen van belang is voor de aansluitingshandeling in het nu. Hierin schuilt het venijnige van de Postcodeloterij: “Stel je voor dat al je burens volgende week miljonair zijn en jij niet!” Door mee te doen is er kans op een klein verlies of een hele grote winst; door niet mee te doen verandert er niets of krijg je enorme spijt dat je geen lot hebt gekocht.

linge relationering van verschillende sociale systemen. Sociale systemen observeren in hun communicatieve opereren niet alleen zichzelf c.q. de eigen operaties, maar ook andere sociale systemen en hun operaties, en zelfs psychische systemen en hun operaties. Over de onderlinge verhouding tussen *sociale systemen onderling*, tussen *sociale en psychische systemen*, en de *rol van tijd* hierin, gaat de afsluitende paragraaf.

3.4 Psychische tijd, sociale tijd en de temporele organisatie van het dagelijks leven

In onze bespreking van sociale tijd hebben we op een systematische wijze geprobeerd de bijdragen uit de handelingstheoretische tradities van Schütz en Mead te bespreken. We hebben een onderscheid gemaakt tussen psychische tijd en sociale tijd om de temporaliteit van het bewustzijn en die van communicatie in relatie tot elkaar te kunnen begrijpen. Dat is de stap die in dit hoofdstuk gezet moet worden. Hebben we eenmaal een theoretisch begrip van de relationering van psychische en sociale tijd in alledaagse situaties, dan kunnen we dit algemene kader in het volgende hoofdstuk toepassen op het speciale geval van huishoudens (sociale systemen) en huisgenoten (psychische systemen). In het nu volgende splitsen we de taak op in twee delen. Eerst gaan we in algemene zin in op het vraagstuk van de relationering van psychische en sociale tijd (§ 3.4.1). Vervolgens staan we stil bij de vraag wat we - gezien het voorgaande - nu eigenlijk onder ‘temporele organisatie van het dagelijks leven’ moeten verstaan. Ook bespreken we wat de theorie van Luhmann met haar differentie van psychische en sociale systemen (alsmede van psychische tijd en sociale tijd) toevoegt aan handelingstheoretische aanzetten die we in hoofdstuk 2 hebben besproken (§ 3.4.2).

3.4.1 De relationering van psychische en sociale tijd

In de voorgaande paragrafen hebben we, in aansluiting op de theorie van Luhmann, sociale en psychische systemen geconceptualiseerd als autopoietische systemen, dus als systemen die de elementen waaruit ze bestaan (resp. communicaties en gedachten) voortbrengen uit de elementen waaruit ze bestaan. Zin - de differentie tussen het actuele en al het mogelijke - is in beide gevallen de motor achter dit proces, aangezien het steeds verwijst naar andere mogelijkheden van het denken en communiceren dan de op dit moment geactualiseerde. Beide systeemtypen bezitten daarmee een instabiele ‘onderbouw’: elk nieuw element dat op een vorig element wordt aangesloten, bezit een zekere nieuweidswaarde, een verrassingsmoment. Deze instabiliteit op operatief niveau wordt gecompenseerd door stabiliteit op structuurniveau. Door structuurvorming d.m.v. (reflexieve) verwachtingen wordt het aantal mogelijke volgende elementen sterk ingeperkt. Structuren reduceren m.a.w. de complexiteit in het communiceren en denken, hetgeen de autopoietische reproductie mogelijk maakt.

Analoog aan de onderscheiding tussen sociale en psychische systemen hebben we de begrippen sociale en psychische tijd ingevoerd. Aangezien bij beide systeemtypen een operatief en een structuurniveau is onderscheiden, kunnen we in beide gevallen ook spreken over

operatieve tijd en observatietijd. Op operatief niveau wijzigen zich in het bewustzijn en in communicatie met elk nieuw element de horizonten van verleden en toekomst. Via de (zelf-) observatie en (zelf-)beschrijving - die op operatief niveau bewustzijnsmatig resp. communicatief steeds in het 'nu' totstandkomt - verkrijgen psychische en sociale systemen de mogelijkheid met behulp van tijd (het onderscheid tussen 'ervoor' en 'erna') zichzelf en hun omgeving te observeren. Tijdsymbolen maken het daarbij mogelijk, deze observaties zinsmatig te generaliseren waardoor er tussen systemen een soort gemeenschappelijke tijdhorizon wordt geconstitueerd.

Maar wat bedoelen we in de laatste zin met 'tussen'? Elk systeem, zo stelt Luhmanns theorie, is immers operatief autonoom, grenst zichzelf af van zijn omgeving door met behulp van de onderscheiding systeem/omgeving zichzelf als systeem-in-een-omgeving te observeren. Het woord 'tussen' is in die zin misleidend dat het suggereert dat systemen zich operatief bij elkaar kunnen aansluiten en daarmee hun operatieve autonomie zouden opgeven. Opnieuw is de onderscheiding tussen het operatieve niveau en het structurele (observatie-) niveau van belang. Hoewel systemen *operatief* autonoom blijven, d.w.z. hun operaties niet in (systemen in) hun omgeving kunnen uitvoeren maar slechts in zichzelf, vindt er op *structureel* niveau wel degelijk iets als wederzijdse aanpassing aan elkaar plaats. In hun observeren onderscheiden systemen zich van hun omgeving. Daarnaast onderscheiden ze in hun omgeving ook andere systemen die zich van hun omgeving onderscheiden. Elk systeem observeert dus zichzelf als systeem in een omgeving waarin zich andere systemen bevinden, en observeert tevens dat het zelf in de omgeving van andere systemen voorkomt die zichzelf van hun omgeving onderscheiden. Dit is in de kern niets anders dan het multiperspectivistische universum van Mead (§ 3.3.2). Elke verandering in een systeem betekent een verandering in de omgeving van andere systemen. Wat er ook gebeurt, gebeurt meermaals - steeds t.o.v. afzonderlijke systeemreferenties (in afzonderlijke perspectieven). Luhmann geeft een voorbeeld voor verschillende sociale deelsystemen binnen de context van het omvattende systeem, de samenleving. Een snelle afname in de vraag naar arbeidskrachten in de economie kan tot een toename van de groeicijfers in ondernemingen leiden, maar tegelijk in de politiek, de gezinnen, het opleidingssysteem en de wetenschap heel andere gebeurtenissequenties veroorzaken doordat de omgeving van die systemen veranderd is. "Und dies, obwohl es für alle Systeme dasselbe Ereignis ist! Daraus resultiert eine enorme Dynamisierung, ein geradezu explosiver Reaktionsdruck, gegen den die einzelnen Teilsysteme sich nur durch ein Hochmauern von Schwellen der Indifferenz schützen können. Differenzierung bewirkt deshalb zwangsläufig: Zunahme von Abhängigkeiten und von Unabhängigkeiten zugleich unter Spezifikation und systemeigener Kontrolle der Hinsichten, in denen man abhängig bzw. unabhängig ist. Und als Resultat formieren die Teilsysteme sich schließlich als operativ geschlossene autopoietische Systeme" (Luhmann, 1997, p. 600). Op het niveau van hun structuren - die we als reflexieve verwachtingen hebben geïntroduceerd - wordt de (on-)afhankelijkheid van andere systemen gewaarborgd. Het kernwoord daarbij luidt: structurele koppeling.

Het begrip *structurele koppeling* heeft in Luhmanns theorie betrekking op de onderlinge relaties tussen autopoietische systemen (dus óók, maar niet uitsluitend, psychische en sociale systemen). Autopoietische systemen grenzen zich operatief af van hun omgeving en worden daardoor autonoom, doch niet autarkisch. Ze zijn voor hun voortbestaan wel degelijk

aangewezen op hun omgeving, en wel op tweevoudige wijze. Zo houdt het bewustzijn op te opereren wanneer de energie- en zuurstoftoevoer naar de hersenen stopt en houdt communicatie onder vliegtuigpassagiers op wanneer het toestel neerstort. Om te kunnen opereren als bewustzijn of communicatie moet er met andere woorden een materiële basis aanwezig zijn. Is hierin voorzien dan wordt een andere factor van belang. Autopoietische systemen zijn voor hun voortbestaan namelijk op een specifieke wijze ook aangewezen op andere autopoietische systemen in hun omgeving. Zo is alle communicatie (zijn alle sociale systemen) aangewezen op bewustzijn om de autopoiese te kunnen voortzetten (vgl. Luhmann, 1990a, p. 38). De vraag is nu hoe een verhouding tussen twee autonome, operatief zelfstandige systemen gezien moet worden, of in de woorden van Luhmann: “wie .. ein System (...) seine Beziehungen zur Umwelt [gestaltet], wenn es keinen Kontakt zur Umwelt unterhalten und nur über eigenes Referieren verfügen kann” (Luhmann, 1997, p. 100). Kan er überhaupt van een ‘relatie’ sprake zijn? Het antwoord luidt bevestigend. Weliswaar zijn autopoietische systemen *operatief* zelfstandig, op het niveau van hun *structuren* - die op operatief niveau door inperking van mogelijke elementen de voortzetting der autopoiesis waarborgen - bestaat een vorm van wederzijdse afhankelijkheid, die met de term structurele koppeling wordt aangeduid.⁴⁶ De afhankelijkheid schuilt in de zelfaanpassing van het systeem - door middel van zijn structuren - aan systemen in zijn omgeving. Het gaat dus om *interne* aanpassing aan *zelfgekozen* gebeurtenissen in de *zelfgeconstrueerde* omgeving door *autonome* systemen. Hierover spreken in termen van ‘wederzijdse afhankelijkheid’ doet het concept structurele koppeling eigenlijk al geweld aan. Luhmann wordt niet moe keer op keer te benadrukken dat elke causale beïnvloeding van het ene systeem door het andere systeem uitgesloten is. Hiermee komen we bij de rol van *tijd* in structurele koppelingen.

Autopoietische systemen opereren fundamenteel *gelijktijdig*, aldus Luhmann, namelijk in het nu. Alles wat gebeurt, gebeurt *gelijktijdig* (1990b, p. 98). Iets kan niet in de toekomst of in het verleden van een referentie-gebeurtenis gebeuren. Deze niet onmiddellijk bevattelijke stelling wordt als volgt aannemelijk gemaakt: “Nicht zuletzt ist dies eine Bedingung der Möglichkeit und der Wahrnehmbarkeit von Bewegung. Denn wäre es anders, würde das Bewegte in die Zukunft der Beobachter verschwinden und, wie Zukunft schlechthin, nicht wahrnehmbar sein” (p. 99). Uiteraard kan een observator vaststellen dat iets op een later

⁴⁶ Luhmann behandelt in verschillende publicaties de structurele koppeling tussen psychische en sociale systemen, oftewel bewustzijn en communicatie (vgl. 1990a, pp. 38ff.; 1995d, pp. 82ff.) en die tussen sociale systemen onderling (vgl. 1997, pp. 600-601 en pp. 776ff.). In (1993, pp. 440-445) worden beide mogelijkheden besproken. Waar Nassehi (1993, pp. 172-183) op structurele koppeling en tijd ingaat, stelt hij merkwaardig genoeg dat er tussen sociale systemen “nur in evolutionär unwahrscheinlichen, damit auch seltenen Fällen ein Verhältnis struktureller Kopplung” (p. 173) bestaat en behandelt hij deze mogelijkheid verder niet. Dit staat haaks op uitspraken van Luhmann over de interne differentiatie van de samenleving: “Die Ausdifferenzierung operativ geschlossener Funktionssysteme erfordert eine entsprechende Einrichtung ihrer gesellschaftsinternen Umweltbeziehungen. (...) Ohne solche Formen struktureller Kopplung wäre die Ausdifferenzierung von Funktionssystemen in ihren Anfängen ... stecken geblieben” (Luhmann, 1997, p. 779); verder spreekt hij van de “*Vielzahl* von strukturellen Kopplungen mit *verschiedenen* Segmenten der Umwelt” (p. 780). Weliswaar heeft Luhmann het hier niet expliciet over gezinnen/huishoudens, maar er bestaat geen dwingende reden aan te nemen dat huishoudens geen structurele koppelingen met andere sociale systemen zouden kunnen aangaan. Een ondersteuning voor deze opvatting vinden we in Luhmann (1997, p. 600) waar hij spreekt van “System-zu-System-Beziehungen (zum Beispiel solche[n] von Familie und Schule)”, en waarbij hij opmerkt dat “was im Verhältnis der Teilsysteme zueinander als *strukturelle Kopplung* fungiert, .. zugleich aber eine *Struktur* des umfassenden Systems der Gesellschaft [ist]” (p. 601).

moment gebeurt dan iets anders, bijvoorbeeld dat eerst het verkeerslicht op groen springt en daarna de auto optrekt, maar hij kan beide gebeurtenissen niet gelijktijdig observeren. Dit duidt erop dat het tijdsverschil dat hij observeert ontstaat in zijn eigen bewustzijnsoperaties. Op basis van de gelijktijdigheid van zijn bewustzijnsmatige operaties met de eerste, en later opnieuw met de tweede gebeurtenis, is de observator in staat een tijdsverschil te observeren. In die zin moet de stelling worden begrepen.

Elke vorm van causale beïnvloeding van het ene systeem door operaties in een ander systeem is daarmee uitgesloten. Voor causaliteit is immers een tijdsverschil nodig: eerst gebeurt er iets in systeem x, vervolgens in systeem y. Wel kan het zijn dat systeem y door interne zelfaanpassing ‘reageert’ op systeem x, maar van een causale invloed van x op y is daarmee nog geen sprake - al kan een waarnemer dit als een causale invloed van x op y observeren. De interne zelfaanpassing noemt Luhmann *irritatie*: “Strukturelle Kopplungen produzieren nicht Operationen, sondern nur Irritationen (Überraschungen, Enttäuschungen, Störungen) des Systems, die dann vom System selbst auf Grund des Netzwerks eigener Operationen in weitere Operationen umgesetzt werden. In der Form der Irritation wird die Umwelt zugleich registriert und herausgehalten” (1990b, p. 103). Wil er echter van een verstoring van de normale gang van zaken sprake zijn, dan moet er bijgevolg al een ordening bestaan. Die ordening nu is de systeemstructuur, die zoals we al zagen bestaat uit *verwachtingen ten aanzien van toekomstige operaties in het systeem*. Aangezien gebeurtenissen in de omgeving van belang kunnen zijn voor het eigen voortbestaan, is het noodzakelijk op het structuurniveau bindingen met bepaalde systemen (vgl. Mead: *significant others*) in de omgeving te onderhouden. Via structurele koppelingen is het systeem in staat, contact te onderhouden met een beperkt deel van zijn omgeving, zich intern aan te passen aan veranderingen daarin, maar tegelijkertijd zijn operatieve autonomie te bewaren.⁴⁷

Structureel gekoppelde systemen zijn in hun opereren elk door hun eigen structuren gedetermineerd. Dat betekent dat zij op verschillende manieren en in een verschillend tempo op gebeurtenissen in hun omgeving kunnen reageren door interne structuuraanpassing. Alles mag dan gelijktijdig gebeuren, in het ‘nu’ kunnen systemen op een verschillende wijze (en in een verschillend tempo) *gebeurtenissen in hun verleden en toekomst coördineren*. Dit wordt met *synchronisatie* aangeduid (vgl. Luhmann, 1990b). *Gelijktijdigheid van opereren*, zo kunnen we ook zeggen, is *een mogelijksvoorwaarde voor synchronisatie op het niveau van structuren*. Hier raken we aan het probleem van de temporele organisatie. In hun opereren kunnen zinsystemen tijd onderscheiden, dat wil zeggen de wereld met behulp van het onderscheid ervoor/erna (*vorher/nachher*) observeren:

⁴⁷ “Strukturelle Kopplungen mit ihrem Doppeleffekt von Einschließung und Ausschließung erleichtern es, Irritabilität zu konzentrieren und sich im Bereich ihrer Möglichkeit auf Eventualitäten vorzubereiten. Nur auf einer solchen Grundlage kann das System Sensibilitäten entwickeln, die im Bereich kontrollierbarer Operationen bleiben” (Luhmann, 1993, pp. 443-444).

HOOFDSTUK 3

Nicht alles Erleben, nicht alle Kommunikation thematisiert Zeit. (...) Man kann also Beobachtungsoperationen mit einem Zeitindex versehen - oder dies unterlassen und sich rein von der Sache selbst faszinieren lassen. *Wenn* aber Zeit bezeichnet wird: *wie unterscheidet man Zeit?* (...) Offenbar ist es *jederzeit* möglich, Zeit zu thematisieren, aber *immer* nur zu *bestimmten Zeitpunkten*, denn die Operation ist ein zeitpunktgebundenes Ereignis. Und offenbar kann die Operation *ihre eigene Zeitlichkeit* mitthematisieren *oder auch nicht*. (...) Wir gehen davon aus, daß Zeit nur mit Hilfe der Unterscheidung von *vorher* und *nachher* bezeichnet (= beobachtet, = erzeugt) werden kann. Nur wenn, und nur in dem Moment, in dem diese Unterscheidung gemacht wird, wird Zeit beobachtet; und das gilt für selbstreferentielle wie für fremdreferentielle Dirigierung des Beobachtens. Erst auf der Grundlage dieser Unterscheidung kann es weitere, dann auf die Form der Thematisierung von Zeit bezogene Unterscheidungen geben (Luhmann, 1995e, pp. 82-83).

Luhmanns theorie dwingt haar 'gebruiker' ertoe tijd - althans op structureel niveau - te beschouwen als afhankelijk van een observator. Tijd is er alleen wanneer een psychisch of sociaal systeem tijd waarneemt door de onderscheiding ervoor/erna - en eventueel daarop voortbouwende onderscheidingen - aan de werkelijkheid op te leggen. Tijd, en daarmee synchronisatie, kan alleen in de actuele operatie, in bewustzijn of communicatie, gethematiserd worden. *Zodra* er met temporele onderscheidingen wordt geobserveerd, activeert het systeem verwachtingsstructuren die met de tijdsdimensie verband houden, bijvoorbeeld dat het handiger is eerst naar het toilet te gaan en pas dan zijn behoefte te doen, dan dezelfde activiteiten in omgekeerde volgorde uit te voeren. *Coördinatie van activiteiten*, zo houden we vast, vindt *uitsluitend systeemintern plaats (in bewustzijn resp. communicatie)* en *uitsluitend op het actuele moment van opereren*, en bovendien *uitsluitend wanneer met behulp van temporele onderscheidingen wordt geobserveerd*. Mutatis mutandis geldt dan dat *structureel gekoppelde systemen hun operaties onderling alleen kunnen coördineren* wanneer zij *symbolisch gegeneraliseerde temporele onderscheidingen hanteren en bijbehorende verwachtingsstructuren actualiseren*. Een afspraak tussen twee personen komt tot stand doordat beiden in gedachten nagaan of en wanneer (op welke termijn) zij tijd hebben voor een samenkomst. Het gecommuniceerde voorstel van de één leidt tot een denkproces bij de ander, die nagaat of de tijd haar schikt in verband met andere bezigheden op de betreffende dag. Kenmerkend voor Luhmanns optiek is dat dezelfde afspraak in dit geval drie keer voorkomt: een keer in het bewustzijn van de een, een keer in dat van de ander, en een keer als communicatie. In elk van de drie systemen kan de afspraak verschillend worden geobserveerd. In het ene bewustzijns-systeem wordt er wellicht een lage prioriteit aan toegekend, in het andere wordt nagegaan of het eindtijdstip het toelaat op tijd thuis te zijn voor het avondeten, en in de communicatie staan plaats en tijd van samenkomst centraal. De systemen zijn in de synchronisatie van hun operaties derhalve relatief autonoom ten opzichte van elkaar, maar ook op elkaars 'medewerking' (structuuraanpassing) aangewezen. Wat dit betekent voor een begrip van de temporele organisatie van het dagelijks leven werken we hieronder uit.

3.4.2 De temporele organisatie van het dagelijks leven

In de bespreking tot dusver hebben we een vrij onalledaags gebruik van het begrip tijd gehanteerd. Zijdelings hebben we een enkele keer gerefereerd aan de tijd van klok en kalender die de meesten met het woord 'tijd' zullen associëren. Wellicht is de vraag opgekomen wat de theoretische uitweidingen over sociale tijd nu eigenlijk met 'de' tijd van het leven van alledag te maken hebben. Het antwoord luidt dat we - door op handelings- en systeemtheoretische wijze naar de sociale werkelijkheid te kijken - geprobeerd hebben de verhouding tussen sociaal handelen en tijd te duiden. Daarmee hebben we willen aangeven dat de relatie tussen beide verschijnselen gecompliceerder is dan ze op het eerste gezicht lijkt. Sociaal handelen speelt zich niet eenvoudigweg 'in de tijd' af, maar constitueert tijd. Net zo min als het in de natuurwetenschap sinds Einstein zin heeft te vragen naar 'de' tijd zonder het referentiekader van de observator te vermelden, heeft het in de sociale wetenschap zin tijd los te zien van de referentiekaders van de observatoren in de sociale werkelijkheid. We hebben tijd geplaatst in een context van begrippen als zin, communicatie/handelen, bewustzijn, en de onderlinge relaties tussen de begrippen uitgewerkt. Als resultaat van de analyse kunnen we vasthouden dat tijd in zinsystemen ontstaat in de differentie-ervaring die in het zinsmatig opereren van psychische systemen (gedachtencontexten) en sociale systemen (communicatiecontexten) optreedt wanneer een nieuwe gebeurtenis (gedachte, communicatie) op de vorige aansluit. Het eigenaardige van zin is dat het over zichzelf heen verwijst naar iets anders. Communicaties en gedachten verwijzen bijgevolg ook altijd naar andere communicaties en gedachten en krijgen in de context daarvan 'zin'. Eén van de operaties in psychische en sociale systemen is het observeren: het maken van een onderscheid en het aanwijzen van één zijde van de onderscheiding. Door te observeren met een temporele onderscheiding (ervoor/erna) wordt de tijd - die op operationeel niveau slechts ervaren wordt - toegankelijk voor zinvolle verwijzing in het communiceren en denken. Gegeneraliseerde tijdsymbolen maken het vervolgens mogelijk om de zin van tijd 'tijdvast te maken', om in verleden en toekomst naar andere communicaties en gedachten te verwijzen (oftewel de werkelijkheid te interpreteren met behulp van het onderscheid ervoor/erna en daarop voortbouwende onderscheidingen). Hier komen klok en kalender dan eindelijk om de hoek kijken, evenals de woorden 'volgorde', 'fase', 'procedure' en dergelijke, kortom: de 'gegeneraliseerde tijd' waarmee we zo vertrouwd zijn in het leven van alledag.

Uitgaande van deze visie op tijd in sociale en psychische systemen is het zaak een theoretische beschrijving te geven van de wijze waarop mensen in het dagelijks leven hun handelen in de tijd organiseren. De theorie van Luhmann geeft aanleiding de vorige zin te herformuleren in termen van sociale en psychische systemen, (zelf-)observatie en structurele koppeling. Laten we ons eerst bezighouden met mensen. De indruk zou gewekt kunnen zijn dat mensen in Luhmanns theorie helemaal niet voorkomen. Sociale en psychische systemen 'bestaan' immers uit communicaties en gedachten. De mens neemt in de theorie inderdaad een enigszins vreemde plaats in: hij bevindt zich in de omgeving van sociale systemen.⁴⁸ Aan

⁴⁸ Deze keuze is Luhmann in de loop der jaren op veel en heftige kritiek komen te staan, die hij in vele artikelen heeft gepareerd. De artikelen zijn in 1995 gebundeld en beslaan tezamen maar liefst 275 pagina's (Luhmann, 1995c). Zie ook de bijdragen van andere auteurs in Fuchs en Göbel (1994).

communicatie neemt hij slechts deel door de eigencomplexiteit van zijn bewustzijn aan de communicatie aan te bieden en met zijn bewustzijnsoperaties de communicatie te irriteren. Dat wil niet zeggen dat de mens als minder belangrijk wordt gezien dan in eerdere theorieën, waarin hij - het ondeelbare basiselement: *individu* - als deel van de samenleving werd opgevat. Ook voor Luhmanns sociale systemen zijn mensen uiteraard onontbeerlijk. Door mensen in de omgeving van sociale systemen te plaatsen, wordt echter de mogelijkheid gewonnen,

den Menschen als Teil der gesellschaftlichen Umwelt zugleich komplexer und ungebundener zu begreifen, als dies möglich wäre, wenn er als Teil der Gesellschaft aufgefaßt werden müßte; denn Umwelt ist im Vergleich zum System eben derjenige Bereich der Unterscheidung, der höhere Komplexität und geringeres Geordnetsein aufweist. Dem Menschen werden so höhere Freiheiten im Verhältnis zu *seiner* [sociale] Umwelt konzederiert, insbesondere Freiheiten zu unvernünftigem und unmoralischem Verhalten (Luhmann, 1984, p. 289; tekst tussen [] toegevoegd).

Het gaat er in de systeemtheorie dus allerm minst om, de mens te negeren of hem als minder dan hij ‘werkelijk’ is te beschouwen (maar wat ‘is’ hij werkelijk?). Het gaat er wel om, menselijke uitspraken over subjectiviteit, motieven, behoeften e.d. als sociale beschrijvingen te observeren - en ze dus niet als axioma’s te gebruiken voor het bouwen van een theorie over het sociale handelen.

Zo worden menselijke handelingen door Luhmann evenmin gezien als de elementen die sociale systemen constitueren. In plaats daarvan beschouwt hij, zoals we hebben beschreven, communicaties als de constituerende elementen. *‘Handelingen’ of ‘activiteiten’ - zoals ‘mediagebruik’ - worden gezien als sociale beschrijvingen die in communicaties en/of gedachten worden toegekend aan (onder andere) personen.* Met het begrip ‘persoon’ worden psychische systemen aangeduid, die door psychische of door sociale systemen worden geobserveerd (waarbij ook zelfobservatie is inbegrepen; Luhmann, 1984, p. 155). Personen zijn eveneens sociale beschrijvingen van mensen die in de communicatie worden gebruikt. Sociale systemen schrijven aan psychische systemen (en andere sociale systemen) communicatief bepaalde kenmerken, gedragswijzen etc. toe en - belangrijker - sluiten andere kenmerken etc. uit om het aantal mogelijkheden te reduceren en daardoor uit de situatie van dubbele contingentie te geraken (vgl. Luhmann, 1991, p. 171). *Personen fungeren daarmee als adressaten voor communicatie;* aan personen worden gedragsverwachtingen vastgemaakt, door zichzelf en door anderen. In verschillende milieus (sociale omgevingen) kunnen verschillende gedragsverwachtingen aan dezelfde persoon worden vastgemaakt, hetgeen de persoon complexer maakt (op het werk de rustige en gewetensvolle medewerker, achter het drumstel een podiumbeest). Sommige sociale systemen zijn sterker op personen aangewezen dan andere. In het volgende hoofdstuk zullen we zien dat met name huishoudens als sterk ‘gepersonaliseerde’ sociale systemen zijn op te vatten.

Mensen en handelingen krijgen in het theoretische schema daarmee een andere positie toegewezen dan in de handelingstheorie gebruikelijk is. *Zichzelf organiserende en reproduce-rende gedachten- en communicatiesystemen nemen de centrale positie in en niet menselijke handelingen.* Mensen en handelingen worden gezien als sociale beschrijvingen die door communicaties en gedachten worden voortgebracht en in stand gehouden. *Op analoge wijze moet*

ook de ‘temporele organisatie van het dagelijks leven’ als een sociale beschrijving worden opgevat, als een onderdeel van de zelfobservatie en zelfbeschrijving van sociale en psychische systemen. Meer specifiek gaat het om systeemstructuren en structurele koppelingen tussen systemen. Middels structurele koppelingen houden systemen contact met een zeer beperkt deel van hun omgeving, door intern hun structuren aan te passen aan systemen in die omgeving. In de systeem-systeem-betrekkingen speelt de tijd een centrale rol: de interne structuur aanpassing neemt tijdsoverwegingen in acht bij de afstemming van de eigen operaties op die van het andere systeem. Een voorbeeld betreft de verhouding tussen huishoudens met schoolgaande kinderen en scholen. Zowel het huishouden als de school kunnen we opvatten als een sociaal systeem. Huishoudens stellen hun structuren o.a. in op die van de school, en de school op die van de huishoudens. Tijdsymbolen zoals die van de kloktijd maken het mogelijk de operaties wederzijds te synchroniseren. In huishoudens wordt op een dusdanige tijd ontbeten dat de kinderen op tijd op school kunnen zijn. De school gaat open op een dusdanig tijdstip, dat huishoudens met twee werkende ouders hun kinderen daar kunnen onderbrengen en de ouders op tijd op hun werk kunnen zijn. Eventueel zorgt ze voor buitenschoolse opvang ‘tussen de middag’ en na afloop van de schooldag, indien de ouders pas na vijf uur de kinderen kunnen komen ophalen.

Huishoudens zijn daarnaast structureel aan andere sociale systemen gekoppeld: de organisaties waarin de ouders werken, het openbaar vervoer, de economische infrastructuur (winkels e.d.), maar ook andere huishoudens (het gastoudergezin van de baby). *Tijdsymbolen maken het mogelijk deze koppelingen in een volgorde onder te brengen, die zich na verloop van tijd al dan niet tot een vast patroon verdicht. De systeemstructuur bevat niet slechts verwachtingen ten aanzien van enkele elementen, maar ook van een reeks onderling temporeel gerelateerde elementen: processen.* Processen zijn in Luhmanns begrippenkader een “Selektivitätsverstärkung besonderer Art: eine Selektivitätsverstärkung, die Zeit in Anspruch nimmt” (1984, p. 482). Verwachtingsstructuren kunnen ook betrekking hebben op deze processen,

zeitlich geordnete Handlungen, deren Vorher/nachher-Differenz konstitutiv für das Erwartete ist. So kommen relativ stabile Prozesse zustande, die als *Muster* erwartet werden können und so zur *Struktur* werden. Solche *Routinen ...* und *Ablauftypen ...* bilden einen speziellen Fall der *Temporalisierung von Komplexität*. Wenn unter Komplexität die Nicht-Verknüpfbarkeit aller möglichen Elemente miteinander verstanden wird und wenn Temporalisierung von Komplexität die selektive Verknüpfung von Ereignissen, etwa Handlungen, im Nacheinander meint .. , dienen Ablauftypen dazu, komplexe Handlungszusammenhänge genau zu definieren, zu organisieren und zu kontrollieren. (...) Solche typischen Prozesse machen Handlungsabläufe erwartbar und tragen damit - im Sinne der Temporalisierung von Komplexität - der Tatsache Rechnung, daß es mit zunehmender Komplexität sozialer Zusammenhänge immer unwahrscheinlicher wird, daß alles gleichzeitig oder zumindest von selbst in der richtigen Reihenfolge geschieht (Nassehi, 1993, pp. 216-217).⁴⁹

⁴⁹ Bij de termen ‘Routinen’ en ‘Ablauftypen’ verwijst Nassehi hier overigens naar het werk van Schütz (1974) en Schütz & Luckmann (1979). Routines worden door Schütz uitsluitend in psychische termen gethematiseerd (als ‘Routinewissen’ in de individuele kennisvoorraad). ‘Ablauftypen’ worden door hem wel in sociale termen gethematiseerd, nl. als objectieve zinscontext (zie Schütz, 1974, p. 262).

Nassehi noemt deze relatief stabiele processen, die als ordening van gebeurtenissen verwacht worden, in aansluiting op Luhmann (1990a, p. 415) *processtructuren*. We beschouwen deze processtructuren als een speciaal geval van de systeemstructuren die we eerder als (reflexieve) verwachtingsstructuren hebben beschreven. *De temporele ordening van het dagelijks leven kunnen we nu in termen van verwachtings-, en meer specifiek, processtructuren beschrijven*. Psychische systemen zijn elk aan een aantal sociale systemen gekoppeld: het huishouden, de school, het werk, etc. Ter reductie van de interne (psychische) complexiteit verdichten de verwachtingsstructuren ten aanzien van gebeurtenissen in sociale systemen zich tot processtructuren: verwachtingen ten aanzien van het typische verloop van bepaalde tijdsspannen (ochtend, werk- of schooldag, week, weekend, vakantieperiode, jaar, ...). Het zijn deze processtructuren die het dagverloop een ‘alledaags’ karakter geven in de zin van Schütz en Luckmann (1979): vanzelfsprekend en onproblematisch. Andersom zijn ook *sociale systemen aan een aantal psychische systemen gekoppeld*, en kunnen zij ook *aan sociale systemen gekoppeld* zijn. Te denken valt aan een afdeling als subsysteem binnen een bedrijf dat uit meerdere afdelingen bestaat. De afdelingscommunicatie is gekoppeld aan de psychische systemen van de werknemers van die afdeling, en tevens aan de andere afdelingen en het bedrijf als geheel. De afdeling bevindt zich in de interne omgeving van het bedrijf en grenst zich hiervan af doordat ze binnen het bedrijf een eigen verantwoordelijkheid draagt. Daarnaast observeert ze andere afdelingen als systemen-in-de-interne-omgeving. En ze observeert het bedrijf als systeem-in-een-externe-omgeving. Deze gecompliceerde systeem-omgeving-relaties vragen om een temporele coördinatie van sociale en psychische gebeurtenissen. Zo is er elke eerste woensdag van de maand ‘s middags om 14 uur een afdelingsvergadering voorafgaand aan de vergadering van het afdelingshoofd met de andere afdelingshoofden om 15 uur 30. De werknemers van de afdeling worden geacht hun inbreng in de afdelingsvergadering vóór de betreffende woensdagochtend 10 uur bij het afdelingshoofd te hebben ingediend. Het is van belang in te zien dat er *in de verschillende systemen potentieel verschillende operatie- en observatietijden gelden en dat ook de bijbehorende verwachtingsstructuren (inclusief processtructuren)*⁵⁰ *kunnen differeren*. Door middel van structurele koppelingen compenseren systemen deze onzekerheid en ontwikkelen ze processtructuren die het leven een alledaags karakter verlenen. Dat laat onverlet dat systeemstructuren alleen het interne opereren kunnen aanpassen aan gebeurtenissen in de omgeving en deze gebeurtenissen op geen enkele wijze kunnen beheersen. Om het voorbeeld weer op te pakken: de afdeling heeft andere verwachtingsstructuren dan het bedrijf én dan haar werknemers. Voor de afdeling kan de vergadering een mijlpaal blijken te zijn in de middellange strategie van het bedrijf, voor de werknemer die erbij aanwezig is, is het een plezierige onderbreking van een lange dag achter het beeldscherm. Het consult bij de dokter kan voor de patiënt een lange weg van behandeling en revalidatie inluiden, terwijl het voor de dokter het laatste consult van de dag en het begin van een vrije avond betekent. *Gebeurtenissen als de vergadering en het consult komen in meerdere verwachtingsstructuren voor, maar worden daar ondergebracht in potentieel verschillende zinscontexten*, wat betekent dat de horizonten in de drie zindimensies (zakelijk, temporeel, sociaal) in de afzonderlijke systeemperspectieven sterk uiteenlopen.

⁵⁰ We beschouwen ‘processtructuren’ als een speciale vorm van ‘verwachtingsstructuren’. Waar in het vervolg van de studie ‘verwachtingsstructuren’ staat, worden steeds ook de ‘processtructuren’ aangeduid.

Temporele organisatie is, gezien de uiteenlopende systeemperspectieven en verwachtingsstructuren, door geen van de systemen van bovenaf aan de andere systemen op te leggen. Het komt tot stand doordat systemen hun structuren aan elkaar aanpassen - of het komt niet tot stand. Dat neemt niet weg dat een dag, wanneer er op wordt teruggeblikt, er als geordend geheel van activiteiten kan uitzien. In die zin heeft het *dagverloop een dubbele gedaante*. Het *ontstaat* in en door de operaties van sociale en psychische systemen, van moment tot moment, waarbij verwachtingen het verloop van de gebeurtenissen (communicaties, gedachten) proberen te controleren. Hoeveel onverwachts er ook gebeurt, achteraf kan het grillige verloop der dingen *zinsmatig als een 'dagverloop' gereconstrueerd worden*. Een achteraf toegekende symbolische verwijzing naar 'het dagverloop' moeten we derhalve onderscheiden van het ontstaan ervan in gebeurtenissen die elkaar van moment tot moment opvolgen. Beide aspecten van het dagverloop en met name het verschil ertussen zijn in theoretisch opzicht van belang.

Onder 'temporele organisatie van het dagelijks leven' verstaan we derhalve geen doorgeorganiseerd geheel van activiteiten. In zekere zin hebben we het zelfs over het tegenovergestelde: een door geen van de betrokken systemen te beheersen geheel aan interne structuur-aanpassingen dat potentieel van moment tot moment voortschrijdt en verandert. Het hier in abstracto geschetste kader voor de temporele organisatie van het dagelijks leven werken we in het volgende hoofdstuk uit voor het bijzondere geval van huishoudens. Hier zullen huishoudens worden beschreven als een speciale vorm van sociale systemen die structureel gekoppeld zijn aan de psychische systemen van de huisgenoten en aan de maatschappij als omvattend sociaal systeem. Verder bevinden huishoudens zich in een omgeving waarin zich een veelheid aan sociale systemen bevindt. De temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens wordt dan ook beschreven als een tijdcoördinatieprobleem tussen huishoudens en hun psychische omgeving enerzijds, en hun sociale omgeving anderzijds. Speciale aandacht gaat daarbij natuurlijk uit naar de structurele koppeling tussen huishoudens en de sociale systemen die we als massamedia aanduiden. Kernvraag daarbij is: *in hoeverre laten huishoudens en systemen in hun omgeving (w.o. de massamedia) zich in hun temporele organisatie door elkaar irriteren?*

3.4.3 Consequenties voor de handelingstheoretische benadering

Ter afsluiting van dit hoofdstuk keren we nog even terug naar het vorige. Uitgaande van de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek hebben we aansluiting gezocht bij systeemtheoretische concepten. We deden dit uit pragmatische overwegingen: bij het toepassen van de handelingstheoretische benadering op het onderzoeksprobleem werden we geconfronteerd met enkele conceptuele problemen en lacunes. Gebruikmakend van het werk van Luhmann en Nassehi konden we hieraan tegemoet komen. Hoewel handelings- en systeemtheorie zeker gemeenschappelijke wortels hebben (o.m. in het werk van Weber en Husserl), betekent het ook dat uitgangspunten van de handelingstheorie zijn verlaten ten faveure van systeemtheoretische alternatieven. In de tekst van het hoofdstuk zijn we bij relevante concepten reeds ingegaan op de vraag wat de systeemtheoretische invulling toevoegt aan de handelingstheoretische. We sommen hier de belangrijkste concepten nog eens

op, waarna we schetsen wat de keuzes - hier ten aanzien van een specifiek onderzoeksprobleem - in meer algemene zin kunnen inhouden voor een handelingstheoretische visie op communicatieprocessen.

Sociale en psychische systemen. In aansluiting op Luhmanns theorie hebben we een onderscheid gemaakt tussen twee soorten autopoietische zinsystemen: sociale en psychische systemen. Sociale systemen zijn opgebouwd uit naar elkaar verwijzende communicaties, psychische systemen uit naar elkaar verwijzende gedachten. Beide systemen zijn op operatief niveau autonoom én op structureel niveau aan elkaar gekoppeld. In vergelijking met de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek betekent dit een uitbreiding in de richting van autonoom opererende sociale systemen. We tekenen wel aan dat Luhmann zich - met name wat zijn theorie van sociale tijd betreft - deels baseert op het werk van Mead (1967), waarop ook de handelingstheoretische benadering zich baseert. We komen in het onderstaande op dit punt terug.

'Handeling' en 'intentie' als (zelf-)observaties. In het voorgaande hebben we met Luhmann gesteld dat 'handelingen' hun eenheid vinden in psychische en sociale (dus bewustzijnsmatige en communicatieve) *observaties*. Het is dan ook consequent om ze als zodanig te conceptualiseren. Handelingen zijn derhalve op te vatten als *psychische respectievelijk sociale observaties van het gedrag door het systeem zelf of door systemen in zijn omgeving*. Als we het in het vervolg in algemene zin over 'handelingen' hebben, wordt steeds dit bedoeld. Een onderscheid tussen 'het handelen zelf' en 'de zingeving aan het handelen', zoals dat in de handelingstheorie wordt gemaakt, is daarmee niet meer van toepassing. Natuurlijk willen we hiermee niet ontkennen dat mensen 'werkelijk' hun lichaam in beweging zetten wanneer ze een fietstocht gaan maken, of dat hun ogen 'werkelijk' de letters op het papier volgen. Het gaat ons erom te benadrukken dat fysieke en mentale processen *als zodanig* geen ingang vinden in gedachten en communicaties (vgl. § 3.3.3 onder 'Operatie en observatie'). Psychische en sociale systemen kunnen weliswaar alles thematiseren, maar alles slechts in de vorm van zin. Hun observaties zijn daarmee het cruciale element: die vinden ingang in de recursieve netwerken van gedachten en communicaties. Het is hier niet de plaats om de precieze afstand tot - daarbij onderling verschillende - handelingstheoretische concepten van 'handelingen' te bepalen. In § 4.4.3, waarin we het concept 'mediagebruik' in de geschetste zin invulling geven, zullen we aan de hand van een citaat van Schütz aangeven dat we o.i. niet ver van zijn fenomenologische handelingsbegrip af staan.

Verwachtings- en processtructuren. Op operatief niveau zijn psychische en sociale systemen instabiel: ze zijn voortdurend bezig met het aansluiten van zelfgeproduceerde elementen op elementen. Op structureel niveau dienen zij deze instabiliteit te compenseren. Dit gebeurt door structuurvorming in de vorm van (reflexieve) verwachtingen. Verwachtingen (of: verwachtingsstructuren) maken het waarschijnlijk dat bepaalde elementen op de huidige zullen aansluiten en maken tegelijkertijd een groot aantal andere mogelijkheden onwaarschijnlijk. Voorzover verwachtingen betrekking hebben op een reeks van elementen in een bepaalde volgorde, spreken we over *processtructuren*. Er is hier, zoals ook Nassehi (1993, p. 216) aangeeft, een

duidelijke parallel te trekken met Schütz' concepten *Routinen* en *Ablauftypen*. Verwachtings- en processtructuren verlenen het dagelijks leven min of meer een 'alledaags' karakter. De operationele constitutie van sociale en psychische systemen, in combinatie met de complexe relaties tussen sociale systemen onderling, tussen psychische systemen onderling, en tussen sociale en psychische systemen, maken het in vergelijking met Schütz' theorie echter minder aannemelijk dat routines het 'alledaagse handelen' ook echt probleemloos kunnen maken. Zie hiervoor het volgende punt.

Het 'dagverloop' en de temporele organisatie van het dagelijks leven. Sociale en psychische systemen worden opgevat als autonome, zelforganiserende systemen. Dat houdt onder meer in dat deze systemen te allen tijde voor elkaar omgeving blijven en geen deel kunnen hebben aan elkaars operaties. Daardoor kan er geen sprake zijn van causale beïnvloeding van het ene systeem door het andere. Via structurele koppelingen kunnen systemen zich wel - op structureel niveau - instellen op als relevant beschouwde systemen in hun omgeving (Mead: *significant others*). De temporele organisatie van het dagelijks leven is het resultaat van die wederzijdse structuuradaptaties van sociale en psychische systemen. Het onderscheid tussen tijd op het operationele en het structuurniveau (of: observatieniveau) verleent een dubbele gedaante aan het 'dagverloop'. Dit dagverloop ontstaat in en door de operaties van sociale en psychische systemen, waarbij verwachtingen het aansluiten van volgende elementen op de huidige trachten te reguleren. Na afloop echter kan er op een dagverloop teruggeblikt worden, dat wil zeggen: het kan door systemen worden geobserveerd. Een symbolische verwijzing naar 'het dagverloop' is derhalve begripsmatig te onderscheiden van het ontstaan ervan in gebeurtenissen die elkaar van moment tot moment opvolgen.

Hiermee besluiten we de opsomming van de in dit hoofdstuk gemaakte conceptuele invullingen. In het volgende hoofdstuk wordt er nader betekenis aan gegeven richting het onderzoeksvraagstuk. In algemene zin willen we nog enkele implicaties schetsen van onze systeemtheoretische aanvullingen op de handelingstheoretische benadering. Een belangrijke uitbreiding en modificatie schuilt ten eerste in het systeemtheoretische *zinbegrip*. In de kern handhaaft Luhmann de invulling die de fenomenoloog Husserl aan het begrip geeft (zie Luhmann, 1986b, 1996a). Waar Husserl en Schütz ervoor kiezen alleen het menselijk bewustzijn - om het systeemtheoretisch te formuleren - 'met zin te laten opereren', opteert Luhmann voor een andere mogelijkheid. In de fenomenologische handelingstheorie, waar veelal de zingeving van mensen aan de hun omringende werkelijkheid centraal staat, is het *het bewustzijn dat zin verleent en deze zinverlening middels communicatie voor anderen toegankelijk maakt*. We verwijzen naar het 'handelingstheoretisch gefundeerd referentiemodel voor communicatiewetenschappelijk onderzoek' (§ 2.2.2; figuur 2.1). In dit model wordt een schematische weergave van menselijke handelingsprocessen gegeven. Het model beschrijft hoe het externe handelen - waaronder 'media-exposure' en 'een gesprek voeren' vallen - totstandkomt op basis van bewustzijnsmatige ('interne') handelingen: het definiëren van de situatie waarin men zich bevindt, het maken van een probleemdiagnose, het totstandkomen van een handelingsmotief, het ontwerpen van handelingsalternatieven en het kiezen voor één ervan. Bij het zin verlenen aan het handelen beschrijft het model daarmee - gezien vanuit de systeemtheorie

- alleen het ‘binnenperspectief’ van het handelen (de bewustzijnsmatige zinverlening eraan), waarop overigens sociale processen - zie het model - wel hun invloed hebben. Het ‘buitenperspectief’, dat wil zeggen de zinverlening die anderen middels communicatie aan het gedrag van de actor geven, wordt wel gethematiseerd doch niet *als proces* in het model opgenomen. De *sociale relevantie van mogelijke differenties in perspectieven in concrete interactiesituaties* die in de parallelle situatiedefinities van op elkaar georiënteerde actoren ontstaan, krijgt zo niet de aandacht die ze o.i. verdient.

Het delen van betekenissen in de ‘intersubjectiviteit van de leefwereld’ (vgl. Schütz & Luckmann, 1979) is een afgeleide van de betekenisverlening door de afzonderlijke bewustzijnen der communicatiepartners. Luhmann kiest ervoor *zinverlening door bewustzijn én communicatie* te laten plaatsvinden, en beide als empirische eenheden te beschouwen die niet buiten hun eigen grenzen kunnen opereren. Zo kan het sociale als een eenheid, die zichzelf buiten de grenzen van het bewustzijn realiseert, beschouwd worden (Luhmann, 1986b, pp. 49-50). Zo gauw twee bewustzijnen met elkaar te maken krijgen, ontstaat er communicatie doordat geen van beide bewustzijnen deel kan hebben aan de operaties van het andere. Communicatie en bewustzijn, oftewel sociale en psychische systemen, zijn op elkaar aangewezen, maar blijven omgeving voor elkaar. Beide systemen opereren met zin en zijn daarin gelijkberechtigd. Communicatie is voor haar eigen voortgang (autopoïese) niet afhankelijk van ‘input’ uit het bewustzijn (maar wel van irritatie door het bewustzijn). De ‘bewustzijnen’ van interactiepartners zijn bijgevolg in deze optiek niet in staat te sturen wat er in de communicatie gebeurt (maar wel in staat die communicatie te ‘irriteren’).

Een consequentie van dit alles voor een handelingstheoretische visie op communicatie is dat het bewustzijn van de actor niet het primaat heeft op zinverlening aan het ‘eigen’ handelen. Zowel in bewustzijn als in communicatie wordt zin aan handelingen verleend. Constitutief voor de sociale zinverlening aan het handelen is communicatie. Zij is, zo stelt o.a. Schneider, de plaats waar

Handlungen aus unterschiedlichen Perspektiven kongruent identifiziert und so als *Synthesis von Selbst- und Fremdzuschreibungen* verfertigt werden können, unabhängig davon, ob die im Nachhinein zugeschriebenen Handlungen bei ihrer Ausführung von einem entsprechenden subjektiven Sinn geleitet waren oder nicht. (...) Die *Verschiebung des Problembezugs in den Bereich der Verantwortungszurechnung* führt .. zur Sprengung des intentionalen Handlungskonzeptes. (...) Wir [können] zwischen intentionalem Handeln als *Bewußtseinsleistung* und Handeln als *sozialem Zurechnungsbegriff* unterscheiden und gewinnen dadurch die Freiheit, die Leistungen beider Konzepte zu kombinieren (Schneider, 1994, p. 267).

De handelingstheoretische benadering, die in directe aansluiting op de theorie van Schütz is ontwikkeld (zie Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester, & Van Woerkum, 1989), is sterk op het intentionalistische handelingsconcept georiëtreerd. Zoals in § 2.2 is gedemonstreerd, wordt in het model het handelingsproces vanuit het bewustzijn van handelende individuen geanalyseerd. Als motor achter het handelingsproces staat in de theorie steeds een situatiedefinitie van de actor, die nagaat of en hoe hij/zij in de betreffende situatie kan handelen.⁵¹

⁵¹ Overigens besteden Schütz en Luckmann (1984, pp. 14ff) wel aandacht aan de differentie tussen intentioneel handelen versus de sociale toeschrijving van handelen. Zij analyseren de differentie echter alleen vanuit het

Volgt men Luhmanns these van de scheiding tussen bewustzijn en communicatie, dan vertelt de zinverlening door het bewustzijn maar één helft van het verhaal. Ook in communicatie wordt zin verleend aan het handelen, en dat op een wijze die door het individuele bewustzijn niet onder controle gehouden kan worden (in § 2.3 besproken aan de hand van Blumers concept ‘joint action’ en Parsons’ en Luhmanns ‘dubbele contingentie’). Het onderscheiden van psychische en sociale systemen, met elk hun eigen zinverlening aan het handelen en het gebruiken van het onderscheid tussen bewustzijnsmatige en communicatieve handelingstoeschrijving in het observeren van de sociale werkelijkheid, zien we als een waardevolle uitbreiding van de handelingstheoretische visie op communicatieprocessen. Met deze uitbreiding wordt het namelijk mogelijk om sociale eenheden als huishoudens, massamedia, de journalistiek en ook de samenleving als *zichzelf in communicatieprocessen realiserende, sociale zinsystemen* te conceptualiseren, die zichzelf en (systemen in) hun omgeving observeren. Sociale systemen komen in het ‘handelingstheoretisch gefundeerd referentiemodel voor communicatiewetenschappelijk onderzoek’ (figuur 2.1) wel voor, namelijk in de blokken ‘maatschappelijke context’ en ‘individuele en sociale kenmerken’, maar worden slechts beschreven als entiteiten die randvoorwaarden zijn voor, en veranderen onder invloed van, menselijke handelingsprocessen (in termen van Berger en Luckmann: socialisatie en objectivatie, zie § 2.3; vgl. Bosman et al., 1989, pp. 66-69, pp. 127-128). Deze sociale systemen zijn in het model alleen toegankelijk via de zingeving in het bewustzijn door het handelende individu. Dat het bewustzijn in communicatie wordt geconfronteerd met situatiedefinities die niet de zijne zijn en dat communicatie bovendien een dynamiek heeft die boven de bewustzijnsoperaties van de deelnemers uitstijgt, wordt in het model niet gethematiseerd. Bij sommige onderzoeksproblemen (bijv. hoe komt een individuele vraag naar voorlichting tot stand?; Bosman et al., 1989; Nelissen, 1991) zal de voorgestelde uitbreiding met systeemtheoretische noties wellicht weinig extra inzicht in de problematiek opleveren. Bij andere onderzoeksproblemen, zoals het hier centraal staande, kan het echter van groot nut zijn. De communicatiewetenschappelijke handelingstheorie krijgt zo meer oog voor de *sociale complexiteit*⁵² van de wereld die het individu omgeeft, en meer specifiek voor de *differenties in zingeving* tussen sociale systemen onderling, alsmede tussen sociale en psychische systemen.

Het zou te ver voeren hier dieper op de consequenties van de voorgestelde wijzigingen en aanvullingen in te gaan. Deze verdienen een uitgebreidere behandeling dan in de context van deze studie mogelijk en wenselijk is. Niettemin zal de differentie tussen sociale en psychische systemen (met elk hun eigen temporaliteiten) in de komende hoofdstukken worden

bewustzijn van het handelende individu dat zich met sociale toeschrijvingen geconfronteerd ziet. Zij confronteren het *feitelijke* handelen (bewustzijn) met het *afgeleide* handelen zoals het door anderen (die geen toegang hebben tot het betreffende bewustzijn en dus niet kunnen weten of het feitelijk handelen was) wordt ervaren. Het bewustzijn van de handelende is het geprivilegieerde standpunt van waaruit kan worden beoordeeld of er van feitelijk handelen sprake was. De differentie tussen het psychische en het sociale handelingsconcept wordt door hen derhalve als een theoretisch probleem behandeld en niet geanalyseerd als een empirisch verschijnsel dat een belangrijke rol speelt in de constitutie van de sociale werkelijkheid (vgl. Schneider, 1994, pp. 45-46).

⁵² Kenmerkend voor met name de fenomenologische handelingstheorie is dat het ontstaan van typen en routines wordt verklaard vanuit de noodzaak tot het *reduceren van psychische, en niet van sociale complexiteit*: “Habitualization carries with it the important psychological gain that choices are narrowed. (...) This frees the individual from the burden of “all those decisions,” providing a psychological relief that has its basis in man’s undirected instinctual structure” (Berger & Luckmann, 1966, pp. 50-51).

HOOFDSTUK 3

toegepast op het onderzoeksprobleem. In de toepassing op een concrete ‘case’ zullen de contouren van algemene consequenties voor de communicatiewetenschappelijke handelings-theorie zeker doorschemeren. In het afsluitende hoofdstuk 7 zullen we hierop in evaluatieve zin terugkomen.

4 Mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens in theoretisch perspectief

In de voorgaande hoofdstukken hebben we de basis gelegd voor een theoretisch kader voor de bestudering van huishoudens als sociale systemen. In hoofdstuk 2 werd uiteengezet dat huishoudens begrepen kunnen worden als zelfreferentiële systemen met een eigen temporaliteit. Deze temporaliteit kunnen we niet zonder meer theoretisch beschrijven wanneer we haar uitsluitend analyseren vanuit het perspectief van handelende individuen. We kozen er daarom voor, met behulp van systeemtheorie het handelingstheoretisch begrippenkader zodanig uit te breiden, dat we het huishouden als een sociale eenheid kunnen begrijpen die zich in een (sociale) omgeving bevindt en er relaties mee onderhoudt - relaties waarin tijd een belangrijke rol speelt. In hoofdstuk 3 zijn we, uitgaande van handelingstheoretische perspectieven op psychische tijd en sociale tijd, gekomen tot een theoretisch kader waarin sociale en psychische systemen in samenhang worden beschreven. Sociale en psychische systemen ontwikkelen verwachtingsstructuren die zich tot processtructuren kunnen verdichten. Zulke verwachtings- en processtructuren zorgen voor de temporele ordening van het dagelijks leven en maken het handelen in situaties grotendeels (in theoretische zin) probleemloos. Dit wil echter niet zeggen dat alles wat er gebeurt probleemloos is. Zo is het mogelijk dat een gebeurtenis (bijv. een handeling) in meerdere systemen vanuit verschillende verwachtingen wordt geobserveerd. Dit kan vervolgens aanleiding zijn voor het bijstellen van deze verwachtingen, maar op voorhand ligt niet vast in welk(e) syste(m)en dat zal gebeuren. Ook ligt het voor de hand dat niet alle gebeurtenissen verwacht (kunnen) worden, omdat verwachtingsstructuren slechts betrekking hebben op een deel (de 'belangrijkste') van de gebeurtenissen. We hanteren daarmee een relatief 'los' begrip van structuren: deze moeten star genoeg zijn om het systeem operatief te kunnen laten voortbestaan én flexibel genoeg zijn om het systeem op onverwachte gebeurtenissen te kunnen laten reageren. Bovendien moet het systeem openstaan voor wijzigingen in de eigen structurering wanneer dat het functioneren in relatie tot systemen in de omgeving verbetert. Sociale en psychische systemen, zo stelt de systeemtheorie, zijn systemen van dynamische stabiliteit in een turbulente omgeving, waarin zowel de dynamiek (elementen: operatief niveau) als de stabiliteit (structuren: observatieniveau) onontbeerlijk zijn voor het voortbestaan.

In dit hoofdstuk gaat het erom, deze nog rijkelijk abstracte gedachtengang toe te passen op het geval van huishoudens die zich in een sociale en psychische omgeving bevinden. In een eerste stap (§ 4.1) proberen we huishoudens als een specifieke soort van sociale systemen te beschrijven. Er moet immers aangegeven worden waarin huishoudens zich onderscheiden¹ van andere sociale systemen, waardoor het gerechtvaardigd is ze als een apart type

¹ De uitdrukking 'zich onderscheiden van' wordt hier, zie het vorige hoofdstuk (§ 3.3.3), letterlijk bedoeld: huishoudens onderscheiden zich in hun communicatieve opereren van hun omgeving.

te behandelen. In de literatuur zijn tot dusverre alleen *gezinnen* als sociale systemen beschreven. Na een weergave van deze beschrijving wordt beargumenteerd waarom we haar ook op *huishoudens* van toepassing kunnen verklaren. Een nadere beschouwing van de overeenkomsten en verschillen tussen ‘huishouden’ en ‘gezin’ levert de argumenten voor deze stap.

In een tweede stap beschrijven we de psychische en sociale omgeving van huishoudens (§ 4.2). Speciale aandacht gaat daarbij uit naar de relatie tussen het sociale systeem *huishoudens* en de psychische systemen van de *huisgenoten*. Verder gaan we in op de sociale omgeving van huishoudens: de samenleving als een geheel dat al het sociale (alle communicatie) omvat, en meer specifiek systemen in de ‘interne omgeving’ van de samenleving. In § 4.3 houden we ons meer specifiek bezig met de plaats van tijd in de omgevingsrelaties van huishoudens. Het theoretisch kader uit § 3.4 wordt daar toegepast op huishoudens en met voorbeelden verduidelijkt. De structurele koppelingen tussen huishoudens en systemen in hun psychische en sociale omgeving worden vanuit het tijdsaspect belicht. In afzonderlijke subparagrafen besteden we aandacht aan de rol van de kloktijd en aan datgene wat we in ons theoretisch perspectief onder ‘tijdsbesteding van individuen’ moeten verstaan.

In de voorlaatste paragraaf (§ 4.4) versmallen we het perspectief verder en richten ons op de verhouding tussen tijd en mediagebruik. De plaats die de media in het dagverloop van huisgenoten innemen, wordt beschreven vanuit de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens, vervolgens vanuit de temporele kenmerken van mediaboodschappen, waarna tot slot wordt ingegaan op het begripsmatige verband tussen ‘mediagebruik’ en ‘mediatijdsbesteding’. Dit alles is de opmaat tot de formulering van een hypothese (in § 4.5) voor het empirische onderzoek dat in de volgende hoofdstukken wordt gepresenteerd.

4.1 Het huishouden als sociaal systeem

In hoofdstuk 2 betoogden we dat het conceptualiseren van een zelfstandige eenheid ‘huishouden’ noodzakelijk is om het van zijn omgeving te kunnen afgrenzen en de verhouding met andere sociale systemen te kunnen beschrijven. In handelingstheoretisch perspectief worden huishoudens gezien als ‘conglomeraten’ van interacties tussen individuen (de eenheden van het systeem). De sociale eenheid ‘huishouden’ moet uiteengelegd worden in deze constituerende bestanddelen waarna deze op micro-niveau kunnen worden bestudeerd. We brachten hier tegenin dat de handelingstheorie voornamelijk het binnenperspectief van huishoudens belicht: de betekenisgeving van huisgenoten aan de sociale eenheid waarvan zij deel uitmaken. Het buitenperspectief - de betekenisverlening van andere sociale eenheden aan het huishouden - blijft onderbelicht. Bijgevolg wordt geen antwoord gegeven op de vraag hoe een collectief van interacties zich kan (en moet) *afgrenzen* van de sociale interacties in zijn omgeving. Want zonder een ‘buitengrens’ ten opzichte van de sociale omgeving heeft het geen zin te spreken over een geheel van interacties als zijnde een ‘huishouden’. Het is dan niet duidelijk welke interacties wel, en welke niet constitutief zijn voor de sociale eenheid.

De systeemtheorie van Luhmann bood een alternatief. Men kan huishoudens in abstracte zin zien als bestaande uit zinvol op elkaar betrekking hebbende *communicaties* die

aan de personen binnen het huishouden als *handelingen* worden toegeschreven. Als sequentie van communicaties gaat het systeem op observatieniveau een beschrijving van zichzelf hanteleren, waarmee het zich van zijn omgeving afgrenst. Dit concept van ‘huishouden’ maakt het wél mogelijk een huishouden in relatie tot zijn omgeving te observeren, wat voor een goed begrip van de temporele organisatie in huishoudens onontbeerlijk is.

Deze systeemtheoretische beschrijving van huishoudens impliceert vervolgens dat huishoudens op twee manieren kunnen worden beschreven: van binnenuit (zichzelf) en van buitenaf (vanuit hun omgeving; vgl. Tyrell, 1983b, p. 362; Diaz-Bone, 1997, p. 87). Het huishouden is een systeem dat zichzelf als systeem-in-een-omgeving observeert, waarbij het zowel een binnen- als een buitenomgeving kent. Bij dit (binnen)perspectief sluit de beschrijving die we zojuist hebben weergegeven aan. Kijken we nu van buitenaf, vanuit (het binnen)perspectief van) de maatschappelijke communicatie naar huishoudens, dan hebben we te maken met een *zelfbeschrijving door de samenleving van haar interne systeemdifferentiatie*. De samenleving beschrijft zich als bestaande uit een groot aantal subsystemen, waaronder huishoudens. Voor de samenleving zijn echter heel andere kenmerken van huishoudens relevant dan voor de huishoudens zelf. Waar huishoudelijke communicatie over het huishouden wellicht thema's als ‘financiële zekerheid’, ‘gezelligheid’ en ‘zorg voor elkaar’ aansnijdt, kan de maatschappelijke communicatie de diversiteit aan culturele waarden (bijvoorbeeld verschillen tussen huishoudens op christelijke en islamitische grondslag) als een maatschappelijk probleem thematiseren.² Vanuit het maatschappelijke perspectief op de eigen interne differentiatie gezien is het van belang eenheden te onderscheiden die adressaat van maatschappelijke communicatie kunnen zijn. De semantische verwantschap tussen adressaat en adres is niet toevallig: veelal worden mensen die op hetzelfde adres wonen als ‘huishouden’ benaderd, ongeacht of zij zichzelf als huishouden beschouwen.³

De twee omschrijvingen van ‘huishouden’ dienen niet als tegenstrijdig, maar als complementair te worden beschouwd. Ze werpen bovendien licht op het belangrijke theoretische verschil tussen eenpersoons- en meerpersoonshuishoudens. *Meerpersoonshuishoudens* kunnen *vanuit beide perspectieven* worden beschreven, in de huishoudelijke communicatie die zich als sociaal systeem afgrenst van haar omgeving, en in de maatschappelijke communicatie die haar interne differentiatie beschrijft.⁴ Voor *eenpersoonshuishoudens* geldt het voorgaande

² Soms leiden verschillen in de (zelf-)beschrijving van huishoudens tot conflicten, zoals in China, waar de overheid in de jaren '80 een extreem restrictief geboortebeperkingsbeleid doorvoerde (het ‘één kind per vrouw’-principe). Voor plattelandshuishoudens was het hebben van een groot aantal kinderen economische noodzaak, voor de samenleving betekende de bevolkingsaanwas op termijn een catastrofe. De overheid slaagde er tijdelijk in haar probleem in de huishoudelijke communicatie aan de orde te krijgen, hetgeen ertoe leidde dat veel paren besloten hun pasgeboren dochters (eufemistisch gezegd) ‘af te stoten’: als er één kind werd toegestaan, dan moest het een jongen zijn. Dit zou op termijn weer een ander probleem veroorzaken, namelijk op de huwelijksmarkt.

³ Te denken valt aan de controle op fraude met werkloosheidsuitkeringen, belastingbetaling e.d. Twee uitkerings-trekkers woonachtig op één adres kunnen bezoek van de controleur verwachten. Deze zal zijn aandacht niet richten op wat zij hem vertellen maar op de aanwezigheid van twee tandenborstels in één glas op de wastafel.

⁴ Overigens sluit maatschappelijke communicatie alle communicatie in, dus ook de huishoudsinterne. Dit volgt uit Luhmanns omschrijving van de samenleving als datgene wat al het sociale omvat en geen sociale omgeving kent (Luhmann, 1984, p. 555). In die zin is de tegenstelling huishoudsinterne - maatschappelijke communicatie geen tegenstelling maar een deel-geheel-relatie. Met beide termen drukken wij hier het binnen- of buitenperspectief in de betreffende communicatie uit.

niet. Daar sociale systemen uit communicaties bestaan, zijn er minimaal twee psychische systemen nodig wil zich een huishouden communicatief kunnen afgrenzen van zijn omgeving. Eenpersoonshuishoudens kennen geen huishoudsinterne communicatie tussen personen en daarmee geen autopoietische constitutie. Voor dit type bestaat slechts het buitenperspectief, dat door de persoon zelf en door de sociale omgeving communicatief aan de persoon wordt toegeschreven: ‘zij voert zelfstandig een huishouden’. Voor ons probleem van de temporele organisatie vormen eenpersoonshuishoudens een zowel theoretisch als empirisch interessant ‘contrast’ waartegen de meerpersoonshuishoudens (mét een autopoietische constitutie) kunnen worden afgezet.

Zover is het nog niet. Eerst moeten we een antwoord geven op de vraag, welke de specifieke kenmerken zijn van huishoudens die ervoor zorgen dat ze zich in de samenleving als zelfstandige eenheden afgrenzen van hun omgeving én dat ze van buitenaf als sociale eenheden worden beschreven. In de systeemtheoretische literatuur ontbreekt voornamelijk een beschrijving van de ‘ruime’ categorie huishoudens. Wel zijn er meerdere publicaties die de ‘engere’ categorie *gezinnen* als sociale systemen behandelen. Tot deze publicaties wendden we ons in eerste instantie (§ 4.1.1). Vervolgens geven we een aantal argumenten voor onze stelling dat deze systeemtheoretische beschrijving van ‘het gezin’ zonder aanpassingen kan worden toegepast op ‘het (meerpersoons-) huishouden’ (§ 4.1.2).

4.1.1 Gezin als sociaal systeem

Al ruim voor de overgang binnen de systeemtheorie naar het autopoietische-paradigma werden gezinnen als sociale systemen beschreven (zie bijv. Broderick & Smith, 1979; Kantor & Lehr, 1976; Parsons & Bales, 1964; Schumacher & Vollmer, 1982). In de publicaties van Luhmann echter kwam het gezin als sociaal systeem, voorzover kon worden nagegaan, tot omstreeks 1990 niet voor. Luhmann onderscheidde drie vormen van sociale systemen: interactie, organisatie en samenleving (bijv. 1984, p. 551, noot 1). Elk van deze systeemtypen heeft een eigen demarcatie criterium: bij *interacties* (*einfache Sozialsysteme*; vgl. Luhmann, 1972) vindt afgrenzing ten opzichte van de omgeving plaats door de *gelijktijdige aanwezigheid* van minimaal twee personen die elkaar als aanwezig observeren, bij *organisaties* gaat het om *lidmaatschap* in combinatie met bepaalde *gedragsverwachtingen*, terwijl de *samenleving het geheel van alle voor elkaar bereikbare handelingen* (*later: communicaties*) is (vgl. Tyrell, 1983a, p. 76). In deze trits van systeemtypen kon het gezin moeilijk worden ondergebracht. Neidhardt (1979) heeft de typologie verbreed met een vierde type: de *sociale groep*, een sociaal systeem “dessen Sinnzusammenhang durch unmittelbare und diffuse Mitgliederbeziehungen sowie durch relative Dauerhaftigkeit bestimmt ist” (p. 642; vgl. Tyrell, 1983a). Ten opzichte van de drie door Luhmann genoemde typen onderscheidt de sociale groep zich van de samenleving door de *directe lidmaatschapsbetrekkingen*, van de organisatie door de *diffusiteit van de lidmaatschapsbetrekkingen* en van de interactie door de *duurzaamheid* (Neidhardt, 1983, p. 14). Tyrell (vgl. 1982, 1983b) heeft deze omschrijving van sociale groep vervolgens gebruikt om gezinnen te analyseren en beschrijven. Hij onderscheidt drie typische kenmerken die het gezin tot een speciaal type groep maken:

1. *recruterings van de gezinsleden*, die uitsluitend via huwelijksluiting en geboorte plaatsvindt;⁵
2. het in biografisch opzicht *langdurige samenleven van de gezinsleden*, waarbij de leden op enig moment tot maar één enkel gezin behoren;
3. het bestaan van *speciale culturele verwachtingen* over liefde, nauwe menselijke bindingen, persoonlijke vervulling, kortweg: geluk (Tyrell, 1983b, pp. 363-364).

Wanneer we deze drie kenmerken confronteren met de algemene beschrijving van autopoietische sociale systemen die we in het vorige hoofdstuk hebben behandeld, dan valt onmiddellijk op dat Tyrells afbakening ons niet kan tevredenstellen. Sociale systemen grenzen zich operatief af van hun omgeving, zo hebben we gesteld, door middel van hun communicatieve observeren. Huwelijksluiting kunnen we als een vorm van communicatie beschouwen, geboorte echter niet. Geboortes kunnen bijgevolg niet voor de afgrenzing zorg dragen, tenzij erover gecommuniceerd wordt. Ook het langdurige samenleven van de gezinsleden verwijst niet direct naar communicatie. De ontbrekende aansluiting kan eenvoudig worden verklaard: Tyrell baseerde zich op het eerdere systeemtheoretische paradigma waarin het autopoietische denken nog niet was ingevoerd.

Pas vrij recent heeft Luhmann (1990d, 1990e) een beschrijving van het gezin als autopoietisch sociaal systeem gegeven, die wel compatibel is met onze eerdere uiteenzettingen. Het onderscheidende kenmerk van gezinnen ten opzichte van andere sociale systeemtypen is dat ze in hun opereren zeer sterk op *personen* zijn georiënteerd.⁶ En in het begrip ‘persoon’ komt de eigenaardige relatie tussen sociale en psychische systemen tot uitdrukking. We zagen al dat sociale systemen in hun communicatieve opereren communicaties als handelingen aan personen toeschrijven. Personen zijn als adressaten van communicaties te beschouwen, of in een meer formele zin *als psychische systemen die door psychische of sociale systemen worden geobserveerd* (Luhmann, 1984, p. 155). Het is van belang hier even stil te staan bij de relatie tussen het observerende en het geobserveerde systeem. Het *geobserveerde* systeem (de ‘persoon’ in de definitie) is een psychisch systeem dat zinsmatig opereert doordat het gedachten op gedachten aansluit. De gedachten kunnen zinsmatig betrekking hebben op zichzelf of op iets buiten zichzelf. Bovendien opereert het psychisch systeem zelfreferentieel, wat betekent dat het systeem operatief een onderscheid maakt tussen zichzelf en zijn omgeving, waarbij het zichzelf als systeem-in-een-omgeving observeert.⁷ Het *observerende* systeem in de definitie is hetzij een sociaal, hetzij een psychisch systeem dat eveneens zinsmatig en zelfreferentieel opereert - met communicaties resp. gedachten - en daarbij *het geobserveerde systeem (de*

⁵ Tyrell laat de juridische mogelijkheid van adoptie van kinderen onbeargumenteerd buiten beschouwing.

⁶ Luhmann (1990d, 1990e) sluit zich hiermee niet expliciet aan bij de uitbreiding door Neidhardt en Tyrell van zijn typologie interactie - organisatie - samenleving met een vierde type, de sociale groep. De vraag blijft open welke plaats hij voor het *Sozialsystem Familie* in de typologie gereserveerd heeft: hij besteedt er geen aandacht aan.

⁷ Luhmann noemt dit in navolging van de vormenlogica van George Spencer Brown (1972) een herinvoering van een onderscheid in het onderscheidene (re-entry), of in het geval van systemen het herinvoeren van de operatief geproduceerde systeem/omgeving-onderscheid (*Differenz*) als onderscheiding (*Unterscheidung*) in het systeem (Luhmann, 1990d, p. 200; vgl. 1996b). Het verschil tussen onderscheid en onderscheiding, tussen *Differenz* en *Unterscheidung*, is wezenlijk, omdat het twee systeemniveaus benoemt: het operationele niveau en het observatieniveau. Zie hiervoor Luhmann (1984, pp. 600ff.).

'persoon') als systeem-in-een-omgeving observeert. Wanneer we zeggen dat gezinnen sociale systemen zijn die sterk op personen zijn georiënteerd, betekent dit bijgevolg dat de gezinscommunicatie sterk op de (zelf-)observatie en -beschrijving van de psychische systemen van de 'gezinsleden' is gericht.

Daar komt echter nog iets bij. Het gezin mag dan sterk op personen zijn gericht, die als systeem-in-een-omgeving worden geobserveerd, maar hoe voltrekt het zijn eigen zelfreferentie? Hoe onderscheidt het zichzelf communicatief van zijn omgeving? Luhmanns antwoord luidt dat de *personen van de huisgenoten, c.q. hun doen en laten binnen en buiten het gezin* datgene zijn waaraan het gezin zichzelf van zijn omgeving onderscheidt:

das re-entry [wird] an Personen vollzogen .. Es beruht auf der Identität von Personen und führt dazu, daß *das externe und das interne* Verhalten bestimmter Personen *intern* relevant wird. Auch nicht-familienbezogenes Verhalten wird in der Familie der Person zugerechnet und bildet ein legitimes Thema der Kommunikation. (...) Person - das ist der Identifikationspunkt des Gesamtverhaltens eines Menschen innerhalb und außerhalb der Familie. Personen sind Konstrukte eines Beobachters, hier der Familie, die den Menschen auferlegt, ja ihnen als Eigenkonstruktion zugemutet werden (Luhmann, 1990d, p. 200).

Zowel het interne als het externe gedrag van gezinsleden wordt in de gezinscommunicatie aan bepaalde personen toegeschreven en daarmee voor het gezin relevant. *Welke personen dat zijn - het demarcatie criterium - wordt derhalve in de gezinscommunicatie bepaald.*⁸ Gezinnen hebben een sociale en een psychische omgeving. Zij grenzen zich enerzijds sociaal af door selectief het door andere sociale systemen veroorzaakte gedrag van de gezinsleden tot thema van communicatie te maken (voorbeeld: "Waarom ben je zo laat? We zitten al een uur met het eten op je te wachten." - "Sorry, de vergadering liep uit en het was zo belangrijk dat ik niet weg kon"). Anderzijds kan het puur lichamelijke en geestelijke handelen van de personen onderwerp van gezinscommunicatie worden. "Man schuldet Rechenschaft und genießt Teilnahme nicht nur für das, was man mit externen Zwängen entschuldigen kann, sondern gerade auch für alles, was nur als frei gewähltes Verhalten kommunizierbar ist" (Luhmann, 1990d, p. 201). Lichaam en ziel, leven en bewustzijn van de gezinsleden behoren eveneens tot de omgeving van het systeem, die slechts selectief relevant is. Niet alle lichamelijke en geestelijke gevoelens worden onderwerp van gezinscommunicatie, zodat zinsmatige afgrenzing van de psychische omgeving plaatsvindt (voorbeeld: "Wat is er met je? Je kijkt zo sip." - "Ach laat maar, het is niet belangrijk. Maak je geen zorgen" - "Nou ja, als je erover wilt praten, dan weet je me te vinden, oké?").

De oriëntatie op personen zorgt er anderzijds voor dat juist doordat gezinsleden elkaar zo goed menen te kennen, bepaalde onderwerpen van communicatieve behandeling worden uitgesloten, een taboe worden. Ze toch ter sprake brengen zou betekenen dat voor iedereen duidelijk wordt dat men elkaar toch niet zo goed kent als men dacht (Luhmann, 1990d, p. 204). In de zelfbeschrijving wordt wellicht beweerd dat alles in het gezin bespreekbaar is,

⁸ Dit is een argument voor onze eerdere keuze, de systeemtheoretische beschrijving van gezinnen ook huishoudens te laten omvatten die niet of slechts gedeeltelijk op basis van huwelijk en bloedverwantschap zijn gebaseerd (zie ook verder, § 4.1.2).

maar een buitenstaander (bijv. een gezinstherapeut) komt tot de conclusie dat lang niet alles boven tafel komt.⁹

Doordat gezinscommunicatie zo sterk op personen is gericht, is het sociale systeem gezin zeer gevoelig voor veranderingen van het ‘gezinspersoneel’. Geboorte, dood, echtscheiding, kinderen die ‘het ouderlijk nest verlaten’, het zijn gebeurtenissen die het gezin *als systeem, namelijk als netwerk van naar elkaar verwijzende communicaties*, veranderen (Luhmann, 1990d, p. 213). Daardoor is het systeem op zelforganisatie in de actuele communicatie aangewezen. In deze gezinscommunicatie komen (zie § 3.3.1) *reflexieve verwachtingsstructuren* tot stand. Deelnemers sturen hun bijdragen aan de communicatie via observatie van de andere deelnemers. Ze observeren daarmee ook hun eigen en elkaars observaties. “Das System organisiert sich also auf der Ebene der Beobachtung von Beobachtungen, auf der Ebene der Beobachtung zweiter Ordnung. Die Teilnehmer sehen, was die anderen sehen; sie sehen aber auch, was die anderen nicht sehen, und gegebenenfalls: warum nicht. Und wie im Wirtschaftssystem die Preise die Möglichkeit geben, zu beobachten, wie andere den Markt beobachten, so ist es hier das Reden - und das Schweigen” (p. 214). Op het niveau van de observatie van observaties ontstaan wederzijdse verwachtingen over het eigen en andermans gedrag, omdat eenieder de anderen observeert én zich geobserveerd weet. Deze verwachtingen liggen echter niet als een normatieve deken over alles wat er in de ‘dynamische stabiliteit’ van het gezin gebeurt. Verwachtingen worden voortdurend geactualiseerd, al dan niet bevestigd en verdwijnen weer, en de plaats waar dit gebeurt is het actuele ‘nu’:

Laufend werden Erwartungen gebildet und wieder zurückgenommen, mit denen man beobachtet, was geschieht. Ob Erwartungen befolgt oder offen oder stillschweigend durchkreuzt werden, entscheidet sich von Moment zu Moment. Kontinuität und Diskontinuität sind erforderlich, und das eine zum Erkennen des anderen. Ob wichtige Erwartungsstrukturen geändert, abgewöhnt, vergessen werden können, hängt weitgehend von der rekursiven Vernetzung der Situationen ab, in denen dies geschieht. Familien sind nicht Trivialmaschinen, sondern selbstreferentielle Maschinen, die ihre Operationen mitbestimmen durch die Erwartungen, die gerade im Moment vorher aktualisiert worden sind. Nur der Beobachter wird ein strukturdeterminiertes System erkennen¹⁰ (Luhmann, 1990d, p. 215).

In het netwerk van observaties van observaties in gezinnen wordt verder buitengewoon veel gedrag communicatie (vgl ook Luhmann, 1984, pp. 560ff). Door zich op de slaapkamer af te zonderen deelt men mee dat men boos is en niet bereid is te praten. Volgens Luhmann betekent dit een waarborg voor het handhaven van systeemgrenzen: veel van het gedrag dat in gezinnen communicatie wordt, laat zich naar buiten - de sociale omgeving - toe moeilijk communiceren. Buiten het netwerk van de huishoudelijke communicatie is het vrij betekenis-

⁹ Het gezin kan dit uiteraard ook zelf observeren, maar daartoe moet het zwijgen over dit thema worden doorbroken. De zelfbeschrijving als ‘gezin waarin alles bespreekbaar is’ heeft juist als functie het thema niet ter sprake te brengen: wordt het toch ter sprake gebracht, dan richt de communicatie zich daarna op de zelfbeschrijving, die daarmee als bliksemafleider fungeert.

¹⁰ Deze laatste zin in het citaat wil duidelijk maken dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen de structuren die het systeem in zijn steeds actuele opereren hanteert, en structuren die een observator (het systeem zelf of een ander systeem in zijn omgeving) aan het systeem toeschrijft.

loos. Dat maakt het buitengewoon moeilijk van buitenaf te observeren hoe het gezinsklimaat er intern uitziet (Luhmann, 1990d, pp. 215-216).

De hier opnieuw aangesproken onderscheiding tussen psychische en sociale omgeving van gezinnen is, zo kunnen we op grond van hoofdstuk 3 reeds vermoeden, van cruciaal belang in de beschrijving van tijdcoördinatie in gezinnen (huishoudens). *Het betekent namelijk dat in de gezinscommunicatie de verhouding tot beide omgevingen in de tijd moet worden afgestemd.* De uitwerking van deze gevolgtrekking is het onderwerp van § 4.3. Eerst wenden we ons tot de vraag, of het aldus beschreven sociale systeem ‘gezin’ niet evengoed ‘huishouden’ kan worden genoemd.

4.1.2 Huishouden en gezin

De beschrijving van het *Sozialsystem Familie* door Luhmann (1990d) sluit zoals we zagen aan bij de algemene beschrijving van sociale systemen (hoofdstuk 3). Deze stelt onder meer dat sociale systemen zich in hun communicatieve opereren afgrenzen van hun omgeving. De vraag die we nu willen opwerpen is: laat Luhmanns beschrijving van ‘gezin’ zich ook toepassen op ‘huishoudens’, d.i.: grenzen ze zich op identieke wijze af van hun omgeving?

De reden voor het opwerpen van deze vraag is een pragmatische. In het spraakgebruik komen huishoudens en gezinnen vaak als synoniemen voor, en ook in de wetenschappelijke discussie wordt het onderscheid niet altijd even scherp gemaakt. Gezin en huishouden worden in de literatuur als nagenoeg synoniem beschouwd. Terminologische verwarring lijkt niet het probleem, maar wel is onduidelijk wat de auteurs - als ze voor ‘gezin’ óf voor ‘huishouden’ kiezen - er nu onder verstaan. In de Engelstalige literatuur treft men bovendien nog de term *family household* aan (bijv. Bittman & Pixley, 1997, p. 1) en in de Duitse literatuur *Haus-haltsfamilien* (bijv. Nave-Herz & Nauck, 1978, p. 19). De vraag is ook of het onderscheid in de empirie scherp gemaakt kan worden. Wanneer mensen wordt gevraagd aan te geven welke samenlevingsvormen zij als gezin bestempelen, blijkt dat er een aanzienlijk aantal vormen is waarover Nederlanders van mening verschillen. ‘Bloedverwantschap’ en ‘huwelijk’ blijken heden ten dage in ieder geval geen exclusief criterium te vormen. De aanwezigheid van minimaal twee volwassenen is evenmin een demarcatiecriterium; eenoudergezinnen gaan in de ogen van een meerderheid door voor ‘gezin’, maar ongehuwd samenwonende partners weer niet. Wel lijkt de aanwezigheid van kinderen doorslaggevend, maar ook weer niet in alle gevallen (Van Praag & Niphuis-Nell, 1997, p. 14). Het ontbreken van duidelijke grenzen voor ‘gezin’ maakt de keuze voor de ruimere term ‘huishouden’ meer voor de hand liggend.

Een ander, en voor ons belangrijker argument voor deze keuze komt voort uit de systeemtheoretische beschrijving van ‘gezinnen’. In het werk van Tyrell (1982, 1983a, 1983b) en Luhmann (1990d) wordt ‘het gezin’ als een specifiek sociaal systeem beschreven, terwijl Luhmanns beschrijving o.i. probleemloos kan worden toegepast op ‘het huishouden’, voorzover we ons beperken tot meerpersoonshuishoudens. De systeemtheoretische beschrijving van gezinnen concentreert zich op de communicatie tussen personen die sterker met elkaar *vertrouwd* zijn dan met anderen, en thematiseert de aard van deze communicatieprocessen - deze gaan over het interne én het externe gedrag van de huisgenoten. Het bestaan van ver-

wantschapsrelaties tussen de huisgenoten lijkt vandaag de dag niet meer doorslaggevend voor onderlinge vertrouwdheid. Tyrell houdt weliswaar staande:

Die spezifisch familiale Gruppenbildung rekrutiert die Mitglieder exklusiv nach den Kriterien von Ehe und Filiation, die Mitglieder sind also miteinander verheiratet oder blutsverwandt; dementsprechend hat die Familie ihre spezifische nach Generation und Geschlecht differenzierte Rollenstruktur; Familie impliziert im Normalfall Zusammenleben und Zusammenwohnen; Familienbeziehungen sind in spezifischer Weise institutionalisiert und rechtlich reguliert; ferner: familiales Interagieren ist in spezifischer Weise kulturell codiert. Schon diese Bestimmungen zeigen, daß Familien gegenüber beliebigen Kleingruppen anderer Art sehr markante Differenzen aufweisen (Tyrell, 1982, pp. 173-174).

De verschillen met ‘willekeurige andersoortige kleine groepen’ zijn daarmee wel duidelijk aangegeven, maar niet die ten opzichte van de specifieke groep huishoudens waarin geen, of slechts gedeeltelijk, familiale bindingen (huwelijk, bloedverwantschap) aanwezig zijn. In hoeverre is de interactie tussen samenwonende partners *anders* ‘cultureel gecodeerd’ dan die tussen gehuwde partners? In hoeverre zijn de verhoudingen tussen kinderen met hun ‘natuurlijke’ vader elders *anders* geïnstitutionaliseerd dan met hun stiefvader met wie ze in een huishouden samenwonen? De toename van het aantal echtscheidingen in de afgelopen decennia heeft geleid tot een bredere acceptatie van andere huishoudensvormen, zowel in juridische als in culturele zin (institutionalisering, acceptatie), die dan ook vaak als ‘gezin’ worden aangeduid. Het vasthouden aan huwelijk en bloedverwantschap als demarcatiecriteria voor het begrip ‘gezin’ en mutatis mutandis aan het ‘gezin’ als dominante primaire samenlevingsvorm is inmiddels een anachronisme geworden. Ongehuwd samenwonende partners onderscheiden zich bijvoorbeeld in vele opzichten niet meer van gehuwden, en de vader die in afwachting van de echtscheiding elders is gaan wonen fungeert hooguit als onderwerp doch slechts zelden als adressaat van de communicatie binnen de rest van het gezin.

We kunnen hier nog een theoretisch argument aan toevoegen. In Luhmanns visie wordt in en door communicatie bepaald welke personen tot het gezin behoren. Voorzover huwelijk en bloedverwantschap relevant zijn voor het gezin, zouden zij bijgevolg *in de huishoudelijke communicatie* moeten voorkomen. Luhmann gaat in zijn artikel niet zover, communicatie over huwelijk en bloedverwantschap als afgrenzingscriterium voor het gezin als sociaal systeem te benoemen. Een andere vraag is hoe er in de omgeving van gezinnen/huishoudens, meer concreet in de samenleving waarvan zij zichzelf als onderdeel observeren, over het gezin/huishouden gecommuniceerd wordt. Deze communicatie is echter *niet constitutief* voor gezinnen/huishoudens, die zich immers zelf communicatief van hun omgeving afgrenzen. In de systeemtheoretische optiek is ze slechts een bron van ‘irritatie’ van de autopoietische operatie van gezinnen/huishoudens.

Onze conclusie luidt dat Luhmanns beschrijving van gezinnen zonder aanpassing kan worden toegepast op huishoudens - met één uitzondering, namelijk de *eenpersoonshuishoudens*. Zoals we eerder in deze paragraaf al aangaven, kunnen eenpersoonshuishoudens zich onmogelijk *communicatief* afgrenzen van hun omgeving omdat voor totstandkoming van communicatie minimaal twee psychische systemen nodig zijn. Wel kan een psychisch systeem zich in gedachten op de sociale beschrijving ‘eenpersoonshuishouden’ oriënteren (zoals een

meerpersoonshuishouden zich op de sociale beschrijving ‘gezin’ of ‘huishouden’ kan oriënteren), maar dan bevinden we ons op het niveau van de zelfobservatie en -beschrijving en niet meer op operationeel niveau. De onderscheiding keert in de gehanteerde terminologie terug. Waar we het in het vervolg kortheidshalve over ‘*huishoudens als sociale systemen*’ hebben, worden uitsluitend meerpersoonshuishoudens bedoeld. In een ruimere zin zullen we over ‘*huishoudens*’ spreken wanneer we ook eenpersoonshuishoudens willen aanduiden. We bedoelen in dat geval de sociale (zelf-)beschrijving van psychische en sociale systemen van eenpersoons-, respectievelijk meerpersoonshuishoudens.

Hoewel er dus een minimaal aantal van twee personen bestaat, is er geen maximaal aantal personen aan te geven, waarboven het geen zin heeft om van een sociaal systeem ‘huishouden’ te spreken. Uit de conceptualisering kan wel worden afgeleid dat het aantal een zekere bovengrens kent. Het systeem huishouden organiseert zich op het niveau van de tweede orde-observaties, dus door middel van wederzijdse observatie van observaties. Naarmate het aantal personen dat in de huishoudelijke communicatie tot het huishouden gerekend wordt toeneemt, wordt de wederzijdse observatie van observaties gecompliceerder, en er is een grens waarboven het sociale systeem zich *niet meer als een huishouden maar als een sociale groep* (in de in § 4.1.1 beschreven zin; vgl. Neidhardt, 1983) organiseert. Het kenmerkende verschil tussen huishouden en sociale groep is gelegen in de sterkte van de lidmaatschapsbinding: het is in sociale groepen gebruikelijker dan in huishoudens dat leden wegvalLEN en toetreden. Grotere samenlevingsvormen als bejaardenhuizen en de ‘gangen’ in studentenflats rekenen we derhalve tot de categorie ‘sociale groep’, terwijl kleinere woongroepen bij de ‘huishoudens’ zijn onder te brengen. De grens ligt, zo valt uit het bovenstaande af te leiden, daar waar het vertrek of de komst van een persoon het sociale systeem (het recursieve netwerk van naar elkaar verwijzende communicaties) blijvend verandert, of in andere woorden: daar waar de reflexieve verwachtingsstructuren direct aan (de personen van) de huisgenoten gebonden zijn.

4.2 Huishoudens en hun omgeving

Nu huishoudens als sociale systemen zijn beschreven, is het zaak hun omgeving in ogen-schouw te nemen. De zojuist behandelde onderscheiding tussen een- en meerpersoonshuis-houdens is hierbij van belang. Een psychisch systeem dat zich als eenpersoonshuishouden observeert, grenst zich niet *communicatief* af van een omgeving: beschrijft A zich in een gesprek met B als ‘huishouden’, dan gebeurt dat op observatieniveau; op operationeel niveau grenst zich in plaats daarvan de interactie tussen A en B als *einfaches Sozialsystem* (vgl. Luhmann, 1972; Luhmann, 1984, pp. 551-592) af. Een meerpersoonshuishouden grenst zich wel operationeel (communicatief) af van zijn sociale omgeving. De wijze waarop dit gebeurt, hebben we in de voorgaande paragraaf beschreven. Elk communicatieproces is altijd aangewezen op psychische systemen in de omgeving voor zijn eigen voortzetting. We maken daarom een onderscheid tussen de *psychische* en *sociale* omgeving van meerpersoonshuishoudens. Deze willen we nu achtereenvolgens beschrijven: de psychische omgeving bestaande uit de personen van de huisgenoten (§ 4.2.1) en de sociale omgeving waarin zich andere sociale systemen

bevinden (§ 4.2.2). Vooralsnog besteden we geen aandacht aan de rol die tijd in de systeem-omgeving-verhouding speelt; deze komt in § 4.3 aan bod.

4.2.1 De psychische omgeving: personen

De psychische omgeving van huishoudens, waarin zich de psychische systemen van de huisgenoten bevinden, kan op twee manieren worden geobserveerd:

- vanuit het *psychische systeem*: de *zelfobservatie en -beschrijving van het psychische systeem - als 'persoon' - dat zichzelf als systeem in de sociale omgeving van het huishouden observeert*;
- vanuit het *sociale systeem*: de *observatie en beschrijving van de psychische systemen van de huisgenoten - als 'personen' - door de huishoudelijke communicatie*.

Deze onderscheiding is van belang, omdat elke gebeurtenis in structureel gekoppelde systemen vanuit meerdere perspectieven wordt geregistreerd en daar op verschillende manieren werkzaam is. De huisgenoot die zich boos op de slaapkamer terugtrekt, wil daarmee duidelijk maken dat hij excuses verlangt, maar de anderen merken dit pas na enige tijd, waardoor de boosheid nog eens toeneemt. Vanuit het perspectief van het psychische systeem is het huishouden een omgeving waarin ongewoon veel gedrag van zichzelf en de anderen communicatie wordt. Dit vraagt om strategie en tact in de omgang met anderen, bijvoorbeeld als het gaat om het creëren van een privésfeer voor zichzelf. Stiekeme dingen worden alleen gedaan in situaties waarin dit gedrag niet tot huishoudelijke communicatie kan uitgroeien. Tact is ook geboden in de huishoudelijke communicatie zelf. Nadat een ruzie is bijgelegd doet men er goed aan vriendelijk te zijn tegenover de anderen, omdat anders door de anderen wellicht aanstoot genomen wordt aan het chagrijnige gezicht. Verder merken huisgenoten soms dat er door andere huisgenoten over hen is gepraat, bijvoorbeeld doordat de anderen zich ineens anders gedragen dan voorheen.

Zowel vanuit huishoudensperspectief als vanuit het perspectief van hun zelfobservatie worden de psychische systemen van huisgenoten als *personen* geobserveerd. Aan deze personen worden communicatieve houdingen, gedragingen en kennis over bepaalde zaken toegeschreven: "Personen dienen als Identifikationspunkte der Kommunikation, als Adressen für Kommunikation, als Einheiten für Handlungszurechnung, also auch für Verantwortung, und als Aufzeichnungsstellen, denen man ein Gedächtnis unterstellen kann, das sich in der Kommunikation aus Anlässen, die in der Kommunikation überzeugen müssen, fallweise aktivieren läßt" (Luhmann, 1990d, p. 202). Op grond van het toeschrijvingsmechanisme ontstaan in de communicatie reflexieve verwachtingen ten opzichte van specifieke personen, oftewel systeemstructuren. Vader kijkt elke avond om 20 uur naar het NOS-journaal. Loopt hij om één minuut voor acht naar buiten, dan weten hijzelf en de huisgenoten dat hem de vraag gesteld wordt: "Ga je niet naar het journaal kijken?". Door naar buiten te lopen, weet vader dat hij de anderen duidelijk maakt dat hij het door hen van hem verwachte gedrag vanavond niet zal vertonen. Hij verwacht dus dat anderen iets van hem verwachten en vice versa, wat de verwachtingsstructuur reflexief maakt.

Bij de toeschrijving van kenmerken aan personen maakt het huishouden niet uitsluitend van de eigen systeemgeschiedenis c.q. het systeemgeheugen gebruik. Verwachtingen die in de maatschappelijke communicatie aan vaders, moeders, kinderen en huisgenoten worden toegeschreven, worden selectief in het huishouden geïmporteerd. De selectiviteit schuilt erin dat het systeem zelf bepaalt - in de huishoudelijke communicatie, het eigen opereren - welke van deze sociale normen worden overgenomen en vooral ook welke niet; anders gezegd: welke normen het zich eigen maakt.

De wederzijdse observatie van huishouden en huisgenoten, de verschillende perspectieven van waaruit huishoudelijke communicatie wordt geobserveerd (namelijk in gedachten en in verdere communicatie), leiden tot een differentie-ervaring. Elke gebeurtenis (communicatie/handeling) komt in sociale systemen, dus ook in huishoudens, in verschillende perspectieven voor en treft daar verschillende verwachtings- en processtructuren aan. In § 4.3.1 werken we uit wat dat betekent voor de plaats van tijd in het dagelijks leven in huishoudens.

4.2.2 De sociale omgeving: sociale systemen

De bespreking van de sociale omgeving van huishoudens loopt voor een deel parallel aan die van de psychische omgeving, maar wijkt er ook van af. Om te beginnen is ook hier een differentie in perspectieven aanwezig: het huishouden observeert zichzelf en grenst zich af van zijn omgeving, en wordt door andere sociale systemen als systeem-in-een-omgeving geobserveerd. Beide perspectieven zijn voor de beschrijving van de omgeving van huishoudens relevant. Zoals personen door het huishouden als 'lid van het huishouden' en als 'schoolgaand kind' worden geobserveerd, worden zij ook door het sociale systeem school geobserveerd. Daarmee wordt het huishouden relevant voor de school, zoals de school relevant is voor het huishouden. Beide sociale systemen blijven echter operatief voor elkaar deel van de sociale omgeving: huishoudelijke communicatie kan niet deelnemen aan schoolcommunicatie en vice versa.

Huishoudens ontwikkelen verwachtingsstructuren ten aanzien van andere sociale systemen, en omgekeerd. Een deel van die verwachtingsstructuren komt wederom op basis van de opgedane ervaringen in de systeemgeschiedenis tot stand: het huishouden 'weet' dat het openbaar vervoer wel eens vertraging heeft, omdat het al een aantal keren is voorgekomen dat vader te laat thuiskwam. Het openbaar vervoer weet uit ervaring dat dit voor de betreffende huishoudens geen aanleiding is om vader voortaan met de auto naar zijn werk te laten gaan. Dat de school slecht is georganiseerd, kan het huishouden weten op basis van de ervaringen met twee kinderen. De school omschrijft het huishouden als 'probleemgezin' op basis van ervaringen met dezelfde twee kinderen. Daarnaast zijn er culturele verwachtingen (Tyrell, 1983b, p. 364) die sociale systemen in hun communicatie aan elkaar toeschrijven en met behulp waarvan ze zichzelf en elkaar observeren. De spoorwegen horen hun treinen op tijd te laten rijden maar dit lukt niet altijd. De school hoort de kinderen een goede opleiding te geven maar doet dit niet altijd. Het huishouden hoort een harmonieuze thuishaven voor opgroeiende kinderen te zijn maar is dit niet altijd. Zowel huishoudensintern als -extern richt communicatie zich op zulke verwachtingen, waarbij een eventueel verschil in zelftoeschrijvingen en externe

toeschrijvingen als een imagoprobleem, een discrepantie tussen de zelfgeconstrueerde ‘identiteit’ en het door de sociale omgeving geconstrueerde ‘imago’, wordt ervaren.¹¹

De culturele verwachtingen die worden aangesproken, verwijzen naar het eerder behandelde verschil tussen de sociale omgeving en de psychische omgeving: huishoudens bevinden zich samen met andere huishoudens en andere sociale systemen (school, kerk, gemeenteraad, sportclub, ...) in de *interne omgeving* van het alle communicatie omvattende systeem: de *maatschappij*. Alle communicatie is maatschappelijke communicatie, ook de communicatie die zich in huishoudens, scholen etc. afspeelt (vgl. Luhmann, 1984, pp. 551ff.). De maatschappij heeft zich intern gedifferentieerd in subsystemen, hetgeen wil zeggen dat de systeem-omgeving-onderscheiding binnen de maatschappij opnieuw is toegepast. Dat huishoudelijke communicatie ook maatschappelijke communicatie is, wil echter niet zeggen dat het huishouden daarmee in de maatschappij ‘opgaat’. Huishoudens zijn, net als vele andere sociale systemen, autonoom in hun opereren. Zij grenzen zich af van hun omgeving, dus ook van de maatschappij als de omgeving die al het sociale insluit en waarbuiten geen communicatie voortkomt. “Die Familie [lees: het huishouden - FH] ist ein geschlossenes System als eingeschlossenes System. Ihre eigene Schließung versteht sich nicht als “Ausstieg” aus der Gesellschaft, auch nicht als mehr oder weniger weitreichende Kontaktunterbrechung. Das Gegenteil trifft zu. Durch selbstreferentielle Schließung des Systems und durch Einrichtung einer autopoietischen Systemautonomie werden die Umweltabhängigkeiten intensiviert. Die Familie wird in diesem Sinne autonom auf Kosten ihrer Autarkie” (Luhmann, 1990d, p. 197). Voor de relatie van huishoudens met hun sociale omgeving betekent dit dat er een onderscheid gemaakt moet worden tussen de *relatie met de maatschappij* (waarbinnen het systeem zich onderdeel van de interne omgeving weet) en de *relatie met andere sociale systemen die zich eveneens in de interne omgeving van de maatschappij bevinden*. Waar huishoudens zichzelf en andere systemen als systeem-in-een-omgeving observeren en beschrijven, is dit voor de maatschappij niet het geval, aangezien deze al het sociale insluit en daarmee geen sociale omgeving kent, maar slechts een ‘interne omgeving’.¹² Door de maatschappij weet het huishouden zich ingesloten, door andere sociale systemen daarentegen uitgesloten. Welke consequenties dit heeft voor de rol van tijd in de structurele koppeling tussen huishoudens en (systemen in) hun sociale omgeving, werken we uit in § 4.3.2.

¹¹ Wat in de systeemtheorie als ‘zelf- en externe toeschrijving’ wordt omschreven, wordt in de handelingstheorie op eendere wijze behandeld onder de noemers ‘self’ (Mead, 1967, pp. 140ff.) en ‘identiteit’ (Berger & Luckmann, 1966, pp. 121ff.). Het verschil is dat in de systeemtheorie psychische én sociale systemen zichzelf communicatief een identiteit kunnen toeschrijven, terwijl deze vaardigheid in de handelingstheorie gereserveerd blijft voor psychische systemen.

¹² Er zijn in de omgeving van de maatschappij geen andere maatschappijen: Luhmann begrijpt althans de hedendaagse maatschappij als een wereldmaatschappij, wier functiesystemen (economie, recht, politiek, kunst, wetenschap etc.) over territoriale grenzen heen opereren (vgl. Luhmann, 1997, pp. 148-149), en wel, zoals steeds bij sociale systemen, middels communicatie.

4.3 Structurele koppelingen: de ontwikkeling van verwachtingsstructuren

Na de beschrijving van huishoudens als sociale systemen en hun omgeving is het nu zaak de inzichten uit de paragrafen 3.3.3 en 3.4, die voor psychische en sociale systemen ‘in het algemeen’ gelden, toe te passen op het specifieke geval van huishoudens. Daartoe vatten we eerst de belangrijkste bevindingen kort samen.

- Tijd is voor sociale en psychische systemen de interpretatie van de werkelijkheid, gebruikmakend van de onderscheiding tussen verleden en toekomst (§ 3.3.3).
- Sociale en psychische systemen zijn systemen met ‘dynamische stabiliteit’: op operatief niveau zijn zij voortdurend bezig met autopoietische reproductie van hun elementen (communicaties resp. gedachten). Op observatieniveau ontwikkelen zij relatief stabiele structuren om de voortgang van de instabiele operationele reproductie te waarborgen (§ 3.3.3).
- Psychische en sociale systemen grenzen zich operatief af van hun omgeving en gaan vervolgens zichzelf observeren, gebruikmakend van de onderscheiding tussen systeem en omgeving. Ze observeren zichzelf als systeem-in-een-omgeving en kunnen vervolgens aan *zichzelf* en aan *het andere* refereren. Dit observeren is zelf een operatie in het systeem en geschiedt dus steeds in het actuele ‘nu’ (§ 3.3.3).
- Communicatieprocessen zijn symmetrische processen die zichzelf asymmetriseren - in delen uiteenleggen - door communicaties o.a. *aan personen toe te schrijven*. Personen zijn psychische systemen die door andere psychische of door sociale systemen worden geobserveerd en fungeren als adreessaat van communicaties (§ 3.3.3).
- De structuren van sociale en psychische systemen zijn (reflexieve) verwachtingsstructuren, die bepaalde aansluitingshandelingen waarschijnlijk maken en andere uitsluiten (§ 3.3.3). Structuren kunnen niet alleen ‘losse’ elementen verwachten, maar ook ketens van elementen (processen); er wordt dan van processtructuren gesproken (§ 3.4).
- Door symbolische generalisering met behulp van taal wordt het mogelijk gebeurtenissen ‘vast te houden’ en er in de toekomst naar te verwijzen. Ook tijd - zoals onder het eerste punt gedefinieerd - is onderhevig aan symbolische generalisering; tijdsymbolen maken het mogelijk verwachte en herinnerde gebeurtenissen in een gegeneraliseerde tijd te lokaliseren (§ 3.3.3).
- O.m. via structurele koppelingen houden sociale en psychische systemen (die autonoom opereren) in hun verwachtingsstructuren contact met een selectief deel van de systemen in hun omgeving. Gebeurtenissen in andere systemen kunnen de systeemstructuren niet van buitenaf veranderen; een systeem doet dit eventueel zelf door interne structuuraanpassing. Coördinatie van gebeurtenissen vindt dus uitsluitend systeemintern plaats, uitsluitend in het actuele opereren, en uitsluitend wanneer met behulp van temporele onderscheidingen geobserveerd wordt. Hieruit volgt dat structureel gekoppelde systemen hun operaties alleen kunnen coördineren wanneer zij temporele onderscheidingen hanteren en bijbehorende verwachtingsstructuren actualiseren (§ 3.4).

- Een gebeurtenis kan in meerdere structureel gekoppelde systemen op verschillende verwachtings- c.q. processtructuren stuiten, dus in het ene systeem verwacht worden, maar in het andere niet. De temporele organisatie van het dagelijks leven is daarom geen volledig georganiseerd geheel, maar een door geen van de betrokken systemen te beheersen geheel van interne structuuraanpassingen in verschillende systemen (§ 3.4).
- Een ‘dagverloop’ heeft een dubbele gedaante: het ontstaat in en door de operaties van sociale en psychische systemen, van moment tot moment, waarbij systemen zich middels verwachtingen instellen op wat er *zal* gebeuren. Zinsmatig kan wat er *gebeurd is* achteraf als een ‘dagverloop’ gereconstrueerd worden, dus als een geordend geheel aan activiteiten. Het ontstaan van het dagverloop in de operaties van sociale en psychische systemen moet derhalve worden onderscheiden van de zinsmatige verwijzing ernaar (§ 3.4).

Deze proposities gelden zoals gezegd voor sociale en psychische systemen ‘in het algemeen’. Ze kunnen worden toegepast op het sociale systeem ‘huishouden’ en de psychische systemen der ‘huisgenoten’ met de kenmerken die we eerder in dit hoofdstuk hebben beschreven. We breiden die beschrijving nu uit door de structurele koppelingen tussen huishoudens en systemen in hun omgeving in het spel te brengen en daarin de rol van tijd te thematiseren. We maken wederom een onderscheid tussen de psychische (§ 4.3.1) en de sociale omgeving (§ 4.3.2) van huishoudens. Vervolgens bespreken we de gevolgen hiervan voor de bestudering van de rol van de kloktijd in de structurele koppelingen (§ 4.3.3) en besluiten we de paragraaf met de wijze waarop ‘tijdsbesteding’ in het theoretisch kader kan worden ondergebracht (§ 4.3.4).

4.3.1 De psychische omgeving

Het huishouden als sociaal systeem is structureel gekoppeld aan de psychische systemen van de huisgenoten, die als personen worden geobserveerd. Aan hen worden kenmerken, typische gedragingen e.d. communicatief toegeschreven en daarop worden sociale verwachtingen gebaseerd. Kenmerkend voor het huishouden als sociaal systeem is (zie § 4.1):

- dat in vergelijking met andere typen sociale systemen een ongewoon groot gedeelte van het gedrag van huisgenoten intern, dus voor het huishouden, communicatie wordt;
- en verder dat het systeem huishouden zich organiseert op het niveau van observaties van observaties doordat de huisgenoten niet alleen elkaars eigenschappen observeren, maar ook elkaars observaties.

Een gevolgtrekking die we hieruit kunnen maken is dat *in huishoudens het gedrag van de ene huisgenoot dikwijls gevolgen heeft voor het gedrag van de ander*. We gaven al een voorbeeld van een vader die gewoonlijk elke avond om 20 uur naar het journaal kijkt. Bij afwezigheid van een tweede televisie of een videorecorder betekent dat voor de anderen dat zij niet tegelijkertijd naar iets anders kunnen kijken. Loopt vader nu ineens om één minuut voor acht de tuin in, dan vatten de anderen dat op als een communicatie van vader: “vanavond heb ik geen zin om naar het journaal te kijken” - en vader kan dat weten. Op het moment dat hij naar

buiten loopt, leidt dat eventueel tot een wijziging in de verwachtingsstructuren bij de anderen, die nu onderling kunnen gaan uitmaken welk programma er opgezet gaat worden.

Speciale aandacht verdient de onderscheiding tussen de *psychische verwachtingsstructuren* van de huisgenoten en de *sociale verwachtingsstructuren* in de huishoudelijke communicatie. *Huisgenoten hebben geen directe toegang tot elkaars psychische verwachtingsstructuren* (zij kunnen niet deelnemen aan elkaars bewustzijnsprocessen), *ze kunnen er natuurlijk wel vermoedens over hebben*. Daarnaast *kunnen ze elkaars gedrag observeren en het eventueel ter sprake brengen, waarmee sociale verwachtingsstructuren geactualiseerd worden*. Wanneer gedrag communicatie wordt (het naar buiten lopen van vader wordt door de anderen als een mededeling geobserveerd: “ik heb geen zin om naar het journaal te kijken”), betekent dat uitdrukkelijk niet dat de sociale verwachtingsstructuur de psychische verwachtingsstructuren van de huisgenoten rechtstreeks beïnvloedt. We herinneren aan wat in § 3.4 is gesteld ten aanzien van structurele koppelingen, nl. dat systemen hun structuurveranderingen zelf doorvoeren. Gebeurtenissen in andere systemen kunnen hooguit tot systeeminterne irritatie van de systeemstructuren leiden en daarmee aanleiding zijn voor interne structuurverandering. Als er al structuurwijziging (d.i. het actualiseren van andere verwachtingen) plaatsvindt, is het bovendien aan het systeem te bepalen in welke richting deze gaat. Dit maakt dat de afloop van het gebeuren min of meer onvoorspelbaar is: wat de een gaat doen hangt mede af van wat hij of zij verwacht dat de anderen gaan doen en omgekeerd, zodat geen van de huisgenoten zekerheid - maar wel een verwachting - heeft over hoe het zal aflopen.¹³

Processtructuren, als een speciaal geval van verwachtingsstructuren, verlenen een *alle-daags* karakter aan de bezigheden van de huisgenoten. Ze maken typische opeenvolgingen van activiteiten verwachtbaar, zoals een typische werk- of schooldag, een normale werkweek, een ‘ouderwets avondje thuis’ in de familiekring, enzovoorts. Aangezien personen zich niet continu in de nabijheid van de andere huisgenoten bevinden maar delen van de dag in andere sociale contexten handelen (werk, school, vervoer, winkels, etc.), lopen de psychische processtructuren ten aanzien van het eigen handelen nogal uiteen. Een normale dag ziet er voor vader heel anders uit dan voor zoonlief. Nu zagen we dat veel van het interne en externe gedrag van de huisgenoten communicatief relevant wordt, omdat het systeemtype ‘huishouden’ sterk op de personen van de huisgenoten is gericht. Huishoudelijke communicatie spreekt de uiteenlopende processtructuren daarom niet uitsluitend aan op de coördinatie van de gezamenlijke activiteiten. De inrichting van het dagelijks leven van de huisgenoten is zowel anticiperend (‘agenda’) als terugblikkend (‘dagverloop’) voor het huishouden relevant. Daarnaast is het uiteraard ook functioneel voor de onderlinge coördinatie van activiteiten dat men tot op zekere hoogte elkaars agenda’s kent. Het verlenen van voorrang aan bepaalde activiteiten van bepaalde huisgenoten ten koste van andere is bij uitstek een aangelegenheid voor huishoudelijke communicatie. We tekenen daar uiteraard bij aan dat slechts een deel van de bezigheden aan integratie onderworpen is: men doet niet alles gezamenlijk maar laat ook ruimte voor wat in de huishoudelijke communicatie ieders *persoonlijke* bezigheden wordt genoemd. In die zin kunnen we spreken van *persoonlijke agenda’s* en een *huishoudelijke agenda*. De huishoudelijke agenda legt slechts gedeeltelijk de invulling van de persoonlijke agenda’s vast. De mate

¹³ Vergelijk de bespreking van het dubbele contingentieprobleem in hoofdstuk 2.

van structurering van de persoonlijke door de huishoudelijke agenda varieert van huishouden tot huishouden. Het zou daarom interessant zijn in onderzoek na te gaan welke kenmerken van huishoudens samenhangen met deze structurering, zowel qua kwantiteit (hoezeer zijn de persoonlijke agenda's gestructureerd door de huishoudelijke?) als de tijdstippen waarop (op welke momenten van de dag convergeert de tijdsbesteding van de huisgenoten?). In de volgende hoofdstukken zullen we een aanzet in de richting van zo'n onderzoek doen.

4.3.2 De sociale omgeving

Naast de psychische omgeving observeert de huishoudelijke communicatie ook de sociale omgeving, meer in het bijzonder sociale systemen waaraan het structureel gekoppeld is via de huisgenoten. Te denken valt daarbij aan bedrijven (werk, inkopen), verenigingen en organisaties (vrijwilligerswerk, sport), instellingen (school, studie, vrijetijdsbesteding), andere huishoudens (opvang kinderen, vrijetijdsbesteding). Daarnaast bevindt elk huishouden zich - net als de zojuist genoemde systemen - in de interne omgeving van de maatschappij, waarbinnen wetten, regelingen, instanties e.d. bestaan die voor het huishouden relevant zijn. Als we ons tot het temporele aspect beperken, betekent dit dat er een enorme diversiteit aan sociale systeemtijden in de omgeving van huishoudens bestaat, waarmee zij te maken hebben of kunnen krijgen. Coördinatie van de verschillende systeemtijden vindt plaats door wederzijdse observatie van de systemen.¹⁴ Voor huishoudens is het zaak tot op zekere hoogte zorg te dragen voor de integratie van de verschillende sociale temporaliteiten waarmee de huisgenoten te maken hebben: de schooltijden van de kinderen, de werktijden van de ouders, de openingstijden van de supermarkt, de trainingen van de sportvereniging (vgl. Daly, 1996). Anderzijds observeren ook de school, het bedrijf, de winkel en de sportvereniging de temporaliteiten van de huishoudens. Scholen bieden kinderen de mogelijkheid tussen de middag over te blijven, het bedrijf biedt werknemers de gelegenheid hun werktijden enigszins te variëren, de winkels verruimen hun openingstijden om de klant beter van dienst te zijn en de sportvereniging laat de jongere sporters vroeger, en de oudere sporters later op de avond trainen. Maatschappelijke richtlijnen beperken de vrijheid waarmee dit gebeurt: wetten, CAO's en dergelijke verkleinen de speelruimte waarbinnen met tijden gevarieerd kan worden. Maar ook deze richtlijnen zijn aan verandering onderhevig.¹⁵

'Tijdconflicten' die desondanks optreden tussen het huishouden en andere sociale systemen belanden op het bord van (de personen van) de huisgenoten. Deze fungeren niet alleen voor het huishouden, maar ook voor andere sociale systemen als adressaat van communicatie. Door het huishouden, maar ook door het bedrijf waarin de persoon werkt, worden

¹⁴ De observatie van het andere systeem kan betrekking hebben op meerdere aspecten: zijn operatietijd, observatietijd, verwachtings- c.q. processtructuren.

¹⁵ Zo worden wettelijke kaders aangepast aan verschuivende behoeften en normen. Te denken valt aan de verruiming van de winkelopenings- en sluitingstijden (Winkeltijdenwet, van kracht sinds 1996) en de verruiming van de arbeidstijden (Arbeidstijdenwet en Arbeidstijdenbesluit, eveneens sinds 1996). Als argumenten voor de wetwijzigingen golden onder meer de in de detailhandel gegroeide wens tot (gedeeltelijke) avond- en zondagopenstelling en het vergemakkelijken van de door steeds meer Nederlanders gepraktiseerde combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken (zie Breedveld, 1999, pp. 1-11).

bepaalde kenmerken, verwachtingen e.d. aan haar toegeschreven. Dit kan tot conflicterende tijdseisen leiden: dochter verwacht dat vader op tijd thuis is om haar naar de manege te brengen, maar de baas verlangt van zijn medewerker dat de beleidsnotitie vandaag nog gereedkomt. Bij de oplossing van dergelijke conflicterende tijdseisen speelt het huishouden een belangrijke rol. De vraag is hoe sterk de huishoudelijke communicatie de eigen verwachtings- c.q. processtructuren verdedigt, of anders gezegd of het systeem immuun is voor structuurverandering (vgl. Luhmann, 1984, pp. 503-504). Het ‘immuunsysteem’ van het huishouden moet er enerzijds voor zorgen dat de zelfreproductie van het huishouden in stand blijft, het moet anderzijds ook ruimte scheppen voor structuurwijziging bij zich veranderende omgevingsfactoren. Wanneer vader zo vaak overwerkt dat zijn vaderrol eronder lijdt, moet hij eens met zijn baas gaan praten. Of er moet voor het vervoer van dochter naar de manege een andere oplossing gezocht worden. Naarmate meer huisgenoten externe verplichtingen hebben, en naarmate deze huisgenoten ieder voor zich meer verplichtingen hebben, kunnen er twee dingen gebeuren. Ofwel de huisgenoten gaan onafhankelijker dan voorheen hun gang, zodat het aantal psychische en sociale verwachtingen aangaande elkaars gedrag kleiner wordt. Ofwel het huishouden zal zich sterker gaan weren tegen structuurverandering, omdat elke verandering in de huishoudelijke structurering in de psychische processtructuren van de huisgenoten tot een lawine van veranderingen leidt en bijgevolg tot een moeizame herordering van het huishoudelijke leven. De oplossing van het conflict wordt dan op de omgeving afgewenteld.

4.3.3 Verwachtingsstructuren en de kloktijd

Bij de beschrijving van huishoudens als sociale systemen die te maken hebben met systemen in de psychische en sociale omgeving hebben we vooralsnog weinig aandacht besteed aan de functie van tijdsymbolen. Wel stelden we eerder al dat een gegeneraliseerde tijd onontbeerlijk is voor het ontwikkelen van systeemstructuren (§ 3.3.3). In het hedendaagse westerse leven is het niet alleen noodzakelijk verwachte gebeurtenissen in een volgorde te kunnen plaatsen, maar bovendien is het zaak de gebeurtenissen van een plaats in een voor allen geldende tijdsdimensie te voorzien. Bij afspraken wordt stiptheid gewenst en verwacht, en het verwijzen naar tijdstippen op een algemeen geldende tijdsschaal maakt *synchronisatie*, d.w.z. *gelijktijdigheid van gebeurtenissen in de toekomst* mogelijk.

Het verschijnsel ‘afpraak’ verdient een nadere beschouwing. Wanneer personen een *afpraak* maken - middels communicatie - betekent dat in algemene zin het *totstandkomen van reflexieve verwachtingen*. A verwacht dat B verwacht dat A een bepaalde handeling zal verrichten en vice versa. Komt bij een afspraak de *tijd* in het spel, dan worden *reflexieve verwachtingen geactualiseerd ten aanzien van een bepaalde gebeurtenis op een specifiek moment in de toekomst*. De verwachte handeling wordt aan een tijdstip gebonden dat voor alle deelhebbende systemen hetzelfde moment in de toekomst symboliseert. Het verbinden van een tijdstip aan de afspraak kan uiteenlopende functies vervullen. De meest voor de hand liggende is dat het de onderlinge coördinatie van handelingen mogelijk maakt. Avondeten om

18 uur betekent voor huisgenoot A: om 17:08 uur op de trein springen, voor B: om 17:45 uur bij zijn vriendin weggaan, en voor C: om ongeveer 17:30 uur beginnen met koken.

Kloktijd vervult daarmee een niet te onderschatten rol in de coördinatie (of: synchronisatie) van activiteiten tussen sociale en psychische systemen. Dat wil echter niet zeggen dat alle activiteiten zich naar de kloktijd richten. Afspraken kunnen ook zonder klok en kalender totstandkomen (als tussen twee theaterbezoekers in “Zie je straks na de voorstelling in de lobby”). *Wezenlijk voor de afspraak is niet het tijdstip maar de wederzijdse afstemming tussen de verwachtingsstructuren van psychische en/of sociale systemen.* De tijdsbepaling “na de voorstelling” is voldoende om elkaar niet mis te lopen; sterker: het afspreken van een tijdstip (“om 23:00 uur”) zou wel eens dysfunctioneel kunnen zijn omdat men niet precies weet tot hoe laat de voorstelling duurt of, als men het wel weet, de voorstelling wel eens zou kunnen uitlopen.

Het primaat in de activiteitencoördinatie tussen autonome systemen ligt dus in de actualisering van verwachtingen, waarbij een kijkje op de klok functioneel kan zijn - maar ook niet. Kloktijd is echter wel een in principe altijd op de achtergrond aanwezig observatieschema dat ‘als het zo uitkomt’ door een observator (en dat kan het systeem zelf zijn) naar de voorgrond kan worden gehaald en aan een systeem opgelegd. Ik kan met een blik op mijn horloge vaststellen dat ik om 17 uur 23 thuis arriveerde en uitrekenen “dat ik 56 minuten over de autorit heb gedaan, wat weinig is voor op een donderdagmiddag, maar het viel dan ook flink mee met de files”. Op dat moment interpreteer ik mijn gedrag van de afgelopen 56 minuten door er temporele onderscheidingen op toe te passen. Ik had er ook andere niet-temporele onderscheidingen op kunnen toepassen, bijvoorbeeld dat ik tijdens de rit bezweet ben geraakt en een interessante discussie op de radio heb gehoord. Opnieuw keert de onderscheiding tussen operatief niveau en observatieniveau terug. Voor, tijdens en na de autorit zet zich het psychische opereren voort, verbindt gedachten aan eerdere gedachten. In deze gedachten kan het psychische systeem zichzelf observeren en aan zichzelf, de lichaamsbewegingen e.d., een sociale beschrijving toekennen: ik rijd auto. We citeren opnieuw een voor ons centrale passage die we al in § 3.3.3 onder de aandacht brachten:

Was eine Einzelhandlung ist, läßt sich nur auf Grund einer sozialen Beschreibung ermitteln. Das heißt nicht, daß Handeln nur in sozialen Situationen möglich wäre; aber in Einzelsituationen hebt sich eine Einzelhandlung aus dem Verhaltensfluß nur heraus, wenn sie sich an eine soziale Beschreibung erinnert. Nur so findet die Handlung ihre Einheit, ihren Anfang und ihr Ende, obwohl die Autopoiesis des Lebens, des Bewußtseins und der sozialen Kommunikation weiterläuft. Die Einheit kann, mit anderen Worten, nur im System gefunden werden. Sie ergibt sich aus Abzweigmöglichkeiten für anderes Handeln (Luhmann, 1984, pp. 228-229).

De eenheid van een handeling komt in deze visie derhalve tot stand doordat het systeem een sociale beschrijving oplegt aan het eigen gedrag. De kloktijd, of in het algemeen: temporele onderscheidingen, kunnen van deze sociale beschrijving deel uitmaken, maar dit is geen noodzaak. Dit inzicht is van belang wanneer we ons richten op *tijdsbesteding*.

4.3.4 Verwachtingsstructuren en tijdsbesteding

In aanvulling op de analyse van kloktijd in het voorafgaande kunnen we ook tijdsbesteding als een observatorconstruct opvatten. *Tijdsbesteding 'ontstaat' wanneer een observator (wellicht het systeem zelf) zoals Luhmann in bovenstaand citaat zegt een 'handeling uit de gedragsstroom neemt' door er een sociale beschrijving aan toe te kennen, het daarmee als 'eenheid' afgrenst van het gedrag ervoor en erna, en er vervolgens het observatieschema van de kloktijd op toepast.* Dat 'tijd' en 'tijdsbesteding' tijdens het gedrag in de gehanteerde verwachtingsstructuren actueel waren, is daarmee niet gezegd. In het actuele opereren van psychische en sociale systemen zorgen verwachtingsstructuren ervoor dat de autopoietische reproductie doorgaat. Deze structuren, zo hebben we gesteld, worden op het moment van het actuele opereren opgeroepen, bevestigd of ontkend en vervolgens verdwijnen ze weer ten gunste van andere. Kloktijd en tijdsbesteding kunnen in de structurering een rol spelen ("Tot vijf uur ga ik studeren, dan ga ik een uurtje hardlopen"), maar dit is geenszins een vereiste ("eerst maak ik mijn huiswerk af, daarna ga ik een rondje hardlopen").

Uiteraard kan een observator (zoals vader Andrews in de studie van Bryce, 1987, p. 130) de activiteiten van de gehele dag of week catalogiseren in een dagboek en uitrekenen hoeveel tijd hij en zijn huisgenoten hebben besteed aan werk, slapen, huishouden enzovoorts. Theoretisch gesproken observeert hij zijn eigen gedragingen en die van de anderen met de temporele basisonderscheiding ervoor/erna en daarop voortbouwende onderscheidingen, en observeert hij tevens hoeveel tijd zij hebben 'gespendeerd' aan activiteiten die in de sociale beschrijving als 'werken', 'slapen', 'huishouden doen' worden aangeduid. Voor ons is het van belang een onderscheid te maken tussen enerzijds de verwachtingsstructuren die tijdens het actuele handelen zijn geactiveerd, en anderzijds de (zelf-)observatie met behulp van de kloktijd. Het gaat ons er daarbij niet om, de tweede als (zelf-)observatie te 'ontmaskeren' en de eerste als 'werkelijk' te bestempelen. Beide zijn even 'werkelijk' en functioneel voor wat in de psychische en sociale referentiekaders het 'dagelijks leven' heet.

4.4 Verwachtingsstructuren en mediagebruik in huishoudens

In de voorgaande paragrafen hebben we de relatie tussen huishoudens en hun psychische en sociale omgeving beschreven. We zijn daarbij nader ingegaan op de rol die sociale en psychische verwachtingsstructuren (waaronder processtructuren) spelen in de coördinatie van activiteiten van de huisgenoten. Het komt er nu op aan, het begrippenkader toe te passen op de relatie tussen huishoudens en de media. Mediagebruik in huishoudens wordt in deze paragraaf beschreven vanuit het oogpunt van de temporele organisatie van het dagelijks leven. Dat is een niet zo gebruikelijke invalshoek in de communicatiewetenschap (Beck, 1994, p. 262). Ook in studies die vanuit een handelingstheoretisch of daaraan verwant begrippenkader naar mediagebruik keken, komt de invalshoek niet veel voor. De studies van Bryce (1987), Lull (1980, 1988a), Neverla (1992, 1994) en Beck (1994) vormen de uitzondering op de regel. De plaats die media innemen in de dagindeling van mensen c.q. de functie die zij hierin vervullen is wel vaker ter sprake gekomen, maar eerder als een bevinding die zijdelings uit het onder-

zoek naar voren kwam zonder dat men er op zoek naar was geweest. Een beroemd geworden onderzoek van Berelson, *What "Missing the Newspaper" Means*, bracht bijvoorbeeld naar voren dat een staking van krantenbezorgers in 1945 de dagelijkse routines van veel New Yorkers onderuit haalde. Het lezen van de krant bleek een zodanig geïntegreerd onderdeel van hun leven geworden dat het ontbreken ervan tot deels heftige psychische en gedragsreacties leidde - reacties die los stonden van de inhoud die de lezers moesten missen en zelfs los van het krantlezen als zodanig: "They missed the newspaper in the same sense that they would have missed any other instrument around which they had built a daily routine" (Berelson, 1949, p. 127). En Gerbner merkte naar aanleiding van onderzoek naar kijkgedrag op dat mensen zich hierin niet zozeer lieten leiden door hun programmavoorkeuren maar meer door de tijdstippen waarop zij konden kijken: "Most viewers watch by the clock and not by the program. Viewing is a ritual governed by styles of life and time" (1979, p. 216). Het vertrekpunt van de theoretische analyses was de diagnose dat de handelingstheoretische benadering nog geen bevredigende conceptualisering van de temporele organisatie van het dagelijks leven bood. In deze paragraaf sluiten we de theoretische uiteenzettingen af door de temporaliteit van huishoudens en de temporaliteit van media met elkaar in verband te brengen.

Over de temporaliteit van de media hebben we het tot dusverre slechts zijdelings gehad. We willen die stap nu zetten door de massamedia, net als huishoudens, te beschrijven als een sociale systeem in de algemene zin van hoofdstuk 3. Ook massamedia grenzen zich in hun autopoietische, communicatieve opereren af van hun psychische en sociale omgeving. Volgen we Luhmann (1995a, 1996c, 1997, pp. 1096ff.) en Scholl en Weischenberg (1998), dan kunnen we 'het mediasysteem' zien als één van de functioneel gedifferentieerde systemen van de moderne maatschappij (naast bijv. het recht, de kunst, de politiek, de economie, de wetenschap).¹⁶ Volgens Luhmann (1996c) hebben de technische verspreidingsmiddelen (vgl. Maletzke, 1963, pp. 36-37), die de interactie onder aanwezigen - voor iedereen zichtbaar - uitsluiten, het zich uitdifferentiëren van het systeem 'massamedia' mogelijk gemaakt:

¹⁶ In een reeks boeken heeft Luhmann systeemtheoretisch-sociologische beschrijvingen gegeven van een aantal van deze maatschappelijke subsystemen: *Die Wissenschaft der Gesellschaft* (1990a), *Das Recht der Gesellschaft* (1993), *Die Wirtschaft der Gesellschaft* (1994a), *Die Kunst der Gesellschaft* (1995d). Steeds staat in de beschrijving de verhouding tussen zelfobservatie van het systeem en de observatie van het systeem door de maatschappij (maatschappelijke communicatie) centraal, waarbij speciale aandacht uitgaat naar de historisch-evolutionaire dimensie, dus de vraag hoe de communicatie over recht, economie, kunst etc. verbandt houdt met de dominante differentiatievorm van de maatschappij in de verschillende stadia van haar evolutie (vgl. ook Fuchs, 1992; Schimank, 1996). In *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997) heeft hij tot slot de zelfobservatie en -beschrijving van de maatschappij gethematiseerd.

Die Abnehmer machen sich allenfalls quantitativ bemerkbar: durch Absatzzahlen, durch Einschaltquoten, aber nicht entgegenwirkend. Das Quantum ihrer Präsenz kann bezeichnet und interpretiert werden, wird aber nicht über Kommunikation rückvermittelt. Selbstverständlich bleibt mündliche Kommunikation als Reaktion auf Gedrucktes oder Gefunktes möglich. *Aber das Gelingen von planmäßiger Kommunikation hängt davon nicht mehr ab.* So kann im Bereich der Massenmedien ein autopoietisches, sich selbst reproduzierendes System entstehen, das auf Vermittlung durch Interaktionen unter Anwesenden nicht mehr angewiesen ist. Erst damit kommt es zu einer operativen Schließung mit der Folge, daß das System die eigenen Operationen aus sich heraus reproduziert, sie nicht mehr zur Herstellung von interaktionellen Kontakten mit der gesellschaftsinternen Umwelt verwendet, sondern sich *statt dessen* an der systemeigenen Unterscheidung von Selbstreferenz und Fremdreferenz orientiert (Luhmann, 1996c, pp. 34-35).

De *Leitdifferenz*, de basale onderscheiding aan de hand waarvan het systeem bepaalt welke operaties tot het systeem behoren en welke niet, is voor het massamediasysteem *informatie/non-informatie*. De massamedia veranderen voortdurend informatie in non-informatie doordat informatie, eenmaal verspreid, geen informatiewaarde meer bezit. De media dwingen zichzelf daardoor tot het voortdurend zorgen voor nieuwe informatie (Luhmann, 1996c, p. 41; vgl. 1997, p. 1103). Doordat deze maatschappijbreed wordt verspreid, ook al wordt ze niet door iedereen ontvangen, kan men op het volgende moment veronderstellen dat ze algemeen bekend is (en wie het nog niet weet, die kan men dat aanrekenen). De functie die de massamedia voor de maatschappij vervullen is enerzijds het creëren van een *geheugen*: *algemeen bekend veronderstelde werkelijkheidsaannames, die in de maatschappelijke communicatie gebruikt kunnen worden om verder te communiceren.* “Massenmedien sind also nicht in dem Sinne Medien, daß sie Informationen von Wissenden auf Nichtwissende übertragen. Sie sind Medien insofern, als sie ein Hintergrundwissen bereitstellen und jeweils fortschreiben, von dem man in der Kommunikation ausgehen kann” (1996c, pp. 121-122).¹⁷ Anderzijds heeft het massamediasysteem als functie, de maatschappelijke zelfobservaties in een bepaalde richting te sturen door middel van een voortdurende productie en verwerking van *irritatie* in het maatschappijstelsel (Luhmann, 1996c, pp. 173-175). Irritatie is, zoals we in § 3.4.1 hebben uiteengezet, een systeemintern verschijnsel. Het is de wijze waarop een systeem zijn omgeving registreert en tegelijkertijd ‘buiten de deur’ houdt. In dit geval, waarin het systeem

¹⁷ In (1997, pp. 1106f.) geeft Luhmann nadere invulling aan deze ‘achtergrondkennis’. Ze bestaat - met uit de psychologie geïmporteerde begrippen - uit schemata en scripts, oftewel “Sinnkombinationen, die der Gesellschaft und den psychischen Systemen dazu dienen, ein Gedächtnis zu bilden, das fast alle eigenen Operationen vergessen, aber einiges in schematisierter Form doch behalten und wiederverwenden kann” (1997, p. 111). Schemata zijn onder meer tijds onderscheidingen als verleden/toekomst en codes als waar/onwaar, goed/slecht etcetera. Televisiedrama maakt van dergelijke codes veel gebruik en de kijkers dienen ze te beheersen om de verhaallijn te kunnen snappen (men moet flashbacks en flashforwards als zodanig kunnen herkennen en de good guys van de bad guys kunnen onderscheiden). Scripts zijn schemata waarin de sociale attributie van gedrag als handelen centraal staat, verwachtingen en oordelen over hoe men in bepaalde situaties dient te handelen - op basis waarvan dan morele oordelen geveld kunnen worden. Luhmann merkt de verwantschap van deze begrippen met de typentheorie van Schütz (Schütz & Luckmann, 1979, 1984; vgl. Srubar, 1979) op, en vervolgt: “Massenmedien garantieren .. , daß solche Schemata zugriffsbereit verfügbar sind, und dies in einem Umfang und in einer Vielfalt, die den Erfordernissen der gesamtgesellschaftlichen Kommunikation entsprechen und die bei Bedarf leicht variiert und neu kombiniert werden können. Es geht um eine operative Bedingung der Fortsetzung der Kommunikation unter hochkomplexen, rasch sich ändernden Bedingungen” (1997, p. 1107).

‘maatschappij’ geen sociale omgeving, doch slechts een interne omgeving (haar eigen interne differentiatie in subsystemen) bezit, zijn het de massamedia die de maatschappij onophoudelijk aanleiding verschaffen haar zelfbeschrijvingen te actualiseren. Zo ontstaan “die Welt- und Gesellschaftsbeschreibungen, an denen sich die moderne Gesellschaft innerhalb und außerhalb des Systems ihrer Massenmedien orientiert” (Luhmann, 1996c, p. 174).¹⁸

Net als de maatschappij is het massamediasysteem intern gedifferentieerd in subsystemen. Te denken valt aan redacties, programmaproductiebedrijven, besturen, omroeporganisaties, verenigingen van adverteerders, ondernemingsraden van omroepers, etcetera. Bijgevolg zal er ook een temporele coördinatie noodzakelijk zijn a) tussen de operaties van deze subsystemen onderling, b) tussen de massamediale subsystemen en het overkoepelende massamediasysteem (als adressaat voor recht, politiek etc), c) tussen massamediale subsystemen en maatschappij, en d) tussen massamediale subsystemen en andere maatschappelijke subsystemen binnen de maatschappij, waaronder huishoudens (zie de diverse bijdragen in Hömberg & Schmolke, 1992; Sandbothe & Zimmerli, 1994). Een redactie van een dagblad is bijvoorbeeld onderverdeeld in subredacties, die elk verschillende deadlines hanteren, maar zich daarbij ook oriënteren op de centrale deadline, die weer verband houdt met de druk en de distributie van de krant (die ook tijd kosten en zich naar deadlines richten). Alle deadlines gezamenlijk zijn erop gericht de krant op tijd bij abonnee-huishoudens in de bus te laten vallen, en de medewerkers van de krant (journalisten, advertentie-exploitanten, drukkers) op tijd thuis te laten zijn voor het eten.¹⁹

Met de temporaliteit van het massamediasysteem hebben huishoudens door de tussenkomst van de verspreidingstechnieken niet direct te maken, tenzij bijvoorbeeld een van de huisgenoten als journalist werkzaam is. De redactie- en productietijden van de media worden door huishoudens pas geobserveerd via de *temporaliteit van de mediaproducten*: bij televisie- en radioprogramma’s bijvoorbeeld hun tijdstip van uitzending, de duur ervan, en verwijzingen naar eerdere en latere afleveringen van hetzelfde programma. Aan dergelijke temporele kenmerken van mediaboodschappen besteden we in § 4.4.2 aandacht. Eerst gaan we in op de specifieke plaats die de media innemen in de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens.

4.4.1 Media en de temporele organisatie van het dagverloop

In § 4.3.2 stelden we dat het de taak is van huishoudens tot op zekere hoogte zorg te dragen voor de integratie van de verschillende sociale temporaliteiten waarmee de huisgenoten te maken hebben. We legden daar de nadruk op de ‘verplichte’ bezigheden, zoals werken, naar school gaan, inkopen doen, trainen met het sportteam. Psychische en sociale verwachtings- c.q. processtructuren zijn rond dergelijke verplichtingen opgebouwd. Voor lezen, luisteren en kijken geldt dat ze doorgaans niet als verplichtingen worden aangemerkt. We hebben het dan

¹⁸ Zie voor een kritische discussie van Luhmanns beschrijving van het mediasysteem Scholl en Weischenberg (1998).

¹⁹ Op de temporele organisatie van de productie van mediaboodschappen gaan we hier niet verder in. Zie hiervoor Beck (1994, pp. 203-208); Rühl (1992); Tuchman (1978).

over het vrijetijdsgedrag waarover men in de huishoudelijke communicatie desondanks óók rekenschap verschuldigd is: "... nicht nur für das, was man mit externen Zwängen entschuldigen kann, sondern gerade auch für alles, was nur als frei gewähltes Verhalten kommunizierbar ist" (Luhmann, 1990d, p. 201) - en waarvoor bijgevolg ook verwachtingsstructuren ontstaan. In gezelschap van anderen een boek gaan lezen 'communiceert' dat men met rust gelaten wil worden. Naar een televisieprogramma gaan kijken kan bij de anderen de vraag oproepen waarom men juist naar dit programma kijkt. Mediagebruik is kortom een activiteit die onderwerp is van communicatie tussen huisgenoten, waarbij onder andere temporele aspecten als de duur, de frequentie en de planning (bijvoorbeeld het na elkaar bevredigen van de kijkbehoeften der huisgenoten) worden aangesproken.

Het mediasysteem is een van de sociale systemen waarmee doorgaans alle huisgenoten 'ervaring' hebben, in tegenstelling tot het bedrijf van vader of de school van dochter. Het ligt daarmee voor de hand dat huishoudelijke communicatie regelmatig mediagerelateerde onderwerpen tot thema maakt (Lull, 1980, pp. 202-203), oftewel dat het huishouden structureel gekoppeld is aan het mediasysteem. Daarbij gaat het niet uitsluitend, maar óók, over temporele aspecten, bijvoorbeeld het late tijdstip waarop het favoriete programma van een van de huisgenoten wordt uitgezonden. De media fungeren in het huishouden als "soziale Zeitgeber" (Neverla, 1992, p. 59; vgl. Lull, 1980, 1988a) doordat ze temporele onderscheidingen aan de huishoudelijke communicatie aanbieden. Deze onderscheidingen vormen een bron van irritatie (interne zelfaanpassing), die door huishoudens op zeer verschillende wijze wordt verwerkt. Kwalitatief onderzoek naar mediagebruik in huishoudens heeft uitgewezen dat *de wijze waarop huishoudens hun dagelijks leven organiseren zich weerspiegelt in hun omgang met het medium televisie*. Bryce (1987) woonde bij twee gezinnen ('Andrews' en 'Brady') steeds ongeveer een maand in huis en ervoer hoezeer ze verschilden in de wijze van omgang met de tijd, hoewel ze qua demografische kenmerken vrijwel aan elkaar gelijk waren. Het gezin Andrews leidde een zeer gestructureerd leven. Er werd waarde gehecht aan het afronden van een bezigheid voordat met een volgende werd begonnen. Dit gold ook voor televisie: tijdens het kijken werd zelden een parallelle activiteit verricht. Klok en kalender speelden een belangrijke rol in de activiteitenplanning. Het te laat komen voor een afspraak werd als een persoonlijk falen gezien en de kinderen werden gestraft wanneer het gebeurde. Het dagelijks leven van de Brady's daarentegen was ongestructureerd. Bezigheden werden zelden afgerond alvorens met iets anders werd begonnen, zodat men vaak met meerdere dingen tegelijk bezig was. Televisie kijken en tegelijkertijd iets anders doen was meer norm dan uitzondering. De klok en de kalender werden niet vaak gadeslagen in dit gezin; meer dan eens 'verschafte' het programmaschema van de televisie de begin- en eindtijden van andere activiteiten. Een gevolg hiervan was dat men vaak in conflict kwam met externe tijdstructuren (de kinderen kwamen te laat op school). Maar het gezinsleven zelf bleek niet onder de ongestructureerdheid te lijden.

Hoewel de externe tijdseisen van werk, school en dergelijke vergelijkbaar zijn, kunnen huishoudens dus sterk verschillen in de temporele organisatie van het dagelijks leven der huisgenoten. Neverla (1992, p. 55) noemt de wijze van omgaan met tijd *Zeitkultur* om de subjectieve, individuele component te benadrukken naast de meer objectieve, externe tijdseisen van de sociale systemen waaraan men is gekoppeld. Mensen ontwikkelen van jongs af

aan een houding ten opzichte van klok en kalender die ze ook in hun latere leven - afhankelijk van de sociale omstandigheden waarin ze zich bevinden - verder ontwikkelen en veranderen. Neverla (pp. 166-207) presenteert een typologie waarin de externe tijdseisen, de eigen tijdcultuur en televisie kijken zijn geïntegreerd. Zij onderscheidt vier typen 'televisie kijken':

1. televisie kijken als *bezigheid* (wanneer tijd in overvloed aanwezig is en opgevuld moet worden, bijvoorbeeld na pensionering en bij werkloosheid);
2. televisie kijken als *nevenactiviteit bij andere bezigheden* (wanneer tijd als schaars wordt ervaren);
3. televisie kijken als *ritueel* (wanneer tijd sterk is gestructureerd, bijvoorbeeld bij mensen met vaste arbeidstijden); en
4. televisie kijken als *interim* tussen andere bezigheden (wanneer tijd zich moeilijk laat structureren, bijvoorbeeld bij ploegendienstwerkers die steeds andere arbeidstijden hebben).

Deze typen hebben betrekking op *televisie kijken als activiteit* - het gaat dus niet per se om typen kijkers.²⁰ Dezelfde mensen kunnen derhalve op verschillende momenten aan verschillende typen televisie kijken beantwoorden. De conclusie die Neverla trekt is dat televisiekijkpatronen zich laten begrijpen vanuit de "Logik der temporalen Settings ... Unterschiede zwischen (und gewisse Varianten innerhalb dieser) Fernsehnutzungsmuster sind durch die individuell variierende Zeitkultur erklärbar" (1992, p. 205). Wat opvalt aan deze conclusie, wanneer we haar confronteren met die van Bryce, is dat Neverla de *Zeitkultur* als een *persoonsgebonden* en niet als een *sociale* variabele opvat. Mogelijk zijn haar invalshoek en onderzoekszet hieraan debet: zij conceptualiseerde en onderzocht personen los van de huishoudelijke context waarin zij zich bevinden (zie Huysmans, 1996, p. 498). Hoe dit ook zij, de studies komen overeen in hun bevinding dat de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens niet uitsluitend een kwestie is van huishoudexterne tijdseisen maar ook van attitudes ten opzichte van zaken als structuur en punctualiteit in het handelen. Beide studies combinerend en e.e.a. op het conceptuele schema aansluitend kunnen we spreken over een psychische en een sociale *Zeitkultur* en de differentie tussen die twee benadrukken. *Met 'tijdcultuur' verwijzen we dan naar de variabele mate waarin psychische (huisgenoten) en sociale (huishouden) verwachtingsstructuren (waaronder processtructuren) aan de klok en kalender zijn gekoppeld.* Afhankelijk van de interactie tussen psychische en sociale tijdcultuur alsmede hun externe tijdseisen zullen huisgenoten ertoe neigen een of meerdere van de door Neverla gevonden kijktypen te volgen. In onze optiek spreekt bovendien op voorhand niets tegen een generalisering van haar typologie naar het gebruik van andere media. Ook lezen, luisteren en internetten zijn vanuit de interactie tussen externe tijdseisen en de sociale en psychische tijdcultuur te begrijpen.

In onderzoek naar mediagebruik wordt de temporele organisatie van het dagelijks leven voornamelijk geduid in termen van routines en handelingspatronen (vgl. de kritiek van

²⁰ Neverla koppelt haar typologie wel aan typen kijkers en spreekt over *Beschäftigungseher*, *Marginalseher*, *Ritualseher* en *Interimseher* (1992, p. 206). Onze interpretatie van haar bevindingen zou zijn dat kijkers in de loop van een dag meerdere van de onderscheiden typen kijkgedrag kunnen vertonen, afhankelijk van de 'temporele setting' waarin zij zich bevinden. Zie voor dit argument ook Beck (1994, p. 283) en Kubey en Csikszentmihalyi (1990, pp. 156-157).

Neverla, 1992, pp. 95ff.). Door de wederzijdse irritatie van sociale en psychische verwachtingsstructuren is het echter onwaarschijnlijk dat gebeurtenissen in huishoudens avond na avond dezelfde loop nemen. Routines en patronen vertellen in deze visie maar één helft van het verhaal - en onvoorziene, verrassende gebeurtenissen de andere helft (vgl. Lull, 1988b, p. 17). Het theoretisch kader leidt ertoe ervoor te waken, al te snel te concluderen dat er in huishoudens 'kijkpatronen' (zie bijv. Goodhardt, Ehrenberg, & Collins, 1975) aanwezig zijn die het kijkgedrag determineren. Opnieuw benadrukken we de onderscheiding tussen situatiespecifiek geactualiseerde verwachtingsstructuren en de (zelf-)observatie/(zelf-)beschrijving van sociale en psychische systemen. De regelmaat die in het mediagebruik wordt waargenomen, hetzij geconstateerd door de huisgenoten zelf in kwalitatieve interviews, hetzij door onderzoekers in statistische analyses van het kijkgedrag, moet worden beschouwd als een grootste gemene deler die geen grote voorspellende waarde heeft voor situatiespecifiek kijkgedrag. Een belangrijk telefoontje voor één van de huisgenoten kan via wederzijdse observatie de processtructuren van het hele huishouden wijzigen (moeder moet dringend weg, dus gaat de gezamenlijke fietstocht niet door, dus moeten de overige huisgenoten beslissen wat ze met de vrijgekomen tijd gaan doen). Precies dit verschijnsel is hetgeen met *dynamische stabiliteit* van autopoietische systemen wordt aangeduid: het gaat deze theorie "niet, wie klassischen Gleichgewichtstheorien, um Rückkehr in eine stabile Ruhelage nach Absorption von Störungen, sondern um die Sicherung der unaufhörlichen Erneuerung der Systemelemente. (...) Reproduktion heißt also nicht einfach: Wiederholung der Produktion des Gleichen, sondern reflexive Produktion, Produktion aus Produkten" (Luhmann, 1984, p. 79).

4.4.2 Temporele kenmerken van mediaboodschappen

In het voorgaande stelden we dat huishoudens en huisgenoten variëren in de mate waarin zij zich richten op klok en kalender bij de opbouw en actualisering van psychische en sociale verwachtings- c.q. processtructuren waarin media en mediaboodschappen een rol spelen. Media en hun inhoud fungeren als sociale tijdgevers ("ontbijtje, kopje koffie, krantje, en dan naar het werk", "na Sesamstraat ga je naar bed") doordat ze mogelijkheden bieden het verloop van een dag te structureren. Ze doen dit dankzij hun temporele kenmerken. Enkele daarvan hangen samen met tijdseisen rond de productie en distributie van mediaboodschappen: het maken en verspreiden van boodschappen is gebonden aan specifieke verwachtingsstructuren. Daarnaast observeren de media de momenten van de dag waarop hun boodschappen het grootste publiek trekken en stemmen zij waar mogelijk productie en distributie daarop af.²¹ Zo houden televisiezenders in het opstellen van programmaschema's rekening met de doelgroepen die op verschillende tijden van de avond voor de buis zitten, stemmen adverteerders de timing van hun spotjes daar ook op af, en wordt een avondkrant een ochtendkrant wanneer dat de lezersaantallen ten goede komt. Een sprekend voorbeeld is de *horizontale programmering* (in combinatie met zenderkleuring) die de publieke omroep in Nederland in de jaren '90 op tv en radio heeft doorgevoerd. Gezien de uitbreiding van het aanbod door de

²¹ Uiteraard beschikken mensen o.m. dankzij opname-apparatuur over de mogelijkheid, media-inhouden op een later moment te gebruiken. Zie voor videogebruik voor dit doel Levy (1989) en Wachter en Kelly (1998).

komst van commerciële zenders werd de doorzichtigheid van de programmering te gering geacht. Programma's waren te zeer verspreid over de verschillende zenders en over verschillende tijdstippen, hetgeen een te grote belasting zou vormen voor de kijkers en luisteraars die ze in hun dagverlopen (processtructuren) zouden willen integreren. Reductie van de complexiteit van de programmering moest een sterkere binding met de mediagebruiker mogelijk maken. In theoretische termen geformuleerd *liet het mediasysteem zich irriteren door sociale systemen in de omgeving waaraan het structureel is gekoppeld*.

Kenmerkend voor de verhouding tussen mediasysteem en huishoudens is de wederzijdse observatie en structuuraanpassing. De onderlinge verhouding is er een van structurele koppeling waarbij beide zijden slechts een klein deel van elkaars complexiteit registreren. Huishoudens observeren wel de mediaboodschappen maar niet het hele productieproces dat erachter schuilgaat. Het mediasysteem verkrijgt uit onderzoek wel indicaties over de grootte van het publiek maar niet of nauwelijks over hoe huisgenoten de boodschappen hebben beleefd. Vanuit het perspectief van huishoudens zijn het derhalve de temporele kenmerken van mediaboodschappen die voor hun verwachtingsstructuren relevant zijn. Beck (1994, pp. 208-261; vgl. Bentele, 1992) onderscheidt een aantal temporele kenmerken van media en hun boodschappen.²² We bespreken hier enkel die kenmerken die voor ons probleem van belang zijn en voegen er nog een enkele aan toe.

- *Duur*. Televisie- en radioprogramma's hebben een chronometrisch vast te stellen lengte die zich opdringt aan de kijker of luisteraar: om het programma in zijn geheel te kunnen bekijken of beluisteren moet een zekere hoeveelheid tijd ter beschikking staan. Voor lezen en internetten geldt dit niet; wel neemt het uitlezen van een artikel of het bekijken van een webpagina enige tijd in beslag. In dit geval is het de lezer/netsurfer zelf die de duur van het lezen in de hand heeft.
- *Moment van verschijning/uitzending*. Kranten verschijnen op een bepaald moment van de dag, en programma's op radio en televisie zijn ingebed in strikte uitzendschema's. Sinds de opkomst van audio- en video-opnameapparatuur is het mogelijk programma's op een later moment pas te bekijken, maar in de praktijk wordt van de mogelijkheid - althans voor video - niet overdreven veel gebruikgemaakt.²³ De 24-uur-per-dag-beschikbaarheid van informatie op het internet doet vermoeden dat de netsurfer geen last heeft van verschijningsdata en -tijden, maar in de praktijk ligt het soms anders. Op vele sites worden pagina's minder vaak ververst dan technisch mogelijk zou zijn omdat de productie en distributie van de informatie tijd kost. Pagina's worden daarom op vaste tijden geactualiseerd.
- *Regelmaat/frequentie van verschijning/uitzending*. De uitzending van programma's en de verschijning van veel lectuur is gebonden aan dag-, week-, maand-, en jaarcyclus. De uitzendschema's en verschijningsstijden bevorderen de synchronisering van de temporele organisatie van het dagelijks leven der gebruikers met de temporele organisatie van productie- en distributieprocessen.

²² Eigenlijk heeft Beck het over 'mediale vormen', een begrip dat hij o.i. niet eenduidig definieert (Huysmans, 1996, pp. 493-494).

²³ Uit de maandelijkse kijktijdrapportages van NOS/KLO is af te leiden dat in de tweede helft van 1999 het bekijken van zelf opgenomen én voorbespeelde videobanden tezamen tussen de 3 en 5% van de totale kijktijd van de Nederlanders in beslag nam.

- *Actualiteit.* Sommige programma's en gedrukte media bieden de gebruiker actuele informatie - informatie die kort na het verschijnen nieuwswaarde heeft maar daarna minder of niet meer (het is dan 'oud nieuws' geworden). De receptie van de boodschappen dient derhalve in 'real time' of relatief snel daarna te geschieden om de informatie nog van waarde te laten zijn.
- *Occasionaliteit.* Uitzonderlijke gebeurtenissen kunnen leiden tot het opzij zetten van de 'normale' dagindeling om de 'live coverage' op televisie of radio mee te kunnen maken. Te denken valt voor Nederland aan gebeurtenissen als het huwelijk van Beatrix en Claus (1980), de vliegcrash in de Amsterdamse Bijlmermeer (1992), voetbalfinales (1974, 1978 en 1988) en Elfstedentochten (1985, 1986 en 1997). Voorzover de gebeurtenissen in kwestie verwacht kunnen worden, worden rond de gebeurtenis nieuwe verwachtingsstructuren opgebouwd; gaat het om plotselinge gebeurtenissen zoals rampen, dan moet er geïmproviseerd worden.

Deze temporele kenmerken kunnen, na te zijn geobserveerd door huisgenoten of de huishoudelijke communicatie, ingang vinden in de psychische en sociale verwachtingsstructuren en deze mede helpen vormgeven. Media worden zo naast andere sociale systemen in de dagindeling van huisgenoten en het huishouden geïntegreerd.

Tot slot een opmerking over de systeemrelativiteit van observaties. In de observatie van bovenstaande temporele kenmerken hangt veel van de 'geschiedenis' van het observerende systeem af. Heeft men het journaal van 20 uur gezien, dan heeft het nieuws van 22 uur daar niet veel aan toe te voegen, aangezien de actualiteitswaarde is gedaald. Een observator (bijv. het sociale systeem 'huishouden', of een wetenschapper) kan de temporaliteit van mediaboodschappen observeren en beschrijven met behulp van temporele kenmerken, maar kan dit ook achterwege laten of andere kenmerken observeren. Temporele kenmerken zijn dus niet bepalend voor de gang van zaken in het huishouden; de tijdcultuur van de observerende systemen (zoals in § 4.4.1 geïntroduceerd) des te meer.

4.4.3 Mediagebruik en mediatijdsbesteding

Ter afsluiting van de theoretische uiteenzetting schetsen we de consequenties van ons begripkader voor wat verstaan dient te worden onder 'mediagebruik' en 'mediatijdsbesteding'. In feite betreft het een toespitsing op media van hetgeen eerder (in § 3.3.3 en in § 4.3.4) over 'handelen' en 'tijdsbesteding' is gezegd. Bij het gebruikmaken van media kan men, zoals bij handelen in het algemeen, een onderscheid maken tussen de verwachtingsstructuren die van moment tot moment geactualiseerd worden en de (zelf-)observaties en (zelf-)beschrijvingen - we zullen ze vanaf nu consequent als *(zelf-)attributies* aanduiden - die aan lichaamsbewegingen en communicatieve uitingen worden toegekend. Een handeling als 'televisie kijken' komt tot stand op basis van beide: gedragsrichtinggevend verwachtingen en het afgrenzen van een gedragsepisode als zijnde een 'eenheid': 'ik heb mijn boek uitgelezen'. Met dit concept 'mediagebruik' wijken we af van de omschrijving die in de handelingstheoretische benadering aan het begrip wordt gegeven (zie § 2.2.2). In hoofdstuk 3 hebben we uiteengezet hoe ons begrip van 'handeling' (of 'activiteit') afwijkt van 'handeling' in de handelingstheoretische

benadering. We stelden dat voor psychische en sociale systemen weliswaar alles toegankelijk is - dus voor het bewustzijn zijn ook de 'eigen' lichaamsbewegingen toegankelijk - maar alles slechts in de vorm van zin. 'Handelingen' komen derhalve in bewustzijn en communicatie slechts voor in de mate waarin ze geobserveerd worden ('werkelijke' lichaamsbewegingen komen *als zodanig* niet voor in het recursieve netwerk van gedachten respectievelijk communicaties). Derhalve is het consequent om 'handelingen', en mutatis mutandis ook 'mediagebruik', op te vatten als door systemen aan systemen (zichzelf of andere systemen) als handelingen toegeschreven gedragingen. Voorzover men zich richt op de relatie tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven, worden daarmee bepaalde observaties relevant voor de bestudering, namelijk die observaties die temporele onderscheidingen hanteren ("over een half uur begint de wedstrijd op televisie"). In deze studie ligt sterk de nadruk op de temporele aspecten van 'mediagebruik' (in de zojuist omschreven betekenis), wat echter niet wil zeggen dat de systeemtheoretische invalshoek alleen deze aspecten wil of kan thematiseren. Andere aspecten zullen evenwel aan bod moeten komen in latere studies - hier is een beperking tot het temporele aspect noodzakelijk.

Voor 'mediatijdsbesteding' gaat op wat in § 4.3.4 over 'tijdsbesteding' is gesteld. We spitsen het nu toe op mediagebruik: *Mediatijdsbesteding 'ontstaat' wanneer een observator (wellicht het systeem zelf) een 'handeling uit de gedragsstroom neemt' door er de sociale beschrijving 'mediagebruik' ('lezen', 'luisteren', 'kijken', etcetera) aan toe te kennen, het daarmee als eenheid af te grenzen van het gedrag ervoor en erna, en er vervolgens het observatieschema van de kloktijd op toe te passen.* Als (zelf-)observatie heeft mediatijdsbesteding in de verhouding tussen huishoudens en mediasysteem een speciale relevantie: het is voor het mediasysteem een zeer belangrijke, zo niet de belangrijkste indicator voor het succes van een uitzending of zender. Marktaandeel in de televisiewereld zijn erop gebaseerd, evenals overheidsbeleid. De media observeren met behulp van getallen over mediatijdsbesteding hun 'publiek' of 'markt' bij gebrek aan directe communicatiemogelijkheden met het publiek (die door de technische verspreidingsmiddelen zijn afgesneden hetgeen, althans volgens Luhmann - zie het begin van deze paragraaf - tot de verzelfstandiging van de massamedia als sociaal subsysteem van de maatschappij heeft geleid). Mediatijdsbesteding dient - zoveel is inmiddels duidelijk geworden - daarmee niet als ontologische grootheid te worden opgevat. Het blijft een constructie waarmee systemen zichzelf en elkaar observeren. Als zodanig vormt ze een maatschappelijke en huishoudelijke realiteit.

Nadat de handelingstheoretische uitgangspunten met systeemtheoretische zijn uitgebreid, is het ter afsluiting zinnig even stil te staan bij de vraag hoeveel afstand we nu eigenlijk van de handelingstheoretische uitgangspunten hebben genomen. Vergelijken we de idee van autopoietische reproductie en zelfobservatie met de zinalyses van Schütz (1974), dan zien we dat we niet ver van zijn fenomenologische analyse af staan:

Sinn ist ... die Bezeichnung einer bestimmten Blickrichtung auf ein eigenes Erlebnis, welches wir, im Dauerablauf schlicht dahinlebend, als wohlumgrenztes nur in einem reflexiven Akt aus allen anderen Erlebnissen »herausheben« können. (...) Die Schwierigkeit liegt vornehmlich in der Sprache, welche ... in bestimmter Weise in den Blick gebrachte Erlebnisse als Verhalten hypostasiert ... In gleicher Weise bedeutet auch Handeln nur eine sprachliche Hypostasierung von Erlebnissen, die in bestimmter Weise in den Blick genommen werden, und der Sinn, der vorgeblich mit dem Handeln verbunden wird, ist nichts anderes als das besondere Wie dieser Zuwendung zum eigenen Erlebnis, also das, was das Handeln erst konstituiert (Schütz, 1974, p. 54).²⁴

Aan het *schlichte Dahinleben* kunnen we o.i. de *autopoietische reproductie* gelijkstellen zonder beide concepten geweld aan te doen, en de *bestimmte Blickrichtung* lijkt niets anders te zijn dan wat in de systeemtheorie *zelfobservatie* heet. Wat verder de motivatie voor een handeling betreft, die Schütz uiteenlegt in een *um-zu-* en een *weil-*motief (waarbij het *weil-*motief de totstandkoming van het handelingsontwerp, en het *um-zu-*motief de totstandkoming van de daadwerkelijke handeling verklaart; Schütz, 1974, p. 123; vgl. § 3.2.1) kunnen we een relatie leggen met de verwachtings- c.q. processtructuren die Luhmann voor de voortgang van de autopoiese noodzakelijk acht. In beide gevallen moet selectie plaatsvinden om continuïteit te kunnen waarborgen. Voor Schütz' actor geldt dat deze, om in een situatie te kunnen handelen, een handelingsontwerp moet selecteren uit een aantal mogelijke; in Luhmanns autopoiese moet eveneens selectie uit mogelijke aansluitingscommunicaties en -gedachten plaatsvinden. Het verschil tussen Schütz en Luhmann, tussen fenomenologische handelings- en systeemtheorie (vgl. Berger, 1987; Srubar, 1989), is met name gelegen in het generaliseren van de fenomenologie van het bewustzijn naar de fenomenologie van het communicatie- (c.q. handelings-) systeem.²⁵ Doorziet men de verschillen in terminologie, dan vallen onmiddellijk de structurele overeenkomsten in de theorieconstructie op.

²⁴ Waarin 'hypostasering' het tot een zelfstandigheid verheffen (van een abstractie) betekent (Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal, 11^e uitgave 1984, p. 1151).

²⁵ Berger (1987, p. 137) formuleert de overeenkomst tussen fenomenologie en sociale systeemtheorie kernachtig: "Der Analysetypus, den Luhmann bezüglich der Selbsterzeugung sozialer Systeme verwendet, ist dem der phänomenologischen Reduktion Husserls verwandt. Ging es bei Husserl darum, eine Analyserichtung, die Bewußtseine als Weltstücke betrachtet, auszutauschen durch eine transzendente Betrachtungsweise, die in der Richtung des Leistungsstroms des Bewußtseins selbst sich bewegt, so geht es auch bei Luhmann darum, soziale Systeme nicht als vorgegebene Objekte zu nehmen, sondern die Perspektive der Selbsterzeugung in der Analyse sozialer Systeme selbst einzunehmen." Luhmann (1986c, pp. 75-76, noot 9) ziet in het afwijzen - door Husserl - van het bewustzijn als een communicatieproces, dat op symboolgebruik is aangewezen om toegang tot zichzelf te verkrijgen, hét argument voor de operationele scheiding tussen bewustzijn en communicatie als twee zelfstandige, zelfreferentiële systemen. Hier neemt hij dan ook afstand van het symbolisch interactionisme, dat in navolging van Mead (bijv. 1967, p. 73) het bewustzijn als een gesprek met zichzelf begrijpt waarin symboolgebruik noodzakelijk is - terwijl voor de fenomenologie een centraal uitgangspunt de "Unmittelbarkeit des Selbstverständnisses" (Luhmann, 1986c, p. 75) van het bewustzijn is.

4.5 Een onderzoek naar samenhang in het mediagebruik van huisgenoten

In dit hoofdstuk hebben we een theoretisch kader geschetst voor de bestudering van mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens. Enerzijds hebben we een centrale plaats voor het sociale systeem huishouden in de activiteitencoördinatie van de huisgenoten gereserveerd. Anderzijds hebben we aan die huisgenoten een hoge mate van autonomie in de structurering van het eigen dagverloop toegekend. De psychische systemen van de huisgenoten en het sociale systeem van het huishouden observeren elkaar voortdurend. Bijgevolg ontwikkelen sociale en psychische verwachtings- c.q. processtructuren een grote dynamiek: een verandering in de structuren van het ene systeem kan via wederzijdse observatie structuurverandering in de andere systemen provoceren. Het huishouden bevindt zich bovendien in een omgeving waarin het structureel aan tal van andere sociale systemen gekoppeld is met hun specifieke temporaliteiten, waaronder het mediasysteem. Aan het huishouden komt de taak toe de verhouding tot zijn psychische en sociale omgeving temporeel te coördineren, bijvoorbeeld door het mediagebruik van de huisgenoten alsmede de tijdstippen waarop het plaatsvindt tot onderwerp van communicatie te maken.

Hiermee keren we terug naar de probleemstelling uit het eerste hoofdstuk (§ 1.2). De eerste onderzoeksvraag (*Hoe kan de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch worden geconceptualiseerd, uitgaande van bestaande theorieën over de temporele organisatie van het menselijk samenleven?*) hebben we beantwoord met het in dit hoofdstuk geschetste begrippenkader. Het komt er nu op aan, uitgaande van dit kader de tweede vraagstelling in ogenschouw te nemen. Deze luidde: *welke observatiemethode(n) en analysemethode(n) kunnen in het licht van het ontwikkelde theoretische kader worden gecombineerd om mediagebruik in de context van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens te onderzoeken?* Het gaat in de komende hoofdstukken met andere woorden om de vertaling van de theorie naar de onderzoekspraktijk.

Een theorie kan echter niet integraal in een onderzoeksopzet worden vertaald. De functie van een theorie is erin gelegen aanleiding te geven tot het stellen van vragen die middels onderzoek kunnen worden beantwoord. Doordat de theorie deze vragen van een tentatief antwoord - in hypothesevorm - voorziet, wordt het mogelijk na te gaan of haar uitspraken met empirische verschijnselen corresponderen. Zo zullen we in het restant van deze studie te werk gaan. Uit het theoretisch kader zijn uitspraken af te leiden over de correspondentie tussen handelingen van huisgenoten, die zouden moeten standhouden in de empirie, aangezien ze de kern van de theorie raken. We hebben het over de toepassing van concepten als autopoïese, psychische en sociale systemen, verwachtingsstructuren en (zelf-)attributies alsmede structurele koppelingen, op het bijzondere geval van huishoudens en huisgenoten.

Ons baserend op het werk van Schütz, Mead en Luhmann hebben we huisgenoten en huishoudens geconceptualiseerd als psychische en sociale systemen die zich laten kenmerken door een autopoïetische constitutie. De elementen waaruit deze systemen bestaan (gedachten respectievelijk communicaties) worden door het systeem zelf geproduceerd, en wel voortdurend in het nu. Alles wat gebeurt, zo volgden we Mead en Luhmann, gebeurt gelijktijdig; niets kan

in de toekomst of in het verleden van een referentiegebeurtenis plaatsvinden. Bijgevolg vinden ook alle huishoudelijke communicaties en alle gedachten van de huisgenoten plaats in steeds actuele situaties onder selectief teruggrijpen naar eerdere en latere communicaties respectievelijk gedachten (voorzover ze onthouden zijn respectievelijk geanticipeerd worden).

In het momentele opereren wordt dus bepaald wat er gecommuniceerd en gedacht wordt. Dit houdt onder meer in dat een situatie grote structuurwaarde heeft voor de eerstvolgende situatie: de verwachtingen in situatie t structureren immers de mogelijke aansluitingsoperaties in situatie $t+1$. Zoals in de biljartsport elke poging tot het maken van een carambole gestructureerd wordt door de uitkomst van de vorige poging - die de ballen in een zekere positie ten opzichte van elkaar heeft geplaatst - zo wordt elke sociale situatie gestructureerd door de communicaties en gedachten van het voorafgaande moment. Uit deze veronderstelling laat zich de algemene hypothese afleiden dat wat in een sociale situatie gebeurt - wat er gedacht en gecommuniceerd wordt - richting geeft aan wat er in de eerstvolgende situatie gebeurt. Nemen we niet de eerste, maar de tweede situatie als referentiepunt, dan kunnen we ook stellen dat wat er in een sociale situatie gebeurt, grotendeels is voorgestructureerd door het gebeurde in de voorafgaande situatie.

Om van de algemene hypothese een onderzoekbare hypothese te maken, is het zaak nader aan te geven wat we bedoelen met ‘wat er in een situatie gebeurt’. We doelen meer specifiek op de *temporele organisatie* en daarmee op de *in een situatie communicatief en bewustzijnsmatig geactualiseerde a) verwachtings- en processtructuren en b) (zelf-)attributies van handelingen aan huisgenoten*. Huishoudens organiseren zich op het niveau van tweede orde-observaties, waardoor veel gedrag van de huisgenoten communicatie wordt (zie § 4.1.1). Voortdurend observeren huisgenoten, gebruikmakend van onderscheidingen, zichzelf en elkaar, waarbij ze ook elkaars observaties observeren. Zij observeren daarmee ook hoe zij door hun huisgenoten worden geobserveerd en passen hun gedrag daaraan aan (zo weet een dochter zich gadeslagen door haar moeder terwijl ze op de bank in de woonkamer een studieboek leest - ‘huiswerk maakt’ - en houdt ze haar ogen gericht op de pagina’s terwijl ze dagdroomt over de aanstaande vakantie met haar beste vriendin). In de observatie van elkaars observaties, waarin men bewustzijnsmatig tracht in te schatten wat de anderen denken, worden van moment tot moment nieuwe verwachtingen en attributies actueel. *De verwachtingen en attributies op het voorgaande moment structureren die van het huidige moment* (moeder dacht net nog: “ze zit ijverig te werken” maar merkt nu op dat dochter al tijden geen pagina meer heeft omgeslagen en houdt haar scherp in de gaten - haar eerdere vertrouwen ‘veroorzaakt’ haar wantrouwen nu). Wat er in een huishouden gebeurt, is daarmee van moment tot moment in principe onzeker. Juist om die onzekerheid te reduceren, ontwikkelen huisgenoten en de huishoudelijke communicatie verwachtingsstructuren die zich tot processtructuren aaneen kunnen rijgen.

In vergelijking met eerder verricht werk over mediagebruik in huishoudens wordt in ons theoretisch kader datgene wat in huishoudens gebeurt niet primair geduid vanuit ‘handlingsroutines’ of ‘patronen’ die een opeenvolging van situaties probleemloos maken (zie bijv. Lull, 1980; Morley, 1986).²⁶ Een autopoietisch systeem kan in zijn opereren het actuele

²⁶ “Ein System konstituiert sich .. sozusagen *induktiv* durch strukturierende Ereignisgegenwarten von Ereignis zu Ereignis und nicht *deduktiv*, d.h. durch Ableitung aus einer dem System vorgeordneten Struktur. So bleibt die

moment niet overstijgen. Een logisch gevolg van deze aanname is dat ‘gewoontes’, ‘routines’ en ‘patronen’ niet als verklaring voor een terugkerende reeks gebeurtenissen (‘handelingen’) kunnen gelden. Het perspectief wordt hier omgekeerd. De theorie benadrukt de voortdurende herstructurering van moment tot moment, waarin routines/patronen - geconceptualiseerd als processtructuren - net als verwachtingen *alleen in het ‘nu’ kunnen worden geactualiseerd*. Verwachtings- en processtructuren hebben slechts tot taak het aantal mogelijke aansluitingsoperaties terug te brengen tot overzichtelijke proporties en zo het communiceren en denken in gang te houden.²⁷

Tussen opeenvolgende situaties bestaat er volgens de theorie wel een samenhang, al wordt deze niet door structurerende routines of patronen aan systemen ‘opgelegd’. Wat in huishoudens plaatsvindt, wordt hier als een *sequentie* van gebeurtenissen opgevat (vgl. Abbott, 1995, 1999; Gershuny, 1999; Gershuny & Sullivan, 1998; Van Velzen, 1999; Wilson, 1998; zie hieronder, § 5.4). Actuele verwachtingen en attributies houden verband met eerdere en latere gebeurtenissen.²⁸ Aangezien de psychische systemen (‘huisgenoten’) - voorzover zij in elkaars aanwezigheid verkeren - structureel zijn gekoppeld aan het sociale systeem (‘huishouden’) kunnen we op grond van het theoretisch kader twee voorspellingen doen:

1. tussen de *verwachtingsstructuren* van huisgenoten bestaat - op momenten dat zij in elkaars aanwezigheid verkeren - een onderlinge samenhang, waarbij de sterkte van de samenhang aangeeft hoe sterk de huisgenoten op die momenten op elkaar zijn georiënteerd (weergave van de temporele organisatie). Ook tussen de (*zelf-*)*attributies* van huisgenoten bestaat een dergelijke onderlinge samenhang.
2. deze samenhangen kunnen worden *verklaard* uit de *verwachtingsstructuren resp. (zelf-)attributies in de situatie voorafgaand aan de huidige* (structuurwaarde van een situatie voor de eerstvolgende situatie).

De combinatie van deze twee hypothesen betekent niets anders dan een theoretische uitwerking van de stelling waarvan we in hoofdstuk 1 zijn uitgegaan, dat in de bestudering van mediagebruik (eigenlijk: alle activiteiten binnen het huishouden) de *combinatie van activiteitencontext en sociale context* waarin het plaatsvindt van belang zijn. De *eerste hypothese*, betrekking hebbend op de *sociale context*, stelt in concrete termen dat huishoudelijke commu-

Struktur durch ihre operative Zugehörigkeit zum Systemgeschehen stets wandelbar; sie wird permanent Irritationen und “Zufällen” ausgesetzt, die sie neu strukturieren” (Nassehi, 1993, p. 214).

²⁷ Natuurlijk kunnen verwachtingen zich over een langere periode - meerdere achtereenvolgende situaties - uitstrekken. Precies hierop heeft Nassehi’s concept ‘processtructuren’ betrekking. Wat we hier benadrukken is de met het tijdsverloop toenemende onwaarschijnlijkheid dat een reeks gebeurtenissen zich precies volgens de verwachtingen voltrekt. Met de tijd neemt anders gezegd de waarschijnlijkheid toe dat eerdere verwachtingen niet uitkomen en moeten worden aangepast om de actuele situatie te kunnen structureren.

²⁸ “Laufend werden Erwartungen gebildet und wieder zurückgenommen, mit denen man beobachtet, was geschieht. Ob Erwartungen befolgt oder offen oder stillschweigend durchkreuzt werden, entscheidet sich von Moment zu Moment. Kontinuität und Diskontinuität sind erforderlich, und das eine zum Erkennen des anderen. Ob wichtige Erwartungsstrukturen geändert, abgewöhnt, vergessen werden können, hängt weitgehend von der rekursiven Vernetzung der Situationen ab, in denen dies geschieht. Familien sind nicht Trivialmaschinen, sondern selbstreferentielle Maschinen, die ihre Operationen mitbestimmen durch die Erwartungen, die gerade im Moment vorher aktualisiert worden sind. Nur der Beobachter wird ein strukturdeterminiertes System erkennen” (Luhmann, 1990d, p. 215; cursivering toegevoegd).

nicatie zorgt voor een *convergentie of divergentie* in de activiteiten²⁹ van de huisgenoten. In sommige situaties kan *taakverdeling* functioneel zijn (de ene partner stofzuigt de slaapkamers, de andere bereidt de avondmaaltijd), in andere situaties ligt het meer voor de hand dat men *hetzelfde* doet ('s avonds samen op de bank zitten, televisie kijken en over de gebeurtenissen van de afgelopen dag praten). De hypothese geeft derhalve geen richting aan de samenhang - deze kan zowel negatief als positief zijn. Wel stelt ze dat er op enig moment dat huisgenoten in elkaars nabijheid verkeren een samenhang in de ene of de andere richting bestaat. Ze moet dus worden verworpen wanneer er geen samenhang kan worden aangetoond. Met de hypothese geven we een uitwerking aan het concept structurele koppeling, hier toegepast op huishoudelijke communicatie en bewustzijnsprocessen van de huisgenoten waarin de attributie van gedragingen aan zichzelf en aan de anderen gestalte krijgt. De uitwerking wordt in de toetsing van de hypothesen vormgegeven door de analyses toe te spitsen op het 'mediagebruik' van 'huisgenoten' (beide begrepen in de in § 4.4.3 beschreven zin).

De *tweede hypothese*, betrekking hebbend op de *activiteitencontext*, gaat een stap verder door een verklaring voor de samenhang in de eerste hypothese te zoeken uit de constellatie van verwachtingen en attributies in de voorafgaande situatie. Wat huisgenoten in een bepaalde situatie doen, kan worden verklaard uit wat zijzelf, en uit wat hun huisgenoten in de voorafgaande situatie deden.³⁰ De hypothese biedt een directe invulling aan het autopoïese-concept: het steeds moeten zorgen voor aansluitingsoperaties (communicaties en gedachten) om de zelfreproductie te waarborgen.

Met deze hypothesen geven we richting aan het empirische onderzoek waarvan in de komende hoofdstukken verslag wordt gedaan. Bij de vormgeving van dit onderzoek moeten op theoretische en praktische gronden keuzes worden gemaakt betreffende de wijze van observeren van de centrale begrippen (verwachtingen, attributies) en de wijze van analyse van de gegevens. In hoofdstuk 5 worden de gemaakte keuzes beschreven en verantwoord. Er wordt een hypothetisch antwoord gegeven op de tweede vraagstelling van deze studie naar de geëigende combinatie van observatie- en analysemethode(n). Of dit antwoord tot tevredenheid strekt, wordt beoordeeld in hoofdstuk 6 waarin allereerst de resultaten van een evaluatie van de observatiefase (§ 6.1) centraal staan. Vervolgens wordt middels een toetsing van de bovenstaande hypothesen (§§ 6.2 t/m 6.4) gekeken of het theoretisch kader - het antwoord op de eerste vraagstelling - aanspraak kan maken op empirische ondersteuning.

De verslaglegging van het onderzoek is daarmee gecentreerd rond *drie onderzoeksvragen*. De eerste onderzoeksvraag is een *methodologische*: hoe kunnen we onderzoek zoda-

²⁹ Om de theorie geheel recht te doen, zou er moeten staan: 'door huisgenoten aan zichzelf en de anderen als handelingen toegeschreven gedragingen en communicaties'. We gebruiken het woord 'activiteiten' in deze zin.

³⁰ Opnieuw dient onder 'wat huisgenoten doen' de attributie van gedragingen en communicaties te worden verstaan. De attributie van handelingen door huisgenoten aan zichzelf en aan elkaar (bijvoorbeeld "we zitten gezellig televisie te kijken") staat uiteraard niet los van hun lichaamsbewegingen en uitingen. Men zal niet de attributie 'zij kijkt televisie' toekennen als in de directe omgeving van de persoon in kwestie geen televisietoestel te bekennen is. Er is in alledaagse situaties derhalve een beperkt scala aan gedragingen en uitingen die tot toekenning van het label 'mediagebruik' aanleiding geven. Desondanks is het van belang het onderscheid tussen de lichaamsbewegingen en de handelingsattributie te maken: voor zinsystemen zijn de lichaamsbewegingen van de huisgenoten alleen in de vorm van zin toegankelijk, d.w.z. alleen doordat er in de recursieve verwijzings-samenhangen 'bewustzijn' en/of 'communicatie' zinvol aan wordt gerefereerd.

nig vormgeven dat de hypothesen op empirische wijze getoetst kunnen worden? (antwoord in hoofdstuk 5 en § 6.1). De tweede onderzoeksvraag is een *beschrijvend-inhoudelijke*: bestaat er een samenhang in de ‘tijdsbesteding’ (opnieuw in de in § 4.4.3 beschreven zin) van huishoudens: (a) in de hoeveelheid tijd die zij aan kijken, luisteren en lezen besteden, (b) in de momenten van de dag waarop zij kijken, luisteren en lezen? (hypothese 1; antwoorden in de §§ 6.2 en 6.3). De derde onderzoeksvraag tenslotte is een *verklarend-inhoudelijke*, die poogt het antwoord op de vorige vraag van een uit het theoretisch kader afgeleide verklaring te voorzien: bestaat er een wederzijdse invloed van partners op elkaars ‘mediagebruik’ in de overgang van de ene situatie naar de volgende? (hypothese 2; antwoord in § 6.4).

5 Observatie en analyse van mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens middels tijdsbestedingsonderzoek

Het onderwerp *mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens* is in de voorgaande hoofdstukken handelings- en systeemtheoretisch beschreven. Huishoudens hebben we opgevat als sociale systemen, huisgenoten als psychische systemen én als personen. Naast de begrippen sociale systemen, psychische systemen en personen hebben we verwachtings- en processtructuren ten tonele gevoerd zonder ons te bekommeren om de vraag hoe we deze begrippen zouden kunnen omzetten in empirisch onderzoek. Dit is gedaan om de ontwikkeling van een begrippenkader niet op voorhand te laten afhangen van onderzoekspraktische overwegingen. In die zin ligt het primaat in deze studie bij de theorie en niet bij de empirie. De functie van een theorie is gelegen in het aanbieden van een netwerk van onderling gerelateerde begrippen waarmee ‘werkelijkheid’ geobserveerd kan worden. Een vruchtbare of bruikbare theorie onderscheidt zich van andere doordat de observator die haar hanteert andere dingen ziet en daardoor méér ziet dan voorheen. (We zien huishoudens nu als zelfreferentieel opererende communicatiesystemen, terwijl we ze aan het begin van deze studie nog zagen als een groep mensen, levend achter dezelfde voordeur.) Met elke wijziging in perspectief gaat iets verloren en wordt iets gewonnen; een theorie is bruikbaar wanneer de balans in de juiste richting doorslaat. De winst zou moeten zitten in het richten van de observaties op bepaalde zaken die voorheen werden genegeerd, waardoor inzichten worden gewonnen, die door andere wetenschappers met instemming worden begroet (d.i. geciteerd).

In dit hoofdstuk richten we ons op de eerste, *methodologische* onderzoeksvraag: *hoe kunnen we onderzoek zodanig vormgeven dat de hypothesen op empirische wijze kunnen worden getoetst?* Is de vormgeving van het onderzoek duidelijk, dan kunnen we in het volgende hoofdstuk de *inhoudelijke* vragen van een antwoord voorzien. In de eerste paragraaf willen we aannemelijk maken dat een theorie die op het concept ‘zelfreferentie’ is gebaseerd aanleiding geeft tot een constructivistische kennistheorie. De plaats die empirisch onderzoek in deze kennistheorie inneemt werken we uit, waarna de implicaties ervan voor toetsing van de hypothesen worden bediscussieerd. We behandelen de vraag hoe we huishoudens en huisgenoten, meer specifiek de temporele organisatie van hun dagelijkse leven, kunnen observeren. Aan het einde van deze paragraaf zal zijn gemotiveerd waarom we voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen hebben gekozen voor een tijdsbestedingsonderzoek bij huishoudens.

Met de keuze voor tijdsbestedingsonderzoek (in de tekst verder afgekort tot ‘tbo’) is niets gezegd over de wijze waarop dit onderzoek kan worden vormgegeven. In § 5.2 bespreken we derhalve de observatiemethoden die in tbo worden gebruikt en gaan we in op wat er bekend is over hun voor- en nadelen. Afweging van de voors en tegens van diverse

methoden, alsmede praktische overwegingen leiden vervolgens tot een operationalisering in § 5.3. In deze paragraaf presenteren we de gebruikte onderzoeksinstrumenten, de selectie van onderzoekseenheden en de gevolgde veldwerkprocedure.

In de afsluitende paragraaf (§ 5.4) gaan we tenslotte in op de gebruikte analysemethoden. Aangezien ook de analysemethoden invloed hebben op wat de wetenschappelijke observator uiteindelijk te zien krijgt, is het van belang theoretisch kader en analyseprocedure(s) op elkaar af te stemmen. De keuze voor bepaalde analysemethoden wordt hier verantwoord in het licht van de eerder gemaakte theoretische keuzes. De paragraaf heeft als titel *Analyse: van tijdsbesteding naar tijdsordening* meegekregen om te benadrukken dat de tijdsbestedingsgegevens in dit onderzoek zullen worden gebruikt om zicht te krijgen op de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens.

5.1 Methodologische overwegingen: de wetenschappelijke observatie van huisgenoten en huishoudens

Huisgenoten en huishoudens begrijpen we als zelfreferentiële psychische en sociale systemen die zichzelf en (systemen in) hun omgeving *observeren*. Deze (zelf-)observatie is constitutief voor hun opereren: doordat ze zichzelf van hun omgeving kunnen onderscheiden, zijn psychische en sociale systemen in staat zich van hun omgeving af te grenzen en autonomie te bereiken. Een vraag die we nu aan de orde moeten stellen is die naar de status van het *wetenschappelijk* observeren van zichzelf observerende systemen. Onderscheidt ‘observeren’ in de wetenschappelijke zin zich fundamenteel van ‘observeren’ door huishoudens en huisgenoten? In deze paragraaf zetten we uiteen dat in de systeemtheorie voor beide vormen van observatie hetzelfde algemene begrip wordt gehanteerd. Vervolgens werken we uit wat dat betekent voor onderzoek rond de hypothesen die in het vorige hoofdstuk zijn afgeleid.

5.1.1 Empirisch onderzoek en de operatief-constructivistische kennistheorie

Het woord ‘observeren’ keerde in de voorgaande hoofdstukken met enige regelmaat terug. Sociale en psychische systemen kunnen observeren, stelden we met Luhmann, en moeten zelfs observeren om zich ten opzichte van hun omgeving operatief te kunnen verzelfstandigen. In § 3.3.3 hebben we het observeren omschreven als het maken van een onderscheid en het markeren (aanwijzen, aanduiden) van één zijde van het onderscheid. Huishoudens hebben we beschreven als sociale systemen, d.i. als communicatiesystemen die a) op operatief niveau communicatie op communicatie laten aansluiten, b) op observatieniveau verwachtingsstructuren ontwikkelen om de autopoietische reproductie mogelijk te maken, en c) een beschrijving van zichzelf en hun omgeving vervaardigen. We zijn niet ingegaan op de vraag of en hoe we communicaties, verwachtingsstructuren en zelfbeschrijvingen van huisgenoten en huishoudens kunnen observeren. Voor de psychische systemen van de huisgenoten is een analoge vraag te stellen. In plaats van communicaties zijn het gedachten waaruit de autopoietische

reproductie van deze systemen bestaat. Zijn gedachten, psychische verwachtingsstructuren en psychische zelfbeschrijvingen observeerbaar? Huishoudens en huisgenoten komen verder voor in de observaties en beschrijvingen van andere systemen. Zo worden huisgenoten door huishoudens (en andere sociale systemen) als personen aangesproken doordat aan hen communicatief diverse verwachtingen worden toegeschreven. Huishoudens zien zich geconfronteerd met psychische beschrijvingen (van de huisgenoten) en sociale beschrijvingen van andere sociale systemen. Zijn deze externe beschrijvingen observeerbaar?

Naast de vraag of genoemde communicaties, verwachtingsstructuren en zelfbeschrijvingen observeerbaar zijn voor externe observatoren, is het de vraag of ze ook *volgens de gebruikelijke wetenschappelijke criteria* observeerbaar zijn. Deze en de vorige vragen geven aanleiding, de verhouding tussen theorie en empirie in ons onderzoek nader tegen het licht te houden.

In aansluiting op Niklas Luhmann hebben we in hoofdstuk 3 psychische en sociale systemen als observatoren beschreven die zich in hun autopoietische opereren van hun omgeving gaan afgrenzen. Elk systeem kent verder zijn eigen temporaliteit op operatief en observatieniveau, waarmee het probleem van de sociale tijd tot een (steeds systeemintern) coördinatieprobleem van de temporaliteiten der verschillende systemen wordt. We hebben daarmee de weg vrijgemaakt voor een multicentrisch wereldbeeld: elk systeem dat zichzelf in relatie tot zijn omgeving observeert, observeert de wereld - de eenheid van het onderscheid tussen systeem en omgeving - op een andere manier, nl. aan de hand van een steeds actuele onderscheiding. De veelheid aan (voor elkaar observeerbare) systeem-omgeving-onderscheidingen maakt de wereld tot een eenheid:

Die traditionelle Zentrierung des Weltbegriffs auf eine »Mitte« oder dann auf ein »Subjekt« hin wird damit aufgegeben, wird aber nicht einfach ersatzlos gestrichen. An ihre Stelle tritt die Zentrierung auf Differenz hin; oder genauer: auf die System/Umwelt-Differenzen hin, die sich in der Welt ausdifferenzieren und damit die Welt konstituieren. Jede Differenz wird so zum Weltzentrum, und gerade das macht die Welt nötig: Sie integriert für jede System/Umwelt-Differenz alle System/Umwelt-Differenzen, die jedes System in sich selbst und in seiner Umwelt vorfindet. In diesem Sinne ist die Welt multizentrisch - aber so, daß jede Differenz die anderen dem eigenen System oder dessen Umwelt einordnen kann (Luhmann, 1984, p. 284).

De vraag die wellicht al bij de lezer is opgekomen, is hoe dit multicentrische wereldbegrip zich verhoudt tot het verrichten van empirisch onderzoek. Met empirisch onderzoek wordt immers vaak het doen van in een specifiek domein geldige uitspraken op basis van systematische observatie van de realiteit beoogd. Hoe kunnen uitspraken in een gegeven domein geldig zijn als ieder systeem daarbinnen zijn eigen werkelijkheid construeert? Dat er een meervoudigheid aan perspectieven bestaat in de sociale werkelijkheid, dat een gebeurtenis (bijvoorbeeld een communicatie) in meerdere systemen tegelijk kan voorkomen (Mead), betekent voor empirisch onderzoek dat uitspraken juist betrekking zouden moeten hebben op deze perspectievdifferentie. Men kan bijvoorbeeld de aandacht richten op de verschillende onderscheidingen die observerende systemen in de sociale werkelijkheid met betrekking tot dezelfde gebeurtenis hanteren. Aan de hand van een voorbeeld uit de rechtspraak stelt Schnei-

der (1994, p. 103) dat de *sociale* zin van een handeling niet uitsluitend is gelegen in de subjectieve intenties van de actor, maar in de *differentie* tussen datgene wat de actor zichzelf als zijn handeling toeschrijft en wat anderen hem toeschrijven.¹ Het bestaan van differenties in een veelvoud aan *subjectieve* perspectieven kan zo in de zin van Mead als een *objectief* gegeven worden aangemerkt (Joas, 1989, p. 186; zie § 3.3.2).

Dit opent echter de deur voor een moeilijker te beantwoorden vraag, namelijk: wie observeert dit veelvoud aan perspectieven, en hoe verhoudt zich zijn observatie tot ‘een’ of ‘de’ realiteit? Trekken we de lijn uit het voorgaande door, dan moeten we ook de observerende wetenschapper beschouwen als een van de vele systemen - en daarmee slechts een van de vele perspectieven - in de sociale werkelijkheid. Wat betekent dit voor de verhouding tussen empirisch onderzoek en ‘de’ realiteit? De ‘uitweg’ uit dit dilemma willen we in twee stappen aangeven. De eerste stap behelst een reconstructie van wat gemeenlijk onder ‘empirisch waarnemen’ wordt verstaan. In een tweede stap werken we uit wat dit betekent voor de correspondentie tussen empirisch onderzoek en ‘de’ realiteit.

Wellicht is het opgefallen dat we tot dusverre consequent over *observeren* hebben gesproken en niet over *waarnemen*, hoewel beide termen in het spraakgebruik als (bijna) synoniem gelden. De reden hiervoor is dat in de operatieve kennistheorie, de epistemologische tak van Luhmanns theorie, tussen beide fenomenen een onderscheid wordt gemaakt: met waarnemen wordt op de eerste plaats het zintuiglijk waarnemen bedoeld (Luhmann, 1990a, pp. 19-20; vgl. Blom, 1997, p. 33), terwijl met observeren de operatie van het onderscheiden en markeren van één zijde van het onderscheid wordt bedoeld (Luhmann, 1990a, p. 73). *Waarnemen is daarmee voorbehouden aan het bewustzijn - dat overigens tevens kan observeren, terwijl alle zelf-referentiële systemen - dus ook systemen die het zonder zintuigen moeten stellen, zoals sociale systemen - kunnen observeren.*² Sociale (communicatie-) systemen kunnen niet waarnemen (wel observeren), aangezien communicatie niet over zintuiglijke waarneming beschikt. Communicatie is op bewustzijn aangewezen om waarnemingen in zich te kunnen opnemen,

¹ “Die *Differenz von Selbst- und Fremdzuschreibung* fungiert innerhalb der Interaktion und nimmt theoretisch den Platz ein, an dem bei Weber, Parsons u.a. durch die Intentionen der Akteure eindeutig identifizierte Handlungen stehen. (...) Was hier als ‘Handlung’ im Singular vorkommt, hat .. den Status einer nicht weiter auflösbaren Elementareinheit verloren, und ist theoretisch zu begreifen als *Synthese von Selbst- und Fremdzuschreibung*” (Schneider, 1994, p. 103).

² De operatieve geslotenheid van het zenuwstelsel speelt een belangrijke rol in het bewustzijnsmatige waarnemen. Middels zijn zenuwstelsel is een organisme in staat zichzelf te observeren, d.i. lichaamseigen toestanden te onderscheiden. Het zenuwstelsel opereert zonder contact met de omgeving. Het bewustzijn komt aan deze beperking tegemoet, "es externalisiert, obwohl strukturell an das Nervensystem gekoppelt, das, was ihm als Eigenzustand des Körpers suggeriert wird; es kehrt sozusagen das Innen des Körpers nach außen, und selbst der eigene Leib wird vom Bewußtsein als bewußtseinsextern, als Gegenstand des Bewußtseins erlebt" (Luhmann, 1990a, pp. 19-20). Het bewustzijn construeert op basis van de voortdurende, onbemerkte activiteit van het zenuwstelsel een wereld waarin het het onderscheid (Differenz) tussen het eigen lichaam en de overige wereld kan observeren en zo ook zichzelf kan observeren (ibidem). Een voorbeeld ter verduidelijking van het verschil tussen waarnemen en observeren: in persoonlijke communicatie neemt men het gezicht van de communicatiepartner zintuiglijk waar, inclusief zijn/haar ogen. Welke kleur die ogen hebben, ‘weet’ ik pas nadat ik deze kleur heb geobserveerd, dus nadat ik een onderscheiding heb gemaakt (bruin/niet bruin) en een van de zijden ervan heb gemarkeerd (bruin). Dus eerst nadat de zintuiglijke waarneming is omgezet in een bewustzijnsmatige of communicatieve observatie, kan er in zinscontexten naar de kleur van de ogen worden verwezen.

maar dit gebeurt dan volgens de regels der communicatie, niet volgens die der waarneming.³ De crux van de zaak is nu dat waarnemingen, gedaan door wetenschappers met hun zintuigen, niet direct ingang in het sociale systeem wetenschap kunnen vinden. Ze dienen eerst gecommuniceerd te worden voor ze in de wetenschappelijke discussie - lees: communicatie - een rol kunnen spelen. *De wetenschap is (als alle sociale systemen) op te vatten als een sociaal systeem waarin waarnemingen pas geobserveerd worden nadat ze gecommuniceerd zijn.* Voor wat in de wetenschap gemeenlijk onder 'empirische waarneming' wordt verstaan, betekent dit dat er in deze terminologie sprake is van *wetenschappelijke observaties waarin het waargenome* (de uitslag van een meter, een lichtflitsje op een monitor, een antwoord op een interviewvraag) *van het niet-waargenome* (een hogere of lagere uitslag, geen lichtflitsje, een ander antwoord) *wordt onderscheiden.* Daarmee wordt het 'objectieve' waarnemen tot een systeemrelatief observeren (met behulp van welke onderscheidingen - c.q. in welke theoretische context - de uitslag van de meter, het lichtflitsje etc. worden geobserveerd, wordt door het observerende systeem bepaald). Om deze reden, we stelden het al in § 3.3.3, hebben we het in deze studie consequent over observeren, observatiemethoden en observatie-instrumenten en niet over waarnemen, waarnemingsmethoden en waarnemingsinstrumenten.

Wat betekent dit voor de overeenstemming tussen resultaten van empirisch *sociaal-wetenschappelijk* onderzoek en 'de werkelijkheid'? Wetenschappelijke observatie (bijvoorbeeld van huishoudens als sociale, en huisgenoten als psychische systemen) kan zich al dan niet richten op de *observaties van observerende systemen.* Ze kan zich in het geval van huishoudens richten op het huis waarin het huishouden woont - rijtjeshuis, flat, etage, vrijstaand, twee-onder-een-kap - omdat dat 'iets' zegt over wat voor soort huishouden het is - maar welk 'iets' dat is, wordt systeemintern, in de wetenschappelijke communicatie bepaald. Of ze kan zich richten op de observaties in de huishoudelijke communicatie, waaronder zelfobservaties: de werkelijkheidsconstructie. Zo kan het huishouden zich beschrijven als een huishouden 'waarin alles gezegd kan worden'. Hiervoor geldt evenzeer dat wat er van de werkelijkheidsconstructie geobserveerd wordt, bepaald wordt door wetenschapssysteeminterne onderscheidingen (vgl. Luhmann, 1984, pp. 655-657, m.n. noot 18).

In de sociale wetenschappen is het gebruikelijk *sociale en psychische, dus observerende systemen onderwerp van wetenschappelijke observatie te maken* (vgl. Scholl & Weischenberg, 1998, p. 51; zie ook § 3.3.3 onder 'Operatie en observatie'). Huishoudens hebben we reeds als sociale (communicatie-) systemen beschreven die in hun communicatieve opereren zichzelf en hun omgeving aan de hand van onderscheidingen observeren. Huisgenoten zijn we tegengekomen als psychische systemen die in hun bewustzijnsmatige opereren eveneens onderscheidingen hanteren, zij het in gedachten. Deze observaties nu zijn op hun beurt als *empirisch, d.i. observeerbaar* te beschouwen (Luhmann, 1990a, p. 75).⁴ Wanneer

³ "Die Wahrnehmung selbst ist nicht kommunizierbar, denn nur Kommunikation ist kommunizierbar. Sicher kann sich Kommunikation wie auf alles so auch auf Wahrnehmungen beziehen; aber dies nur, weil diese Möglichkeit durch vorherige Kommunikation schon entwickelt worden ist, also nur im rekursiven Netz der durch Kommunikation ermöglichten Kommunikation" (Luhmann, 1990a, p. 20).

⁴ Terwille van de duidelijkheid: voor psychische systemen zijn alleen de *eigen* observaties observeerbaar. Bewustzijn hebben geen toegang tot elkaars observaties - slechts middels communicatie, dus middels sociale systeemvorming, kan men observeren wat de ander denkt. Overigens heeft de observeerbaarheid van observaties als belangrijke consequentie dat *het observeren de wereld waarin wordt geobserveerd, verandert* - want elke

een systeem de observaties van een systeem (d.i. een ander systeem of zichzelf) observeert, is er sprake van een *observatie van de tweede orde*. Tweede orde-observatie gebruikt daarbij een andere onderscheiding dan de geobserveerde eerste orde-observatie. Een tweede orde-observatie kan op haar beurt worden geobserveerd door een derde orde-observatie, deze weer door een vierde orde-observatie en zo verder. Voor alle genoemde observaties geldt steeds hetzelfde: dat ze *systeemrelatief* zijn en dat ze observeren aan de hand van een *onderscheiding die bepaalt wat geobserveerd wordt* (dichtbij en niet veraf, warm en niet koud, mijn vriend en niemand anders, etc.). Als zodanig heeft een hogere orde-observatie geen geprivilegieerd standpunt ten opzichte van de lagere orde-observatie: ze ziet niet meer of minder, ze ziet alleen iets anders (vgl. p. 87).⁵

De wetenschap neemt derhalve, ook al observeert ze de lagere orde-observaties van andere systemen, geen speciale positie in ten opzichte van andere observatoren in de zin dat haar observaties meer ‘waar’ zijn dan andere - al zien de zelfbeschrijving en de maatschappelijke beschrijving van wetenschap dat anders.⁶ De maatschappij als geheel en ook de weten-

gedane observatie is op haar beurt observeerbaar (Luhmann, 1990a, p. 75). Deze constructivistische these is als zodanig natuurlijk niet nieuw, maar heeft de theorievorming en onderzoekspraktijk in de maatschappijwetenschappen voornamelijk vrijwel onberoerd gelaten.

⁵ Het gaat bij tweede orde-observatie niet om de juistheid van de geobserveerde observatie. Alle observaties, dus ook die van een hogere orde, benutten zelfgekozen onderscheidingen en zijn dus slechts systeemintern werkzaam. Kenmerkend voor hogere orde-observaties is dat ze de aandacht van ‘wat’-vragen naar ‘hoe’-vragen verleggen: de tweede orde-observator observeert niet wat de eerste orde-observator observeert, maar hoe ze observeert, d.w.z. met behulp van welke onderscheiding (Luhmann, 1990a, p. 98; Nassehi, 1993, p. 198).

⁶ In de systeemtheorie van Luhmann komt de wetenschap voor als een van de deelsystemen van de maatschappij. De wetenschap is een sociaal systeem naast andere (politiek, recht, economie, religie, pedagogie, massamedia) dat zich autopoietisch reproduceert door communicaties op communicaties aan te sluiten, dat zichzelf van zijn omgeving afgrenst en in relatie tot zijn (zelfgeconstrueerde) omgeving gaat functioneren. Als alle sociale systemen observeert wetenschap andere sociale systemen (o.a. de maatschappij) gebruikmakend van bepaalde onderscheidingen. De *Leitdifferenz* van het wetenschapssysteem is de code waar/onwaar. Het observeren met deze onderscheiding heeft tot de uitdifferentiëring van een maatschappelijk subsysteem ‘wetenschap’ geleid. Waarheid komt niet alleen in de wetenschap voor, maar de functie van het wetenschapssysteem is dat het de waarheid of onwaarheid van uitspraken controleert: “In der alltäglichen Kommunikation beteuert man ... die Ehrlichkeit und Wahrhaftigkeit der eigenen Aussage - Wahrheit im Unterschied zur Lüge. Politiker oder auch Künstler sprechen von Wahrheit, um Achtung und Beachtung zu gewinnen. Wahrheit dient als Verstärkersymbol. Aber nur in der Wissenschaft geht es um codierte Wahrheit, nur hier geht es um Beobachtung zweiter Ordnung, nur hier um die Aussage, daß wahre Aussagen eine vorausgehende Prüfung und Verwerfung ihrer etwaigen Unwahrheit implizieren. Und nur hier hat, da diese Prüfung nie abgeschlossen werden kann, das Wahrheitsymbol einen stets hypothetischen Sinn” (Luhmann, 1990a, p. 274). Als sociaal systeem kent de wetenschap ook zelfobservatie en -beschrijving. De wetenschap observeert zichzelf met behulp van bepaalde onderscheidingen en observeert ook haar eigen observaties. Het resultaat daarvan is de zelfbeschrijving die wetenschapstheorie (of kennistheorie) wordt genoemd en die op haar beurt geobserveerd en beschreven kan worden. Een systeemtheoretische observatie en beschrijving van wetenschap en wetenschapstheorie heeft als - in eerste instantie bevreemdend - gevolg dat ze bijdraagt aan datgene wat ze observeert en beschrijft. Ze bestaat immers uit wetenschappelijke en/of wetenschapstheoretische communicatie. Zodra ze beschrijft, verandert datgene wat ze beschrijft. De klassieke logica verbood dergelijke autologische cirkels en hanteerde als richtlijn het op zoek gaan naar *gronden* voor wetenschappelijke kennis. ‘Ware’ kennis kon niet ‘uit zichzelf’ gewonnen worden maar moest betrekking hebben op de wereld zoals we die ‘waar-nemen’. Een universalistische theorie, wat de systeemtheorie volgens Luhmann zou moeten zijn, kijkt tegen het probleem aan. Universeel betekent alomvattend, dus ook zichzelf omvattend. Wetenschap, meer specifiek sociale wetenschap zou daarom als onderwerp in het domein van haar eigen beschrijving moeten voorkomen (Luhmann, 1984, p. 650). En dat is ook wat in Luhmanns systeemtheorie gebeurt. Systeemtheorie observeert zichzelf als een onderdeel van de maatschappij, en zodra ze deze observaties in beschrijvingen (dus in communicaties) omzet, verandert ze die maatschappij. Daarmee heeft de observatie en beschrijving van wetenschap rekening te houden. Vermoedelijk hierom citeerde Luhmann als

schap zijn zichzelf conditionerende sociale systemen. Wat ze observeren en beschrijven onttrekt zich niet aan de stelregel die voor alle sociale systemen werd ingevoerd, namelijk dat alle observaties en beschrijvingen principieel systeemrelatief zijn. Een antwoord op de vraag naar het fundament van wetenschappelijke kennis moet bijgevolg in zelfreferentiële theorieën over zelfreferentiële systemen gezocht worden (Luhmann, 1984, pp. 655-656; 1990a, pp. 92ff., pp. 371ff.; 1997, p. 127). Wel ligt het voor de hand van wetenschap te verlangen, bij het observeren van (observerende) systemen “ihr eigenes Beobachtungsschema mit dem zur Deckung zu bringen, das im System selbst gehandhabt wird, also das System in Übereinstimmung mit ihm selbst zu identifizieren” (Luhmann, 1984, p. 245; vgl. Scholl & Weischenberg, 1998, pp. 51f.). Daarin zou de “Realitätsbezug der Erkenntnis” (Luhmann, 1984, p. 245) gelegen moeten zijn. Een voor de hand liggende wijze om te kunnen inschatten of de systeeminterne onderscheidingen van de wetenschap met die van de geobserveerde systemen overeenkomen, is de ‘interactie’ met die systemen. Maar met systemen interacteren is iets anders dan ze observeren. Bij interactie ontstaat er immers dubbele contingentie (zie § 2.3.2) en vormt zich een sociaal (communicatie-) systeem:

Das Objektverhältnis der Wissenschaft ist ... ein Verhältnis doppelter Kontingenz. Das Objekt kann nur dadurch erforscht werden, daß man seine Selbstreferenz in Bewegung setzt bzw. deren Eigenbewegung mitbenutzt. Alle Transparenz, die zu gewinnen ist, ist dann Transparenz der Interaktion mit dem Objekt und der dazu nötigen Deutungen. Doppelte Kontingenz (selbstreferentieller Systeme) erzwingt ... die Emergenz einer neuen Realitätsebene. Erkenntnis selbstreferentieller Systeme ist also eine emergente Realität, die sich nicht auf Merkmale zurückführen läßt, die im Objekt oder im Subjekt schon vorliegen (Luhmann, 1984, pp. 657-658).

Empirisch onderzoek, zo kunnen we de eerder opgeworpen vraag nu beantwoorden, maakt het voor de wetenschap mogelijk een inschatting te maken of de eigen werkelijkheidsconstructie overeenkomt met die van de geobserveerde systemen in de ‘sociale werkelijkheid’. Onvermijdelijk is daarbij dat, om het in gangbare methodische termen uit te drukken, de ‘meting’ invloed uitoefent op de ‘waarneming’, of anders gezegd dat het ideaal van een ‘objectieve’, ‘waarheidsgetrouwe’ observatie van de observaties van het geobserveerde systeem niet bereikbaar is.⁷ Een logische volgende vraag luidt wat de wetenschappelijke observatie dan wél ‘te zien krijgt’ wanneer ze interacteert met observerende systemen, en welke consequenties dit heeft voor onze studie. In het volgende werken we dit verder uit.

motto voor zijn magnum opus *Die Gesellschaft der Gesellschaft* (1997) een axioma uit Spinoza’s *Ethica: Id quod per aliud non potest concipi, per se concipi debet*.

⁷ In de sociaal-wetenschappelijke methodologie wordt dit verschijnsel *reactiviteit* genoemd en als een problematisch en daarom zoveel mogelijk te controleren proces behandeld, aangezien men de ‘waarnemingen’ niet wil laten vertroebelen door de meetprocedure. Zie voor een overzicht over onderzoek naar reactiviteit in onderzoekssituaties Scholl (1993). Vanuit handelings- en systeemtheoretisch perspectief kan men zich afvragen of het willen vermijden van reactiviteit in onderzoekssituaties niet een ontkenning van het vermogen tot psychische en sociale zelfreferentie bij de onderzochte ‘objecten’ betekent.

5.1.2 Het observeren van het dagverloop van huisgenoten en huishoudens

In het theoretisch kader hebben we een onderscheid gemaakt tussen huisgenoten en huishoudens in termen van psychische en sociale systemen, die structureel aan elkaar zijn gekoppeld. Voor de wetenschappelijke observatie van huishoudens en hun temporele organisatie houdt dit in dat er een verschil bestaat tussen de wijze waarop enerzijds huisgenoten en anderszijds huishoudens tegen de temporele organisatie van het dagelijks leven aan kijken:

- de psychische systemen der huisgenoten observeren zichzelf, de andere huisgenoten alsmede de huishoudelijke communicatie (in gedachtencontexten);
- het sociale systeem huishouden observeert eveneens zichzelf, de huisgenoten alsmede huishoudensexterne communicatie (in communicatiecontexten).

Deze observaties betreffen, wanneer we ons beperken tot de temporele organisatie, een tweetal zaken:

- verwachtingsstructuren t.a.v. (nog) toekomstige gebeurtenissen (op communicaties, handelingen wordt geanticipeerd);
- attributies van reeds voorbije gebeurtenissen (communicaties, handelingen worden tot een ‘dagverloop’ aaneengeregen).

Bovendien hebben verwachtingen en attributies betrekking op

- het systeem zelf (zelfverwachtingen en -attributies);
- systemen in de omgeving (verwachtingen en attributies ten aanzien van anderen).

Combineren we deze dimensies, dan verkrijgen we een twee-bij-twee-bij-twee-tabel met acht cellen die steeds in combinatie met elkaar resulteren in een temporele organisatie van het dagverloop (figuur 5.1).

Figuur 5.1 Soorten observaties die de temporele organisatie van het dagelijks leven bepalen

psychische				sociale			
verwachtingen t.a.v.		attributies t.a.v.		verwachtingen t.a.v.		attributies t.a.v.	
het systeem zelf (1)	systemen in de omgeving (2)	het systeem zelf (3)	systemen in de omgeving (4)	het systeem zelf (5)	systemen in de omgeving (6)	het systeem zelf (7)	systemen in de omgeving (8)

De ‘spanning’ tussen de acht soorten observaties komt voort uit het gegeven dat ze systeem-specifiek zijn en onderling kunnen differeren. De verwachtingen die huisgenoot A koestert over haar eigen activiteiten (cel 1) vallen niet noodzakelijkerwijs samen met de verwachtingen die huisgenoot B heeft over A’s activiteiten (cel 2) en de communicatief geuite verwachtingen binnen het huishouden over A’s activiteiten (cel 6). Hetzelfde geldt voor onderlinge attributies van activiteiten. Elke huisgenoot weet zich geobserveerd in de gedachten van de andere huisgenoten en in de huishoudelijke communicatie. Hier ontstaan differenties in de zelfattributie van handelingen en de attributie door de huisgenoten en de huishoudelijke communicatie (vgl.

Schneider, 1994, pp. 101-109). Of de oudste dochter ‘werkelijk’ haar huiswerk al af heeft, zoals ze zelf weet (in gedachten) en ook tegenover haar moeder verdedigt (in communicatie), of dat ze er veel minder tijd aan heeft besteed dan gewoonlijk en dus haar huiswerk nog niet af kan hebben, zoals haar moeder denkt en haar verwijt, doet niet ter zake. Sociaal relevant is dat er wederzijds een *differentie* tussen de attributie aan zichzelf en de attributie door de huisgenoten geobserveerd en communicatief gethematiseerd wordt, die gevolgen heeft voor de psychische en sociale verwachtingen die voor aansluitende gebeurtenissen gelden (van de dochter wordt verwacht dat ze alsnog huiswerk gaat maken, en dochter weet dat ze problemen krijgt als ze deze verwachting niet waarmaakt). Geldt dit in het algemeen, dan geldt het uiteraard ook voor de omgang met tijd. In § 4.3.1 kwamen reeds conflicterende tijdseisen ter sprake die sociale systemen (bedrijf, huishouden) aan een persoon (werknemer, vader) stellen. De huisgenoten hebben bij verschillende sociale systemen te maken met sociale verwachtingen over hun activiteiten, die zij psychisch in een ‘persoonlijke’ planning moeten integreren. Uit het niet tegelijkertijd kunnen nakomen van verschillende verplichtingen wordt veel communicatie geboren: men moet aan de huisgenoten uitleggen waarom men niet eerder of helemaal niet kon komen, men moet motiveren waarom het andere toch echt een hogere prioriteit had, enzovoorts.

Om de spanning tussen de acht soorten observaties te kunnen analyseren, zouden in onderzoek idealiter alle componenten geobserveerd moeten worden. De vraag is nu hoe dit met enige accuratesse (d.w.z. met overeenstemming tussen de door de wetenschapper geobserveerde observaties en de zelfobservaties van de geobserveerde systemen - huishoudens en huisgenoten) praktisch mogelijk en haalbaar is. Op voorhand is duidelijk dat het gedetailleerd observeren van zoveel observaties tegelijkertijd een onderneming is die wel erg veel zou vergen van zowel observatoren als geobserveerden. Zeker als eraan wordt herinnerd dat de methodologie grootschalig onderzoek naar de temporele organisatie in huishoudens mogelijk moet maken (zie § 1.1) lijkt een flinke inperking onvermijdelijk. De beperkingen die we ons hebben opgelegd, worden hieronder verantwoord.

Een argument voor het buiten beschouwing laten van psychische en sociale *verwachtingen* (cellen 1, 2, 5 en 6 in figuur 5.1) is dat deze van situatie tot situatie veranderen. Vanwege hun situatiespecifieke karakter zouden ze per situatie moeten worden geobserveerd, dus telkens op het moment dat ze worden geactualiseerd. *Psychische verwachtingen* laten zich slechts via communicatieve interactie tussen de onderzoeker en de onderzochte achterhalen. Aangezien we bij deze verwachtingen geïnteresseerd zijn in de veranderlijkheid van situatie tot situatie, zou de communicatieve interactie *in die situaties* moeten plaatsvinden - waarmee het datgene verstoort wat geobserveerd zou moeten worden. Door de communicatie ontstaat een structurele koppeling van de bewustzijnsprocessen van onderzoeker en onderzochte, terwijl *de bewustzijnsinhouden van huisgenoten in hun communicatieve interactie met elkaar* nu juist object van onderzoek zijn. Observatie van situatieve psychische verwachtingen is om deze reden praktisch niet mogelijk.

Sociale verwachtingen - vervat in de communicatie tussen huisgenoten van situatie tot situatie - zijn in principe wel observeerbaar. In feite is een dergelijke observatie in eerdere kwalitatieve studies (o.a. Bryce, 1987; Lull, 1980, 1988a) in de praktijk gebracht. Kenmerkend voor deze studies was een intensieve observatie gedurende langere tijd in slechts enkele

huishoudens. Ons uitgangspunt was een aanvulling te bieden op deze studies middels een meer grootschalige onderzoeksopzet. Zo zouden de conclusies uit genoemde studies in een grotere groep huishoudens bevestigd of weerlegd kunnen worden, en zou tevens een uitspraak kunnen worden gedaan over de *mate waarin* het huishouden de persoonlijke tijdsbesteding aan media beïnvloedt. Gedetailleerde situatieve observatie van huishoudelijke communicatie verdraagt zich echter niet met de door ons gewenste grootschalige opzet. De investering in menskracht voor de observatie en geld voor de verwerking van de gegevens is gezien de beschikbare middelen te groot. Daarmee is grootschalige observatie van sociale verwachtingen in principe wel mogelijk maar in de praktijk niet haalbaar.

Attributies (de cellen 3, 4, 7 en 8 in figuur 5.1) zijn ook aan verandering onderhevig - een en dezelfde gedraging kan achteraf een hele andere lading krijgen in de context van andere gedragingen (het ontvangen van een bos bloemen wordt minder leuk als even later blijkt dat de gever je geleende auto heeft beschadigd). Ze zijn echter veel stabielier dan verwachtingen en lenen zich beter voor observatie in grootschalig onderzoek, omdat op een enkel moment retrospectief een hele reeks attributies kan worden geregistreerd. Via de observatie van attributies wordt overigens indirect ook enig zicht verkregen op verwachtingen. De van moment tot moment geactualiseerde verwachtingen structureren het bewustzijnsmatige en communicatieve opereren door een voorselectie te maken uit alle mogelijke aansluitingsgebeurtenissen. Zodoende zijn verwachtingen, ook als ze door onverwachte gebeurtenissen worden gelogenstraft, *constitutief voor het dagverloop zoals dat terugblikkend wordt gereconstrueerd*. Zelfs wanneer we alleen de beschikking hebben over de achteraf-reconstructie van de activiteiten op een dag, hebben we informatie over de wijze waarop verwachtingen het achteraf gereconstrueerde dagverloop mede hebben vormgegeven.

De beperking tot de observatie van attributies heeft gevolgen voor de toetsing van de hypothesen die we in § 4.5 hebben geformuleerd. In de eerste hypothese wordt gesteld dat er zowel tussen verwachtingen als tussen attributies van huisgenoten een samenhang bestaat. De tweede hypothese verklaart deze samenhang vanuit de constellatie van verwachtingen resp. attributies in de voorafgaande situatie. Aangezien verwachtingen in ons onderzoek niet worden geobserveerd, is het duidelijk dat *de toetsing van beide hypothesen beperkt zal blijven tot samenhang tussen attributies*. Zoals aangegeven bevatten attributies - hoe men achteraf op situaties terugblijkt - wel enig zicht op de constellaties van verwachtingen die de situaties vooraf hebben vormgegeven. De informatie die uit de attributies kan worden afgeleid is echter te weinig specifiek om ook dit deel van de hypothesen te kunnen toetsen.

Een volgende stap is het vertalen van de methodologische overwegingen in een concrete aanpak met behulp van bepaalde onderzoeksmethoden. Op voorhand lag de keuze voor een grootschalige aanpak vast als aanvulling op eerder onderzoek van kwalitatieve aard (Bryce, 1987; Lull, 1980, 1988a; Morley, 1986; Neverla, 1992). Dit betekende dat er gezien beperkingen in menskracht en middelen gekozen moest worden voor een relatief groot aantal huishoudens waarbij per huishouden een beperkt aantal observaties gedaan kon worden. Gekozen werd daarom in eerste instantie voor een combinatie van tijdsbestedingsonderzoek en groepsinterviews bij huishoudens.

1. De methode van het *tijdsbestedingsonderzoek* (verder afgekort als *tbo*) maakt het mogelijk op grootschalige wijze *psychische zelfattributies van huisgenoten* te observeren. Respondenten geven in *tbo* een overzicht van door hen in een bepaald tijdvak verrichte activiteiten. Vertaald naar de begripsvorming hebben we het over *zelfattributies van gedrag als handeling middels een sociale beschrijving* (cel 3 in figuur 5.1; zie § 3.3.3 en § 4.3.3; zie ook Luhmann, 1984, pp. 228-229). Voordeel van het toepassen van *tbo* is in het kader van toetsing van de hypothesen dat van alle huisgenoten een overzicht van hun zelfattributies voor dezelfde momenten wordt verkregen. Deze attributies kunnen per ‘moment’ (registratie-interval, in dagboekonderzoek doorgaans 10 à 15 minuten) analysematig aan elkaar worden gerelateerd, zodat enig zicht wordt verkregen op de temporele organisatie van het dagelijks leven. Een belangrijk nadeel is echter dat de wederzijdse psychische attributie van activiteiten tussen huisgenoten (cel 4 in figuur 5.1) buiten beeld blijft. In principe was het mogelijk geweest ook deze attributies te observeren door respondenten te vragen welke activiteiten hun huisgenoten gedurende de dag hebben verricht. Twijfels over de praktische inzetbaarheid van een dergelijke opzet hebben ons ervan weerhouden deze opzet in de praktijk te brengen.⁸
2. De methode van het *groepsinterview* met de huisgenoten, waarmee een communicatieve (dus sociale) reconstructie van het dagverloop van het huishouden als sociale eenheid wordt verkregen. Voor het groepsinterview werd gekozen omdat het - in tegenstelling tot directe observatie - maar een relatief geringe inspanning per huishouden vergt en zo bij een grotere groep huishoudens inzetbaar is. Voordeel van deze aanpak is dat zo de communicatieve attributie van handelingen aan huisgenoten observeerbaar wordt (“zoonlief gaat ’s avonds zijn eigen gang”; cel 8 in figuur 5.1), alsmede de communicatieve zelfattributie van handelingen door het huishouden aan zichzelf (“op zondag gaan we, als het even kan, met zijn allen wandelen of fietsen”; cel 7 in figuur 5.1). Een belangrijk nadeel is dat slechts de voor het huishouden observeerbare activiteiten van de huisgenoten communicatief gethematiseerd worden, en de huishoudensexterne tijdseisen (van werk, school etc.) gedeeltelijk buiten bereik raken.

Aanvankelijk was het onze bedoeling deze twee methoden in combinatie te gebruiken om de genoemde nadelen van beide methoden op te heffen en hun beider voordelen te kunnen benutten. In een pretest-fase hebben we bij een tweetal huishoudens de opzet naar tevredenheid in de praktijk gebracht. Desondanks hebben we vervolgens om redenen van praktische haalbaarheid van de combinatie moeten afzien. De afweging die is gemaakt, was die tussen enerzijds een aantal huishoudens dat groot genoeg is om uitspraken een solide basis te geven (hetgeen met de *tbo*-methode en statistische analyse van de gegevens mogelijk was) en anderzijds het

⁸ Het spreekt vanzelf dat naarmate het aantal huisgenoten toeneemt, het voor de respondenten zwaarder wordt om de gevraagde informatie voor elk van hun huisgenoten te leveren - resulterend in een lagere datakwaliteit en hogere uitval bij grotere huishoudens. Ook aan de validiteit van de zo verkregen gegevens kan men twijfelen: de kans is aanwezig dat respondenten iets invullen omdat het hen wordt gevraagd, zonder een duidelijk idee te hebben van wat hun huisgenoten hebben gedaan. Verder is de mogelijkheid niet uit te sluiten dat huisgenoten bij elkaar gaan informeren naar elkaars activiteiten, wat uitdrukkelijk niet de bedoeling is maar niet te controleren is door de onderzoekers. Op de validiteit van de *tbo*-observaties van psychische zelfattributies gaan we in § 5.2.3 in.

communicatieve karakter van de groepsinterviews, waarmee de sociale dynamiek in de activiteiten van de huisgenoten in beeld zou komen (maar wat het aantal huishoudens dat in het onderzoek kon worden betrokken zou reduceren). Oorspronkelijk was het plan, een tbo uit te voeren bij een redelijk aantal huishoudens, om daar bij dezelfde huishoudens⁹ groepsinterviews over de met het tbo onderzochte dagen op te laten volgen. Na de veldwerkfase van het tbo is afgezien van de groepsinterviews om een tweetal redenen:

- de verwerking en analyse van de tbo-gegevens nam het tijdbudget van de onderzoeker al volledig in beslag;
- de tbo-gegevens hadden rijk materiaal opgeleverd, met behulp waarvan in de analysefase een soort reconstructie van de sociale context van het huishouden kon worden gemaakt. Hoewel deze reconstructie de groepsinterviews niet overbodig maakte - de communicatieve (zelf-)attributies die in theorie zo belangrijk worden geacht blijven definitief buiten beeld - betekende ze niettemin een waardevol alternatief (zie de beschrijving van de analysemethoden in § 5.4).

Gezien de restricties die we ons moesten opleggen bij de praktische uitvoering van het onderzoek (gericht op toetsing van de hypothesen) moet de vraag worden gesteld in hoeverre de theoretische beschrijving van de dynamiek in de tijdsordening recht wordt gedaan met deze onderzoeksoptzet. Het antwoord zullen we post hoc geven in hoofdstuk 7, waar de evaluatie van het onderzoek in het licht van de hypothesen aan bod komt en de evaluatie van de gekozen combinatie van theorie en methodologie zal geschieden. In het restant van dit hoofdstuk komen de verdere keuzes aan bod die we bij het ontwerp van het tbo bij huishoudens hebben gemaakt. In § 5.2 gaan we in op verschillende methoden van tbo zoals ze in de onderzoekspraktijk zijn gebruikt. In § 5.3 beschrijven we de combinatie van observatie-instrumenten die we in ons tbo hebben ingezet. Tenslotte stellen we in § 5.4 de analysemethoden voor die we hebben gebruikt om uit de individuele tbo-gegevens een reconstructie van de sociale eenheid van het huishouden te maken.

5.2 Tijdsbestedingsonderzoek: onderzoeksontwerp, steekproeftrekking en validiteit

Onder de noemer *tijdsbestedingsonderzoek* (ook wel *tijdbudgetonderzoek*, en in het Engels *time use research*) gaat een diversiteit aan onderzoeksontwerpen schuil. Deze hebben als overeenkomst het proberen vast te stellen hoeveel tijd mensen in een bepaald tijdvak aan activiteiten besteden, of op welke momenten (tijdstippen van de dag, dagen van de week, maanden van het jaar) zij die activiteiten verrichten, met als doel het doen van uitspraken over verschillen tussen groepen en/of veranderingen over de tijd.¹⁰ Soms is het doel het vaststellen

⁹ Uiteraard voorzover zij daartoe bereid waren. In het tbo was een vraag opgenomen om dit vast te stellen.

¹⁰ Vgl. de definitie van Converse (1968, p. 42) van 'time budget' en 'time-budget research': "A time budget is a log or diary of the sequence and duration of activities engaged in by an individual over a specified period, most typically the 24-hour day. Time-budget research involves the collection of numerous such protocols from members of a population to analyze main trends and subgroup differences in the allocation of time." Vgl. ook Blass

van de tijdsbesteding aan een of meerdere specifieke activiteiten, terwijl in andere studies een overzicht over alle verrichte activiteiten in een bepaalde tijdsspanne wordt nagestreefd (vgl. Breedveld, 1999, p. 60). In communicatiewetenschappelijk en daaraan verwant commercieel publieksonderzoek staat vaak de tijdsbesteding aan media als televisie, radio, kranten en tijdschriften centraal. Dit soort onderzoek kunnen we op grond van bovenstaande omschrijving onder de ruime noemer tijdsbestedingsonderzoek (hierna afgekort tot *tbo*) scharen. Desondanks denkt men bij *tbo* doorgaans aan onderzoek waarin niet zozeer naar een of enkele activiteiten wordt gekeken, maar naar het hele scala aan activiteiten dat mensen verrichten.

In de sociaal-wetenschappelijke literatuur is in de loop der jaren een ‘community of interest’ ontstaan van onderzoekers die zich op methodologische aspecten van *tbo* richten. Een motief achter dit proces is zonder twijfel de wens geweest, tot een harmonisatie van in diverse landen gehanteerde dataverzamelingmethoden te komen die de cross-culturele vergelijkbaarheid van de resultaten moest waarborgen (zie Harvey, 1990, 1993; Osterberg, 1999; Pentland, Harvey, Lawton, & McColl, 1999; Rydenstam, 1999; Szalai, 1972). Voor- en nadelen van diverse design-opties (hoe de activiteitenregistratie op te zetten, hoeveel dagen te laten registreren, etc.) zijn onderwerp van discussie en bij gelegenheid ook van empirische studie geweest. In deze paragraaf geven we een beknopt overzicht van wat er bekend is over de voor- en nadelen van verschillende onderzoeksontwerpen (§ 5.2.1), en welke keuzes er bij de steekproeftrekking gemaakt kunnen worden (§ 5.2.2). We besluiten de paragraaf met een reflectie op het vraagstuk van de validiteit van de hier gedane observaties in het licht van ons theoretisch kader (§ 5.2.3).

5.2.1 Onderzoeksontwerp

In de literatuur zijn diverse opties besproken die bij de observatie van tijdsbesteding van personen ter beschikking staan. De belangrijkste bespreken we hieronder steeds in twee stappen: welke opties zijn er, en wat is bekend over hun voor- en nadelen? We volgen daarbij de bespreking door Oudhof, Stoop, en Luttkhuizen (1988), die we aanvullen en actualiseren.

Registratiemethode

Tijdsbesteding kan op vele manieren worden geregistreerd. De meest bediscussieerde zijn:

- directe observatie
- yesterday-interview
- dagboek
- beeper-methode
- telefonische ‘coincidental checks’
- directe schatting
- elektronische meting

(1980, p. 16) die ‘Zeitbudget’ definieert als “Ergebnis eines planmäßigen Vorgehens mit wissenschaftlicher Zielsetzung, bei dem Respondenten durch bestimmte Bedingungen veranlaßt werden, erschöpfende, gegliederte, verbale Informationen über bestimmte, in einem bestimmten Zeitraum ausgeübte Verhaltensausprägungen oder Merkmale zu geben.”

- a) *Directe observatie* wordt door sommige onderzoekers (bijv. Blass, 1980, p. 117; Juster, 1985a, pp. 26-27; Scheuch, 1972, p. 74) als de meest wenselijke methode beschouwd als het gaat om de validiteit van de gegevens. Zonder tussenkomst van het interpretatieproces van de onderzochte zelf registreert de onderzoeker (of diens medewerkers) wat deze aan het doen is, hetzij met de eigen ogen en oren, hetzij met behulp van een camera (Kalfs, 1993, p. 4). Zo worden problemen rond de onvolledige herinnering van de respondenten, die des te problematischer worden naarmate het interval tussen activiteit en het moment van onderzoek toeneemt, bij de bron vermeden. De methode heeft echter belangrijke nadelen: ze is extreem duur (iedere geobserveerde ‘kost’ de onderzoeker een observator), ze grijpt diep in in het privéleven van de onderzochten (met onzuivere uitkomsten en non-respons als gevolg, hetgeen de validiteit ondermijnt), en de aard van de geobserveerde activiteiten kan veranderen als gevolg van het observeren (men vermijdt sociaal onwenselijk of intiem gedrag). Ook het vermeende voordeel van het vermijden van de eigen interpretaties van de respondent kan verkeren in een nadeel. Een externe observator zal meer moeite hebben met het trekken van grenzen tussen activiteiten dan de respondent zelf (Blass, 1980, p. 120; Converse, 1968, p. 45; Juster, 1985a, p. 27), hetgeen de accuratesse verkleint. Desondanks is het in sommige omstandigheden de enige hanteerbare methode, bijvoorbeeld bij kinderen of in landen of gebieden waar analfabetisme een registratie door de respondent zelf onmogelijk maakt. Nickols & Ayieko (1996) beschrijven de ‘spot observation method’ waarbij huishoudens in een ruraal gebied in Kenya enkele malen per dag werden geobserveerd. Op basis van de incidentele metingen van meerdere huishoudens op meerdere dagen kon een schatting worden gemaakt van de gemiddelde tijdsbesteding aan diverse activiteiten. Ook in psychologisch onderzoek naar interactie tussen personen wordt vaak van directe observatie gebruik gemaakt vanwege de snelle opeenvolging van episodes en de wens het interactieproces niet te laten beïnvloeden door registratie van activiteiten (zie bijvoorbeeld Bakeman & Gottman, 1986; Bakeman & Quera, 1995).
- b) In een *yesterday-interview* wordt de respondenten gevraagd de ‘dag van gisteren’ te reconstrueren, meestal het gehele etmaal. Dit gebeurt middels een aantal steeds terugkerende vragen (Wat deed u gisteren om...? Waar was u? Wie was er bij u? Deed u tegelijkertijd nog iets anders? Zo ja, wat was dat? - Wat deed u vervolgens? Hoe laat was dat? etc.; vgl. Juster, 1985b, p. 64). De methode wordt zowel in een face-to-face-interviewsituatie als in een telefonisch interview of een computer-assisted-self-interview (CASI) toegepast (vgl. Kalfs, 1993, pp. 25-31; Oudhof, Stoop, & Luttikhuisen, 1988, p. 18). Doorgaans vindt de reconstructie van de activiteiten op de dag vóór de dag van het interview in chronologische volgorde plaats, aangezien dit het beste aansluit bij de perceptie van de respondent. Niet-chronologische reconstructie kan echter voor sommige activiteiten van voordeel zijn (vgl. Scheuch, 1972, p. 71). Belangrijk voordeel van de yesterday-methode is dat de interviewer de mate van detail in de rapportage onder controle kan houden, hetzij via doorvragen (face-to-face, telefonisch; vgl. Scheuch, 1972, pp. 70-71), hetzij via het doorrouten van de respondent naar vervolgvragen (CASI; Kalfs, 1993, pp. 17-20). Ook is de methode veel goedkoper dan een dagboekmethode (Harvey, 1993, p. 206; Juster, 1985b, p. 88). De tijdsspanne tussen activiteiten en het moment dat het interview plaatsvindt vormt een

nadeel: hoe groter het interval, hoe sterker geheugeneffecten een rol gaan spelen (Converse, 1968, p. 45; Juster, 1985b, p. 72).¹¹ Verder blijkt de datakwaliteit in vergelijking met de dagboekmethode lager te zijn (Harvey, 1993, p. 206; Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a, p. 262; Juster, 1985b, 1986), doch de verschillen zijn vrij gering.

- c) In *dagboekonderzoek* wordt de respondenten gevraagd gedurende een of meerdere dagen een chronologisch logboek bij te houden van de activiteiten die zij hebben verricht (vgl. Blass, 1980, pp. 125-139). Per activiteit worden in het dagboek vaak vervolgvragen gesteld als: waar was u, wie was er bij u, heeft u tegelijkertijd nog iets anders gedaan, etc. De activiteitenregistratie vindt plaats hetzij via gesloten antwoordcategorieën (de respondent heeft de keuze uit een reeks door de onderzoeker voorgelegde activiteiten), hetzij op een open manier waarbij respondenten hun activiteiten in hun eigen woorden kunnen weergeven en de onderzoeker deze nadien codeert. Het dagboek wordt vaak gebruikt wanneer men van elke respondent informatie over meerdere dagen wil verkrijgen, om kostenredenen of om de betrouwbaarheid van schattingen van tijdsbesteding te vergroten. In Nederland wordt doorgaans een maximum van zeven dagen gehanteerd (Arts, Hollander, Renckstorf, & Verschuren, 1990, p. 47¹²; Knulst & Van Beek, 1990, p. 130). Als belangrijke voordelen van de dagboekmethode worden genoemd: de reductie van herinneringseffecten (respondenten kunnen in de loop van de dagboekdag meerdere keren het dagboek bijwerken; Juster, 1985b, p. 67), de structurering van het antwoordpatroon (doordat het dagboek de structuur van de hele dag vastlegt, is het voor respondenten makkelijker hun activiteitenverloop te reconstrueren; Robinson & Godbey, 1997, p. 65) en de hoge validiteit en betrouwbaarheid die de gegevens blijken te hebben wanneer ze vergeleken worden met andere, vermoedelijk betere maar duurdere registratiemethoden (Robinson, 1985, p. 39; Robinson & Godbey, 1997, pp. 74-77). Als nadeel wordt beschouwd, dat respondenten een verschillende mate van detail in hun activiteitenregistratie hanteren (zodat artificiële verschillen tussen respondenten worden verkregen; Converse, 1968, p. 45), dat kortdurende, sociaal onwenselijke, illegale en intieme activiteiten ondervertegenwoordigd worden (Blass, 1980, pp. 135-139; Robinson, 1985, pp. 40-41) en dat het invullen van een dagboek een hoge belasting van de respondenten met zich meebrengt, die voor sommige groepen te hoog kan zijn (Converse, 1968, p. 45; Oudhof, Stoop, & Luttkhuizen, 1988, p. 19).
- d) De *beeper*-methode is onder de inmiddels meer gebruikelijke naam *Experience Sampling Method* (ESM) met succes toegepast in diverse psychologische studies (Csikszentmihalyi & Kubey, 1981; Kubey & Csikszentmihalyi, 1990; Kubey & Larson, 1990; Kubey, Larson, & Csikszentmihalyi, 1996; Larson & Richards, 1994). Het is een registratiemethode waarbij respondenten worden uitgerust met een beeper (of 'electronic pager') en een aantal

¹¹ Overigens vond Juster (1985b, p. 72) dat de grootte van het interval geen verschil maakte als het ging om vrijdag, zaterdag en zondag als de gerapporteerde dagen; wel bij maandag tot en met donderdag. De verschillen in aantallen minuten besteed aan activiteiten blijven, hoewel statistisch significant, vrij gering. In een validatiestudie rapporteren Huysmans, Lammers, & Wester (1997a) hiermee consistente bevindingen.

¹² Dit onderzoek maakte om precies te zijn gebruik van een combinatie van yesterday-interview (dag 1) en dagboek (dagen 2 t/m 7), waarbij voor het yesterday-onderzoek precies dezelfde invulschema's werden gehanteerd als voor het dagboek. Zo werden gegevens over zeven achtereenvolgende gegevens verkregen met vrijwel dezelfde methode. Over verschillen in schattingen van tijdsbesteding tussen het yesterday- en het dagboekge-deelte rapporteren Huysmans, Lammers, & Wester (1997a, p. 262).

vraagformulieren. Elke keer als de beeper afgaat (doorgaans ca. 6-9 keer per dag, per 2 uur 1 keer op een random tijdstip; zie Kubey, Larson, & Csikszentmihalyi, 1996, p. 101) dient de respondent een formulier in te vullen waarin wordt gevraagd wat men aan het doen is, waar, met wie, wat men nog meer aan het doen is en hoe men zich daarbij voelt. Enkele validatiestudies (Csikszentmihalyi & Larson, 1987; Wheeler & Reis, 1991) laten zien dat de methode op een aantal criteria valide uitkomsten oplevert. Een voordeel van de methode is de mogelijkheid een indruk te krijgen van de beleving of ervaring van een activiteit. Daardoor kan men een verband leggen tussen soort gedrag en psychologische toestand. Een ander voordeel is de nauwkeurigheid bij de activiteitenregistratie. Respondenten geven aan door de methode in hun normale bezigheden niet gestoord te worden. Bovendien verstrijkt er nauwelijks tijd tussen het signaal en het invullen van het formulier (vgl. Kubey, Larson, & Csikszentmihalyi, 1996, p. 105). Een belangrijk nadeel van de methode (afhankelijk van het doel van studie) is dat het slechts een sample van de activiteiten gedurende de dag oplevert, en geen complete weergave. Schattingen van de tijdsbesteding van afzonderlijke respondenten zijn hierdoor minder zuiver dan die uit dagboekonderzoek. Daarnaast wordt geen informatie verkregen over de volgorde waarin activiteiten worden uitgevoerd: de activiteitensequenties (zie § 5.4). Een ander nadeel is dat sommige activiteiten onvoldoende of helemaal niet worden gerapporteerd omdat de beeper is uitgeschakeld door de respondent (wanneer deze zich bijvoorbeeld in de kerk, op school of op het werk bevindt; Robinson, 1985, p. 37) of omdat sociale conventies een limiet stellen aan de tijden van de dag waarop de beeper kan afgaan (later op de avond en gedurende de nacht gebeurt dit niet).

- e) *Telefonische 'coincidental checks'* worden in het mediagebruiksonderzoek veel gebruikt, vooral ter validering van de gebruikelijke methode (doorgaans de kijkmeter bij tv en het dagboek bij radio; Webster & Wakshlag, 1985, p. 44). Net als bij de ESM wordt niet naar de activiteiten op een gehele dag gevraagd maar naar wat men aan het doen was op het moment dat de telefoon ging. Door deze informatie te combineren met sociodemografische variabelen, en een voldoende groot aantal onderzoekstechnische controles uit te voeren, kan de mediatijdsbesteding van verschillende groepen worden berekend. Voor deze methode gelden dezelfde voor- en nadelen als voor de ESM (uiteraard m.u.v. de uitschakeling van de beeper door de respondent), maar er komt een nadeel bij: men dient middels weging de tijdstippen waarop niemand thuis is of de telefoon opneemt te compenseren (Robinson & Godbey, 1997, p. 62).
- f) In vragenlijstsonderzoek wordt respondenten gevraagd naar een *directe schatting*¹³ van hun tijdsbesteding aan een of meer activiteiten, of de frequentie waarmee zij deze in een bepaald tijdsbestek uitvoeren (bijvoorbeeld: 'hoe lang kijkt u gemiddeld op een dag televisie?', 'op hoeveel dagen per week kijkt u televisie?'). De scope van de vragen wijkt daarmee af van die in de tot dusverre besproken methoden: waar daar de tijdsbesteding op een of enkele concrete dagen wordt geregistreerd, gaat het bij de directe schattingen om het verkrijgen van een gemiddelde schatting over een langere periode. Voordeel van de aanpak is dat ze relatief weinig interviewtijd in beslag neemt en dus minder kostbaar is. Nadeel is dat de accuratesse van de metingen in twijfel getrokken kan worden, zowel op basis van de

¹³ Robinson (1985, p. 45) noemt deze schattingen '*stylized*' time use estimates; onder deze naam keren ze in de literatuur vaker terug.

verschillende problemen waartegen respondenten aanlopen bij het schatten van hun tijdsbesteding (zie Robinson & Godbey, 1997, p. 59) als op basis van resultaten van empirische valideringsstudies (Centraal Bureau voor de Statistiek, 1993; Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a, p. 263; Robinson, 1985, pp. 46-48; Robinson & Godbey, 1997, pp. 57-61). Als schattingen van de frequentie waarmee een activiteit wordt verricht of de hoeveelheid tijd die eraan wordt besteed vallen directe schattingen meestal te hoog uit, zelfs als de respondenten aan het maximum - 168 uur per week - worden herinnerd (Robinson, 1985, p. 48). Een vergelijking van directe schattingen met dagboekmetingen op een ordinale schaal (waarbij alleen de ordening van respondenten op een continuüm, en niet hun onderlinge afstand, van belang is) levert overigens een gunstiger beeld op: hierin verschillen ze niet veel van dagboekmetingen (Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a, pp. 263-272; Robinson, 1985, p. 60).

- g) Met name in onderzoek naar de tijdsbesteding aan televisie kijken worden diverse varianten van *electronische meters* gebruikt, al dan niet in combinatie met dagboeken (vgl. Beed, 1992; Friedman, 1989; Pfifferling, 1982; Staple & Mayrand, 1992; Van den Bulck, 1996; Webster & Wakshlag, 1985; Yssel, 1992). De meest bekende 'kijkmeter' registreert op welke zender het toestel afgestemd staat en welke leden van het huishouden van moment tot moment zitten te kijken. De precisie van het instrument is daarbij afhankelijk van de precisie waarmee de huisgenoten hun eigen kijkgedrag registreren door op een knop van de meter (c.q. de bijbehorende afstandsbediening) te drukken. De gegevens worden in een computer opgeslagen en 's nachts via een telefoonlijn automatisch naar het onderzoeksbureau getransporteerd. Op de eerstvolgende dag kunnen de resultaten - kijkcijfers, markt-aandelen e.d. - worden gerapporteerd. Voordeel van de electronische registratie is zonder twijfel de grote exactheid waarmee de combinatie van zender en kijkers wordt geregistreerd en de snelheid waarmee de gegevens worden verwerkt. Overigens zijn er ook grenzen aan de exactheid van de verkregen gegevens (zie Milavsky, 1992). Het belangrijkste nadeel is - althans voor het doel van veel onderzoeken - dat televisie kijken de enige activiteit is die op deze wijze kan worden gemeten. Andere activiteiten blijven buiten beeld.

Interviewmethode

Voor de vormgeving van het interview waarin de tijdsbesteding wordt geregistreerd staan o.a. de volgende opties open:

- face-to-face-interview
- telefonisch interview
- self-administered interview

- a) In een *face-to-face-interview* komt de enquêteur aan huis bij de respondent(en). Deze optie wordt vooral gebruikt bij o.a. het yesterday-interview (zie Arts, Hollander, Renckstorf, & Verschuren, 1990, pp. 48-49) en bij directe schattingen in vragenlijstonderzoek. Ook ter introductie van dagboekonderzoek - waaraan vaak een vragenlijstonderzoek voorafgaat - wordt het face-to-face-interview veel gebruikt. Het voordeel van deze benaderingswijze is het persoonlijke contact tussen interviewer en geïnterviewde. Dit kan zowel de respons als de kwaliteit van de data verhogen doordat de enquêteur in de gelegenheid is om de respon-

dent te wijzen op het belang van het onderzoek, en de respondent bij problemen makkelijk kan navragen wat precies de bedoeling van een vraag is (vgl. Scholl, 1993, pp. 57-62). Het persoonlijke contact heeft ook een nadelige kant: het kan drempelverhogend werken (er moet immers een onbekende interviewer worden binnengelaten) vergeleken met bijvoorbeeld een telefonische benadering. Ook zijn de kosten van gegevensverzameling hoger doordat het reizen naar de respondent geld en tijd (en dus nog meer geld) kost. Verder kan het gedrag van de enquêteur in de interviewsituatie maar zeer gedeeltelijk, namelijk vooraf, door de onderzoeker worden gestuurd; hij heeft doorgaans geen controle op de wijze waarop de enquêteur zich aan de instructies heeft gehouden en welke reactiviteitseffecten zijn opgetreden (vgl. Scholl, 1993, pp. 35-50). De aanwezigheid van een enquêteur kan de respondent tenslotte ervan weerhouden sociaal onwenselijke antwoorden te geven (Oudhof, Stoop, & Luttikhuisen, 1988, p. 31; Scholl, 1993, pp. 67-71).

- b) Yesterday-interviews, directe schattingen en coincidental checks vinden ook middels een *telefonisch interview* plaats. Voordeel van deze benaderingswijze is dat ze de drempel voor deelname kan verlagen (zie onder a) en dat het goedkoper is dan een persoonlijk bezoek. De laagdrempeligheid kan ook in een nadeel omslaan doordat het gemakkelijker is voor de respondent om het interview af te breken - door de hoorn op de haak te gooien. Verder is het niet mogelijk bepaalde vragen op een visuele manier te verduidelijken of de beantwoording te vergemakkelijken door een antwoordkaart aan de respondent voor te leggen. Dit komt de overzichtelijkheid van het interview voor de respondent niet ten goede (vgl. Kalfs, 1993, p. 54). Tenslotte kan het hogere tempo dat in telefoongesprekken gewoonlijk wordt gehanteerd een negatieve uitwerking hebben op de bereidheid om antwoord te geven op open vragen (Juster, 1985b, pp. 69-70; 1986, p. 393; Kalfs, 1993, p. 54). Overigens blijkt er in validatie-onderzoek weinig verschil te bestaan tussen de kwaliteit van de gegevens van telefonische en persoonlijke benadering (Harvey, 1993, p. 211).
- c) Bij dagboekonderzoek en bij de beeper-methode wordt de registratie van de tijdsbesteding in handen van de respondenten zelf gegeven (*self-administered*). Voordeel van deze aanpak is in het eerste geval dat het de respondenten in staat stelt het dagboek bij te werken op momenten dat het goed uitkomt, zodat het onderzoek minder sterk in het persoonlijke leven ingrijpt dan een langdurig of regelmatig terugkerend interview. Het interval tussen verrichting van een activiteit en registratie ervan in het dagboek kan worden verkleind, hetgeen de accuratesse ten goede komt (vgl. Juster, 1985b, p. 64). Als nadeel van de aanpak kan worden aangemerkt dat de onderzoeker de controle op de mate van detail in de dataverzameling uit handen geeft. Dit kan leiden tot grote verschillen in de mate van detail in de rapportage. Hooguit kan er bij inname van de dagboeken of beeper-invulschema's gepoogd worden eventuele lege plekken alsnog in te vullen door bij de respondenten navraag te doen, maar hierbij spelen weer herinneringsproblemen mee.

Variabele versus vaste tijdsintervallen

In de literatuur vindt enige discussie plaats over de vraag of in de registratie van activiteiten in dagboeken en yesterday-interviews uitgegaan moet worden van de activiteit die wordt verricht, of van de tijdsintervallen waarin ze wordt verricht (bijv. Ås, 1978, p. 129). In het eerste geval worden activiteit, begintijd en duur (of eindtijd) geregistreerd en is het tijdsinter-

val variabel. In het tweede geval wordt per vastgesteld interval, doorgaans van 10, 15, of 30 minuten, gevraagd wat de respondent aan het doen was en worden de activiteitenepisodes in deze intervallen ondergebracht. Wanneer er binnen een interval meerdere bezigheden waren, wordt over het algemeen die bezigheid geregistreerd die het grootste deel van het interval in beslag nam (Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 22).

Het gebruik van *variabele* intervallen sluit het nauwst aan bij de beleving van de respondenten aangezien het geen raster aan hun activiteiten oplegt. Als nadeel van het hantieren van variabele intervallen wordt genoemd dat het aantal episodes dat wordt geregistreerd onder respondenten zeer sterk varieert, mede als gevolg van de verschillende mate in nauwkeurigheid waarmee respondenten te werk gaan (Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 22). Een ander nadeel is dat wanneer er naast naar primaire ook naar secundaire activiteiten, de plaats, de aanwezigheid van andere personen etc. wordt gevraagd, de episode in een volgende overgaat zodra er in een van de genoemde variabelen iets wijzigt. De verleiding om onnauwkeurig te rapporteren over bijvoorbeeld de duur van de secundaire activiteit, en deze te laten afhangen van de duur van de primaire activiteit, wordt dan groot (vgl. Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 23 en noot 7 op p. 61).

Het gebruik van *vaste* intervallen legt een ietwat onnatuurlijk raster op aan het dagverloop. Niet alle bezigheden eindigen immers netjes met het einde van een door de onderzoeker vastgesteld interval (Converse, 1968, pp. 44-45). In de praktijk blijkt de activiteitenregistratie hieronder niet noemenswaardig te lijden (Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 23). Wel worden kortdurende activiteiten als de verzorging van kinderen in sterkere mate ondergerapporteerd naarmate het door de onderzoeker gekozen interval groter is, en worden bijgevolg minder verschillende episodes geregistreerd dan in onderzoek met variabele intervallen (Ås, 1978, p. 129; Harvey, 1993, pp. 212-213; Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 22). Tegenover deze nadelen staat het voordeel van meer duidelijkheid voor de respondent bij de registratie van parallelle activiteiten en de vaak lagere kosten van dataverzameling en -verwerking (Oudhof, Stoop, & Luttikhuizen, 1988, p. 23; maar zie Harvey, 1993, p. 212).

Open versus gesloten activiteitenregistratie

Bij de registratie van activiteiten moet men een keuze maken tussen een open of een gesloten variant. In het eerste geval laat men de respondenten in hun eigen woorden noteren wat zij hebben gedaan en worden de antwoorden nadien gecodeerd. In het tweede geval voorziet men de respondenten van een lijst van activiteiten met codes waaruit gekozen kan worden (vgl. Knulst & Van Beek, p. 132, pp. 199-216), of men brengt de activiteitenlijst onder in het dagboek zelf, zodat de betreffende activiteit alleen nog maar aangekruist hoeft te worden (vgl. Arts, Hendriks Vettehen, & Pelzer, 1990, p. 28).

Voordelen van de gesloten registratie zijn de lagere kosten, een meer egale gedetailleerdheid in de activiteitenrapportage, meer controle van de onderzoeker op het rapporteren van specifieke activiteiten (bijv. naar welke tv-zender men heeft gekeken) en meer gemak bij de dataverwerking (gesloten registratie). Daar staan voor de open registratie andere voordelen tegenover: meer vrijheid voor de respondent bij het invullen (deze hoeft een activiteit niet in een bepaalde categorie te 'persen') en meer flexibiliteit bij dataverwerking en -analyse (vgl.

Harvey, 1993, p. 215; Oudhof, Stoop, & Luttikhuisen, 1988, p. 24). Harvey (1993, p. 215) beveelt de open registratie aan met codering achteraf door de onderzoeker, vanwege de flexibiliteit in codering en analyse, en omdat respondenten er de voorkeur aan geven. Voor toegevoegde vragen (waar, met wie) wordt met het oog op de homogeniteit in de antwoorden een gesloten codering aanbevolen.

Aantal dagen

Het aantal dagen waarvoor de tijdsbesteding wordt geregistreerd is vooral van belang voor de dagboekvariant en de ESM-methode. Aan de yesterday-variant zit in de praktijk een maximum van één dag vast, tenzij de respondent meerdere malen wordt benaderd (vgl. Harvey, 1993, p. 207). Belangrijke winst die wordt geboekt bij een groter aantal dagen is een grotere betrouwbaarheid van de schattingen van tijdsbesteding (vgl. Kalton, 1985; zie § 5.2.2) en lagere kosten per waargenomen dag. Ook treedt een leereffect op dat de kwaliteit van de gegevens op de tweede dag vergroot (Harvey, 1993, p. 207). Daar staan bij een langere periode dan twee dagen een afnemende kwaliteit van de gegevens en een afnemende respons tegenover, doordat de belasting voor de respondenten te groot wordt (Harvey, 1993, p. 207; Oudhof, Stoop, & Luttikhuisen, 1988, p. 27).

In de literatuur lijkt zich een consensus af te tekenen over de tweedaagse variant als zijnde het beste compromis gezien de genoemde voor- en nadelen. Wat de dalende kwaliteit van de gegevens bij een langere periode betreft, zijn de ervaringen niet eenduidig: soms vindt men een duidelijke teruggang in de kwaliteit, soms ook niet (vgl. Harvey, 1993, p. 208). Een grotere non-respons is verder alleen negatief te beoordelen wanneer deze systematisch is (d.i., samenhangt met relevant geachte kenmerken). Er kan daarom ook gekozen worden voor meer dan twee dagen per respondent, zeker gezien het voordeel van de grotere betrouwbaarheid van de schattingen (zie verder, § 5.2.2).

Selectie van dagen

Bij het nemen van de beslissing welke dagen te laten registreren, speelt een aantal kwesties mee:

- *spreiding van dagen over de week*: aangezien de bezigheden van mensen nogal variëren met de dag van de week - vooral tussen doordeweekse en weekenddagen bestaan grote verschillen - is het van belang een goede spreiding van dagen over de week te verkrijgen. Dit kan tot problemen leiden, bijvoorbeeld bij het yesterday-interview. Als op zondag geen interviews worden afgenomen, zal de zaterdag niet in het databestand voorkomen. Op maandagen zullen dan ter compensatie 'day-before-yesterday'-interviews moeten plaatsvinden om toch informatie over zaterdag te verkrijgen, hetgeen echter nadelig kan zijn voor de kwaliteit van de gegevens (herinneringseffecten). Een goede planning is noodzakelijk om aan dit probleem tegemoet te komen.
- *aangewezen dag of vrij gekozen dag*: aangezien het bij tijdsbestedingsonderzoek gaat om een steekproef van dagen, is het om redenen van statistische generalisering van belang de selectie van dagen te controleren. Dit kan worden gedaan door per respondent (of huishouden) een aantal dagen aan te wijzen waarvoor informatie wordt verzameld. In de praktijk van de dataverzameling kan het vaststellen van dagen tot problemen leiden, omdat perso-

nen niet op tijd kunnen worden gecontacteerd, de aangewezen dagen hen niet uitkomen, etc. Een oplossing die wordt gehanteerd is dat de betreffende dag met een week of twee weken verschoven wordt (waarbij de weekdag dezelfde blijft: zondag blijft zondag). Onderzoek in Zweden heeft uitgewezen dat er geen verschillen in de duur van activiteiten optraden tussen tijdige en verschoven dagboekdagen (zie Harvey, 1993, p. 210). Een andere oplossing is de enquêteur en respondent de vrije hand te geven bij het vaststellen van de dagen (zodat het de respondent en/of de enquêteur goed uitkomt), waarbij de enquêteurs erop toezien dat voor de gehele groep van geïnterviewden de spreiding over de week egaal is (Oudhof, Stoop, & Luttkhuizen, 1988, p. 28). Uit pilot-studies zijn geen sterke argumenten voor of tegen een van de benaderingen naar voren gekomen. Harvey (1993, p. 209) beveelt desondanks de 'aangewezen dagbenadering' aan. Een belangrijk statistisch argument hiervoor is dat de 'vrij gekozen dagbenadering' een afwijking van 'random probability sampling' betekent (Kalton, 1985, p. 94; zie § 5.2.2).

- *spreiding over het jaar*: sommige activiteiten, zoals schaatsen, skiën, in de tuin werken, het huis schilderen, zijn sterk seizoensgebonden. Andere activiteiten vinden weliswaar het gehele jaar door plaats, maar kennen een fluctuatie over de seizoenen. Aan televisie kijken bijvoorbeeld besteden Nederlanders meer tijd in de winter dan in de zomer. De keuze voor een dataverzamelingsperiode beïnvloedt daarmee het voorkomen van dergelijke activiteiten in de uiteindelijke rapportage. Spreiding van de dataverzameling over het gehele jaar maakt het mogelijk, de seizoensgebondenheid of -afhankelijkheid van activiteiten te meten. Aanbevolen wordt dan ook een spreiding over het gehele jaar, of indien dat niet mogelijk is, een dataverzamelingsperiode in de periode oktober-november. Deze periode levert een 'gemiddelde' benadering van het jaar op en wordt internationaal het meest gebruikt, wat de vergelijkbaarheid van gegevens tussen landen ten goede komt (vgl. Harvey, 1993, p. 206; Knulst & Van Beek, 1990, p. 131). Vallen de herfstmaanden buiten de mogelijkheden, dan wordt maart-april als alternatief gesuggereerd omdat ook deze periode een redelijk 'gemiddelde' benadering levert (Ås, 1978, p. 130; Oudhof, Stoop, & Luttkhuizen, 1988, p. 29).

Registratie van secundaire activiteiten en andere informatie

Afhankelijk van het doel van het onderzoek kan extra informatie worden gewonnen over de uitgevoerde activiteiten: of men tegelijkertijd nog iets anders deed (secundaire of parallelle activiteit), waar de activiteiten plaatsvonden, met wie men samen was, etc. De registratie van secundaire activiteiten is omstrede. Aan de ene kant wordt gerapporteerd dat de accuratesse te wensen overlaat en de respondent sowieso extra belast wordt (Oudhof, Stoop, & Luttkhuizen, 1988, p. 26). Aan de andere kant wordt betoogd dat men cruciale informatie mist over sommige activiteiten, waarbij mediagebruik (m.n. radio luisteren), praten met anderen (kinderen), tuinieren en zorg voor huisdieren worden genoemd (Harvey, 1993, p. 214). Analyses op het bestand van het onderzoek MASSAT 1989 naar media-uitrusting, media-exposure en mediagebruik in Nederland (zie Arts, Hollander, Renckstorf, & Verschuren, 1990) hebben ons geleerd dat televisie kijken, radio luisteren en lezen van een krant of nieuwsblad voor respectievelijk plm. 80, 10 en 75% als primaire activiteit worden aangemerkt en voor plm. 20, 90 (!) en 25% als secundaire activiteit worden geregistreerd. Met name voor radio, maar ook voor

televisie en kranten gaat er nogal wat informatie verloren wanneer men zich tot registratie van primaire activiteiten beperkt (vgl. ook Knulst & Kraaykamp, 1996, pp. 285-290).

Volgens Harvey (1993, pp. 214-215) ligt het voor de hand naast secundaire activiteiten ook te vragen naar de plaats van handeling en de personen met wie men samen was, om het beeld van het dagelijks leven van de onderzochte populatie minder ‘steriel’ te maken. In ESM-onderzoek wordt per activiteit ook naar een aantal psychische variabelen gevraagd (genoemd worden affectie, activatie, cognitieve staat, motivatie, bewustzijnsinhoud, emotionele beleving, zelfbeeld en zelfbewustzijn; zie Csikszentmihalyi & Larson, 1987, pp. 527-528). Uit een valideringsstudie blijkt dat meting van deze psychische variabelen behoorlijk accuraat is (pp. 531-532).

Wel of geen attentie als dank voor de medewerking

Het is tot slot de vraag of in tbo responsbevorderende maatregelen moeten worden toegepast. Een geschenk als dank voor de medewerking kan twijfelaars over de streep trekken, maar het is niet zeker of de kwaliteit van de gegevens daarmee gediend is. Onderzoek naar tijdsbesteding, vooral wanneer een dagboek voor meerdere dagen wordt bijgehouden, betekent een relatief zware belasting voor de respondenten. Voor dit type onderzoek kan een attentie derhalve niet slechts de initiële respons bevorderen, maar ook de secundaire respons: de bereidheid om de registratie te voltooien en niet tussentijds ‘af te haken’. Oudhof, Stoop, & Luttkhuizen (1988, pp. 41-54) presenteren resultaten van een in 1986 gehouden pilotstudie, waarin onder meer het wel of niet attenderen van de respondenten is gevarieerd. Hun conclusie luidt dat het geven van een cadeau de respons sterk stimuleert, met name in de zwaardere varianten (zeven dagen i.p.v. twee, het gehele huishouden i.p.v. slechts één huisgenoot, schriftelijke toelichtende informatie i.p.v. mondelinge; zie p. 44). Bovendien blijkt het geven van een attentie een positieve invloed uit te oefenen op de kwaliteit van de gegevens (p. 54). Het lijkt dus aan te bevelen een attentie te geven, ook al brengt dit extra kosten met zich mee.

5.2.2 Steekproeftrekking

In de literatuur rond tbo is weinig aandacht besteed aan vragen rond de procedure van steekproeftrekking. Voor een deel is dat te verklaren doordat tbo niet wezenlijk afwijkt van veel ander sociaal-wetenschappelijk onderzoek. Men kan derhalve te rade gaan bij de ‘algemene’ literatuur over steekproeftrekking (bijv. Kalton, 1983; Kish, 1995) en de keuze voor een steekproefvariant laten afhangen van het doel van de studie. Desondanks is waakzaamheid geboden bij het definiëren van de populatie: wil men uitspraken doen over huishoudens, over personen binnen deze huishoudens, over de activiteiten van deze personen op specifieke dagen of uren van de dag? Men moet dus zorgvuldig afbakenen om welke huishoudens, welke personen en welke dagen/uren het gaat. Bij tbo komt het voor dat het niet *personen* of *huishoudens* zijn waarop de uitspraken betrekking hebben, maar *dagen*, of op een nog lager niveau *activiteitenepisodes* (bijv. in ESM of bij telefonische coincidental checks) of *tijdsintervallen*. In zulke gevallen volstaat een *simple random sample* van personen of huishoudens niet. Men zal dan ook op de lagere niveaus een doelbewuste steekproeftrekking moeten doorvoeren.

Kalton (1985) geeft als voorbeeld het trekken van een ‘systematic random sample’ van *dagen* die op een accurate wijze de populatie als geheel (bijv. de dagen van de Nederlandse bevolking vanaf de leeftijd van 12 jaar) representeren. Afgezien van praktische problemen bij de uitvoering is de procedure eenvoudig: men trekt een waarschijnlijkheidssteekproef uit de populatie van personen (evt. eerst een steekproef van huishoudens, en dan een willekeurige selectie van één persoon uit elk huishouden), en vervolgens een waarschijnlijkheidssteekproef van data waarvoor informatie bij elke respondent wordt verzameld. Eventueel zou de steekproef van data kunnen worden gestratificeerd naar seizoen en weekdag, zodat de uiteindelijke verdeling een accurate weerspiegeling van weekdagen en seizoenen te zien geeft (vgl. Blass, 1980, pp. 159-163; Kalfs, 1993, p. 30). “Such a sample will produce a (small) sample estimate of annual time use for each respondent as well. The sampling errors will be modest in size for the population as a whole, but they will of course be very large for individuals” (Kalton, 1985, p. 95).

In de praktijk is het niet zo eenvoudig om data aan personen ‘op te leggen’. Het kan even duren voordat er contact met de respondent is gelegd, zodat de aangewezen datum op het moment van interviewen reeds is gepasseerd. Het is dan de vraag hoe accuraat de beschrijving van de activiteiten op grond van de herinnering nog is. Kalton (1985, p. 95) stelt dat voor doordeweekse dagen bij het interview maximaal twee of drie dagen verstreken mogen zijn sinds de gewenste datum; voor weekenddagen mag de marge iets ruimer worden genomen (vgl. Juster, 1985b, p. 69, pp. 71-72). Harvey (1993, p. 210) beveelt een maximale termijn van twee dagen aan. Mocht deze termijn verstreken zijn, dan is het raadzaam de gewenste datum met één week (of eventueel twee weken) uit te stellen, zodat in ieder geval de activiteiten van dezelfde weekdag voor deze respondent geregistreerd worden. Volgt men deze procedure, dan zou men erin kunnen slagen de interviews voor ongeveer tweederde van de willekeurig geselecteerde data te realiseren en eenderde voor data die een of twee weken verder liggen (Kalton, 1985, p. 95).

De aanbevelingen over het uitstellen van data verwijzen naar een voor tbo typisch probleem: *de non-respons zou kunnen samenhangen met de belangrijkste variabele in het onderzoek, namelijk de wijze waarop mensen hun tijd besteden* (vgl. Kalfs, 1993, p. 29). De onderzoeker slaagt er bijvoorbeeld niet in om respondenten te vragen aan het onderzoek deel te nemen, omdat ze vaak uithuizig zijn. Van de respondenten die wel bereikt worden, kunnen sommigen niet deelnemen omdat ze op de gewenste data op vakantie zijn of aangeven het ‘te druk’ en daarom ‘geen tijd’ te hebben voor het onderzoek. Het is daarom in tbo van groot belang a) ook de respondenten die vanwege hun tijdsbestedingspatroon minder geneigd zullen zijn te participeren tot deelname te bewegen, en b) indien mogelijk te controleren op systematische afwijkingen in de schatting van tijdsbesteding als gevolg van non-respons. Wanneer de onderzoeker voor het onderzoek al over gegevens beschikt over belangrijk geachte kenmerken van de respondenten, zou een stratificatie van de steekproef naar verschillende categorieën kunnen worden gehanteerd. Zodoende zou men per stratum - bijvoorbeeld ‘mensen met een werkweek van meer dan 40 uur’ - een van tevoren vastgesteld aantal gerealiseerde interviews (dagboekdagen) kunnen nastreven, opdat in de uiteindelijke steekproef de verhoudingen tussen de strata overeenkomen met de verhoudingen in de populatie. Overigens blijken in de praktijk juist mensen met een drukke leefstijl sterker geneigd te zijn te participeren aan tbo

dan mensen die een kalm leven leiden (Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999, p. 218; Robinson & Godbey, 1997, pp. 62-63).

Een vraag die verder kan worden gesteld is of het statistisch gezien efficiënter is om een steekproef van één enkele dag bij n respondenten te trekken, of een steekproef van d dagen bij n/d respondenten. Het optimale aantal te selecteren dagen per respondent is (wanneer we afzien van specifieke vereisten verband houdend met de onderzoeksvraag) enerzijds afhankelijk van de verscheidenheid aan activiteiten van een respondent op verschillende dagen, en anderzijds van de ratio van de kosten van het verkrijgen van gegevens over een dag bij een andere respondent, gedeeld door de kosten van het verkrijgen van gegevens over een extra dag bij de respondent zelf (Kalton, 1985, p. 96). In hoeverre mensen verschillende activiteiten verrichten op verschillende dagen, kan empirisch worden nagegaan. Zaterdag en zondag blijken sterk te verschillen van doordeweekse dagen, hetgeen een sterke aanbeveling vormt “to represent Saturdays and Sundays independently if the objective is to provide reasonable estimates of respondents’ annual activity patterns or of activity patterns for the population as a whole. ... Controlling for the number of Saturdays and Sundays in the sample is likely to be an essential element in an appropriate sampling design, either for individuals or for the aggregate population” (Kalton, 1985, p. 101).

Uit analyses van de correspondentie tussen activiteiten op verschillende werkdagen komt naar voren dat een minimum van twee werkdagen per respondent een redelijk compromis genoemd kan worden tussen enerzijds de betrouwbaarheid van de schattingen van populatiegemiddelden en regressiecoëfficiënten (liever meer dan twee werkdagen), en anderzijds de bereidheid tot medewerking van de respondent (liever slechts één werkdag). Het voordeel van twee werkdagen in plaats van één is dat betrouwbaarheidscoëfficiënten berekend kunnen worden (Kalton, 1985, p. 111). Deze aanbeveling gevoegd bij die over de weekenddagen resulteert in een scenario waarin per respondent twee werkdagen, een zaterdag en een zondag worden geselecteerd (p. 112). Hoewel de vierdaagse variant dus in statistisch opzicht te prefereren is, is het de vraag of de belasting voor de respondenten niet te groot is en men wellicht toch beter voor de tweedaagse variant kan kiezen (zie § 5.2.1).

Een nog lager niveau van analyse wordt gehanteerd in ESM-studies, waarbij binnen een dag verschillende *momenten* worden gesampled. In de meeste ESM-studies rapporteren respondenten hun activiteiten en bijbehorende gevoelens op 7 tot 10 momenten per dag gedurende zeven dagen. Per dag is er een limiet van 15 tot 18 uur waarbinnen de beeper af kan gaan (dus niet gedurende de nacht). Per 90 tot 120 minuten gaat de beeper één keer af, waarbij erop wordt toegezien dat er zich tussen twee signalen minimaal 15 minuten bevinden (Csikszentmihalyi & Larson, 1987, p. 528). Door het willekeurige karakter van de meetmomenten wordt een “systematic random sample of daily life” (p. 529) verkregen. Dit in tegenstelling tot yesterday- of dagboekstudies, waarin binnen een dag niet een steekproef, maar de populatie van momenten wordt geregistreerd (er vallen behoudens gedeeltelijke non-respons immers geen momenten buiten de meting). Csikszentmihalyi en Larson gaan helaas niet in op de grootte van de steekproeffout voor schattingen van de hoeveelheid bestede tijd, wanneer van de gesampled momenten naar het dagenniveau wordt gegeneraliseerd.

5.2.3 Validiteit

De beschreven tbo-methoden hebben alle hun voor- en nadelen als het gaat om zaken als accuratesse, kosten, mate van belasting van de respondenten, etc. Bij het vormgeven van een tbo zal daarom steeds een afweging moeten worden gemaakt tussen sterke en zwakke kanten van het gekozen alternatief. Daarnaast is vanzelfsprekend de *combinatie* van de gekozen opties een punt van aandacht. Wanneer bijvoorbeeld gekozen wordt voor het meer tijdrovende dagboek i.p.v. de lichtere ESM is het aan te bevelen het aantal dagen klein te houden om de respondenten niet te zwaar te belasten met alle gevolgen (non-respons, uitval, datakwaliteit) van dien. Het is zaak een goede balans te vinden tussen wat men te weten wil komen en wat men redelijkerwijs van de respondenten kan verwachten. In § 5.3 schetsen we de keuzes die zijn gemaakt bij de opzet van het tbo dat we hebben uitgevoerd.

Een kwestie waar we tot besluit van deze paragraaf aandacht aan besteden is die van de *validiteit* van de tbo-metingen in het kader van deze studie. In de vorige paragraaf benoemen we in totaal acht empirische verschijnselen die in onderlinge combinatie de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens vormgeven. Beperkingen van principiële en praktische aard leiden ertoe dat niet alle geïdentificeerde verschijnselen in onderzoek kunnen worden gemeten. Om de genoemde redenen beperken we ons in de toetsing van de hypothesen tot de psychische zelfattributies achteraf. In die zin blijft de ‘meting’ van de temporele organisatie onvermijdelijk onvolledig. Dat maakt de vraag of de verschijnselen die we wel meten ook geldig worden gemeten echter niet minder relevant.

Bij de meting van psychische zelfattributies is op de eerste plaats te bedenken dat deze niet direct kunnen worden geobserveerd. Volgens de systeemtheorie zijn psychische systemen voor elkaar intransparant en leidt juist deze ontoegankelijkheid-voor-elkaar van bewustzijnsprocessen tot de vorming van sociale systemen: communicatie. In de vorige paragraaf hebben we verder betoogd dat wetenschappelijke observatie van observerende systemen in de regel niet zonder interactie met die systemen uitkomt wanneer het erom gaat te beoordelen of de eigen observaties met die van de geobserveerde systemen overeenkomen. Met andere woorden: het is niet mogelijk de psychische zelfattributies te meten zoals we ze zouden willen meten, namelijk middels directe observatie. In plaats daarvan moeten we onze toevlucht nemen tot interactie met de psychische systemen in kwestie en hun via communicatie (in concreto via gestandaardiseerde observatie-instrumenten) verzoeken om bepaalde gedragingen als activiteiten aan zichzelf toe te schrijven. De vraag of er zo sprake is van valide metingen - correspondentie tussen wat we zouden willen observeren en wat we in werkelijkheid observeren - kunnen we niet anders dan op ‘face value’ beantwoorden (‘content validity’; vgl. Segers, 1983, pp. 202-203; Bollen, 1989, pp. 185-186). Om te beginnen stellen we vast dat de metingen niet perfect zullen zijn. Zo is het niet vanzelfsprekend dat in ‘natuurlijke’ (niet-onderzoeks-) situaties *alle* gedragingen bewustzijnsmatig als activiteiten aan zichzelf worden toegeschreven. Het verzoek aan respondenten in yesterday- en dagboekstudies om voor een geheel etmaal de eigen tijdsbesteding in kaart te brengen levert in die zin dan ook een reactiviteitseffect op: onder invloed van de onderzoekssituatie en de bijbehorende instrumenten zijn respondenten sterker op de bewustzijnsmatige reconstructie van hun eigen activiteiten gericht

dan in niet-onderzoekssituaties.¹⁴ In Experience Sampling-onderzoek bestaat eveneens een duidelijk reactiviteitseffect: het afgaan van de beeper bepaalt welke gedragingen men aan zichzelf toeschrijft. Verder moet worden aangemerkt dat met het verstrijken van de tijd de zelfattributie niet dezelfde blijft. Wat onmiddellijk na afloop van een reeks gedragingen als een serie verschillende activiteiten wordt aangemerkt, wordt aan het einde van de dag wellicht onder één noemer samengebracht ('stofzuigen, ramen lappen, boodschappen doen' wordt 'het huishouden doen'). Daarnaast worden bepaalde gedragingen, met name routinematig uitgevoerde, waarschijnlijk vergeten. Hoe groter het interval tussen gedrag en zelfattributie, des te meer de beperkingen van de herinnering mee gaan spelen (zie § 5.2.2). Psychische zelfattributie van gedragingen als 'activiteiten' ligt dus niet voor eens en altijd vast, maar is aan (zinsmatige, c.q. per definitie contextgebonden) verandering onderhevig. De registratie ervan in tbo levert dus maar één momentopname die ook anders had kunnen uitvallen als de respondent het dagboek eerder of later zou hebben ingevuld. Dat het door ons te observeren verschijnsel in de loop der tijd verandert, is natuurlijk niet de observatie zelf aan te rekenen. Het verdient wel aanbeveling ernaar te streven om het interval tussen het moment waarop de zelfattributie betrekking heeft, en het moment van de registratie ervan, voor alle respondenten ongeveer even groot te houden, zodat de metingen in dit opzicht vergelijkbaar zijn.

Hoewel met deze kanttekeningen is aangegeven dat een perfecte correspondentie tussen het te observeren verschijnsel en het theoretische begrip niet haalbaar is, mag duidelijk zijn dat deze constatering ons er niet van mag weerhouden een *zo goed mogelijke benadering* na te streven. Een voorwaarde waaraan bij geldige meting moet worden voldaan is dat er geen *systematische* afwijking ontstaat. Dat mensen zich in yesterday- en dagboekonderzoek sterker dan normaal bewust zijn van de activiteiten die zij verrichten, kan men zien als een schending van deze voorwaarde in *kwantitatief* opzicht: we observeren *meer* psychische zelfattributies dan er in het dagelijkse leven aanwezig zijn. Bij ESM-onderzoek zouden het er wel eens minder kunnen zijn: de beeper gaat immers maar zo'n 7 tot 10 keer per etmaal af. De vraag of we in *kwalitatief* opzicht een afwijking veroorzaken, kunnen we - voorzichtig - ontkennend beantwoorden. Het gaat bij psychische zelfattributies, zo hebben we eerder uiteengezet, om het aan zichzelf toekennen van sociale beschrijvingen van gedrag. Deze sociale beschrijvingen zijn door het bewustzijn 'aangeleerd' door deelname aan een groot aantal communicaties in het verleden. Dat er communicatieve interactie tussen onderzoeker en respondent noodzakelijk is om de psychische zelfattributies 'te zien te krijgen' is daarom geen bron van vertekening. Een ondersteuning van deze stelling is afkomstig uit de praktijk van tbo. Respondenten blijken bijvoorbeeld het invullen van een dagboek met grote vanzelfsprekendheid ter hand te nemen. Zich baserend op evaluaties van verschillende Amerikaanse dagboek-tbo's merken Robinson en Godbey (1997, p. 65) op dat er weinig structurele problemen optreden bij zowel de respondenten als de interviewers wanneer men eenmaal is begonnen de activiteiten van de vorige dag te reconstrueren. Dit duidt erop dat het reconstrueren van de activiteiten voor een heel etmaal niet als onnatuurlijk of kunstmatig wordt ervaren. De verkregen psychische zelf-

¹⁴ Een empirische indicatie voor deze reactiviteit levert een door ons verrichte pilotstudie bij twee huishoudens. Enkele respondenten gaven desgevraagd aan dat zij zich meer bewust waren geworden van hun persoonlijke dagverloop als gevolg van het invullen van de dagboekschema's.

attributies zijn derhalve in kwalitatief opzicht niet als artefacten van de meetprocedure te kenschetsen.

In het verlengde van deze ‘content validity’ ligt methodologisch onderzoek dat op *empirische* wijze uitspraken doet over de validiteit van metingen van tijdsbesteding. De vraag die men zich stelt is in hoeverre een meting van een kenmerk bij respondenten afwijkt van een onbekende ‘werkelijke waarde’ (*true value*). Hiertoe gebruikt men meerdere instrumenten voor meting van dezelfde kenmerken en vergelijkt men de meetresultaten. De afwijking (‘meetfout’ of ‘measurement error’) wordt uitgesplitst in een systematisch deel en een onsystematisch deel, waarbij de systematische afwijking de validiteit van een meting ondermijnt en de onsystematische afwijking de betrouwbaarheid. Validiteit kan dan ook worden omschreven als de afwezigheid van systematische meetfouten en betrouwbaarheid als de afwezigheid van onsystematische meetfouten (vgl. Bollen, 1989, pp. 194-222; Groves, 1991; Saris & Andrews, 1991).¹⁵

Er is door ons onderzoek gedaan naar de validiteit van dagboekmetingen¹⁶ en directe schattingen van aan media bestede tijd uit een vragenlijstonderzoek (Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a). Uit deze studie, waarin we gebruikmaakten van de gegevens van het onderzoek ‘MASSAT 1989’ (Arts, Hendriks Vettehen, & Pelzer, 1990; Arts, Hollander, Renckstorf, & Verschuren, 1990), kwam naar voren dat dagboekschattingen en directe schattingen van tijdsbesteding goed overeenkomen op een ordinale schaal, d.w.z. wanneer de respondenten op een continuüm van lage naar hoge tijdsbesteding aan televisie kijken, radio/audio luisteren en het lezen van kranten/nieuwsbladen worden geordend.¹⁷ Wanneer men ook de afstanden tussen de respondenten in de analyse betreft, dus van een ordinale- naar een intervalmeet-schaal overgaat, vallen de directe schattingen sterk hoger uit dan de dagboekschattingen. Robinson (1985; vgl. Robinson & Godbey, 1997) betoogt op grond van validatiestudies dat de dagboekschattingen van tijdsbesteding het meest valide zijn en dat het de directe schattingen zijn die doorgaans te hoog uitvallen (en dus niet de dagboekschattingen die te laag uitvallen). Dagboekmeting lijkt dus meer accurate schattingen van tijdsbesteding op te leveren dan vragenlijstmeting. Ook het yesterday-interview presteert minder goed dan het dagboek, al gaat

¹⁵ Overigens worden er meerdere definities van ‘validiteit’ genoemd in de aangehaalde literatuur. Zo luidt een alternatieve definitie van ‘validiteit’: afwezigheid van systematische én onsystematische meetfouten. Zie Groves (1991) en Saris en Andrews (1991) voor een bespreking van de argumenten voor verschillende definities van ‘validiteit’.

¹⁶ Het betrof preciezer gesteld een combinatie van een yesterday-interview (dag 1) en een dagboek (dagen 2 t/m 7) waarbij identieke invulschema’s werden gebruikt. Een vergelijking van deze methoden wees uit dat de schattingen van tijdsbesteding aan de genoemde media niet veel van elkaar verschilden, zodat ze zijn samengevoegd tot een zevendaagse meting van tijdsbesteding (Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a, p. 262).

¹⁷ Het in deze studie gehanteerde validiteitsconcept was dat van de *convergent and discriminant validity*, geïntroduceerd door Campbell en Fiske (1959). De methode om de validiteit van de meting vast te stellen is een structurele modellen-variant van de door Campbell en Fiske gepropageerde ‘multitrait-multimethod’-benadering (zie Andrews, 1984; Bollen, 1989; Groves, 1991; Saris & Andrews, 1991) waarin meerdere metingen van meerdere kenmerken aan elkaar worden gerelateerd om te kunnen beoordelen of de metingen ‘zuiver’ zijn, d.w.z. niet te sterk worden vertekend door de meetprocedures zelf (zie verder Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a).

het om een gering verschil (Harvey, 1993; Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a; Juster, 1985b, 1986).¹⁸

De overwegingen ten aanzien van verschillende validiteitsvragen samenvattend, kunnen we stellen dat er op voorhand geen reden is om te twifelen aan de validiteit van de via waarnemingsmethoden van tbo verkregen psychische zelfattributies, wanneer het om de *aard* van de gegevens gaat. De praktijk toont zich evenwel vaak weerbarstiger dan de theorie. Het is dan ook zaak de praktische omzetting van het onderzoek te monitoren zodat achteraf kan worden geëvalueerd hoe valide de gegevens zijn die de gekozen opzet heeft opgeleverd. De eerste paragraaf van het volgende hoofdstuk is geheel gewijd aan een evaluatie van het tbo waarvan we hieronder de operationalisering schetsen.

Tot slot een opmerking over de wijze waarop we in deze studie met tijdsbestedingsgegevens omgaan. Uit het theoretisch kader en de daaruit afgeleide hypothesen volgt dat we in ons onderzoek de registraties van activiteiten middels tbo gebruiken als een operationalisatie van *psychische zelfattributies van activiteiten*, niet van *activiteiten als zodanig* of de *tijdsbesteding aan activiteiten als zodanig*. In dit opzicht wijken we af van de wijze waarop in tijdsbestedingsonderzoek doorgaans met deze gegevens wordt omgegaan. Daar worden ze gehanteerd als (min of meer valide) operationalisatie van de ‘werkelijke’ tijdsbesteding of de ‘daadwerkelijk uitgevoerde’ activiteiten van mensen. Het is geenszins onze bedoeling deze operationalisatie impliciet of expliciet aan de kaak te stellen. Vanuit de systeemtheoretische optiek, in combinatie met de bijbehorende operatieve kennistheorie, willen we andere observaties doen - andere onderscheidingen hanteren - dan in tbo gebruikelijk is, maar wel door gebruik te maken van identieke observatiemethoden. Dat andere theoretische voorstellingen tot andere observaties van identieke gegevens kunnen leiden is consistent met onze theoretische voorstellingen: de gehanteerde onderscheidingen, niet de verschijnselen die worden geobserveerd, bepalen wat men ‘te zien krijgt’. Verder willen we, zoals reeds herhaaldelijk onderstreept, met de theoretische voorstellingen niet ontkennen dat mensen ‘werkelijk’ een boek in handen houden of hun netvlies laten prikkelen door de beeldbuis. Die ‘externe realiteit’ kan als zodanig alleen geen ingang vinden in zinsystemen - deze systemen krijgen alleen te zien wat zij observeren, d.w.z. op grond van zelfgekozen onderscheidingen. En dit geldt in onze optiek óók voor wetenschappers als psychische systemen en de wetenschap als sociaal systeem.

¹⁸ Empirische validiteitsstudies waarin de andere registratiemethoden worden gebruikt, zijn schaars. Csikszentmihalyi en Larson (1987; vgl. Wheeler & Reis, 1991) behandelen de validiteit van de Experience Sampling Method, waarbij zij zich in hun uitspraken jammer genoeg beperken tot de mate waarin de ESM een goede weergave levert van de psychologische toestand van de respondenten gedurende de dag. Zij merken wel op dat de ESM tot vrijwel gelijke schattingen van de tijdsbesteding aan activiteiten leidt als het dagboek, maar stellen ook dat “the duration and sequence of activities .. are more clearly calculated with diary approaches” (p. 530). Onderzoek naar de validiteit van verschillende methoden in het kijk- en luisteronderzoek blijft in zijn uitspraken beperkt tot meting van tijdsbesteding aan hetzij de televisie, hetzij de radio; andere activiteiten blijven buiten beeld (zie voor een bespreking van enkele studies Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a).

5.3 Operationalisering: het onderzoek 'Tijdstructuren in huishoudens 1997'

In de vorige paragraaf werd een zevental registratiemethoden besproken die internationaal in de praktijk van het tbo zijn ingezet. Elke methode heeft zijn voor- en nadelen, zodat een keuze voor de voordelen van een methode op andere gebieden nadelen met zich meebrengt. De meest wenselijke methode kan bijvoorbeeld ook de duurste zijn en het budget van het onderzoek overstijgen. In deze paragraaf schetsen we de gebruikte combinatie van instrumenten, de selectie van huishoudens en de veldwerkprocedure die we hebben doorgevoerd in ons onderzoek.

De uiteindelijke keuze die is gemaakt voor de *dagboekmethode* is in een aantal stappen tot stand gekomen. Op de eerste plaats werd het op grond van de theoretische voorstellingen wenselijk geacht om niet alleen geaggregeerde gegevens van tijdsbesteding te verkrijgen (dus hoeveel tijd mensen op dag x in totaal aan activiteit y hebben besteed), maar ook informatie te vergaren over de spreiding van die tijdsbesteding door de dag heen, en daarmee over de *tijdsordering* van activiteiten. Om deze reden vielen de directe schattingen, de Experience Sampling-methode en de telefonische coincidental checks af, aangezien de eerste methode alleen tijdsbestedingstotalen levert en de andere twee slechts de tijdsbesteding op geselecteerde momenten van de dag weergeven. Ook elektronische meting viel buiten de mogelijkheden, aangezien deze alleen een meting van een specifieke activiteit als televisie kijken mogelijk maakt en de activiteitencontext buiten beeld laat. Verder achtten we directe observatie te duur en praktisch niet uitvoerbaar (zie § 5.2). In de pretest-fase van het onderzoek is gepoogd twee huishoudens ertoe te bewegen een videoregistratie van hun activiteiten in de huiskamer te laten maken. In beide gevallen gaf men aan wel mee te willen werken aan een dagboekonderzoek, maar de videoregistratie een te grote inbreuk op de privacy te vinden. Mede gezien deze ervaring hebben we van deze vorm van directe observatie afgezien.

De twee resterende mogelijkheden, yesterday-interview en dagboekmeting, waren beide geëigend voor het doel van onze studie. Onze keuze voor het dagboek is uiteindelijk ingegeven door een externe omstandigheid. Hoewel we ons moesten beperken tot tijdsbestedingsonderzoek en van groepsinterviews moesten afzien (zie § 5.1.2), was het de bedoeling het tbo bij *huishoudens* af te nemen. Door de tijdsbestedingsgegevens van de huisgenoten voor dezelfde dagen te verzamelen, zou analysematig een reconstructie van de tijdsbesteding van het huishouden als sociale eenheid gemaakt kunnen worden. Bij de voorbereiding van dit tbo werd contact gelegd met Eurostat in Luxemburg, dat op dat moment bezig was met de coördinatie van een pilotstudie naar tijdsbesteding bij huishoudens in een aantal Europese landen (Eurostat, 1996a). Het design van de studie bleek zich uitstekend te lenen voor onze onderzoeksdoelen: het observeren van de psychische zelfattributies van huisgenoten op dezelfde dagen en tijdstippen. Dit deed ons besluiten observatie-instrumenten en veldwerkprocedure - met enkele kleine wijzigingen - van het Eurostat-onderzoek over te nemen. Dit besluit lag om drie redenen voor de hand:

- (1) de instrumenten waren door experts op het gebied van tijdsbestedingsonderzoek ontworpen met inachtneming van voor- en nadelen van de in § 5.2 besproken design-opties; bovendien waren ze in Zweden en Italië gepretest met een positief resultaat;

- (2) het gebruik van dezelfde instrumenten en veldwerkprocedure opende mogelijkheden tot vergelijking van onze gegevens met die verzameld in de landen die aan de pilot deelnamen;
- (3) het werd mogelijk onze methodologische evaluatie van datakwaliteit en veldwerk te spiegelen aan de methodologische evaluatie van de pilot (uiteindelijk gebaseerd op ervaringen uit 18 landen) door Eurostat.

In het Eurostat-design was een dagboekmethode voorzien voor de observatie van tijdsbesteding. De mogelijkheid tot vergelijking van de gegevens heeft ons ertoe bewogen de observatieinstrumenten van het Eurostat-onderzoek integraal over te nemen (met enkele noodzakelijke kleine wijzigingen en aanvullingen) en dus ook van een dagboek gebruik te maken. Het onderzoek is onder de naam ‘Tijdstructuren in huishoudens 1997’ uitgevoerd. Hieronder beschrijven we achtereenvolgens de gebruikte observatie-instrumenten, de selectieprocedure t.a.v. observatie-eenheden en de gevolgde veldwerkprocedure.

5.3.1 Onderzoeksinstrumenten

Het Eurostat-design bestond uit een combinatie van vier observatie-instrumenten:

1. een huishoudensenquête, af te nemen bij één van de huisgenoten (‘Household questionnaire’; Eurostat, 1996b; zie appendix A);
2. een individuele enquête, af te nemen bij alle huisgenoten van 10 jaar en ouder (‘Individual questionnaire’; Eurostat, 1996c; zie appendix B);
3. een dagboek in varianten voor volwassenen en kinderen (‘Diary’; Eurostat, 1996d; zie appendices C en D);
4. een weekschema voor de werktijden van respondenten die betaald werk verrichten (‘Week schedule’; Eurostat 1996d; zie appendix E).

Om tijdsbestedingsgegevens van personen in huishoudens te kunnen relateren aan sociaal-economische en andere achtergrondkenmerken, is het noodzakelijk via de een of andere vorm van bevraging hierover informatie te vergaren. Sommige kenmerken zijn gerelateerd aan het niveau van het huishouden, zoals huishoudenssamenstelling, -inkomen en het bezit van duurzame consumptiegoederen (televisie, radio, video etc.). Andere kenmerken hangen direct samen met de personen binnen het huishouden, zoals leeftijd, opleiding, arbeidssituatie, sociale en culturele participatie, activiteiten in de vrije tijd, etc. In het Eurostat-design is er daarom voor gekozen per huishouden een *huishoudensenquête* af te nemen en vervolgens per persoon binnen het huishouden een *individuele enquête*. Beide enquêtes dienden in principe mondeling door een enquêteur te worden afgenomen. Omdat verwacht kon worden dat het niet mogelijk zou zijn alle participerende leden van de huishoudens tijdens één visite te spreken te krijgen, was de individuele enquête zo vormgegeven dat ze zelfstandig door de respondent ingevuld zou kunnen worden.

Verder dienden er per persoon tijdsbestedingsgegevens via de dagboekmethode te worden verzameld. Aangezien we ons in deze studie richten op de onderlinge afhankelijkheden in de (media) tijdsbesteding tussen huisgenoten was het een vereiste om bij alle huisge-

noten voor dezelfde dagen tijdsbestedingsgegevens te verkrijgen. Door Eurostat was gekozen voor de volgende opties bij de vormgeving van het dagboek:

- gegevens werden verzameld voor twee dagen: een werkdag en een weekenddag;¹⁹
- het dagboek kende vaste intervallen van 10 minuten;
- de activiteitenregistratie geschiedde op een open wijze (respondenten konden in hun eigen woorden aangeven wat zij hadden gedaan, deze werden nadien door de onderzoekers omgezet in een codering);
- naast hoofdactiviteiten werd er per 10-minuten-interval gevraagd naar
 - of de hoofdactiviteit werd verricht als hulp aan iemand buiten het eigen huishouden;
 - parallelle (neven-)activiteiten;
 - of men alleen was of met wie men samen was (categorieën: ‘alleen’, ‘met kind(eren) t/m 9 jaar uit eigen huishouden’, ‘met anderen uit eigen huishouden’, ‘met andere bekenden’);
- een voorbeeld voor het invullen was toegevoegd om de respondenten in staat te stellen na een korte mondelinge instructie het dagboek zelfstandig correct en compleet in te vullen; er waren aparte voorbeelden voor kinderen (10 t/m plm. 18 jaar) en volwassenen.

Tenslotte werd aan huisgenoten die betaald werk verrichten gevraagd in een apart schema hun werktijden bij te houden voor een volledige week, te beginnen met de eerste dagboekdag (Eurostat, 1996a, p. 13). Hier ging het om het verkrijgen van een beeld van de tijden waarop men werkt.

Het basisdesign voor de studie bestond daarmee per huishouden (bij n personen, waarvan w personen met betaald werk en 2 ‘dagboekdagen’) uit 1 huishoudensenquête, n individuele enquêtes, $2n$ dagboeken en w weekschema’s. Om redenen van vergelijkbaarheid hebben we ervoor gekozen deze opzet integraal over te nemen.

5.3.2 Selectie van onderzoekseenheden: huishoudens, personen, dagboekdagen

‘Huishoudens’ hebben we geconceptualiseerd als sociale systemen die zich communicatief afgrenzen van hun omgeving. De vertaling van dit concept naar empirisch tbo is niet onproblematisch. Bij de selectie van huishoudens doet zich het probleem voor dat we eerst huishoudelijke communicatie zouden moeten observeren alvorens ‘empirische huishoudens’ te kunnen onderscheiden. Immers: pas wanneer een sociaal systeem zichzelf als ‘huishouden’ beschrijft, hebben we het volgens de theorie met een huishouden van doen.

In het kader van een operationalisatie richting tbo is een dergelijke observatie van huishoudelijke communicatie geen werkbare optie. Het zou per huishouden een periode van observatie van huishoudelijke communicatie inhouden waarna de verwerking en interpretatie

¹⁹ Oorspronkelijk was het de bedoeling voor drie dagen tijdsbestedingsgegevens te verzamelen, een werkdag, een zaterdag en een zondag, gezien de verschillen tussen de weekenddagen (zie § 5.2.2; Kalton, 1985, p. 112). Uit de Zweedse pretest kwam echter naar voren dat drie dagen een te grote belasting voor de responderende huishoudens vormden. De mogelijkheid werd opengelaten hiervan op nationaal niveau af te wijken, aangezien de ervaren belasting van land tot land zou kunnen verschillen (Eurostat, 1996a, p. 11).

van de gegevens ook nog tijd in beslag zou nemen. Eenmaal gedefinieerd welke personen tot het huishouden behoren, zou het eigenlijke onderzoek pas kunnen beginnen. Het is evident dat deze werkwijze een te grote belasting voor observatoren en geobserveerden zou betekenen. Voor een alternatieve operationalisatie kan Luhmanns stelling als uitgangspunt wordt genomen dat het de personen van de huisgenoten zijn waaraan het huishouden zichzelf van zijn omgeving onderscheidt (zie § 4.1.1). Het gaat er derhalve om, die personen aan het onderzoek te laten deelnemen die in de huishoudelijke communicatie als de leden van het huishouden worden aangemerkt. *Als een werkbaar uitgangspunt voor de onderzoekspraktijk kan men ervan uitgaan dat dit degenen zijn die a) op hetzelfde adres wonen en b) op regelmatige basis gezamenlijk alledaagse activiteiten verrichten.* De eerste inperking operationaliseert het huishouden als diegenen die *waarschijnlijk* geregeld met elkaar interacteren doordat zij een aanzienlijk deel van de dag in elkaars nabijheid verkeren en elkaars gedrag observeren. De tweede inperking scherpt de eerste aan door te eisen dat de personen in kwestie niet alleen achter dezelfde voordeur wonen maar ook *daadwerkelijk* op dagelijkse basis met elkaar in contact komen. ‘Lossere’ huishoudensvormen als woongroepen waarvan de bewoners elk hun eigen gang gaan worden zo door de operationele definitie uitgesloten.

In de huishoudensenquête van de Eurostat-tbo-opzet luidde de eerste vraag: *“We beginnen met een vraag over wie er tot dit huishouden behoren. Personen die op hetzelfde adres wonen, gezamenlijke huishoudelijke taken hebben en samen het huishoudelijke budget delen, worden beschouwd als leden van het huishouden. Wanneer u deze omschrijving van ‘huishouden’ in aanmerking neemt - wie zijn dan de leden van uw huishouden en wat is hun leeftijd, geslacht en relatie tot de andere leden?”* We hebben er om redenen van vergelijkbaarheid voor gekozen deze vraag letterlijk te handhaven. De verwijzing naar huishoudelijke taken en het huishoudelijke budget geeft aan dat het gaat om die personen die regelmatig met elkaar in contact komen op grond van gemeenschappelijke activiteiten. Het gebruik van deze vraag voor de operationalisatie van ‘huishouden’ is daarom naar onze inschatting in voldoende mate uitputtend en uitsluitend.

Gezien de beperkte financiële middelen was een beperking van het aantal te benaderen huishoudens noodzakelijk. Om de kosten van het interviewen te drukken, werd ervoor gekozen de studie te beperken tot de stad Nijmegen. Op voorhand werd het verder wenselijk geacht bij de selectie van huishoudens een gestratificeerde steekproef te trekken. De reden hiervoor was dat bij een relatief gering aantal huishoudens in ieder geval verschillende typen huishoudens in redelijke mate vertegenwoordigd zouden moeten zijn. Om dit te kunnen bereiken was het noodzakelijk al informatie over de samenstelling van de huishoudens te bezitten voor ze waren gecontacteerd.

Voor de selectie van huishoudens hebben we daarom gebruik gemaakt van twee bestanden van een Nijmeegs onderzoek (gehouden in maart 1996 en maart 1997) onder inwoners van de stad Nijmegen. Het betrof de gegevensbestanden van leeronderzoeken uitgevoerd door Nijmeegse eerstejaarsstudenten communicatiewetenschap en sociologie in het kader van de cursus ‘Leerproject’. In deze cursus maken studenten kennis met de praktijk van empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek door eenmaal alle fasen van een onderzoek te doorlopen, van het formuleren van een probleemstelling via het operationaliseren van begrippen, het

verzamelen en analyseren van gegevens, tot het schriftelijk en mondeling presenteren van de resultaten en het trekken van conclusies. Vast onderdeel van de cursus is het afnemen van interviews. Daartoe verzoeken de vakgroepen communicatiewetenschap en sociologie elk jaar de gemeente Nijmegen om een steekproef van personen uit het bevolkingsregister. De laatste vraag die in 1996 en 1997 aan de respondenten werd gesteld was of zij er bezwaar tegen zouden hebben nogmaals benaderd te worden voor een interview. In beide jaren hadden verreweg de meeste respondenten hier geen bezwaar tegen (1996: 93%; 1997: 91%). Van deze respondenten werd vervolgens nagegaan in wat voor een type huishouden zij woonden. De databestanden bevatten hierover enige informatie. We ontwikkelden een huishoudenstypologie gebaseerd op een viertal variabelen die in het databestand aanwezig waren: huishoudensamenstelling, levensfase, arbeidsparticipatie en aanwezigheid van (jongere/oudere) kinderen in het huishouden. Deze vier variabelen achtten we van belang omdat ze zouden kunnen samenhangen met hoeveelheid en aard van (vrije-)tijdsbesteding (vgl. De Hart, 1995, pp. 41-43). Bij de uitsplitsing van categorieën gold als criterium dat elk type huishouden voldoende gerepresenteerd moest zijn om, rekening houdend met een non-respons van 50%, uiteindelijk minimaal 10 huishoudens in de steekproef te verkrijgen (per type moesten dus minimaal 20 huishoudens voorhanden zijn). Een en ander resulteerde in de volgende typologie (figuur 5.2).

Figuur 5.2 *Huishoudenstypologie zoals gebruikt bij de stratificatie t.b.v. de selectie van huishoudens in het onderzoek*

1	kamerbewoner, werkend
2	kamerbewoner, niet werkend
3	alleenstaande, werkend (geen kinderen)
4	alleenstaande, geen werk (geen kinderen)
5	eenoudergezin
6	tweeoudergezin, minimaal een van de partners geen werk, oudste kind jonger dan 10 jaar
7	tweeoudergezin, minimaal een van de partners geen werk, oudste kind 10 jaar of ouder
8	tweeoudergezin, beide ouders werkend, oudste kind jonger dan 10 jaar
9	tweeoudergezin, beide ouders werkend, oudste kind 10 jaar of ouder
10	paar zonder kinderen, minimaal een van de partners geen werk
11	paar zonder kinderen, beiden werkend
12	respondent woont in huishouden van 2 of meer personen, maar niet met partner samen*
13	empty nest paar, minimaal een van de partners geen werk**
14	empty nest paar, beiden werkend**
15	empty nest, alleenstaande**
16	empty nest, extra inwoners in huishouden**

* Bij dit 'type' gaat het veelal om jonge respondenten die nog bij hun ouders inwonen. Van deze respondenten was het niet mogelijk ze bij een van de andere huishoudtypen in te delen omdat in de Leerprojectbestanden hiertoe de benodigde gegevens ontbraken.

** Bij deze typen gaat het om personen waarvan een of meerdere, dan wel alle kinderen het huis uit zijn. De aanduiding 'empty nest' is dus niet helemaal juist; er zitten ook respondenten bij die in de fase zitten waarin het nest langzaam 'empty' wordt.

Waar het getalsmatig mogelijk was, is dus een uitsplitsing gemaakt naar de werksituatie binnen het huishouden en de aan/afwezigheid van (jongere/oudere) kinderen, om in de uiteindelijke steekproef een goede spreiding naar deze huishoudenskenmerken te verkrijgen.

Bij de selectie van *huishoudens* werd erop toegezien dat in alle strata ongeveer evenveel huishoudens in de steekproef terecht zouden komen (disproportionele gestratificeerde steekproeftrekking; vgl. Blalock, 1979, p. 562ff.; Kalton, 1983, pp. 24-26; Kish, 1995, pp. 92-98). Sommige strata werden daarom doelbewust ‘bevoordeeld’ - er werden relatief meer huishoudens geselecteerd dan in andere strata. Binnen de strata echter verliep de selectie volkomen willekeurig (een computertoepassing met random selectieprocedure werd voor dit doel ontwikkeld). Terwijl op het niveau van het huishouden een selectie plaatsvond, werd op *personenniveau* binnen het huishouden iedereen vanaf de leeftijd van 10 jaar in de steekproef opgenomen die door de operationele definitie van het ‘huishouden’ werd ingesloten. Op het *dagenniveau* werden per huishouden een werkdag en een weekenddag geselecteerd volgens een random procedure. Hiervoor was de volgende opzet voorzien: vanaf een bepaalde startdatum die in de loop van het onderzoek kon worden verplaatst, werd eerst een van de daaropvolgende zeven dagen random geselecteerd. Was dit een weekenddag, dan werd een van de eerstvolgende vijf werkdagen random geselecteerd; was het een werkdag, dan werd random een van de twee eerstvolgende weekenddagen geselecteerd (zie Eurostat, 1996a, p. 11).²⁰ Zo werd gewaarborgd dat de interviewer noch het responderende huishouden invloed op de geselecteerde dag konden uitoefenen. Uitstel van dagboekdagen werd volgens strikte regels alleen toegepast wanneer het niet mogelijk was de geselecteerde dagen aan te houden (Eurostat, 1996a, pp. 14-15). De geselecteerde dagen (bijv. dinsdag en zondag) werden in principe gehandhaafd; de datum van invullen werd met zeven of veertien dagen uitgesteld. In § 6.1 wordt de toepassing in de praktijk van de beschreven selectieprocedures geëvalueerd.

5.3.3 Veldwerkprocedure

Voor het veldwerk werden Nijmeegse studenten sociale wetenschappen en beleidswetenschappen gerecrueteerd als enquêteurs. Criterium bij de selectie van enquêteurs was dat zij recentelijk een instructie hadden gehad in, en ervaring hadden opgedaan met, het bij respondenten afnemen van schriftelijke vragenlijsten. Alle enquêteurs woonden een instructie bij waarin doel en werkwijze werden toegelicht en een handleiding bij de werkzaamheden werd uitgereikt. Vervolgens kregen zij huishoudens toegewezen. Het veldwerk verliep in een aantal stappen.

²⁰ De dagboekdagen konden derhalve twee opeenvolgende dagen zijn, maar ook maximaal 6 dagen uit elkaar liggen. Volgens deze selectieprocedure voorgesteld door Eurostat was er een 5/7 kans dat de eerste dag een werkdag was en 2/7 kans dat het een weekenddag was. Aangezien uit onderzoek is gebleken dat er bij het invullen een leereffect, dat de kwaliteit van de gegevens op de tweede dag vergroot op kan treden (Harvey, 1993, p. 207; zie § 5.2.1), was het beter geweest deze kansen gelijk te maken in een driestapsprocedure: (1) met 50/50-kans random bepalen of de eerste dag een werkdag of een weekenddag moet zijn; (2) vervolgens random bepalen welke werkdag/weekenddag; (3) en tenslotte de andere dag random bepalen. In de hier gebruikte opzet bestaat de kans dat op grond van het leereffect de invul kwaliteit voor weekenddagen groter is dan voor werkdagen. Dit bleek overigens in de praktijk van ons onderzoek niet het geval te zijn.

- Alle huishoudens (846 in getal) ontvingen een introductiebrief van de onderzoekers, waarin erop werd gewezen dat zij binnenkort benaderd zouden kunnen worden voor deelname aan het onderzoek.
- Werd een huishouden geselecteerd, dan werd vervolgens het telefoonnummer gezocht.
 - Indien dat kon worden gevonden (geen geheim nummer, niet verhuisd etc.), dan deed de enquêteur 5 telefonische pogingen om de respondent te bereiken; bij geen resultaat kwam hij/zij een keer persoonlijk aan huis; had dat ook geen resultaat, dan werd er een ander huishouden geselecteerd uit hetzelfde stratum.
 - Kon het telefoonnummer niet worden achterhaald, dan ging de enquêteur twee keer persoonlijk langs de deur op verschillende dagen/tijdstippen; had dat geen resultaat, dan werd er een ander huishouden uit hetzelfde stratum geselecteerd.
- Bij een geslaagde contactpoging kon er om meerdere redenen non-respons optreden. In dat geval werd de reden hiervan geregistreerd en werd aan de enquêteur een nieuw huishouden uit hetzelfde stratum toegewezen.²¹ Waren de personen binnen het huishouden bereid deel te nemen, dan werd een afspraak gemaakt voor een dag en tijdstip waarop zoveel mogelijk van de huisgenoten thuis waren.
- Tijdens dit eerste bezoek werd allereerst de huishoudensenquête afgenomen bij een van de huisgenoten, in principe met degene die van alle huisgenoten het best op de hoogte was van de huishoudelijke organisatie. Vervolgens werd bij alle aanwezige huisgenoten vanaf 10 jaar de individuele enquête afgenomen. Dit gebeurde achtereenvolgens en zoveel mogelijk in afzondering van de andere huisgenoten. De afname eindigde met een korte instructie voor het invullen van het dagboek. Voor huisgenoten die op het moment van afname niet aanwezig waren, werd een enquête achtergelaten. De huisgenoten werd gevraagd erop toe te zien dat deze werd ingevuld.
- Met de huisgenoten werd afgesproken op welke twee dagen de dagboeken moesten worden ingevuld. Het belang van het aanhouden van de vastgestelde data werd hierbij benadrukt. Verder werd alvast een afspraak gemaakt voor een tweede bezoek, na afloop van de laatste dagboekdag.
- In enkele gevallen is er tussen het eerste en het tweede bezoek contact gezocht met het huishouden om aan de invuldata van de dagboeken te herinneren (de noodzaak hiervoor was ter beoordeling van de enquêteur). Ook is er contact gezocht om de afspraak voor het tweede bezoek te maken of wijzigen.
- Tijdens het tweede bezoek controleerde de enquêteur de dagboeken, de weekschema's en eventueel de achtergelaten individuele enquêtes op een correcte invulling. Bij ontbrekende gegevens werd waar mogelijk gevraagd of deze alsnog konden worden gegeven. Dit geschiedde met inachtneming van de mogelijkheid dat de respondent zei zich niet meer te kunnen herinneren wat hij/zij op die dag en dat tijdstip had gedaan; gedeeltelijke non-respons werd uiteraard gunstiger geacht dan een 'verzonnen' activiteit.

²¹ Van dit principe werd tegen het einde van het veldwerk afgeweken ten gunste van die strata waaruit nog maar weinig huishoudens in de steekproef terecht waren gekomen.

Wat de gehanteerde interviewmethoden (zie § 5.2.1) betreft, betekent dit het volgende:

- de huishoudensenquête en de individuele enquêtes zijn zoveel mogelijk persoonlijk (face-to-face) door de enquêteur afgenomen. In gevallen waarin een deel van de huisgenoten niet thuis was, is per uithuizige een individuele enquête ter invulling achtergelaten (de enquête was zo opgezet dat dit eventueel mogelijk was; zie appendix B; Eurostat, 1996c; 1996e, p. 4);
- het dagboek en eventueel het weekschema zijn door de respondenten zelf ingevuld. Hiertoe hebben zij na afloop van de individuele enquête een korte instructie van de enquêteur ontvangen. Het dagboek zelf bevat ook een toelichting op het invullen van het dagboek, compleet met een invulvoorbeeld (zie appendices C en D; Eurostat, 1996d).

De enquêteurs deden verslag van hun werkzaamheden in een responsformulier dat zij voor elk te benaderen huishouden kregen uitgereikt. Op dit formulier (appendix F; Eurostat, 1996f) konden gegevens over de wijze van contact opnemen, het aantal pogingen daartoe, de reden voor non-respons, de inname van het enquêtemateriaal etc. worden genoteerd, zodat later tijdens de evaluatie van het veldwerk kon worden nagelopen waar eventuele problemen waren ontstaan.

Aangezien het deelnemen aan een uitgebreid onderzoek als dit nogal wat van de respondenten vraagt, werd het noodzakelijk geacht de deelnemende huishoudens te belonen voor de moeite. Hiermee hoopten we zowel de initiële als de secundaire respons (het bijhouden van de dagboeken en het weekschema) te bevorderen. Als responsbevorderende maatregel hebben we een attentie ter waarde van *f* 25,- per huishouden in het vooruitzicht gesteld bij volledige deelname. Huishoudens konden na afloop kiezen tussen een cadeaubon en een staatslot.

De enquêteurs werden beloond met een vast bedrag per deelnemend huishouden én een bedrag per deelnemende huisgenoot. Benadering van een huishouden kost zowel een vaste als een variabele tijdsinvestering: per huishouden is reistijd en tijd voor het afnemen van de huishoudensenquête noodzakelijk, terwijl het verder van het aantal huisgenoten afhangt hoe lang men per huishouden bezig is. Uitsluitend een vaste beloning per huishouden zou het benaderen van kleinere huishoudens aantrekkelijk hebben gemaakt (kleinere tijdsinvestering per beloning), terwijl uitsluitend een vaste beloning per deelnemende huisgenoot juist het benaderen van grotere huishoudens aantrekkelijker zou hebben gemaakt (idem). Door per huishouden een vaste én een variabele beloning toe te kennen werd selectiviteit in de non-respons voorkomen wanneer enquêteurs - bewust of onbewust - bij sommige huishoudens meer moeite zouden doen dan bij andere om ze tot deelname te bewegen.

Na het verzamelen van alle enquêtes en dagboeken zijn deze verwerkt in een daarvoor ontwikkelde computerapplicatie. De verwerking van de dagboeken geschiedde door twee codeurs. Een kant-en-klare lijst met codes voor hoofd- en nevenactiviteiten was reeds ontwikkeld door Eurostat (1996g). Voor ons doel waren kleine uitbreidingen van deze lijst noodzakelijk, omdat we expliciet hadden gevraagd het televisie kijken, radio luisteren en lezen nader uit te splitsen naar zender resp. soort lectuur (appendix G). Het was om redenen van geld en tijd helaas niet mogelijk om de activiteiten meermaals te laten coderen en de betrouwbaarheid van de coderingen te controleren. In plaats daarvan werden de codeurs geïnstrueerd om alle

twijfelgevallen te noteren en met de onderzoeker door te spreken. Dit bleek, mede vanwege de goede bruikbaarheid van de Eurostat-codeerlijst, niet vaak nodig te zijn. De goede kwaliteit van de coderingen achten we gewaarborgd.²²

Hiermee is de bespreking van de door ons gehanteerde onderzoeksopzet voltooid. Het moge duidelijk zijn dat met de verantwoording van de gemaakte keuzes nog niet alles is gezegd. Zoals zo vaak in onderzoek geldt: ‘the proof of a pudding is in the eating’. In § 6.1 wordt daarom de implementatie van de geschetste veldwerkprocedure in de praktijk geëvalueerd.

5.4 Analyse: van tijdsbesteding naar tijdsordening

Niet alleen de gekozen observatie-instrumenten en veldwerkprocedure bepalen wat de wetenschappelijke observator te zien krijgt. Het daaropvolgende gebruik van zekere analyseprocedures impliceert evenzeer het hanteren van onderscheidingen - en het niet hanteren van andere. Vandaar dat het van belang is, stil te staan bij de overgang van een theoretisch gerichte vraag naar concrete data-analyses. In deze paragraaf behandelen we onze keuzes m.b.t. de analyse van tijdsbestedingsgegevens in het kader van onze hypothesen over de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens. In § 5.4.1 gaan we in op het observeren van tijdsbesteding als een volgorde van activiteiten, en geven we een overzicht van technieken die een analyse van geordende reeksen mogelijk maken. Hier betrekken we de activiteitencontext bij de analyse van tijdsbestedingsgegevens. In § 5.4.2 voegen we de sociale context toe door ons af te vragen, hoe de onderlinge samenhang tussen activiteitensequenties van huisgenoten geanalyseerd kan worden. Hier laten we zien dat een tweetal technieken (multi-levelanalyse en dyadische-interactie-analyse) ons in staat stelt, gebruikmakend van de psychische zelfattributies van huisgenoten, een reconstructie van de sociale context van het huishouden te maken.

5.4.1 Activiteiten als ‘events’ en tijdsbesteding als ‘event sequence’

In tijdsbestedingsonderzoek staan bij de analyses veelal tijdbudgetten centraal: de hoeveelheid tijd die mensen in een bepaald tijdsinterval (meestal een dag of week) aan bepaalde activiteiten hebben besteed. Een ander typische analysevorm is die van het aandeel ‘doeners’ in het

²² In een laatste fase is het databestand door de onderzoeker ‘gecleand’. Het betrof hier vooral het wegwerken van inconsistenties in de codering van begin- en eindtijdstippen van activiteiten (de codeurs voerden de activiteiten niet per 10-minuten-interval, maar per activiteitenepisode in; bij typefouten in deze tijdsaanduidingen telde het etmaal soms meer of minder dan de gebruikelijke 24 uur). In dit soort gevallen moesten de dagboeken ter hand worden genomen om de fouten weg te werken. Bij deze controle op tijdstippen hebben we tegelijk de activiteiten coderingen gecontroleerd, waarbij slechts incidenteel is afgeweken van de eerdere codering. Verder moet men bedenken dat de discussies over toekenning van codes vaak betrekking hadden op de fijne codering (hiërarchisch tot 4 cijfers, bijv. 8: massamedia, 82: televisie en video, 822: video, 8223: kijken naar gehuurde videofilm). In analyses van tbo-data, ook in die gepresenteerd in hoofdstuk 6, wordt zelden op zulk gedetailleerd niveau gewerkt, zodat de keuze tussen codes 8223 en 8221 niet relevant is wanneer alleen de ‘hogere’ code 82 wordt gebruikt.

totaal: het percentage mensen dat binnen een tijdsinterval tijd aan een bepaalde activiteit besteedt.²³ Vergelijkingen van tijdbudgetten en percentages ‘doeners’ tussen sociodemografische groepen leveren klaarblijkelijk vaak de informatie op waarnaar onderzoekers op zoek waren.²⁴ Op beschrijvend niveau wordt wel eens aandacht besteed aan de spreiding van de tijdsbesteding aan een activiteit over het etmaal (zie Sullivan, 1996, p. 86). Te denken valt bijvoorbeeld aan het percentage Nederlanders dat per kwartier naar de televisie kijkt, naar de radio luistert of een krant, boek of tijdschrift leest (vgl. Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999). In grafische vorm weergegeven, wordt het dan duidelijk dat televisie kijken een activiteit is die in Nederland (en in vele andere landen) voornamelijk in de avonden plaatsvindt. Tijdsbestedingsvariabelen worden daarnaast in allerlei vormen van statistische analyse gebruikt (zie Harvey, Szalai, Elliott, Stone, & Clark, 1984). Analyses van tbo-gegevens voor onze doeleinden is nogal schaars en er ligt bijgevolg een terrein braak.

Uit de theoretische beschrijving in de voorgaande hoofdstukken is naar vormen gekomen dat we ‘tijd’ zien als iets dat uit de concrete sociale activiteiten van mensen voortkomt. Het afmeten en kwantificeren van activiteiten met behulp van de kloktijd, zoals in het begrip ‘tijdbudget’ wordt gedaan, ligt daarmee niet zo voor de hand. In een tijdbudget wordt immers een soort samenvatting achteraf gegeven van de activiteiten op een bepaalde dag. De gegeven theoretische beschrijving waarin de structurering van activiteiten van moment tot moment in de autopoietische reproductie van psychische en sociale systemen (huisgenoten en huishoudens) werd benadrukt, maakt het voor de hand liggend in de analyse van afzonderlijke activiteiten uit te gaan, en het verband met eerdere en latere activiteiten te leggen. In Meads terminologie spreken we dan van activiteiten als ‘events’, gebeurtenissen die bij hun optreden in meerdere perspectieven plaatsvinden en daarmee de horizonten van verleden en toekomst herstructureren (zie § 3.3.2). Het dagverloop is in deze optiek een ‘event sequence’, een opeenvolging van verleden-en-toekomst-herstructurerende gebeurtenissen. Deze benaderingswijze benadrukt het verband, de - al dan niet wederzijdse - beïnvloeding van gebeurtenissen. Het optreden van een zekere gebeurtenis (bijv. ‘eten koken’) op tijdstip t_1 heeft een min of meer structurerende invloed op de gebeurtenis op t_2 (‘dineren’) en t_3 (‘afwassen’). In plaats van een statische, gecomprimeerde beschrijving achteraf van het dagverloop wordt de dynamische interactie tussen activiteiten van moment tot moment benadrukt.

In tbo mag de benadering van activiteiten als ‘events’ en dagverlopen als ‘event sequences’ nog nauwelijks zijn doorgedrongen (zie echter Gershuny, 1999; Gershuny & Sullivan, 1998; Wilson, 1998), in andere sociaal-wetenschappelijke onderzoeksgebieden is er

²³ In communicatiewetenschappelijke literatuur wordt dit het *bereik* van een medium genoemd: het relatieve aandeel personen op het totaal dat per dag (dagbereik) of week (weekbereik) van een medium gebruikmaakt.

²⁴ Deze constatering wordt ook gedaan door Gershuny en Sullivan (1998, p. 72). Zij stellen dat problemen en moeilijkheden bij de data-analyse hiervoor verantwoordelijk zijn geweest: “It is unfortunately true that many analyses of time-use diaries have appeared sociologically rather uninteresting. (...) In part this failure of the sociological imagination was connected to the inadequacy of the computational and statistical tools available. Although many diaries in fact collected information on things like the social context of activities, and on simultaneous activities, this information was often ignored in analysis in favour of simple indicators of the total quantity of elapsed time in single activities. This was in large part due to the conceptual and practical problems involved in handling complex diary structures in computation.”

al enig werk in deze richting verricht. Abbott (1995) geeft een overzicht over verschillende vormen van ‘sequentiële analyse’. Te noemen zijn onder andere:

- onderzoek in de sociale psychologie naar sociale interacties, bijvoorbeeld tussen moeder en kind, met behulp van sequentiële analysetechnieken (zie bijv. Bakeman & Gottman, 1986; Bakeman & Quera, 1995). De vraag die hier wordt beantwoord is of er verbanden bestaan tussen de handelingen van personen in interactiesituaties, dus of op een bepaalde actie van de een vaker dan op basis van toeval verwacht mag worden een bepaalde reactie van de ander volgt.
- onderzoek in de sociologie naar carrièrepatronen als sequenties, waarbij wordt nagegaan in hoeverre de stadia in de carrières van mensen elkaar op dezelfde manier opvolgen (zie Abbott & Hrycak, 1990).

Abbott (1995, pp. 103-109) geeft ook een systematisch overzicht over de in verschillende tradities gehanteerde methoden, onder meer ‘event history’- en ‘Markovketen’-modellen. Tijdens een inventarisatie van mogelijke voor ons doel te gebruiken methoden kwam naar voren, dat veel van de analysetechnieken niet de mogelijkheid bieden om sequenties (‘activiteitensequenties’ van huisgenoten zoals in dagboeken achteraf aan zichzelf geattribueerd) met elkaar te vergelijken. Ofwel de sequentialiteit in de gegevens wordt geen recht gedaan, ofwel de sequenties worden afzonderlijk, dus niet in relatie tot elkaar, geanalyseerd. In onze termen betekent dit dat we met de beschikbare methoden niet tegelijkertijd de activiteitencontext én de sociale context van individuele tijdsbesteding kunnen analyseren. Abbotts ‘Optimal Alignment Approach’ lijkt de enige uitzondering te zijn (vgl. Abbott, 1995, pp. 107-108; Abbott & Hrycak, 1990; Kruskal, 1983; Van Velzen, 1999; Wilson, 1998), maar deze staat het generaliseren van steekproef naar populatie niet toe, m.n. vanwege nog onopgeloste problemen in de statistische theorie rond sequentiële analyse (Abbott, 1995, p. 109). Er zijn echter nog andere technieken beschikbaar dan de door Abbott genoemde, die zich voor ons probleem laten gebruiken.

5.4.2 De onderlinge afhankelijkheid van activiteitensequenties van personen binnen huishoudens

In de formulering van de hypothesen combineren we de activiteitencontext van mediagebruik - de plaats van mediagebruik te midden van andere activiteiten die men aan zichzelf toeschrijft - met de sociale context, de samenhang tussen de zelfgeattribueerde dagverlopen van personen binnen een huishouden. In § 5.1.2 hebben we aangegeven welke beperkingen we ons hebben moeten opleggen bij de omzetting van theorie naar onderzoek. Op de eerste plaats is het praktisch niet mogelijk om verwachtingen te observeren, zodat we ons beperken tot attributies. Een verdere beperking houdt in dat we afzien van groepsinterviews bij huishoudens, waardoor alleen de tijdsbestedingsrapportages van de huisgenoten - hun psychische zelfattributies - overblijven. We stelden dat in de analysefase een soort reconstructie kan worden gemaakt van de invloed van de sociale context van het huishouden op de zelfattributies van de huisgenoten. De vraag die we nog niet hebben beantwoord is hoe die reconstructie plaats kan vinden.

Het behoeft geen betoog dat een samenhang tussen de activiteitensequenties van huisgenoten vastgesteld kan worden door die sequenties naast elkaar te leggen en te kijken naar de mate van overeenstemming ertussen. Wanneer de sequenties *binnen huishoudens* meer op elkaar lijken dan sequenties *tussen huishoudens*, is er sprake van onderlinge afhankelijkheid tussen huisgenoten. Tegen deze stelling kan echter worden ingebracht dat huisgenoten vaak niet de gehele dag in elkaars nabijheid verkeren. Met name overdag komen huisgenoten vaak hun persoonlijke verplichtingen na: werken, studeren, inkopen doen, etc. Zo bezien zouden de sequenties van twee fulltime werkende personen uit verschillende huishoudens voor de uren overdag wel eens meer op elkaar kunnen lijken dan op de sequenties van hun respectievelijke partners. De hypothesen hebben dan ook alleen betrekking op die momenten van de dag dat huisgenoten in elkaars nabijheid verkeren. Alleen dan is er sprake van *structurele koppeling van psychische systemen via communicatieve interactie en bijgevolg wederzijdse afhankelijkheid van hun psychische zelfattributies*.

De methode van de ‘Optimal Matching Analysis’ (Abbott, 1995; Abbott & Hrycak, 1990) is in staat een vergelijking van activiteitensequenties uit te voeren (zie voor concrete toepassingen in deze richting Van Velzen, 1999; Wilson, 1998). Maar zoals we al stelden, bestaan er nog onopgeloste problemen in de statistische theorie rond deze methode. Concreet komt dit neer op een ontbrekende generaliseerbaarheid van steekproef naar populatie. Dit is niet alleen voor deze methode het geval. Veel statistische deeltheorieën en analyseprocedures zijn gebaseerd op de aanname dat ‘waarnemingen’ (in onze terminologie: ‘observaties’) onderling onafhankelijk zijn. De onafhankelijkheid is een voorwaarde voor de juiste berekening en toetsing van bepaalde coëfficiënten. Maar in sociaal-wetenschappelijk onderzoek is de onderlinge afhankelijkheid tussen observaties nu juist vaak een interessant thema, zoals ook in deze studie.

Recentelijk is onder de naam ‘multilevel analysis’ (of ‘multilevel modeling’) werk verricht om statistische theorie en analyseprocedures geschikt te maken voor vraagstukken rond afhankelijke ‘waarnemingen’ (zie bijv. Engel, 1998; Goldstein, 1995; Kreft & De Leeuw, 1998; Snijders & Bosker, 1999). Achter deze ontwikkeling gaat het besef schuil dat in veel voor sociale wetenschappers interessante sociale contexten sprake is van afhankelijkheid, of sterker: dat die afhankelijkheid nu juist datgene is waarin men is geïnteresseerd. Het voorbeeld dat veel werk in deze richting heeft geïnspireerd is onderwijskundig onderzoek naar schoolprestaties van kinderen. Toetsresultaten blijken niet slechts afhankelijk van individuele capaciteiten en tijdsinvestering in studeren, maar ook van de sociale context van de klas, de school, het schooltype of de gebruikte leer- en onderwijsmethoden. Om te kunnen inschatten welk effect een bepaalde klas of een bepaalde school heeft, is het noodzakelijk geclusterde gegevens te verzamelen en vervolgens kinderen in dezelfde klas (school) te vergelijken met kinderen in andere klassen (scholen). Ons probleem is hiermee vergelijkbaar: we willen kunnen inschatten in hoeverre het deel uitmaken van een bepaald huishouden van invloed is op het mediagebruik van de huisgenoten.

Een mogelijkheid om de *eerste hypothese* te toetsen hebben we gevonden in de toepassing van multilevel-technieken op ons probleem. Allereerst onderscheiden we in onze data meerdere niveaus: huishoudens, huisgenoten binnen de huishoudens, en tijdsintervallen ‘binnen’ de huisgenoten (observaties van dezelfde persoon die om die reden geclusterd zijn).

Vervolgens beschouwen we de activiteiten zoals die voor geselecteerde intervallen worden gerapporteerd als afhankelijke variabelen. Voor televisie/video kijken analyseren we steeds bij drie intervallen in de avonduren of mensen naar hun zeggen op die tijdstippen van deze media gebruik hebben gemaakt. Zo worden bijvoorbeeld drie afhankelijke variabelen ‘wel of niet tv gekeken tussen 19:00-19:10 / 21:00-21:10 / 23:00-23:10’ in de analyses opgenomen. Door de multilevel-opzet is het vervolgens mogelijk, via een zgn. nulmodel (zonder verklarende variabelen) de variantie in de afhankelijke variabelen naar de niveaus van huisgenoten én huishoudens uiteen te leggen. Wijken de varianties op huishoudensniveau voldoende af van nul, dan mag de sociale context van het huishouden niet verwaarloosd worden in de verdere analyse van psychische zelfattributies van ‘mediagebruik’ door de huisgenoten op genoemde tijdstippen. Met andere woorden: we hebben dan aangetoond dat ‘mediagebruik’ van de huisgenoten op die tijdstippen niet onafhankelijk is van elkaar. Op huishoudensniveau hebben we dan de overeenstemming in de zelfattributie van gedrag door de huisgenoten gereconstrueerd op een wijze waarbij statistische generalisering mogelijk is. Deze en soortgelijke analyses zullen we presenteren in § 6.3.

Een mogelijkheid voor de modellering van activiteitencontext en sociale context die toetsing van de *tweede hypothese* mogelijk maakt, ziet af van het onderscheiden van de niveaus van huishoudens en huisgenoten. Het probleem van de afhankelijkheid van observaties van huisgenoten binnen huishoudens kan vermeden worden door in de analyse de scores naar het niveau van huishoudens te aggregeren. In de psychologie en pedagogiek is deze oplossing gebruikt bij de analyse van ‘dyadische interactie’ (interactie tussen partners, tussen moeder en kind, etc.). Rond deze thematiek zijn methoden ontwikkeld waarmee kan worden onderzocht in hoeverre het gedrag van persoon A op t_2 beïnvloed is door het gedrag van persoon B op t_1 en omgekeerd (zie o.a. Allison & Liker, 1982; Bakeman, Adamson, & Strisik, 1995; Budescu, 1984; Iacobucci & Wasserman, 1988; Wickens, 1993). Het betreft een toepassing van loglineaire tabelanalyse waarin de scores van moeder en kind op dezelfde (dichotome) variabele met een tijdsinterval aan elkaar worden gerelateerd. Zo kan bijvoorbeeld worden gezien in hoeverre het gedrag van de moeder op t_2 afhankelijk is van hetzelfde gedrag van het kind op t_1 .

Toegepast op ‘mediagebruik’ in huishoudens kan de methode inzicht verschaffen in bijvoorbeeld de wederzijdse afhankelijkheid van partners in het mediagebruik. Het wel of niet televisie kijken van een mannelijke partner in een interval wordt bijvoorbeeld gerelateerd aan het wel of niet televisie kijken van de vrouwelijke partner in het eerstvolgende interval, en vice versa. Zo kunnen we nagaan of psychische zelfattributies die betrekking hebben op mediagebruik van de man die van de vrouw beïnvloeden en omgekeerd. Bovendien kunnen we nagaan welke van de beide partners hierin ‘dominant’ is. In een en dezelfde analyse kunnen meerdere intervallen en dagtypen (doordeweekse versus weekenddag) worden opgenomen, waarmee het mogelijk wordt te zien of de wederzijdse ‘invloed’ (in ons theoretisch kader te interpreteren als ‘structurele koppeling’; zie § 3.4.1) van de partners varieert naar tijdstip van de dag en dag van de week. Met deze analysetechniek wordt de sequentialiteit van de activiteiten en tegelijkertijd de sociale context recht gedaan op een wijze die statistische generalisering mogelijk maakt. Zo reconstrueren we ook met een andere methode dan de

HOOFDSTUK 5

multilevelanalyse de overeenstemming in de zelfattributie van gedrag door de huisgenoten. Analyses volgens deze methode presenteren we in § 6.4.

6 Samenhang in het mediagebruik van huisgenoten in Nederland en Zweden

In § 5.4 is uiteengezet dat tijdsbestedingsgegevens niet uitsluitend informatie bevatten over de *hoeveelheid* aan activiteiten bestede tijd (tijdbudget) die mensen zichzelf toeschrijven of met welke *frequentie* zij activiteiten verrichten. Ze bevatten ook informatie over de *volgorde waarin* en het *tijdstip waarop* mensen hun bezigheden uitvoeren. En wanneer alle personen in geselecteerde huishoudens wordt gevraagd hun activiteiten te registreren, wordt het bovendien mogelijk een antwoord te geven op de in dit project opgeworpen vraag naar de mate waarin er samenhang bestaat tussen de zelfgeattribueerde dagverlopen van huisgenoten.

Het theoretisch kader bevat een drievoudig onderscheid tussen a) psychische en sociale systemen, b) hun beider verwachtingsstructuren en hun (zelf)attributies (resp. over op te treden en reeds voorbijgebeurtenissen) ten aanzien van c) zichzelf alsmede systemen in hun omgeving. De temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens, zo stelden we in § 5.1.2, ontstaat in het spanningsveld tussen de acht combinaties die deze drie onderscheidingen mogelijk maken. Vervolgens hebben we uiteengezet dat in ons onderzoek slechts één van de acht combinaties aan bod komt, die van de psychische zelfattributies achteraf. In de analyse van de gegevens, zo stelden we, maken we een reconstructie van de sociale context van het huishouden. In dit hoofdstuk laten we de resultaten van de reconstructie zien. Verschillen tussen personen in de hoeveelheid tijd die zij bijvoorbeeld aan televisie kijken besteden, kunnen we ten dele verklaren uit verschillen tussen de huishoudens waarvan zij deel uitmaken. In sommige huishoudens ligt het niveau van televisie kijken lager dan in andere, wat we theoretisch kunnen interpreteren als een gevolg van tussen huishoudens variërende sociale verwachtings- c.q. processtructuren. We kunnen deze structuren vervolgens gedetailleerder beschrijven dan alleen met behulp van tijdbudgetten. Als we de zelfgeattribueerde activiteitensequenties van huisgenoten naast elkaar leggen, ontstaat een beeld van *welke activiteiten op welke tijdstippen gezamenlijk worden verricht*.

Ter verduidelijking van de interpretatie van de gegevens in het licht van het theoretisch kader geven we een aanwijzing bij de lezing van het hoofdstuk. Omwille van de tekstuele eenvoud gebruiken we in dit hoofdstuk termen als ‘tijdsbesteding’ en ‘het verrichten van activiteiten’ waar het in theoretisch opzicht steeds om *psychische zelfattributies* gaat. Zoals eerder uiteengezet hebben die zelfattributies wel betrekking op concrete gedragingen, zodat het wel degelijk zin heeft om van ‘tijdsbesteding’ en ‘mediagebruik’ te spreken, ook al geven we een andere invulling van deze termen dan in veel tbo gebruikelijk is (zie de §§ 4.4.3 en 5.2.3). Termen als ‘tijdsbesteding aan televisie kijken’ en ‘mediagebruik’ moeten dan ook steeds in de eerder aangeduide zin worden begrepen. *Het onderscheid tussen ‘psychische zelfattributies’ en ‘concrete gedragingen’ waarop deze betrekking hebben, moet echter uitdrukkelijk niet worden gelezen in de methodologische zin van twijfel aan de validiteit van de zelfrapportages.* (Dit vraagstuk, waaraan we in het vorige hoofdstuk aandacht besteedden, komt aan bod in §

6.1. Daar gaat het om de vraag of we met de gebruikte instrumenten observeren wat we willen observeren, namelijk psychische zelfattributies.) Het gaat ons er hier - in lijn met onze theoretische voorstellingen - alleen om, *aan te geven dat het de psychische zelfattributies van gedrag als 'handelingen' datgene is wat we (kunnen) observeren, niet het 'werkelijke gedrag' als zodanig.*

In dit hoofdstuk gebruiken we de gegevens van ons 'Tijdstructuren in huishoudens'-onderzoek alsmede de gegevens van een soortgelijk onderzoek dat - in Eurostat-verband - in 1996 in Zweden werd uitgevoerd. In § 6.1 wordt begonnen met een evaluatie van het onderzoek. Hier wordt beoordeeld hoe de in § 5.3 geschetste operationalisering in de praktijk heeft uitgepakt. We gaan in op de onderzoeksinstrumenten, de selectie van onderzoekseenheden (huishoudens, personen binnen die huishoudens alsmede de geselecteerde dagen waarvoor dagboeken zijn ingevuld), en op de gevolgde procedure bij het veldwerk. We bespreken de respons en in samenhang daarmee behandelen we de vraag of het onderzoeksinstrumentarium in de praktijk voldoende bruikbare gegevens levert.

In de paragrafen 6.2 tot en met 6.4 onderwerpen we vervolgens onze hypothesen aan een empirische toets. In hoofdstuk 5 is het domein van beide hypothesen uit § 4.5 versmald tot de psychische zelfattributies. De eerste hypothese luidt bijgevolg: *tussen de zelfattributies van huisgenoten bestaat - op momenten dat zij in elkaars aanwezigheid verkeren - een onderlinge samenhang, waarbij de sterkte van de samenhang aangeeft hoe sterk de huisgenoten op die momenten op elkaar zijn georiënteerd.* De samenhang tussen zelfattributies wordt op twee manieren onderzocht. In § 6.2 beginnen we met de hoeveelheid tijd die huisgenoten blijkens hun zelfattributies per dag aan bepaalde activiteiten besteden: de *tijdbudgetten*. Eerst richten we de aandacht op het *vrijetijdbudget*. We gaan na of c.q. in hoeverre de context van het huishouden van invloed is op de hoeveelheid vrij te besteden tijd van de huisgenoten zoals die uit de zelfattributies naar voren komt. Hetzelfde kunnen we om analysetechnische redenen niet doen met de hoeveelheid aan media (televisie, radio en lectuur) bestede tijd; wel is het mogelijk na te gaan in hoeverre het *wel of niet televisie kijken, radio luisteren en lezen gedurende een etmaal* samenhangt met de huishoudelijke context. Het wel of niet van deze media gebruikmaken *in aanwezigheid van huisgenoten* is de laatste variabele die we in verband brengen met de huishoudelijke context.

Vervolgens toetsen we in § 6.3 de samenhang tussen de spreiding van tijdbudgetten over de dag: *tijdsbesteding in het dagverloop*. Ook deze paragraaf valt uiteen in drie delen. Ten eerste kijken we naar de spreiding van *vrije tijd*, ten tweede naar de spreiding van *mediatijdsbesteding* en ten derde naar de spreiding van *gezamenlijke en afzonderlijke mediatijdsbesteding* over het etmaal, zoals die uit de zelfattributies naar voren komt. Op analysetechnische gronden moet de toetsing van de 'mediatijdsbesteding' worden beperkt tot televisie kijken. Door middel van de analyses in deze paragraaf kunnen we inschatten in hoeverre de huishoudelijke context van invloed is op de psychische zelfattributies m.b.t. de tijdstippen op de dag waarop huisgenoten televisie kijken.

De tweede hypothese geeft een verklaring voor de mate van samenhang tussen de zelfattributies van huisgenoten. De hypothese (tot de attributies beperkt) stelt dat *deze samenhang kan worden verklaard uit de zelfattributies in de situatie voorafgaand aan de huidige*. Toetsing van de hypothese geschiedt in § 6.4. Hier werken we de centrale theoretische

gedachte uit dat de combinatie van sociale context en activiteitencontext van invloed is op de temporele organisatie van het dagelijks leven van huisgenoten: wat zij in een bepaalde situatie zeggen te hebben gedaan, kan worden verklaard uit wat zijzelf, en uit wat hun huisgenoten in de voorafgaande situatie zeiden te hebben gedaan. We spitsen de hypothese toe op het televisie kijken van vrouwelijke en mannelijke partners in de avonden door na te gaan of zij elkaar in de loop van de avond beïnvloeden in hun keuze wel of niet naar de televisie te kijken. Mocht dit het geval blijken, dan is daarmee een verklaring gegeven van de samenhang in mediatijdbudgetten binnen huishoudens die past bij de theorie. In de afsluitende paragraaf 6.5 zetten we de onderzoeksresultaten op een rij en koppelen ze terug naar de onderzoeksvragen die aan het slot van hoofdstuk 4 werden geformuleerd. In hoofdstuk 7 evalueren we vervolgens in hoeverre we er met deze onderzoeksopzet in zijn geslaagd aan de probleemstelling tegemoet te komen.

6.1 Evaluatie van het tijdsbestedingsonderzoek

In deze paragraaf evalueren we de in ons onderzoek gebruikte observatie-instrumenten, de steekproeftrekking en het veldwerk van het Nijmeegse onderzoek 'Tijdstructuren in huishoudens 1997'. Waar informatie beschikbaar is (Bäckström, 1997; Rydenstam & Wadeskog, 1998), vermelden we de ervaringen die in andere Europese landen met dezelfde dataverzamingsprocedure zijn opgedaan.¹ We besteden in dat geval speciale aandacht aan Zweden, aangezien de Zweedse gegevens ons door Statistics Sweden ter beschikking zijn gesteld.² In het restant van het hoofdstuk zullen steeds de resultaten uit 'Nederland' (Nijmegen) en Zweden worden gepresenteerd. We benadrukken hier alvast dat noch de Nijmeegse noch de Zweedse data zijn verzameld bij lokaal of landelijk representatieve steekproeven. Zoals in § 5.3.2 uiteengezet, hebben we in de Nijmeegse situatie gebruik gemaakt van een disproportioneel gestratificeerde steekproef om in de relatief kleine steekproef verschillende huishoudentypen vertegenwoordigd te laten zijn. In principe is het mogelijk om via herweging van de strata een voor de Nijmeegse situatie representatieve steekproef te verkrijgen. Het is in dit onderzoek echter niet noodzakelijk of zelfs gewenst om uitspraken te doen over de Nijmeegse huishoudens, reden waarom we van weging hebben afgezien. In de Zweedse studie - net als in de andere landen van het Eurostat-onderzoek betreft het een pilotstudie - is er om kostenbesparingsredenen van afgezien een landelijk representatieve steekproef te benaderen. Een combinatie van quota- en gestratificeerde steekproeftrekking heeft ook hier voor een spreiding naar relevant geachte achtergrondkenmerken van de huishoudens gezorgd (Bäckström, 1997, pp. 10-11). De in dit hoofdstuk gepresenteerde resultaten kunnen derhalve niet zonder meer worden gegeneraliseerd naar de Nijmeegse resp. Zweedse populatie van huishoudens, noch kun-

¹ Niet van alle 18 landen is informatie beschikbaar. De evaluatie van het veldwerk door Rydenstam & Wadeskog (1998) bevat informatie over 12 landen: Albanië, Bulgarije, Finland, Griekenland, Hongarije, Italië, Litouwen, Luxemburg, Slovenië, Spanje, het Verenigd Koninkrijk en Zweden. Van Estland, Ierland, Letland, Macedonië (FYROM), Polen en Portugal zijn geen evaluatiegegevens beschikbaar.

² Een speciaal woord van dank gaat uit naar Karen Blanke (Eurostat, Luxemburg), Cecilia Bäckström en Klas Rydenstam (beiden Statistiska Centralbyrån, Stockholm).

nen ze worden geïnterpreteerd als indicaties voor sociaal-culturele verschillen tussen de beide landen. Omwille van de eenvoud in de presentatie wordt in de tabellen niettemin steeds verwezen naar ‘Nederland’ en ‘Zweden’.

In deze paragraaf berichten we allereerst over de ervaringen met de gebruikte onderzoeksinstrumenten: huishoudens- en individuele enquête, dagboek en weekschema van werktijden (§ 6.1.1). Er wordt nagegaan of de instrumenten voor enquêteurs en respondenten hanteerbaar zijn geweest. Vervolgens gaan we in § 6.1.2 in op de procedure die is gevolgd bij het selecteren van onderzoekseenheden: huishoudens, personen binnen die huishoudens en dagboekdagen. Hier wordt de respons op elk van deze drie niveaus beschreven en geëvalueerd. Tenslotte komt in § 6.1.3 de veldwerkprocedure aan bod. Hier wordt in kort bestek beschreven hoe de implementatie van het instrumentarium is verlopen, waarbij speciale aandacht wordt besteed aan de mondelinge instructie voor het invullen van het dagboek.

6.1.1 Onderzoeksinstrumenten

Bij de evaluatie van het onderzoeksinstrumentarium zullen we ons concentreren op het instrument waarmee zelfattributies van activiteiten, en daarmee van tijdsbesteding aan die activiteiten, werden gemeten: het dagboek. Reden hiervoor is dat het dagboek in deze opzet nog niet eerder grootschalig is ingezet, dit in tegenstelling tot vele van de vragen die in de huishoudens- en individuele enquêtes zijn gesteld. Bovendien staan deze zelfattributies in onze studie naar de temporele organisatie van het dagelijks leven natuurlijk centraal. Enkele korte opmerkingen over de enquêtes zijn niettemin op hun plaats.

Huishoudensenquête

De huishoudensenquête (appendix A) leverde volgens de enquêteurs geen grote problemen op. De 13 vragen waren vrij concreet en makkelijk te beantwoorden. De eerste vraag, waarbij in een soort raster de huishoudenssamenstelling diende te worden geregistreerd, kende een niet eerder gebruikt ontwerp en werd daarom met de enquêteurs van tevoren goed doorgesproken. In de praktijk leverde ze geen grote problemen op. De ietwat privacygevoelige vraag naar het huishoudinkomen werd door slechts vier van de 136 huishoudens niet beantwoord. Gemiddeld nam het afnemen van de vragenlijst tien minuten in beslag. Bij 83% was de lijst binnen tien minuten, bij 96% binnen 15 minuten ingevuld.

Individuele enquête

Het afnemen van de individuele enquête (appendix B) verliep eveneens zonder grote problemen. De voorkeur ging uit naar afname van de lijst door de enquêteur. Aangezien verwacht kon worden dat het niet mogelijk zou zijn de lijst bij alle huisgenoten persoonlijk af te nemen, is ze zodanig vormgegeven dat de respondenten haar eventueel zelfstandig zouden kunnen invullen. In totaal werden 284 vragenlijsten ontvangen. In 75% van de gevallen is de lijst door de enquêteur afgenomen en ingevuld, in 22% (N=63) van de gevallen is ze door de respon-

denten zelf ingevuld.³ In dit laatste geval, waarbij geen mogelijkheid bestond om bij onduidelijkheden ‘na te vragen’, konden de respondenten afsluitend aangeven of zij bij de beantwoording van specifieke vragen problemen hadden ervaren. In vijf gevallen werd opgemerkt dat sommige vragen te weinig ruimte lieten voor een genuanceerd antwoord. Twee keer stelde men dat enkele vragen niet geschikt waren voor kinderen. Al met al lijken er geen systematische problemen te hebben bestaan bij de beantwoording van de vragenlijst.

De privacygevoelige vraag naar het persoonlijke inkomen uit loondienst werd door 9 van de 158 respondenten niet beantwoord. Bij inkomen uit eigen bedrijf gaven 2 van de 9 respondenten geen antwoord op de vraag. Al met al was er een goede medewerking van de respondenten. Gemiddeld nam de individuele enquête 16 minuten in beslag. In 66% van de gevallen was ze binnen 15 minuten afgerond en in 96% binnen 30 minuten. Het zelfstandig invullen door de respondent nam meer tijd in beslag (gemiddeld 20 minuten) dan het mondeling afnemen door de enquêteur (14 minuten).

Dagboek

Aan de leden van respondent-huishoudens werd gevraagd voor twee dagen een dagboek bij te houden (appendices C en D, respectievelijk een versie voor volwassenen en een voor kinderen). Elk huishouden kreeg hiertoe door de onderzoeker een random geselecteerde doorde-weekse dag en een weekenddag toegewezen. Indicaties voor de kwaliteit van de dagboekgegevens komen uit twee bronnen. Aan elk dagboek was een afsluitende vragenlijst toegevoegd. Respondenten werd hierin o.a. gevraagd naar de wijze van invullen: hebben zij het dagboek nu en dan gedurende de dag ingevuld, zodat herinneringsproblemen gereduceerd werden, of waren zij pas later in de gelegenheid het dagboek bij te houden? Ook werd hen gevraagd of zij problemen hadden ervaren bij het invullen van het dagboek en zo ja, waaruit die problemen bestonden. Een andere bron van informatie over de gegevenskwaliteit is het dagboek zelf: de mate van detail bij het invullen, het aantal ontbrekende gegevens, het aantal secundaire activiteiten dat is opgegeven etcetera. Verdere indicaties voor de kwaliteit verkrijgen we door de dagboekgegevens te vergelijken met gegevens uit andere bronnen. Zo kunnen we gegevens uit het dagboek met betrekking tot radio luisteren en televisie kijken vergelijken met directe schattingen uit vragen die we aan de individuele vragenlijst hebben toegevoegd. Gegevens over tijd besteed aan betaalde arbeid kunnen eveneens worden gerelateerd aan gegevens uit de individuele enquête en uit het weekschema (appendix E).

Dagboek: moment van invullen

We beginnen met de wijze van invullen van het dagboek. In tabel 6.1.1 is weergegeven hoe respondenten de vraag beantwoordden naar het moment waarop zij hun twee dagboeken hebben ingevuld.

³ De resterende 3% komt tot stand doordat in 6 gevallen de lijst door een huisgenoot van de respondent is ingevuld en in 1 geval de lijst telefonisch door de enquêteur is afgenomen.

HOOFDSTUK 6

Tabel 6.1.1 *Moment van invullen van het dagboek. Aantallen dagboeken naar land (percentages)*

	In loop van dagboekdag	Aan eind van dagboekdag	Dag na dagboekdag	Later	Totaal	N
	%	%	%	%	%	
Nederland	54	17	19	11	100	474
Albanië	36	44	17	2	100	1315
Bulgarije	19	43	36	2	100	961
Finland	59	20	14	7	100	841
Griekenland	3	4	79	13	100	1218
Hongarije	13	18	61	8	100	142
Italië	31	34	27	8	100	946
Litouwen	46	36	16	2	100	990
Luxemburg	39	31	21	9	100	808
Slovenië	21	29	30	19	100	860
Spanje	17	22	26	35	100	810
Verenigd Koninkr.	62	19	12	7	100	433
Zweden	58	24	15	3	100	379
Alle landen*	33	28	29	10	100	10177

* Incl. Nederland

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 29); eigen berekeningen.

Uit tabel 6.1.1 komt naar voren dat weliswaar het grootste percentage van de dagboeken zoals gewenst in de categorie ‘in de loop van de dagboekdag’ valt, maar dat desondanks slechts een derde van de dagboeken gedurende de dag is ingevuld. Wanneer daarbij de dagboeken worden opgeteld die aan het eind van de dag - dus nog op de dag zelf - zijn ingevuld, spreken we over ruim drie-vijfde van het totaal. Een kleine 40% van de dagboeken wordt dus pas later ingevuld. Voor de Nederlandse en Zweedse gegevens die in dit onderzoek gebruikt gaan worden, ziet het er iets beter uit dan gemiddeld: respectievelijk ruim 70 en ruim 80% van de dagboeken is op de dag zelf gecompleteerd, waarvan 54 resp. 58% in de loop van de betreffende dag. De Nederlandse dagboeken zijn in 11% van de gevallen ingevuld na de dag volgend op de dagboekdag. Gemiddeld verstreken er bij deze dagboeken 3,5 dagen tussen dagboekdag en dag van invullen. In Zweden betrof het slechts 3% van de dagboeken, waarbij het interval 2,9 dagen bedraagt. Voor deze dagboeken, die in de verdere analyses wel worden meegenomen, moet de vraag worden gesteld in hoeverre herinneringseffecten de zelfattributies parten hebben gespeeld.

Een tentatief antwoord op deze vraag kan worden gegeven door het moment van invullen te relateren aan het al dan niet rapporteren van problemen bij het invullen van het dagboek. Immers, naarmate er meer tijd verstreken is tussen activiteit en registratie (d.i., zelfattributie) daarvan in het dagboek, gaan herinneringsproblemen een grotere rol spelen. In tabel 6.1.2 is het al dan niet ervaren van problemen bij het invullen gerelateerd aan het moment van invullen.

Tabel 6.1.2 *Problemen ervaren bij het invullen van het dagboek naar het moment van invullen. Dagboeken (percentages).*

	Nederland		Zweden		11 landen*	
	Ja	Nee	Ja	Nee	Ja	Nee
In loop van dagboekdag	6	94	8	92	6	94
Aan eind dagboekdag	10	90	5	95	6	94
Dag na dagboekdag	10	90	13	87	6	94
Later	16	84	20	80	15	85
Alle dagboeken	9	91	8	92	7	93
N	36	383	29	317	553	7905

* Incl. Nederland en Zweden, excl. Griekenland en Hongarije

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 32); eigen berekeningen.

De percentages in tabel 6.1.2 wijzen erop dat, zoals verwacht, naarmate het interval tussen het verrichten van een activiteit en de registratie in het dagboek toeneemt, grosso modo het aantal door respondenten ervaren problemen toeneemt. Positief is dat gemiddeld bij nog geen 10 procent van de dagboeken problemen werden ervaren. Invullen op de dagboekdag zelf leidt in Nederland en Zweden tot de minste problemen; de dag na de dagboekdag levert al meer problemen op en het nog later invullen spant de kroon, al gaat het nog altijd om een kleine minderheid (16% in Nederland, 20% in Zweden). Opvallend is dat deze conclusie iets anders luidt voor de 11 landen gezamenlijk. Hier lijkt het niet uit te maken of men het dagboek op de dag zelf, of op de dag erna invult: het percentage ervaren problemen (6) varieert niet. Wel is ook nu duidelijk dat het veel later invullen van het dagboek tot meer problemen leidt. “Hence, from the point of view of the respondents, it doesn’t seem to be crucial to the experienced problems when the diary is filled in, provided this happens no later than the day after the diary day” (Rydenstam & Wadeskog, 1998, p. 31). Op grond van dit resultaat moet de aanbeveling voor toekomstig onderzoek dan ook zijn het uitgestelde invullen van het dagboek zoveel mogelijk te reduceren. Respondenten moet op het hart worden gedrukt het dagboek op de dag zelf of, indien dit niet mogelijk is, uiterlijk op de dag erna te completeren.

Dagboek: aantal episodes

Een verdere indicatie voor de datakwaliteit is het aantal activiteitenepisodes dat in het dagboek wordt geregistreerd (vgl. Juster, 1985b, 1986). Episodes worden over het algemeen gedefinieerd door een verandering in één van de variabelen in het dagboek op enig moment. Wanneer er in een (of meerdere) van de kolommen in het dagboek een verandering optreedt bij de overgang naar een volgend 10-minuten-interval, begint een nieuwe episode. In het algemeen gaat men ervan uit dat een gering aantal episodes kenmerkend is voor een lage datakwaliteit (Juster, 1985b, p. 67).

Een engere definitie van ‘episode’ beperkt zich tot de hoofdactiviteiten die in het dagboek zijn geregistreerd. De andere variabelen worden buiten beschouwing gelaten. In tabel 6.1.3 nemen we deze definitie over. De reden is dat deze definitie te verkiezen is bij een ver-

HOOFDSTUK 6

gelijking van de gegevens over de landen, aangezien niet in alle landen dezelfde codeerprocedure is gebruikt (Rydenstam & Wadeskog, 1998, p. 33).

Tabel 6.1.3 *Aantal geregistreerde episodes hoofdactiviteiten. Dagboeken naar land.*

	Aantal hoofdactiviteiten				N
	Gemiddelde	Mediaan	Eerste kwartiel	Derde kwartiel	
Nederland	25	25	19	31	545
Albanië	21	21	18	25	1373
Bulgarije	20	19	16	23	957
Finland	26	25	19	31	868
Griekenland	20	20	17	24	1211
Hongarije	22	21	17	26	894
Italië	24	23	19	28	1001
Litouwen	24	23	19	28	990
Luxemburg	23	21	17	28	811
Slovenië	21	20	17	24	887
Spanje	22	21	17	27	852
Verenigd Koninkr.	28	26	20	34	499
Zweden	27	26	20	31	390
Alle landen*	23	21	17	27	10733

* Excl. Nederland

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 34).

Aangezien de dagboeken per etmaal in totaal 144 intervallen van 10 minuten bevatten, kunnen er maximaal 144 episodes in voorkomen. In Nederland vinden we gemiddeld per dagboek 25 hoofdactiviteiten-episodes, in Zweden 27. Beide landen zitten daarmee boven het gemiddelde van de 12 Eurostat-landen (Nederland niet inbegrepen). Volgens Rydenstam en Wadeskog (1998, p. 33) is een gemiddeld aantal van 20 tot 25 episodes een redelijk resultaat. Nederland, Zweden en alle overige landen voldoen aan dit criterium, zodat we kunnen concluderen dat het gebruikte dagboek op dit punt data van voldoende kwaliteit levert.

Een vraag die gezien het voorgaande interessant is, luidt in hoeverre het later dan gewenst invullen van het dagboek van invloed is geweest op de datakwaliteit volgens het aantal episodes-criterium. In tabel 6.1.4 wordt het aantal episodes hoofdactiviteiten uitgesplitst naar het moment van invullen.

Tabel 6.1.4 *Aantal episodes hoofdactiviteiten naar het moment van invullen. Dagboeken naar land (gemiddelden excl. ontbrekende waarden).*

	Nederland	Zweden
In loop van dagboekdag	29	29
Aan eind dagboekdag	24	24
Dag na dagboekdag	23	22
Later	21	20
Alle dagboeken	26	27
F-toets	18,405	19,115
p	,000	,000
Eta	,324	,364
N	474	379

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Uit tabel 6.1.4 wordt duidelijk dat de datakwaliteit volgens dit criterium daalt naarmate het interval tussen activiteit en registratie ervan groter wordt. De Nederlandse en Zweedse gegevens laten vrijwel hetzelfde beeld zien. Wanneer het aantal episodes als afhankelijke variabele wordt opgenomen in een variantie-analyse met het moment van invullen als predictor, blijkt dat het moment van invullen een significante bijdrage levert aan de verklaring van de variantie in het aantal episodes (F-toets significant, $p < 0,001$). De gevonden eta's geven aan dat het verband behoorlijk sterk is. Alles bij elkaar vormt dit een reden om in toekomstig onderzoek te bevorderen dat dagboeken tijdig worden ingevuld, wil de vergelijkbaarheid van de gegevens over respondenten gewaarborgd zijn.

Dagboek: ontbrekende gegevens

Een volgende controle op de kwaliteit van het invullen is een analyse van het aantal ontbrekende gegevens. Het bijhouden van een dagboek betekent voor respondenten altijd een belasting in termen van tijd en concentratie. Voor sommige respondenten, met name voor hen die moeite hebben met lezen en schrijven, kan het een te zware belasting zijn. Om deze reden valt op voorhand niet uit te sluiten dat niet alle geretourneerde dagboeken volledig zijn ingevuld. Opzet en ontwerp van een dagboek kunnen hierbij van belang zijn. Een onduidelijke lay-out, onduidelijke instructies aan de respondent, het 'overvragen' van de respondent etc. kunnen het aantal ontbrekende gegevens vergroten. In tabel 6.1.5 geven we voor Nederland en Zweden weer hoeveel ontbrekende minuten er waren in de kolommen 'hoofdactiviteit' en 'was u alleen of samen met anderen', kolommen die in principe voor de volledige 24 uur dienden te worden ingevuld. Het aantal ontbrekende minuten definiëren we bij hoofdactiviteiten als de som van die 10-minuten-intervallen waarvoor bij de codering achteraf een code is toegekend die wijst op een ongespecificeerde, onduidelijke of onleesbare hoofdactiviteit⁴. Bij 'alleen of

⁴ Het gaat in concreto om de codes 996, 997, 998 en 999 (zie appendix G; Eurostat, 1996g, p. 14). In de evaluatie door Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 41) is de definitie ruimer. Naast 'ontbrekende' informatie voegen zij ook die intervallen toe die slechts globaal en niet tot op drie of vier cijfers nauwkeurig gecodeerd konden worden. Zij

HOOFDSTUK 6

samen' definiëren we het aantal ontbrekende minuten als de som van die intervallen waarin mensen de kolom niet hebben ingevuld terwijl dat wel de bedoeling was⁵ of waarbij achteraf in de codering aan de juistheid getwijfeld werd.⁶

Tabel 6.1.5 *Aantal ontbrekende minuten: kolommen 'hoofdactiviteit' en 'alleen of samen met anderen': gemiddelde en spreiding. Dagboeken naar land (aantallen en percentages).*

	Nederland		Zweden		
	hoofdactiviteit	alleen/samen	hoofdactiviteit	alleen/samen	
Gemiddeld aantal minuten		43	118	22	141
t.o.v. totaal (1440 minuten)	%	3,0		1,5	
0 minuten	%	67	62	69	36
10-30 minuten	%	15	9	13	18
31-60 minuten	%	6	4	9	6
>1-2 uur	%	3	4	3	10
>2-7 uur	%	7	10	5	19
>7 uur	%	3	12	0	11
Alle dagboeken	%	100	100	100	100
N*		539	539	390	390

* Exclusief dagboeken die geheel leeg waren (Nederland 6, Zweden 2 dagboeken)

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Uit tabel 6.1.5 blijkt dat in de Nederlandse studie gemiddeld voor bijna drie kwartier per dag een activiteit ontbreekt. Op een totaal van 24 uur per etmaal betekent dit 3%. In Zweden ligt het gemiddelde beduidend lager: 22 minuten, wat neerkomt op zo'n 1,5 procent. De spreiding rond het gemiddelde is zeer onevenwichtig, zoals de percentages laten zien. In Nederland bevindt 85% van de scores zich onder het gemiddelde, in Zweden 78%. In beide landen ontbreken in 82% van de dagboeken hooguit 30 minuten. Bij analyses van dagtotalen (zoals die in § 6.2 gepresenteerd zullen worden) betekent dit dat voorzichtig met de ontbrekende

vermelden daarbij echter dat met de mate van detail in de codering in de verschillende landen verschillend is omgegaan, zodat de gegevens in feite niet vergelijkbaar zijn. Voor ons doel is de mate van detail niet zo van belang, behalve bij de codering van mediagebruik. Wij beperken ons daarom in deze tabel tot die intervallen waarbij er geen enkele indicatie is wat de hoofdactiviteit zou kunnen zijn. Vergelijkbare gegevens over de andere landen zijn helaas niet voorhanden.

⁵ Bij de hoofdactiviteiten 'slapen' en 'betaald werken' hoefde de kolom 'was u alleen of samen met anderen' niet te worden ingevuld; voor alle andere activiteiten wel. Omdat er voor deze kolom geen voor allen geldende bovengrens is aan het aantal ontbrekende minuten, kunnen in tabel 6.1.5 geen percentages worden berekend.

⁶ Hoofdactiviteit en 'alleen of samen' kunnen conflicteren, bijvoorbeeld als bij hoofdactiviteit staat 'met echtgenoot gepraat' en de respondent toch aangeeft alleen te zijn geweest. In dit soort gevallen werd er bij de codering een aparte code toegekend.

waarden moet worden omgegaan.⁷ Voor de kolom ‘alleen of samen’ ziet het er in beide landen minder gunstig uit. In Nederland is de kolom voor gemiddeld bijna 2 uur, en in Zweden voor meer dan 2 uur en 20 minuten niet ingevuld waar dat wel was verlangd.

Dagboek: routine-activiteiten

De kolom ‘Is dit een routine-activiteit?’ die aan het Nederlandse dagboek was toegevoegd, diende ook voor het volledige etmaal te worden ingevuld. Deze kolom was bedoeld om informatie te vergaren over de mate waarin mensen hun dagelijks leven als min of meer routinematig zeggen te ervaren. Door de vraag te koppelen aan het tijdstip van de dag, zou het mogelijk moeten worden na te gaan op welke tijden van de dag het leven een vaste regelmaat kent en op welke tijden juist niet. Bij inspectie van de dagboeken bleek echter dat deze vraag problemen heeft opgeleverd. Niet alleen was in 112 van de 539 dagboeken (ruim 20%) geen enkele hoofdactiviteit als ‘routine-activiteit’ bestempeld, maar ook waren de hokjes veelal niet aangekruist bij activiteiten die verreweg de meesten vrijwel iedere dag op bepaalde tijdstippen verrichten (zoals slapen tussen pakweg 2 en 6 uur ’s nachts; zie Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999, p. 138). Een mogelijke oorzaak kan de formulering van de toelichting bij de vraag zijn. Deze luidde: *Antwoord ‘ja’ door een kruisje te zetten wanneer u deze hoofdactiviteit vrijwel dagelijks op dit tijdstip uitvoert*. Verwarrend kan zijn geweest dat routines niet alleen dagelijks, maar bijvoorbeeld ook wekelijks, maandelijks of jaarlijks van karakter kunnen zijn (Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999). ‘Uitslapen op zondag’ is een voorbeeld van een wekelijkse routine, die echter niet (zoals de toelichting het wilde) ‘vrijwel dagelijks’ op dat tijdstip wordt uitgevoerd. Op grond van dit vermoeden en de inspectie van de dagboeken lijkt het ons raadzaam van verder gebruik van deze variabele af te zien.

Dagboek: secundaire activiteiten

De vereiste dat voor elk 10-minuten-interval een hoofdactiviteit ingevuld diende te worden, gold uiteraard niet voor *secundaire activiteiten*. Niet op elk moment van de dag verrichten mensen meerdere activiteiten tegelijkertijd, bijvoorbeeld tijdens het slapen. Het aantal *ontbrekende* minuten secundaire activiteit kan daarom geen kwaliteitscriterium zijn. Een indirecte toets op accuratesse van de dagboekgegevens is het aantal minuten secundaire activiteiten dat wél wordt geregistreerd. Het wijst op een grotere mate van detail in de zelfobservatie door respondenten, en een grotere mate van detail hangt samen met grotere accuratesse (vgl. Juster, 1985b, p. 67). In tabel 6.1.6 is weergegeven hoeveel dagboeken secundaire activiteiten bevatten en hoeveel minuten hiermee gemoeid zijn.

⁷ Bij een te groot aantal ontbrekende waarden leidt het ‘omhoogrekenen’ van resterende waarden naar een totaal van 24 uur tot een te sterke vertekening van hoe de dag er heeft uitgezien. In § 6.2 hanteren we een grens van 10%: maximaal 14 van de 144 intervallen per dag mogen een ontbrekende waarde hebben.

HOOFDSTUK 6

Tabel 6.1.6 *Registratie van secundaire activiteiten. Dagboeken naar land.*

	Aantallen dagboeken met ...			Gemiddeld aantal minuten per dagboek		N
	geen sec. activiteiten	10-180 minuten	meer dan 180 min.	aantal	%	
	%	%	%			
Nederland	19	46	35	180	12	539
Albanië	38	43	19	95	7	1373
Bulgarije	33	42	25	122	8	957
Finland	12	47	42	197	14	868
Griekenland	34	51	14	82	6	1211
Hongarije	60	31	9	50	3	894
Italië	15	46	39	178	12	1001
Litouwen	16	45	39	175	12	990
Luxemburg	22	44	34	161	11	811
Slovenië	24	51	25	125	9	887
Spanje	28	38	35	173	12	852
Verenigd Koninkr.	17	39	43	199	14	499
Zweden	11	46	43	200	14	390
Alle landen*	27	44	29	146	10	10733

* Excl. Nederland

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 45).

Gemiddeld over de 12 Eurostat-landen wordt in zo'n 10 procent van de 1440 minuten die een dag telt een secundaire activiteit geregistreerd. Tussen de landen varieert dit percentage tussen 3 (Hongarije) en 14 (Finland, Verenigd Koninkrijk en Zweden). De Nederlandse dagboeken zitten met gemiddeld 3 uur (of 12 procent) boven het gemiddelde. Rydenstam en Wadeskog (1998, p. 44) merken op dat de landen die op deze kwaliteitsindicator het hoogst scoren dit eveneens doen op het aantal-episodes-criterium (tabel 6.1.3); ook het tijdstip van invullen van het dagboek is bij deze landen het gunstigst (tabel 6.1.1). De cijfers van de Nijmeegse studie zitten hier steeds kort achter op de vierde plaats.

De Nederlandse en Zweedse dagboekgegevens steken dus relatief gunstig af bij die uit andere landen. Feitelijk zegt dat weinig over de datakwaliteit in absolute zin, maar zoals we hier en daar al hebben opgemerkt stemt ook deze tot tevredenheid. Het dagboek blijkt - in ieder geval in de Nederlandse en Zweedse context - goed te functioneren.

Dagboek: registratie van werktijd

De voorgaande kwaliteitscriteria waren alle gebaseerd op dagboekinterne gegevens. Een externe check was in deze gevallen niet voorhanden. In hetgeen volgt worden de dagboekgegevens geconfronteerd met gegevens uit de andere gehanteerde onderzoeksinstrumenten, verzameld bij dezelfde respondenten. We beginnen met het weekschema (appendix E). Naast de twee dagboekdagen zijn in het Eurostat-design de werktijden van respondenten met behulp van een weekschema geregistreerd. Respondenten die in de individuele enquête zeiden regel-

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

matig betaald werk te verrichten, kregen een weekschema overhandigd waarin zij hun werktijden voor een gehele week konden onderbrengen, te beginnen met de eerste van de twee dagboekdagen. De dagboekdagen komen ook voor in het weekschema, waardoor een rechtstreekse vergelijking van de registratie van werktijden voor dezelfde dag mogelijk wordt. We controleren hiermee op consistentie tussen de zelfattributies die met de beide instrumenten werden geobserveerd. In tabel 6.1.7 worden de verschillen in werktijd per dag tussen de twee meetmethoden op doordeweekse dagen uitgezet voor regelmatig werkenden van 17 t/m 64 jaar oud.⁸

Tabel 6.1.7 *Verdeling van verschillen in gerapporteerde werktijd tussen weekschema en dagboekschatting op doordeweekse dagen voor personen van 17 t/m 64 jaar die regelmatig betaalde arbeid verrichten. Weekschema-schatting minus dagboek-schatting naar land (percentages).*

	Verschil tussen weekschema- en dagboekschatting werktijd op doordeweekse dag (minuten)*											Totaal
	<-240	-240 - -120	-120 - -60	-60 - -30	-30 - 0	0	0 - 30	30 - 60	60 - 120	120 - 240	>240	
	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%
Nederland	1,5	1,5	4,6	15,3	26,0	21,4	8,4	3,8	5,3	6,9	5,3	100
N	2	2	6	20	34	28	11	5	7	9	7	131
Albanië	0,4	3,3	5,4	5,8	15,4	27,4	13,7	8,3	6,6	5,0	8,7	100
Bulgarije	1,7	4,4	7,2	9,4	21,0	24,9	14,4	1,7	3,9	6,6	5,0	100
Finland	2,9	2,0	3,4	11,8	33,8	19,1	10,8	4,9	4,9	2,9	3,4	100
Griekenland	2,8	2,3	2,8	8,8	25,0	28,2	16,2	5,1	2,3	1,4	5,1	100
Hongarije	2,1	1,4	6,2	3,4	24,1	17,2	15,9	11,7	9,0	3,4	5,5	100
Italië	2,4	4,2	3,6	5,4	31,0	15,5	19,0	3,0	5,4	4,8	6,0	100
Litouwen	5,4	1,4	2,5	6,1	30,2	25,9	19,8	2,9	1,8	2,9	1,1	100
Luxemburg	0,6	1,3	4,5	14,9	22,7	30,5	14,3	3,9	3,2	2,6	1,3	100
Slovenië	2,2	2,2	6,0	18,1	34,1	11,5	6,6	5,5	3,8	3,8	6,0	100
Spanje	1,3	6,4	9,0	6,4	23,1	23,1	15,4	3,8	3,8	3,8	3,8	100
Zweden	5,2	3,1	3,1	14,4	26,8	22,7	14,4	3,1	2,1	2,1	3,1	100
Alle land.**	2,5	2,7	4,6	9,3	26,2	22,7	14,7	4,9	4,2	3,6	4,5	100
N**	49	52	89	180	510	442	286	96	82	70	88	1944

* Verklaring: de kolommen geven de uitkomst van de formule (weekschema - dagboek) weer. Een negatieve waarde betekent dat het dagboek een hogere schatting leverde, een positieve waarde dat het weekschema de hogere schatting leverde. In de kolomhoofden wordt bij de negatieve waarden het eerste getal steeds ingesloten en het tweede uitgesloten in de klassenbreedte; bij de positieve is het andersom- '-240 - -120' betekent 'kleiner dan -120 en groter dan of gelijk aan -240'.

** Excl. Nederland.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 64).

⁸ In het Verenigd Koninkrijk maakte het weekschema geen onderdeel uit van de pilotstudie, waardoor dit land in de tabel ontbreekt.

Uit tabel 6.1.7 blijkt dat er bij een directe vergelijking van wekschema- en dagboekschatting van werktijden in individuele gevallen aanzienlijke verschillen optreden. In 2,5% van alle gevallen levert het dagboek schattingen op die meer dan 4 uur groter zijn dan die uit het wekschema (zie onder ‘Alle landen’); in 4,5% van de gevallen is het omgekeerde het geval. In minder dan een kwart van de gevallen komen de schattingen precies overeen. We dienen daarbij wel te bedenken dat een kleine verschilmargin voor de hand ligt, aangezien het wekschema kwartierintervallen kent en het dagboek 10-minuten-intervallen. Nemen we de aangrenzende categorieën erbij, dan zien we dat in Nederland 56%, in Zweden 64% en in de 11 landen gezamenlijk eveneens 64% van de scores binnen de ± 30 minuten liggen. Dit is een redelijk aantal, maar het laat onverlet dat een substantiële groep van ongeveer 40% van de dagen buiten dit bereik ligt. Een sluitende verklaring voor deze verschillen is er niet. In beide registratiemethoden wordt dezelfde definitie van werktijden gegeven (excl. vervoer naar en van het werk, excl. lunchpauzes). Rydenstam en Wadeskog (1998, pp. 63-64) suggereren dat het wekschema als nadeel t.o.v. het dagboek heeft dat de werktijdschatting niet wordt ‘ingekaderd’ door andere activiteiten. Daardoor zouden respondenten hun werktijden gaan ‘overschatten’.

Dagboek: tijdsbesteding aan televisie en radio

Een laatste indicatie voor de datakwaliteit in het dagboek vormt de vergelijking van tijdsbesteding aan televisie kijken en radio luisteren tussen de dagboekschatting en de directe schatting die we in de individuele enquête - in afwijking van het Eurostat-design - hebben opgenomen (zie appendix B, vragen I28A en I28B). Ook hier is een rechtstreekse vergelijking per respondent mogelijk. Voor we hiertoe overgaan, richten we eerst de aandacht op de mate van detail waarmee respondenten over hun televisie kijken en radio luisteren hebben gerapporteerd. Voor onze doeleinden hebben we de instructie aan de respondenten en het codeerschema van de activiteiten zodanig aangepast dat een meting en codering van televisie kijken en radio luisteren op zenderniveau, en bij lezen op het niveau van de soort lectuur (boek, krant, huis-aan-huisblad etc.), mogelijk zou worden. De respondenten werd gevraagd in de kolommen ‘hoofdactiviteit’ en ‘nevenactiviteit’ bij hun kijken, luisteren en lezen steeds te rapporteren om welke zender / soort lectuur het ging. De vraag die beantwoord moet worden, is hoe dit in de praktijk heeft uitgewerkt. Het antwoord luidt: enigszins teleurstellend (tabel 6.1.8).

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Tabel 6.1.8 Zender- resp. genrespecifieke registratie van televisie kijken, radio luisteren en lezen in Nederland. 10-Minuten-intervallen (percentages).

	Televisie kijken		Radio luisteren		Lezen	
	hoofd-activiteit	neven-activiteit	hoofd-activiteit	neven-activiteit	hoofd-activiteit	neven-activiteit
	%	%	%	%	%	%
Zender/genrespeciek	48	62	66	79	92	94
Niet specifiek	52	38	34	21	8	6
Totaal	100	100	100	100	100	93
N	4982	828	174	1905	1696	457

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Van de bijna 5000 10-minuten-intervallen die blijkt de 539 dagboeken aan televisie kijken als hoofdactiviteit werden besteed, zijn er slechts 48% op zenderniveau geregistreerd. Bij televisie kijken als nevenactiviteit is het beeld iets gunstiger: van 62% van de intervallen is bekend welke zender het betrof. Voor de radio zijn de percentages hoger: 66% voor hoofdactiviteit en 79% voor nevenactiviteit. Bij het lezen was niet specifiek naar titels van dagbladen, huis-aan-huisbladen etc. gevraagd, doch slechts naar het soort lectuur (dagblad, tijdschrift, boek, huis-aan-huisblad en reclamefolders). Op dit niveau van detail verkrijgen we wel tevredenstellende percentages: 92 voor hoofd- en 94 voor nevenactiviteit.⁹

Het ontbrekende detail in de rapportage laat onverlet dat de dagboekschattingen van de *hoeveelheid* televisie kijken in het algemeen, net als van radio luisteren, nog steeds accuraat kunnen zijn. Een check hierop is mogelijk door de dagboekschattingen te vergelijken met directe schattingen zoals die door respondenten op vragen in de individuele enquête zijn gemaakt. Tabel 6.1.9 laat zien tot welke schattingen de beide registratiemethoden voor televisie kijken en radio luisteren zijn gekomen (naar hoeveelheid leestijd is in de individuele enquête niet gevraagd).

⁹ Overigens blijkt uit verdere analyses dat - voorzover deze bekend is - de verdeling van tv-kijktijd over de zenders toch redelijk overeen komt met de cijfers van het NOS/Intomart Continu Kijk Onderzoek voor de onderzoeksmaanden juni en juli 1997. Hoewel het om een vergelijking van appels met peren gaat, geven we de resultaten weer voor wat ze waard zijn (appels lijken immers meer op peren dan knollen op citroenen). De respondenten van de Nijmeegse studie kijken iets vaker naar de publieke omroepen (Nederland 3) en meer video dan de Nederlandse bevolking van 6 jaar en ouder in deze maanden. Ze kijken iets minder naar Nederlandstalige commerciële omroepen (toen nog RTL4, RTL5, SBS6 en Veronica) en duidelijk minder naar overige zenders (o.a. CNN, Discovery Channel, Eurosport etc.) (NOS-KLO/Intomart, 1997a, p. 7; 1997b, p. 7). Bij een vergelijking van de luistercijfers met de NOS/Intomart-Continu Luisteronderzoek-gegevens voor mei/juni en juli/augustus 1997 (tijdvak 7-24 uur) valt op dat de Nijmeegse respondenten veel meer naar radio 1 en 2 luisteren, en duidelijk minder naar commerciële (muziek-) zenders en de regionale radio luisteren (NOS-KLO/Intomart, 1997c, p. 5; 1997d, p. 5). Of dit een diskwalificatie van de dagboekmeting inhoudt, is maar de vraag. Op meerdere manieren kunnen de cijfers vertekend zijn. Er kan een samenhang bestaan tussen zendervoorkeuren en mate van detail in de dagboekrapportage (mensen zonder een duidelijke zendervoorkeur weten niet meer waarnaar ze precies hebben gekeken of geluisterd). Ook de samenstelling van de onderzoekspopulatie is niet zonder meer te vergelijken met die uit de NOS/Intomart-onderzoeken. De sterkere oriëntatie van de Nijmeegse steekproef op kwaliteitszenders als Nederland 3 en Radio 1 kan worden teruggevoerd op de relatief hoge opleiding van de respondenten.

HOOFDSTUK 6

Tabel 6.1.9 *Tijdsbesteding aan televisie kijken en radio luisteren op werkdagen, zaterdag en zondag: dagboekschattingen (combinatie van hoofd- én nevenactiviteit) versus directe schattingen in individuele enquête. Dagen met ontbrekende intervallen < 10% (N=488; in minuten per dag)*

	Televisie kijken			Radio luisteren		
	werkdagen	zaterdag	zondag	werkdagen	zaterdag	zondag
Dagboek	110	117	139	57	59	70
Individuele enquête	117	153	119	149	104	119
Index dagboek (enquête=100)	94	77	117	38	57	59
N	242	122	124	241	121	124

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Voor we beginnen met de interpretatie van de uitkomsten is een opmerking over de kwaliteit van directe schattingen noodzakelijk. Uit diverse studies (Juster, 1985; Niemi, 1993; Robinson, 1985) kwam naar voren dat directe schattingen vaak overschattingen van ‘daadwerkelijke tijdsbesteding’ zijn. Als oorzaken hiervoor worden aangevoerd: de vraag wordt te algemeen gesteld om haar snel te kunnen beantwoorden; problemen met de herinnering; dubbeltelling van activiteiten (bijv. bij twee uur autorijden gecombineerd met radio luisteren worden twee uur autorijden en twee uur radio luisteren gerapporteerd); en sociaal wenselijk antwoordgedrag (vgl. Niemi, 1993, pp. 242-243; Robinson, 1985, p. 46; Robinson & Godbey, 1997, p. 59). Anderszijds is ook de dagboekbenadering blijkens deze literatuur niet immuun voor meetfouten. Het is dus maar zeer de vraag of een van beide methoden als standaard voor de ander gebruikt kan worden. De vraag kan hier uiteraard niet definitief worden beantwoord. Desondanks is het interessant te bekijken in hoeverre de twee schattingen van elkaar afwijken.

Uit tabel 6.1.9 blijkt dat in vijf van de zes gevallen zoals verwacht de directe schattingen de hoogste waarden geven. Dit is consistent met bevindingen van een onderzoek uit 1989 (zie Huysmans, Lammers, & Wester, 1997a, p. 263). De grootste discrepantie vinden we bij radio luisteren op werkdagen. In het dagboek komen we tot een klein uur luisteren per dag (als hoofd- én als nevenactiviteit bij elkaar opgeteld), terwijl de directe schattingen een gemiddelde van 2,5 uur geven.¹⁰

¹⁰ De NOS-Intomart-kijk- en luistergegevens bieden een externe check, waarbij wel bedacht moet worden dat Nijmegen niet Nederland is en ook de leeftijdsafbakening van de steekproeven verschilt. In juni 1997 keken Nederlanders van 6 jaar en ouder gemiddeld 118, 135 en 153 minuten op respectievelijk werkdagen, zaterdag en zondag. In juli 1997 waren deze getallen 119, 119 en 137 (NOS-KLO/Intomart, 1997a, p. 18; 1997b, p. 18). Middelen we deze gegevens, dan is grosso modo het dagboek de beste afspiegeling van de werkelijke kijktijd, in ieder geval op weekenddagen. Voor de radio ligt het anders: in mei/juni 1997 wordt er op werkdagen, zaterdag en zondag respectievelijk 187, 158 en 112 minuten geluisterd door Nederlanders van 13 jaar en ouder. In de periode juli/augustus zijn de cijfers 158, 131 en 98 (NOS-KLO/Intomart, 1997c, p. 18; 1997d, p. 18). Voor de radio zitten de directe schattingen voor Nijmegen dus duidelijk dichterbij de buurt van de luistertijd van Nederlanders in die maanden. Een mogelijke verklaring voor de lage dagboekschattingen zou kunnen zijn dat het luisteren, juist omdat het vaak secundaire activiteit is, simpelweg vergeten wordt bij het invullen.

Gezien de lage percentages zenderspecifieke tijdsintervallen voor televisie en radio, alsmede de lage waarden voor radioluistertijd die het dagboek levert, ligt de conclusie voor de hand dat het dagboek in zijn huidige vorm voor zenderspecifieke beschrijvingen van kijk- en luistertijd niet goed voldoet. Om dit probleem op te lossen, ligt het toevoegen van kolommen voor televisie en radio (en eventueel lezen) aan het dagboekschema voor de hand. De ervaring leert dat met deze variant wel de gewenste informatie wordt verkregen (zie Huysmans, Lammers, Renckstorf, & Wester, 1996). In de kolommen kunnen respondenten per interval registreren naar welke zender zij hebben gekeken of geluisterd. Zo wordt grotendeels voorkomen dat respondenten vergeten de zender te registreren. Bovendien worden zij bij het invullen steeds herinnerd aan hun luistergedrag, zodat het minder waarschijnlijk is dat episodes luisteren vergeten worden.

Dagboek: samenvatting

Samenvattend kunnen we stellen dat het dagboek op vrijwel alle punten redelijk tot goed heeft voldaan, en dat dit in sterkere mate geldt voor Nederland en Zweden dan voor veel andere landen. Alle gangbare kwaliteitscontroles - moment van invullen, problemen bij het invullen, aantal episodes, ontbrekende gegevens, registratie van secundaire activiteiten - leveren een positieve conclusie op voor het hier gebruikte dagboek. Directe vergelijking van werktijden (dagboek versus wekschema) leveren een minder rooskleurig beeld, maar het is niet duidelijk welk van de twee methoden tot de beste registratie van werktijden leidt. De nadruk op media-gebruik in deze studie levert ook een wijzigingsvoorstel op: de open registratie van activiteiten als hoofd- en als nevenactiviteit blijkt niet de gewenste zenderspecifieke informatie te leveren voor een voldoende groot aantal respondenten (m.n. voor televisie). Registratie op zenderniveau voor televisie en radio zal in toekomstig onderzoek in het dagboek moeten worden geïntegreerd.

6.1.2 Selectie van onderzoekseenheden: huishoudens, personen, dagboekdagen

De combinatie van observatie-instrumenten, waarmee observaties op vier niveaus (huishoudens, personen, dagen en tijdsintervallen) worden gedaan, leidt ertoe dat ook de respons naar deze vier niveaus wordt uitgesplitst. Over de tijdsintervallen is in § 6.1.1 bericht als onderdeel van de evaluatie van het dagboek als observatie-instrument. Hieronder gaan we in op de respons op de overige drie niveaus, om te beginnen met de huishoudens (vgl. Huysmans, Lammers, & Wester, 1997b).¹¹

Respons: huishoudensniveau

In het vorige hoofdstuk hebben we uiteengezet hoe de selectie van huishoudens tot stand is gekomen. Een bestand met gegevens van respondenten van een eerder onderzoek, die geen bezwaar hadden tegen een eventueel vervolgonderzoek, werd gebruikt om een stratificatie

¹¹ We moeten ons bij respons op huishoudensniveau grotendeels beperken tot de Nijmeegse studie, aangezien ons weinig gegevens ter beschikking staan over de respons op huishoudensniveau in Zweden en in de andere landen.

naar huishoudenstype te maken. In elk stratum dienden zich minimaal 20 huishoudens te bevinden, zodat bij een verwacht responspercentage van 50 er uit elk stratum 10 of meer huishoudens tot de steekproef zouden behoren. Om in elk stratum een aantal van 10 huishoudens te verkrijgen, werden tijdens het onderzoek doelbewust bepaalde strata bevoordeeld ten opzichte van andere. Voordeel hiervan was dat in de loop van de veldwerkfase strata met een klaarblijkelijk grote non-respons intensiever benaderd konden worden. De trekkingsprocedure was als volgt: *selectief* werd door de onderzoekers dus een *stratum* gekozen, waarna binnen dat stratum *aselect* een *respondent-huishouden* werd getrokken. Binnen een stratum had elk huishouden dus een even grote - en na afloop van de veldwerkfase bekende - kans om geselecteerd te worden. In onderstaande tabel 6.1.10 geven we de respons naar stratum weer.

Gestreefd werd aanvankelijk naar een steekproef die minimaal 10 huishoudens per onderscheiden stratum omvatte. Door problemen met het recruterende van enquêteurs is het niet gelukt dit aantal te realiseren.¹² In de loop van de veldwerkfase werd de nadruk gelegd op het zo evenwichtig mogelijk vullen van de strata. Uiteindelijk participeerden 136 huishoudens in de studie, waarbij een ondergrens van 6 in het stratum ‘eenoudergezin’ en een bovengrens van 10 (in 6 strata) werd bereikt. Om dit aantal te behalen werden 329 huishoudens uit de ‘pool’ geselecteerd. Van deze groep werden bij 312 huishoudens pogingen gedaan ze te contacteren (bruto respons: 136 van 312 = 43,6%). In 13 gevallen kon het huishouden niet participeren (verhuisd buiten Nijmegen of onvindbaar), in 1 geval werd het huishouden door de onderzoeker uitgesloten (na meermaals een afspraak te hebben afgezegd). De resterende groep van 298 huishoudens vormt de basis voor berekening van de netto-respons van 45,6% (136 van 298). Hoewel dit percentage niet ongewoon is voor tijdsbestedingsonderzoek in de Nederlandse situatie (vgl. Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999, pp. 215-216), is het toch teleurstellend te noemen. Wanneer men bedenkt dat de ‘pool’ bestond uit huishoudens waarvan een van de leden eerder had gezegd geen bezwaar te hebben tegen een vervolgonderzoek, valt het bereikte percentage tegen.¹³

¹² Op voorhand was besloten studenten sociale wetenschappen en beleidswetenschappen in Nijmegen te benaderen voor het enquêtetwerk vanwege hun kennis van en affiniteit met grootschalig onderzoek. Plusminus 300 studenten zijn door de onderzoeker persoonlijk aangesproken gedurende cursussen. Daarnaast zijn op de campus posters opgehangen en flyers verspreid. Uiteindelijk hebben we 20 studenten bereid kunnen vinden als enquêteurs te werken, waar een groter aantal noodzakelijk was geweest om de gewenste aantallen huishoudens te benaderen. Desgevraagd gaven studenten te kennen geen tijd te hebben vanwege hun studie of een andere deeltijd baan. Het verhogen van de beloning voor de interviewers werd daarom niet overwogen.

¹³ Aan de andere kant is een toezegging van de respondent geen garantie voor deelname *van diens huisgenoten* aan een vervolgonderzoek. In de schriftelijke en mondelinge introductie van het onderzoek is de nadruk gelegd op participatie van het gehele huishouden om te voorkomen dat een groot aantal huishoudens uiteindelijk incomplete informatie zou leveren. De voornaamste reden voor de lage respons zou dus wel eens de weigering van de huisgenoten van de benaderde respondent kunnen zijn.

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Tabel 6.1.10 *Respons en reden voor non-participatie in de Nederlandse studie. Huishoudens naar stratum (huishoudenstype; aantallen en percentages).*

Stratum	'Pool'	Benaderd		Respons		Weigering		Niet thuis/ langdurig afwezig	
			%		%		%		%
1 Kamerbewoner, werkend	28	16	57	8	50	5	31	3	19
2 Kamerbewoner, geen werk	62	15	24	7	47	5	33	3	20
3 Alleenstaande, werkend	63	22	35	7	32	5	23	10	45
4 Alleenstaande, geen werk	40	25	63	10	40	10	40	5	20
5 Eenoudergezin	24	15	63	6	40	6	40	3	20
6 Tweeoudergezin, min. 1 ouder zonder werk, oudste kind < 10 jaar	47	14	30	8	57	3	21	3	21
7 Tweeoudergezin, min. 1 ouder zonder werk, oudste kind ≥ 10 jaar	49	18	37	8	44	9	50	1	6
8 Tweeoudergezin, beide ouders werkend, oudste kind < 10 jaar	49	25	51	10	40	10	40	5	20
9 Tweeoudergezin, beide ouders werkend, oudste kind ≥ 10 jaar	58	15	26	9	60	5	33	1	7
10 Paar, min. 1 partner zonder werk	41	16	39	7	44	7	44	2	13
11 Paar, beide partners werkend	86	17	20	10	59	3	18	4	24
12 Respondent wonend in huis- houden van 2 of meer personen*	94	29	31	10	34	14	48	5	17
13 Paar, kinderen (gaan) huis uit, min. 1 partner zonder werk**	107	20	19	8	40	9	45	3	15
14 Paar, kinderen (gaan) huis uit, beide partners werkend**	30	16	53	10	63	4	25	2	13
15 Alleenstaande, kinderen (gaan) huis uit**	45	14	31	8	57	4	29	2	14
16 Resp., kinderen (gaan) huis uit, met andere(n) samenwonend**	23	21	91	10	48	8	38	3	14
Alle strata	846	298	35	136	46	107	36	55	18

* Bij dit 'type' gaat het veelal om jonge respondenten die nog bij hun ouders inwonen. Van deze respondenten was het niet mogelijk ze bij een van de andere huishoudtypen in te delen omdat hiertoe de benodigde gegevens ontbraken.

** Bij deze typen gaat het om personen waarvan een of meerdere, dan wel alle kinderen het huis uit zijn.

Bronnen: Leerprojecten Communicatiewetenschap/Sociologie KUN 1996 en 1997; Tijdsstructuren in huishoudens 1997.

In de derde kolom van de tabel is te zien hoe de netto-respons is verdeeld over de 16 strata. Het is opvallend dat in tweeverdieners-huishoudens (strata 8, 9, 11, 14) de respons grosso modo hoger ligt dan in vergelijkbare huishoudens waarin een of beide partners geen betaald werk hebben (strata 6, 7, 10, 13). Blijkbaar is het beslag dat betaald werk op de tijd legt geen reden om deelname aan een tijdrovend onderzoek als dit te weigeren. Ook het hebben van kleinere kinderen, iets wat eveneens beslag op de beschikbare tijd legt, lijkt per saldo geen reden te zijn geweest om niet aan het onderzoek deel te nemen (vgl. stratum 6 met 7 en 8 met 9). De laagste deelnamepercentages vinden we in de strata 3 (alleenstaanden met betaald werk) en 12 (vooral bestaand uit respondenten die nog bij hun ouder(s) thuis wonen). In stratum 3 is daarvoor het grote aantal in de categorie ‘niet thuis/onvindbaar’ verantwoordelijk (45,5%; deze personen blijken moeilijk te bereiken), in stratum 12 daarentegen het grote aantal weigeringen (48,3%).

Voor een aantal achtergrondvariabelen is bekeken of zij een significant effect zouden kunnen hebben gehad op de deelname aan het Nijmeegse onderzoek. We verwachtten dat:

1. grotere huishoudens minder geneigd zouden zijn te participeren (bij weigering van slechts één lid van het huishouden ging het onderzoek niet door en deze kans is groter naarmate het huishouden groter wordt),
2. dat het hebben van een of meer kinderen beneden de tien jaar tot non-respons zou leiden (vanwege het beslag dat dit legt op de tijd van de respondenten),
3. dat het hebben van betaald werk tot non-respons zou leiden (om dezelfde reden) en
4. dat huishoudens met een laag netto-huishoudinkomen minder zouden participeren (dit blijkt vaker het geval te zijn bij grootschalig veldonderzoek).

Via logfrequentieanalyse is voor de groep van 298 daadwerkelijk benaderde huishoudens nagegaan in hoeverre het bivariate verband tussen respons enerzijds (in de drie categorieën deelname, weigering en niet thuis/onvindbaar) en de genoemde variabelen¹⁴ kon worden uitgeschakeld. Met de variabele huishoudentype (met 16 categorieën) werd hetzelfde gedaan. Telkens bleek er geen verband te bestaan (verschillen in ‘likelihood ratio chi-kwadraat’ niet significant, $p > 0,05$). Inspectie van de tabellen liet zien dat eenpersoonshuishoudens vaker ‘niet thuis/langdurig afwezig’ waren dan de overige huishoudens. Dit drukt zich uit in hun participatiegraad (37%), die opmerkelijk constant bleek (tussen 46 en 49%) voor huishoudens bestaande uit 2, 3, 4, en 5 of meer personen. De verwachtingen 2 en 3 bleken evenmin uit te komen. Inspectie van de tabellen leerde dat de relaties eerder in de omgekeerde richting gingen, dus huishoudens met jongere kinderen en huishoudens met minimaal een persoon met betaald werk waren iets vaker geneigd te participeren (zie voor een bevinding in dezelfde richting - drukbezette personen zijn eerder over- dan ondervertegenwoordigd - Van den Broek, Knulst en Breedveld, 1999, p. 218). Tenslotte bleken huishoudens met een huishoudinkomen tot 2500 gulden per maand minder geneigd te participeren dan de huishoudens boven die grens (een percentageverschil van 10%), maar ook hier was het verband niet sterk genoeg om significantie te bereiken.

¹⁴ Deze zijn afkomstig uit de Leerprojectonderzoeken 1996 en 1997; de waarden van de variabelen zouden inmiddels veranderd kunnen zijn. Voor de niet-responderende huishoudens stonden uiteraard geen recentere gegevens ter beschikking.

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Verder hebben we gecontroleerd of er verschillen bestonden in het niveau van televisie kijken tussen de drie groepen. In de Leerproject-bestanden van 1996 en 1997 was een variabele beschikbaar die aangaf hoeveel tijd de respondenten van die studies besteden aan televisie kijken (directe schattingen). Zij die met hun huishouden participeerden aan ons onderzoek, rapporteerden in de eerdere onderzoeken een gemiddelde televisiekijktijd van 149 minuten per dag. Zij die deelname weigerden, rapporteerden 161 minuten gemiddeld, terwijl zij die niet thuis of langdurig afwezig waren gemiddeld 156 minuten per dag opgaven. Aangezien we hier personen vergelijken en niet de huishoudens waartoe zij behoren (de Leerprojectonderzoeken vonden plaats bij personen- en niet bij huishoudenssteekproeven), zegt dit uiteraard niets over het televisie kijken in huishoudens. Desalniettemin is het een indicatie dat er geen grote verschillen te verwachten zijn in televisiekijktijd tussen responderende en niet-responderende huishoudens. We kunnen dus stellen dat huishoudensgrootte, -type en verondersteld tijdgebrek bij de respondenten niet tot hogere non-respons hebben geleid. Evenmin hangt de hoeveelheid tijd die wordt besteed aan televisie kijken samen met non-respons. Deze constatering is voor ons onderzoek van belang aangezien 'tijdsbesteding' een van de cruciale variabelen is. Het tijdsbeslag dat deze vorm van onderzoek op de respondenten heeft gelegd, heeft de samenstelling van de onderzoekssteekproef geen parten gespeeld.

Het is ook mogelijk op een meer directe manier na te gaan welke oorzaken en redenen er achter de non-participatie schuil gaan. Allereerst is het herhaaldelijk niet kunnen bereiken van het huishouden een belangrijke oorzaak. Uit tabel 6.1.10 blijkt dat 55 huishoudens niet deelnamen, ofwel omdat de benadering niet is geslaagd doordat men na meerdere pogingen niet bereikt kon worden door de enquêteur (45 huishoudens), ofwel omdat men bij benadering te kennen gaf langdurig afwezig te zullen zijn, al dan niet wegens vakantie (10 huishoudens). De 107 huishoudens die blijkens de tabel hun medewerking aan het onderzoek weigerden, gaven hiervoor meerdere redenen (tabel 6.1.11).

Tabel 6.1.11 *Redenen voor weigering van deelname in Nederland. Huishoudens naar reden voor weigering (aantallen en percentages).*

	Aantal huishoudens	%
Afspraak niet doorgedaan	4	4
Persoonlijke omstandigheden	6	6
Ziekte	7	7
Geen tijd / te druk	25	23
Geen zin / geen interesse	32	30
Komt momenteel slecht uit	4	4
'Enquêtemoe'	12	11
Geen introductiebrief ontvangen	3	3
Dagboek invullen is teveel werk	6	6
Overige redenen	5	5
Reden(en) onbekend	3	3
Totaal	107	100

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Uit tabel 6.1.11 komt naar voren dat de weigering tot deelname voor een aanzienlijk deel is terug te voeren op andere redenen dan te weinig tijd hebben. Men heeft geen zin of geen interesse in het onderzoek, is moe van de vele enquêtes waarmee men wordt lastiggevallen of kan wegens persoonlijke omstandigheden, ziekte, of omdat het momenteel slecht uitkomt niet deelnemen. De redenen ‘geen tijd/te druk’ en ‘dagboek invullen teveel werk’ (samen 29%) kunnen wel worden gerelateerd aan de hoeveelheid tijd die deelname vergt van de respondenten. Uit de reeds gepresenteerde analyses bleek echter dat dit de samenstelling van de huishoudenssteekproef niet aantoonbaar parten heeft gespeeld.

Voor de Zweedse studie staan ons weinig gegevens over de respons ter beschikking. In een quota-sampling-opzet werden eerst tien gemeenten geselecteerd met een spreiding naar mate van verstedelijking (grote en kleine steden alsmede rurale gebieden). Vervolgens selecteerde men 320 huishoudens in die gemeenten op grond van spreiding naar achtergrondvariabelen, o.a. huishoudensgrootte en leeftijd.¹⁵ Vier huishoudens werden uitgesloten omdat zij niet aan de definitie van ‘huishouden’ voldeden. Van de netto steekproef van 316 huishoudens participeerden er 186 oftewel 59%. Van de 130 huishoudens die niet deelnamen, weigerde 69%, kon 19% op het moment van het onderzoek niet deelnemen en kon 12% niet bereikt worden. Volgens de enquêteurs was de voornaamste reden voor weigering de hoge belasting van het onderzoek voor de respondent (Bäckström, 1997, p. 10). Overigens zijn de gegevens van slechts 78 van de 186 huishoudens in de databestanden opgenomen om redenen van kostenbesparing bij de codeerwerkzaamheden.

In Nederland, Zweden en veel van de andere landen is doelbewust niet gestreefd naar een representatieve steekproef van huishoudens. In het Nijmeegse onderzoek werd primair een representatie van verschillende typen huishoudens in de steekproef nagestreefd. De Eurostat-pilotstudie was o.a. bedoeld om na te gaan of het onderzoeksdesign tot selectieve uitval en problemen bij het invullen zouden leiden bij bepaalde typen huishoudens. Daarom werden o.a. in Zweden de op voorhand ‘problematisch’ geachte huishoudens - met name de grotere - bij de steekproeftrekking bevoordeeld. De vraag naar representativiteit van de Nederlandse en Zweedse onderzoekspopulaties (voor resp. de Nijmeegse en Zweedse populatie van huishoudens) is daarmee niet aan de orde. Ter informatie geven we in tabel 6.1.12 de verdeling van de Nederlandse en Zweedse huishoudenssteekproeven naar een vijf categorieën omvattende typologie.¹⁶

¹⁵ Grotere huishoudens hadden een grotere kans te worden geselecteerd omdat men vooral hier problemen met de respons verwachtte. Als gevolg hiervan was er een oververtegenwoordiging van allochtone huishoudens in de steekproef. In sommige gevallen hebben taalproblemen daardoor tot non-respons geleid (Bäckström, 1997, p. 10).

¹⁶ Vergelijking van de gegevens met de gegevens in tabel 6.1.10 zouden tot verwarring kunnen leiden. In tabel 6.1.10 blijken er 6 responderende eenoudergezinnen in de steekproef te zijn, in tabel 6.1.12 zijn het er 10. Het verschil wordt voornamelijk verklaard uit het stratum 12, dat bestond uit respondenten die met de gegevens uit de Leerproject-onderzoeken niet in een van de andere categorieën konden worden ondergebracht. Een aantal van de respondenten uit dit stratum bleek in eenoudergezinnen te wonen. Verdere verschillen (bijvoorbeeld in het aantal eenpersoonshuishoudens) worden mede verklaard doordat er zich tussen het tijdstip van het Leeronderzoek en dat van de huidige studie een verandering in de leefsituatie van de respondent heeft voorgedaan.

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Tabel 6.1.12 *Huishoudens in de gerealiseerde Nederlandse en Zweedse steekproeven naar type en grootte (aantallen en percentages).*

		Nederland		Zweden	
		aantal	%	aantal	%
Type					
	Eenpersoonshuishouden	38	28	14	18
	Samenlevend paar	39	29	19	24
	Eenoudergezin	10	7	5	6
	Tweeoudergezin	47	35	40	51
	Overige	2	1	0	0
Grootte*					
	1 persoon	38	28	14	18
	2 personen	46	34	21	27
	3 personen	22	16	7	9
	4 personen	17	13	9	12
	5 personen	11	8	16	21
	6 of meer personen	2	1	11	14
Alle huishoudens		136	100	78	100

* Inclusief kinderen beneden 10 jaar en niet-responderende personen van 10 jaar en ouder.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Bovenstaande gegevens laten zien dat er naar beide variabelen een goede spreiding bestaat. In de Nijmeegse steekproef bestaat 72% van de huishoudens uit meer dan één persoon, in Zweden 82%. Duidelijk is te zien dat in het Zweedse onderzoek grotere huishoudens relatief sterk zijn vertegenwoordigd vanwege bevoordeling bij het steekproeftrekken.

Respons: personenniveau

Naast de respons op huishoudensniveau - die we in het vervolg de *initiële respons* zullen noemen - is de *partiële respons* van belang voor de evaluatie van het onderzoek. Met partiële (of secundaire) respons doelen we dan op het slechts gedeeltelijk ontvangen van de gewenste informatie bij participerende huishoudens. Het komt voor dat individuele enquêtes en/of dagboeken niet worden ingevuld of geretourneerd. Omdat de belasting voor de deelnemers aanzienlijk was, is het zinvol na te gaan welke gedaante de partiële respons aanneemt. We maken daarbij een onderverdeling naar personenniveau - hoeveel personen binnen de responderende huishoudens doen mee? - en dagenniveau - hoeveel dagboeken retourneren deze personen? Hiervoor beschikken we weer over informatie van alle Eurostat-landen, zodat de Nederlandse en Zweedse gegevens tegen deze achtergrond kunnen worden beoordeeld. Tabel 6.1.13 geeft weer hoe groot de uitval na de initiële respons is geweest.

HOOFDSTUK 6

Tabel 6.1.13 *Partiële respons - individuele enquêtes, dagboeken en weekschema's naar land. Verkregen materiaal in verhouding tot gewenst materiaal (aantallen en percentages).*

	Individuele enquêtes*			Dagboeken			Weekschema's**		
	ge- wenst	verkre- gen	%	ge- wenst	verkre- gen***	%	ge- wenst	verkre- gen	%
Nederland	288	284	99	576	539	94	163	138	85
Albanië	826	754	91	1652	1373	83	294	267	91
Bulgarije	508	491	97	1016	957	94	206	195	95
Finland	478	441	92	956	868	91	233	215	92
Griekenland	623	616	99	1246	1221	98	241	232	96
Hongarije	468	418	89	936	896	96	182	166	91
Italië	578	578	100	1156	1001	87	261	229	88
Litouwen	531	500	94	1062	990	93	303	301	99
Luxemburg	438	437	100	876	811	93	182	169	93
Slovenië	571	522	91	1142	887	78	278	215	77
Spanje	840	616	73	1680	852	51	179	134	75
Verenigd Koninkrijk [†]	345	229	66	690	499	72	.	.	.
Zweden	203	196	97	406	390	96	102	102	100
Alle landen [‡]	6697	6082	91	13394	11284	84	2624	2363	90

* Personen van 10 jaar en ouder.

** Personen van 17 jaar en ouder die in de week beginnend met de eerste dagboekdag betaald werk verricht hebben.

*** Het betreft de bruikbare dagboeken, dus excl. die dagboeken die wel zijn ontvangen maar ofwel geheel leeg waren, ofwel afkomstig waren van kinderen beneden 10 jaar, ofwel fouten bevatten die niet gecorrigeerd konden worden (Rydenstam & Wadeskog, 1998, p. 14).

[†] Geen weekschema's in het onderzoek opgenomen

[‡] Incl. Nederland; bij weekschema's: excl. Verenigd Koninkrijk

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 14, p. 19, p. 20); eigen berekeningen.

Zoals de tabel laat zien, is de partiële respons in Nederland en Zweden behoorlijk, zowel in absolute zin als afgezet tegen de andere landen. Alleen het verhoudingsgewijs lage aantal weekschema's in Nederland is opvallend. Afgezien van Spanje en het Verenigd Koninkrijk, landen met een duidelijk lagere respons bij individuele enquête en dagboeken, ligt de partiële respons bij de individuele enquête rond of boven de 90% en bij de dagboeken rond of boven de 80%. Deze getallen kunnen tevredenstellend genoemd worden gezien de niet geringe opgave die het deelnemen voor de huishoudens betekent.

Rydenstam en Wadeskog (1998) bieden geen informatie over de selectieve uitval op het personenniveau voor de Eurostat-landen. Voor Nederland en Zweden, met responspercentages van 99 en 97% op het personenniveau, is het niet noodzakelijk verdere analyses te doen naar selectiviteit in de uitval: praktisch iedereen doet mee. We concentreren ons daarom verder op de partiële respons op dagenniveau.

Respons: dagenniveau

De respons bij de dagboeken verdient nog een kritischer beoordeling. In tijdsbestedingsonderzoek wordt de voorkeur gegeven aan een ‘toegewezen-dag’-opzet, waarin de dagboekdagen volgens een random procedure worden getrokken (Harvey, 1993). Dit in tegenstelling tot een opzet waarbij enquêteur en/of respondent zelf kunnen bepalen op welke dagen het schikt de dagboeken in te vullen. Aan het toewijzen van dagen moet de voorkeur gegeven worden in verband met de statistische toetsings- en schattingstheorie. Idealiter kunnen noch de onderzoeker, noch enquêteurs, noch de respondenten invloed uitoefenen op de selectie van dagen (Kalton, 1985). Aan deze opzet kleeft wel een nadeel: problemen bij het naleven van ‘opgelegde’ dagen zouden tot een lagere respons op dit onderdeel kunnen leiden.

In de voorgaande tabel 6.1.13 zijn *alle* dagboeken meegeteld, ook de dagboeken die niet voor de juiste datums zijn ingevuld. De datums kunnen om twee redenen afwijken: hetzij omdat in overleg met de enquêteur is besloten ze volgens van tevoren vastgestelde regels uit te stellen, hetzij omdat respondenten zelfstandig hebben besloten de datums te wijzigen - hetgeen in strijd is met die regels. Tabel 6.1.14 laat zien hoe goed de ‘toegewezen-dag’-opzet in de diverse landen is nageleefd.¹⁷

Tabel 6.1.14 Invullen van dagboeken op de vastgestelde datum en uitstel van datums naar land. Personen (percentages).

	2 dagboeken, 2 datums correct	2 dagboeken, 1 correct, 1 uitgesteld	2 dagboeken, 2 uitgesteld	1 dagboek, correct	datum(s) fout of onbekend	geen dagboek	Totaal	N
Nederland	76	7	12	0	0	5	100	288
Albanië	73	2	7	2	1	16	100	826
Bulgarije	79	9	1	1	5	5	100	508
Finland	75	1	14	1	1	8	100	478
Italië	69	4	9	2	5	12	100	578
Litouwen	82	3	5	1	2	6	100	531
Luxemburg	85	4	3	0	1	7	100	438
Slovenië	54	10	1	3	12	20	100	571
Spanje	44	3	0	4	1	47	100	840
Zweden	83	0	10	0	3	3	100	203
Alle landen*	69	4	5	2	3	16	100	5261

* Incl. Nederland.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 16); eigen berekeningen.

Bij driekwart of meer van de geënquêteerde personen wordt in de meeste landen informatie verkregen voor de van tevoren vastgestelde datums. Als we bedenken dat bij het uitstellen van de dagboekdagen de weekdays blijven gehandhaafd (dus: zondag blijft zondag etc.), wordt over de tien landen gezien 79% van de dagboeken op de door de onderzoeker vastgestelde

¹⁷ In de tabel ontbreken Griekenland, Hongarije en het Verenigd Koninkrijk wegens ontbrekende informatie over dagboekdatums.

HOOFDSTUK 6

weekdag ingevuld. Voor de Nederlandse studie is dit percentage zelfs 95% en voor Zweden 93%. In de praktijk lijkt het toewijzen van dagboekdagen derhalve geen al te grote problemen op te leveren - een argument voor handhaving van de gehanteerde opzet.

Een andere vraag over de opzet luidt of de dagboeken binnen elk huishouden door alle leden op dezelfde twee dagen zijn ingevuld, een voorwaarde voor het in samenhang kunnen analyseren van hun tijdsbesteding. Een toegewezen dag kan immers binnen een huishouden voor de ene huisgenoot lastig zijn maar voor de ander geen probleem vormen, hetgeen zich zou kunnen uiten in verschillende dagboekdagen binnen het huishouden. Strikt genomen is er geen zekerheid of de respondenten zich wel aan de toegewezen dagen hebben gehouden. Maar voorzover we dit kunnen nagaan zijn er in Nederland en Zweden geen problemen geweest: binnen alle huishoudens die beide dagboeken inleverden zijn volgens de zelfrapportage dezelfde twee dagen gehanteerd. Een percentage van 95 of hoger wordt met uitzondering van Bulgarije, Hongarije, Slovenië en het Verenigd Koninkrijk ook in de andere landen bereikt (Rydenstam & Wadeskog, 1998, p. 17).

Tot slot gaan we na hoe de verdeling van de toegewezen dagen over de week eruit ziet, en of er verschillen te vinden zijn tussen de verdelingen van toegewezen dagen en de dagen in de uiteindelijke steekproef. In de toewijzingsprocedure van Eurostat werd vanaf een zekere startdatum eerst aselekt een van de zeven daaropvolgende dagen geselecteerd. Indien dit een doordeweekse dag was, werd vervolgens aselekt een van de twee daaropvolgende weekenddagen geselecteerd. Indien de eerste dag in het weekend viel, werd aselekt een van de vijf daaropvolgende doordeweekse dagen geselecteerd. Idealiter zou dit tot een verdeling hebben moeten leiden waarin de zaterdag en de zondag met 25%, en elk van de doordeweekse dagen met 10% vertegenwoordigd zijn. In principe is het mogelijk dat bepaalde weekdays de respondenten minder goed uitkomen dan andere vanwege het afwijkende tijdsbestedingspatroon op die dagen. Dit zou tot een grotere uitval op die dagen hebben kunnen leiden. Tabel 6.1.15 laat zien of dit het geval is geweest in de Nederlandse studie.

Tabel 6.1.15 *Verdeling van dagboekdagen over de dagen van de week en partiële respons in Nederland (percentages)*

	Nagestreefd aandeel	Benaderde huishoudens	Participerende huishoudens	Te ontvangen dagboeken	Ontvangen dagboeken*
	%	%	%	%	%
Zondag	25	25	24	26	26
Maandag	10	11	13	13	13
Dinsdag	10	10	11	11	11
Woensdag	10	9	9	8	8
Donderdag	10	11	9	10	10
Vrijdag	10	8	8	8	9
Zaterdag	25	25	26	24	24
Alle weekdays	100	100	100	100	100
N		312	136	576	539

* Excl. wel ontvangen maar niet ingevulde dagboeken.

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Tabel 6.1.15 laat een aantal beoordelingen toe. Op de eerste plaats leert een vergelijking van de tweede met de eerste kolom in hoeverre de aselechte trekking van dagen afwijkt van het ideaalbeeld. Het betreft slechts geringe toevalsafwijkingen. Pas in de derde kolom komt de mensenhand in het spel. Vergelijking van kolom 3 met kolom 2 laat verschillen zien in de verdeling van toegewezen weekdagen tussen de huishoudens die zijn benaderd om deel te nemen (N=312) en de groep die daadwerkelijk deelnam (N=136). Opnieuw zijn er geen duidelijk systematische vertekeningen te zien. Dit was ook niet te verwachten, omdat de beslissing om wel of niet mee te doen aan het onderzoek werd genomen zonder dat men van de datums op de hoogte was.

Aangezien niet alle huishoudens even groot zijn, verschilt de verdeling van dagboekdagen tussen huishoudensniveau en dagenniveau (want wanneer toevallig alle grotere huishoudens een zondag toegewezen hebben gekregen en alle kleinere huishoudens een zaterdag, verschuift het gewicht richting de zondag). Kolom vier laat zien hoe de dagen verdeeld zouden zijn als alle personen van 10 jaar en ouder beide dagboeken zouden hebben ingeleverd. De geringe verschillen tussen de kolommen 3 en 4 wijzen erop dat de toewijzing van dagboekdagen aan huishoudens redelijk egaal naar aantal respondenten per huishouden is gespreid, al verschuift de verhouding tussen de zaterdag en zondag licht ten gunste van de laatste. Een vergelijking van kolom 4 met kolom 5 leert tenslotte dat de partiële respons op dagenniveau niet systematisch samenhangt met de weekdagen waarvoor de dagboeken moesten worden ingevuld. In de gerealiseerde steekproef van dagboeken zijn de maandagen licht over- en de woensdagen licht ondervertegenwoordigd. De gebruikte opzet, kunnen we concluderen, heeft in Nederland goed voldaan. Ook voor alle Eurostat-landen gezamenlijk komt de distributie van weekdagen dicht in de buurt van het ideaal, ook al zijn er in afzonderlijke landen wel grote afwijkingen. Zo zijn in de Zweedse dagboeken de maandag en vrijdag ondervertegenwoordigd met resp. 6 en 5%, terwijl de tussenliggende dagen zijn oververtegenwoordigd (Rydenstam & Wadeskog, 1998, p. 17).

Een afsluitend oordeel over de respons kan kort zijn: de initiële respons onder huishoudens valt laag uit, doch de partiële respons bij de huishoudens die eenmaal hebben toegezegd deel te nemen is goed te noemen. Nu is de lage initiële respons voor de verdere analyses in dit hoofdstuk geen onoverkomelijk probleem - het doel was niet om bevolkingsrepresentatieve uitspraken te doen - maar in toekomstig onderzoek met het hier gebruikte instrumentarium zal deze moeten worden verhoogd. De cijfers over de partiële respons suggereren een handhaving van de combinatie van huishoudens- en individuele enquêtes, dagboeken en weekschema's. Gedurende de loop van het onderzoek worden steeds behoorlijk hoge deelnamepercentages verkregen en ook de toewijzing van dagboekdatums aan huishoudens blijkt goed te voldoen, zowel in de Nijmeegse studie als in de Eurostat-landen (zie Rydenstam & Wadeskog, 1998, pp. 70-71). Een en ander pleit volgens Rydenstam en Wadeskog voor handhaving van de huidige opzet, eventueel met een derde dagboekdag (p. 71), zodat voor alle huishoudens een werkdag, een zaterdag en een zondag worden verkregen.

6.1.3 Veldwerkprocedure

Naast een evaluatie van waarnemingsinstrumenten en van de initiële en partiële respons is een evaluatie van de veldwerkprocedure op zijn plaats. Hiervoor beschikken we uitsluitend over informatie uit het Nijmeegse onderzoek. We spitsen de evaluatie toe op het contact tussen enquêteur en respondenten. Responsformulieren die de enquêteurs voor elk huishouden kregen uitgereikt en waarop zij dienden aan te geven hoe het veldwerk bij dat huishouden was verlopen, bieden de benodigde informatie. Tijdens de veldwerkfase is er verder regelmatig contact geweest tussen onderzoeker en enquêteurs.

Het benaderen van de 312 huishoudens geschiedde telefonisch en via persoonlijk bezoek 'aan de voordeur'. In totaal zijn 632 contactpogingen gedaan, waarvan 548 (87%) telefonisch en 84 (13%) via een bezoek. De huishoudens zijn gemiddeld dus 2,0 keer benaderd. Bij 54% van de huishoudens volstond één poging om een uitspraak te krijgen over wel of geen deelname. Bij de overige huishoudens verstreken tussen de eerste en de laatste contactpoging gemiddeld ruim 4 dagen. Het aantal benaderingen en de verstreken tijd tussen de eerste en laatste benadering hangt niet, zoals verwacht kon worden, samen met factoren die uithuizigheid bevorderen, zoals het hebben van betaald werk en het wel of niet hebben van kinderen. Qua aantal contactpogingen en de gemiddelde verstreken tijd vinden we geen systematische verschillen tussen de 16 strata (huishoudenstypes).

Bij de 136 huishoudens die participeerden vond het afnemen van de (huishoudens- en individuele) enquêtes plaats in een tijdsbestek van 7 weken (van 28 mei t/m 14 juli 1997). De lengte van dit eerste bezoek, uiteraard afhankelijk van het aantal respondenten in het huishouden, bedroeg gemiddeld 53 minuten. In deze periode werden de huishoudensenquête en gemiddeld 1,6 individuele enquêtes afgenomen (andere individuele enquêtes, 22 procent van het totaal, werden door de respondenten zelf ingevuld op een later tijdstip).

De dagboeken werden ingevuld voor de periode 7 juni t/m 20 juli 1997, dus in een tijdsbestek van ruim 6 weken. Een deel van de veldwerkperiode viel samen met de zomervakantie, hetgeen van invloed zou kunnen zijn op de tijdsbesteding van de respondenten. Van tevoren was besloten deze periode dan ook te mijden. In verband met de uitloop van de veldwerkzaamheden, nodig om aanvullende huishoudens in enkele strata te verkrijgen, is dit niet geheel gelukt. Vrijwel alle dagboekdagen (98%) vallen desalniettemin in de periode voor de zomervakantie. De overige 2% viel in de periode na 7 juli, toen de zomervakantie begon. Een eventuele vertekening kan derhalve geen grote vormen aannemen.

Uitstel van dagboekdagen is in het voorafgaande al even aan de orde geweest. De bedoeling was dit uitstel zoveel mogelijk te beperken. De aselechte toewijzing van dagen aan huishoudens was voorzien om noch de onderzoeker, noch de enquêteur, noch de respondenten invloed te kunnen laten uitoefenen op de keuze voor bepaalde dagboekdagen. In bepaalde gevallen bleek het onvermijdelijk hiervan af te wijken. De procedure die werd gevolgd beperkte de schade doordat in ieder geval dezelfde weekdagen gehandhaafd bleven (een geselecteerde dinsdag werd een dinsdag één of uiterlijk twee weken later). In 31 (23%) huishoudens zijn dagboekdagen uitgesteld.¹⁸ In slechts 3 gevallen zijn de dagen uitgesteld om de

¹⁸ Op personenniveau betrof het slechts 12%; zie tabel 6.1.14. Het uitstellen komt vaker voor bij de eenpersoonshuishoudens.

meest ongunstige reden, nl. dat de dagboeken bij het ophalen niet bleken te zijn ingevuld. In de andere gevallen werd tijdens het eerste bezoek gesignaleerd dat invullen op de voorgeschreven dag niet mogelijk was en konden de dagen volgens de regels worden uitgesteld.

Tijdens de veldwerkfase was er regelmatig contact tussen onderzoeker en enquêteurs. Deze contacten waren bilateraal wanneer enquêteurs bijvoorbeeld opbelden met vragen of wanneer zij langskwamen om nieuwe huishoudens toegewezen te krijgen. Een keer tijdens, en een keer na afsluiting van het veldwerk zijn groepsbijeenkomsten georganiseerd om gezamenlijk te kunnen inventariseren welke problemen zich voordeden resp. hadden voorgedaan. Zowel in het bilaterale contact als in de groepsgesprekken zijn geen systematische problemen gerapporteerd. De problemen die wel werden gerapporteerd waren specifiek voor een bepaald huishouden. Een uitzondering vormt de lage initiële respons, die uiteraard ook door de enquêteurs werd opgemerkt. Deze constatering bevestigen het beeld dat uit de voorafgaande subparagrafen naar voren komt: het probleem met de onderzoeksopzet ligt in de initiële respons; neemt een huishouden eenmaal deel, dan doen zich geen noemenswaardige problemen voor.

Een belangrijk punt in de evaluatie van het veldwerk is tenslotte de introductie door de enquêteur van het dagboek bij de respondenten. Het wordt over het algemeen aanbevolen het dagboek mondeling te introduceren bij de respondenten. De enquêteur legt kort uit waar bij het invullen zoal op moet worden gelet en de respondenten zijn in de gelegenheid om vragen te stellen wanneer hun iets niet duidelijk is. Vandaar dat in het design van de studie in een dergelijke mondelinge introductie is voorzien. Duidelijk was op voorhand dat niet alle respondenten tijdens het interview-bezoek aanwezig zouden kunnen zijn. Zowel de individuele enquête als het dagboek werden daarom zo vormgegeven dat zij eventueel ook zelfstandig konden worden ingevuld.

De vraag is nu of respondenten baat hebben gehad bij de mondelinge introductie. Ervoeren respondenten die een introductie kregen minder vaak problemen bij het invullen dan degenen die het zonder introductie moesten stellen? In tabel 6.1.16 hebben we daartoe voor Nederland, Zweden en de 13 landen gezamenlijk uitgezet.

Tabel 6.1.16 *Problemen bij het invullen van het dagboek naar wijze van afnemen individuele enquête. Aantallen dagboeken (percentages excl. ontbrekende waarden).*

	Nederland		Zweden		Alle landen	
	Ja %	Nee %	Ja %	Nee %	Ja %	Nee %
Mondeling interview	11	89	10	90	7	93
Anderszins*	5	95	7	93	6	94
Totaal	9	91	9	91	7	93
N	40	392	31	313	577	8028

* Telefonisch interview, door respondent zelf ingevuld of interview afgenomen met huisgenoot van respondent.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996; Rydenstam & Wadeskog (1998, p. 27); eigen berekeningen.

Een opmerkelijke bevinding voor Nederland en Zweden is dat juist degenen die een mondelinge instructie hebben gekregen vaker problemen ervaren bij het invullen van het dagboek dan zij die de instructie moesten missen. Een verklaring hiervoor zou kunnen zijn dat de mondelinge instructie ertoe heeft geleid dat respondenten bij het invullen preciezer te werk zijn gegaan en daardoor eerder zijn gaan twijfelen over de accuratesse van hun antwoorden. Men heeft gehoord waar men op moet letten en is daardoor gevoeliger voor de problemen die met het invullen gepaard gaan. Deze verklaring wordt echter niet ondersteund wanneer we beide groepen vergelijken op de twee indicatoren voor datakwaliteit uit § 6.1.1: het aantal episodes hoofdactiviteiten en het moment van invullen. Voor Nederland en Zweden vinden we namelijk geen noemenswaardige verschillen in het aantal episodes en in het moment van invullen.¹⁹ De mondelinge instructie lijkt dus niet te leiden tot preciezer invullen. Een andere verklaringmogelijkheid, die we niet op houdbaarheid kunnen controleren, is dat de mondelinge instructie respondenten ertoe aanzet problemen beter te *rapporteren*, ook al is het invullen van het dagboek in werkelijkheid problematischer voor de andere groep. Verder is het mogelijk dat respondenten zonder mondelinge instructie te rade zijn gegaan bij hun huisgenoten die wel een instructie hebben gehad.²⁰

Over alle 13 landen gezien is er nauwelijks een verschil tussen beide groepen in de mate waarin zij problemen hebben ervaren bij het invullen van het dagboek. Deze laatste bevinding kan worden uitgelegd als een ondersteuning voor het dagboekdesign, dat blijkbaar zonder grote problemen wordt geaccepteerd door de respondenten (vgl. Rydenstam en Wadeskog, 1998, p. 28). Onduidelijk blijft wel hoe het kan dat de mondelinge instructie niet tot minder problemen leidt bij het invullen van het dagboek. We kunnen dit gegeven positief interpreteren in de zin dat respondenten die wel zijn geïnstrueerd hun niet-geïnstrueerde huisgenoten blijkbaar te hulp zijn geschoten. Een meer negatieve uitleg zou zijn dat de vraag naar ervaren problemen in het dagboek geen goede weergave levert van de werkelijk ervaren problemen. Tegen deze laatste uitleg spreekt dat de datakwaliteit in het algemeen goed te noemen is, bij zowel de geïnstrueerden als de niet-geïnstrueerden.

6.2 Samenhang in de vrijetijd- en mediatijdbudgetten van huisgenoten: multilevelanalyse

De evaluatie van het veldwerk heeft onder meer laten zien dat de Nijmeegse (Nederlandse) en Zweedse gegevens vergeleken met andere landen van tevredenstellende kwaliteit zijn. Met de

¹⁹ Voor Nederland (mondeling versus anderszins): aantal episodes 25 versus 25, moment van dagboek invullen op dag zelf: 69 versus 74%; voor Zweden aantal episodes 27 versus 26, moment van dagboek invullen op dag zelf 83 versus 80%.

²⁰ Een verdere mogelijke verklaring voor het verschil zou het aantal ontbrekende waarden kunnen zijn. Respondenten die géén mondelinge instructie hebben gekregen zouden minder geneigd kunnen zijn geweest om de afsluitende vragenlijst, met daarin de vraag over ervaren problemen bij het dagboek, in te vullen, terwijl zij wel degelijk problemen hebben ervaren. Dit zou de resultaten in de tabel hebben kunnen vertekend. Ook deze verklaring gaat echter niet op: Nederland (mondeling versus anderszins): 16 versus 20%, Zweden: 13 versus 5% (!), alle 13 landen: 10 versus 8%. Over alle landen gezien is het percentage non-respons op de ‘problemen’-vraag dus niet kleiner maar groter bij de groep die wel een mondelinge instructie heeft gehad.

gegevens gaan we in het restant van dit hoofdstuk aan de slag om de vraag naar de samenhang tussen de zelfattributies van huisgenoten te beantwoorden. We doen dit in een drietal stappen. In de eerste stap, die in deze paragraaf wordt gezet, bekijken we de *tijdbudgetten* van huisgenoten. Onder tijdbudget verstaan we hier de hoeveelheid tijd die mensen per dag blijkens hun dagboek aan bepaalde activiteiten besteden. We gaan analytisch na in hoeverre verschillen tussen personen in hun tijdbudgetten zijn te herleiden tot het huishouden waarvan zij deel uitmaken.

In deze paragraaf kijken we eerst naar het *vrijetijdbudget*, zijnde de som van de tijdsbesteding aan alle activiteiten die in de vrije tijd plaatsvinden. De spreiding in de hoeveelheid vrije tijd wordt uitgesplitst naar twee niveaus: het personenniveau (waarop persoonlijke kenmerken als geslacht, leeftijd, opleiding etc. een verklaring voor de verschillen zouden kunnen leveren) en het huishoudensniveau (waarop huishoudenskenmerken als huishoudensgrootte, huishoudinkomen, media-uitrusting verklarende factoren kunnen zijn). We gaan zodoende na of de hoeveelheid vrije tijd van personen verband houdt met het huishouden waarvan zij deel uitmaken.

Hetzelfde doen we vervolgens (§ 6.2.2) met de *tijdbudgetten voor televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen*, die grotendeels - met uitzondering van de radio - onderdeel uitmaken van het vrijetijdbudget. Hier gaan we na of het huishouden waarin men leeft verband houdt met de hoeveelheid aan mediagebruik bestede tijd. In een laatste stap (§ 6.2.3) splitsen we deze budgetten uit naar mediagebruik in aanwezigheid van huisgenoten en overig mediagebruik (alleen, of in gezelschap van anderen dan de eigen huisgenoten).²¹ De verzamelde kennis biedt een kader voor verdere analyses in de paragrafen 6.3 en 6.4, waarin niet langer tijdbudgetten maar de *spreiding van activiteiten over het dagverloop* centraal staan. Hier wordt nagegaan of er overeenkomsten bestaan tussen de zelfattributies in het dagverloop.

6.2.1 Het individuele vrijetijdbudget in het huishouden

Wat precies onder vrije tijd verstaan moet worden en wat niet, is onderwerp van een niet aflatende discussie (zie bijv. Breedveld, 1999, p. 61; Neverla, 1992, pp. 90-92; Peters, 2000, pp. 11ff.; vgl. in meer algemene zin Adam, 1990, p. 113). Wanneer wordt tijd als ‘vrij’ ervaren? Activiteiten als sporten en vrijwilligerswerk kunnen, hoewel aanvankelijk als vrijetijdsbesteding beschouwd, steeds meer als verplichting gevoeld gaan worden. Ook het familiebezoek kan voor de ene huisgenoot als vrijetijdsbesteding en door de ander als verplichting aangemerkt worden. In tijdsbestedingsonderzoek ontkomt men er niet aan deze discussie te omzeilen door te definiëren wat in de analyses *als vrije tijd geldt* en wat niet. Met andere woorden: de onderzoeker dient een onderscheiding aan de werkelijkheid op te leggen, die bepaalt wat hij observeert. Een vaker gebruikte indeling van tijdsbesteding is die van Ås (1978, pp. 134-135). Ås stelt een onderverdeling voor in vier categorieën:

²¹ De definitie laat open of de betreffende huisgenoten op hetzelfde moment ook van hetzelfde medium gebruik zegen te maken. Dat kan wel of niet het geval zijn.

HOOFDSTUK 6

1. *noodzakelijke* (“*necessary*”) *tijd*: die tijdsbesteding die verband houdt met fysiologische behoeften aan rust (slapen, uitrusten), voedsel (eten en drinken) en persoonlijke hygiëne (zich wassen, tandenpoetsen), inclusief de verplaatsingen die daarmee gepaard gaan (bijv. bij het uit eten gaan);
2. *gecontracteerde* (“*contracted*”) *tijd*: die tijdsbesteding van verplichtende aard die met betaald werk en de voorbereiding daarop (school en studie) verband houdt, inclusief daarmee verband houdende verplaatsingen. Men heeft geen of weinig speelruimte in de tijden waarop deze activiteiten worden verricht (ook wel ‘externe verplichtingen’ genoemd);
3. *gecommitteerde* (“*committed*”) *tijd*: die tijdsbesteding, eveneens van verplichtende aard, die verband houdt met het draaiend houden van een huishouden (huishoudelijk werk, inkopen doen, kinderen/andere personen verzorgen, incl. verplaatsingen). Men is ietwat vrijer in de keuze van het tijdstip waarop men deze activiteiten verricht dan bij gecontracteerde tijd, maar uitstel betekent geen afstel - ze moeten wel plaatsvinden (ook wel ‘interne verplichtingen’ genoemd);
4. *vrije tijd*: die tijdsbesteding die overblijft als aan alle behoeften en verplichtingen is voldaan: cursussen van niet-verplichte aard, participatieve en religieuze activiteiten, sociale contacten, amusement en cultuur, sport, hobby’s en spelen alsmede mediagebruik (incl. eventueel daarmee gepaard gaande verplaatsingen).

Tabel 6.2.1 *Tijdsbesteding per etmaal in de Nederlandse steekproef naar vier categorieën, doordeweekse/weekenddagen, huishoudenstype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren: minuten).*

	Noodzakelijke tijd		Gecontracteerde tijd		Gecommitteerde tijd		Vrije tijd		N*	
	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end
Volwassenen										
<i>1persoonshh. paar</i>	11:08	12:48	4:57	1:22	2:45	2:30	5:10	7:20	36	36
<i>1oudergezin</i>	10:52	13:13	5:42	0:38	2:55	3:15	4:31	6:54	70	70
<i>2oudergezin</i>	10:53	13:09	0:42	1:40	6:53	4:31	5:32	4:40	7	8
<i>overige</i>	10:29	12:33	5:52	0:51	3:38	4:07	4:01	6:29	75	77
<i>overige</i>	10:28	13:17	6:01	0:00	1:19	1:15	6:13	9:28	6	7
<i>allen</i>	10:45	12:53	5:27	0:52	3:16	3:26	4:32	6:49	194	198
Kinderen										
<i>1oudergezin</i>	11:05	13:48	4:14	1:02	1:11	1:35	7:30	7:35	10	10
<i>2oudergezin</i>	12:07	13:10	5:43	1:13	0:58	1:07	5:12	8:30	38	38
<i>allen</i>	11:54	13:18	5:24	1:10	1:01	1:12	5:41	8:19	48	48
Totaal	10:59	12:58	5:27	0:56	2:49	3:00	4:46	7:07	242	246

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofdactiviteit (N=488).

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

De tabellen 6.2.1 en 6.2.2 bevatten een beschrijvende analyse van de verdeling van tijd over de vier categorieën in Nederland en Zweden. We presenteren gegevens voor volwassenen en kinderen (vanaf 10 jaar) afzonderlijk. Niet de leeftijd van de respondenten bepaalt hierbij of men volwassen of kind is, maar de rol binnen het huishouden. De gegevens zijn verder uitgesplitst naar het type huishouden waarin de respondenten leven. Wellicht ten overvloede wijzen we er nog eens op dat beide steekproeven niet representatief waren voor de populatie van huishoudens. Verschillen tussen de landen in de tabel kunnen dus niet als cross-culturele verschillen worden beschouwd. Daarnaast betreft het in de tabellen observaties die zijn gedaan bij huishoudens, en daarbinnen bij personen. De observaties zijn daarmee niet onafhankelijk van elkaar, wat het trekken van conclusies verder bemoeilijkt. Voor de landen afzonderlijk kunnen wel vergelijkingen worden gemaakt tussen de huishoudenstypen. Binnen elk type zijn de observaties namelijk wel onafhankelijk van elkaar.²² Uit de aantallen respondenten per huishoudenstype kan men afleiden dat in beide landen het aantal respondenten uit eenoudergezinnen gering is, evenals het aantal respondenten uit woongroepen in de Nederlandse steekproef. Vandaar dat het zwaartepunt in de interpretatie van de resultaten zal liggen op de vergelijking tussen eenpersoonshuishoudens, paren en tweeoudergezinnen.

Tabel 6.2.2 *Tijdsbesteding per dag in de Zweedse steekproef naar vier categorieën, doorde-weekse/weekenddagen, huishoudenstype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren:minuten).*

	Noodzakelijke tijd		Gecontracteerde tijd		Gecommitteerde tijd		Vrije tijd		N*	
	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end	door de week	week-end
Volwassenen										
<i>1persoonshh. paar</i>	10:49	11:54	5:07	2:49	2:42	3:39	5:22	5:38	12	12
<i>1oudergezin</i>	11:00	12:11	4:06	0:54	4:02	4:08	4:51	6:47	35	37
<i>2oudergezin</i>	8:57	12:32	8:08	2:20	3:39	5:22	3:17	3:46	5	5
<i>2oudergezin</i>	9:35	11:22	6:47	0:59	4:20	5:18	3:18	6:21	79	76
<i>allen</i>	10:03	11:41	5:58	1:11	4:04	4:49	3:54	6:19	131	130
Kinderen										
<i>1oudergezin</i>	11:40	14:09	3:48	0:13	1:40	1:29	6:52	8:09	10	12
<i>2oudergezin</i>	11:18	12:34	6:46	0:49	0:46	1:26	5:10	9:11	47	44
<i>allen</i>	11:22	12:54	6:15	0:41	0:55	1:27	5:28	8:58	57	56
Totaal	10:27	12:03	6:03	1:02	3:07	3:48	4:23	7:07	188	186

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofdactiviteit (N=374).

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

²² Met uitzondering van de combinaties volwassenen - eenoudergezin/kinderen-eenoudergezin en volwassenen-tweeoudergezin/ kinderen-tweeoudergezin. De volwassenen en kinderen komen hier uiteraard uit dezelfde huishoudens.

Uit de tabellen 6.2.1 en 6.2.2 valt op te maken dat in beide steekproeven een kwalitatief verschil bestaat tussen doordeweekse dagen en weekenddagen. Het verschil tussen de vijf 'werkdagen' en de twee 'vrije dagen' schuilt primair in de gecontracteerde tijd: de tijd die volwassenen kwijt zeggen te zijn aan (voornamelijk) betaald werk en de kinderen (voornamelijk) aan school en studie. Door de week is men hier 5,5 à 6 uur per dag aan kwijt, in het weekend slechts een uur. Wat men op weekenddagen 'bespaart' op gecontracteerde tijd, gaat voor een deel op aan noodzakelijke tijd (men slaapt vooral langer) en aan gecommitteerde tijd (in Zweden). Het grootste deel, resp. ruim 2 en ruim 2,5 uur, gaat op aan vrijetijdsbesteding.

Verschillen tussen volwassenen en kinderen zijn er in de gecommitteerde tijd. Aan huishoudelijke en andere verplichtingen zijn volwassenen meer tijd kwijt dan kinderen, zodat kinderen over meer noodzakelijke tijd en meer vrije tijd beschikken. Op kinderen uit eenoudergezinnen wordt een zwaarder beroep gedaan bij het huishoudelijke werk: zij hebben meer gecommitteerde tijd dan kinderen uit tweoudergezinnen, terwijl ook hun ouders meer tijd kwijt zijn aan deze verplichtingen dan de overige volwassenen (m.u.v. Zweden door de week).

Voor de aangegeven hoeveelheid vrijetijdsbesteding kunnen we uit het voorgaande enkele conclusies trekken. Ze is ten eerste op weekenddagen duidelijk groter dan op doordeweekse dagen. Dit geldt nagenoeg voor alle huishoudentypen, en zowel voor volwassenen als voor kinderen. Ze is ten tweede groter voor kinderen dan voor volwassenen. En ten derde zijn er verschillen waar te nemen tussen de huishoudentypen. Kijken we bijvoorbeeld bij de volwassenen naar de categorieën waarbinnen we over voldoende respondenten beschikken, de eenpersoonshuishoudens, paren en tweoudergezinnen, dan is er sprake van een afnemende hoeveelheid vrije tijd (m.u.v. Zweden op weekenddagen). Voor de verdere analyses betekent dit dat er een onderscheid zal moeten worden gemaakt naar doordeweekse- en weekenddagen, tussen volwassenen en kinderen, en - waar mogelijk gezien de geringe aantallen respondenten - een verder onderscheid tussen de huishoudentypen.

Voorafgaand aan de tabellen 6.2.1 en 6.2.2 wezen we al op de problemen die gepaard gaan met het analyseren van gegevensbestanden als de hier gebruikte. Er is sprake van een gelaagdheid in de data wanneer clusters van eenheden - hier: personen binnen huishoudens - in de steekproef worden opgenomen. In dit geval hebben we te maken met een personenniveau en een huishoudensniveau. Wanneer nu de gegevens op het lagere niveau - personen - worden geanalyseerd, treden er problemen op. De meeste statistische toetsen gaan uit van de vereenvoudigende aanname dat observaties, gedaan bij de eenheden in de steekproef, onafhankelijk van elkaar zijn. In onze studie gaat deze aanname duidelijk niet op, maar wordt ze ook niet nagestreefd. We hebben immers doelbewust de tijdsbesteding geobserveerd van mensen die gezamenlijk van een huishouden deel uitmaken, en zijn geïnteresseerd in de afhankelijkheid van deze observaties.

Zoals in § 5.4 reeds uiteengezet, is er een analysetechniek ontwikkeld die een antwoord op juist dit soort vragen mogelijk maakt: de *multilevelanalyse*. De techniek komt tegemoet aan de hiërarchische (gelaagde) structuur in de gegevensbestanden van veel maatschappij- en gedragswetenschappelijke onderzoeken. De gelaagdheid bestaat eruit dat observaties op een lager niveau *genest zijn* in observaties op een hoger niveau. Zo maken scholieren

deel uit van klassen, klassen maken weer deel uit van scholen, scholen weer van districten, en districten weer van landen. In onze studie zijn observaties gedaan bij personen genest in huishoudens. We spreken dan ook van personen (d.i., huisgenoten) als ‘level 1’ en huishoudens als ‘level 2’ (het ‘hogere’ niveau).

Waarin multilevelanalyse zich onderscheidt van andere analysetechnieken, bijvoorbeeld multilevel regressie-analyse van ‘gewone’ regressie-analyse, is het beste duidelijk te maken door de bijbehorende vergelijkingen weer te geven (we volgen hier Engel, 1998, pp. 73-74). In regressie-analyse luidt de meest eenvoudige vergelijking:

$$y_i = \beta_0 + \beta_1 x_{1i} + e_i \quad i = 1, \dots, n \quad (6.1)$$

De te schatten parameters zijn in deze vergelijking het intercept β_0 en β_1 , de sterkte van het effect van variabele x_1 op y_i . Het regressiemodel veronderstelt dat beide effecten voor alle personen i gelijk zijn. Maar het is maar de vraag of deze veronderstelling opgaat, zeker in het geval van hiërarchisch gestructureerde gegevens. Het zou bijvoorbeeld zo kunnen zijn dat het intercept β_0 varieert tussen de contexten op een hoger niveau. Als y_i bijvoorbeeld de hoeveelheid vrije tijd is die mensen hebben, en x_1 de leeftijd van die mensen, zou het kunnen zijn dat β_0 varieert tussen de huishoudens waarvan mensen deel uitmaken. In sommige huishoudens ligt het niveau van zelfgeattribueerde vrije tijd hoger dan in andere huishoudens, en daarmee wordt rekening gehouden wanneer men β_0 zou laten variëren. Het zou ook kunnen zijn dat de sterkte van het effect van leeftijd op hoeveelheid zelfgeattribueerde vrije tijd, β_1 , varieert tussen huishoudens. Ook in dat geval zou de veronderstelling niet juist zijn.

Om te kunnen toetsen of de veronderstelling opgaat dat β_0 en β_1 voor alle tweede-niveau-eenheden (huishoudens) gelijk zijn, kan men vergelijking (6.1) als volgt generaliseren:

$$y_{ij} = \beta_{0j} + \beta_{1j} x_{1ij} + e_{ij} \quad i = 1, \dots, n_j; j=1, \dots, J \quad (6.2)$$

In (6.2) is de hoeveelheid vrije tijd y_{ij} van persoon i in huishouden j een functie van een intercept β_{0j} en een leeftijdseffect β_{1j} . De vergelijking houdt nu rekening met mogelijke verschillen tussen deze grootheden van huishouden tot huishouden. Voorzover deze verschillen niet systematisch variëren met huishoudkenmerken, worden β_0 en β_1 uitgebreid met een contextafhankelijke toevalscomponent:

$$\beta_{0j} = \beta_0 + u_{0j} \quad j=1, \dots, J \quad (6.3)$$

$$\beta_{1j} = \beta_1 + u_{1j} \quad j=1, \dots, J \quad (6.4)$$

Wanneer we de vergelijkingen (6.3) en (6.4) vervolgens in vergelijking (6.2) opnemen, ontstaat vergelijking (6.5):

$$y_{ij} = \beta_0 + \beta_1 x_{1ij} + [u_{0j} + u_{1j} x_{1ij} + e_{ij}] \quad i = 1, \dots, n_j; j=1, \dots, J; \text{var}(e_{ij}) = \sigma_e^2 \quad (6.5)$$

In vergelijking met de ‘gewone’ regressievergelijking in (6.1) valt op dat het residu-gedeelte tussen de vierkante haken niet slechts uit een enkele term e_i bestaat maar er wat gecompliceerder uitziet. Het random gedeelte bestaat uit een term op niveau 1 (e_{ij}) en twee termen op niveau 2, waarvan er een ($u_{1j}x_{1ij}$) varieert met de waarde van de onafhankelijke variabele. Mocht het nu zo zijn dat er geen contextafhankelijke toevalsvariantie aanwezig is, dan zijn de toevalscomponenten u_{0j} en u_{1j} in (6.5) gelijk aan nul en kan de vergelijking worden vereenvoudigd tot de ‘gewone’ regressievergelijking (6.1). Er kan dan geconcludeerd worden dat er geen contextafhankelijke effecten op de afhankelijke variabele aanwezig zijn.²³

Multilevelanalyse maakt het bijgevolg mogelijk, (a) te toetsen of de aanname van geen contextafhankelijke effecten gewettigd is, en (b) indien die aanname niet gewettigd blijkt, de grootte van de effecten te schatten. Voor de toetsing van onze eerste hypothese is dit van belang, omdat we zo kunnen nagaan of het huishouden waar men deel van uitmaakt, van invloed is op het *persoonlijke vrijetijdbudget*, op *persoonlijke budgetten voor televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen* en op die delen van genoemde budgetten die *in aanwezigheid van huisgenoten* worden besteed. Mocht zo’n invloed bestaan, dan hebben we de in theorie veronderstelde samenhang tussen de psychische zelfattributies van huisgenoten aangetoond.

De eerste stap die we zetten is de opname van de afhankelijke variabele ‘vrijetijdsbudget’ (de hoeveelheid op een dag aan vrijetijdsactiviteiten bestede tijd) in een multilevelanalyse. We schatten steeds twee modellen: een zogenaamd ‘nulmodel’, dat geen verklarende variabelen bevat maar alleen een schatting maakt van de variantie van een naar huishoudenscontext variërend intercept (“variance components model”; Goldstein, 1995, p. 18). In formulesnotatie betekent dat het schatten van het model

$$y_{ij} = \beta_{0j} + e_{ij} \quad \text{waarin} \quad \beta_{0j} = \beta_0 + u_{0j} \quad i = 1, \dots, n_j; j=1, \dots, J \quad (6.6)$$

waarbij gekeken wordt of de variantie van de contextgebonden errorterm $\sigma_{u_0}^2$ significant van nul afwijkt (bij $p < 0,05$ een t-waarde groter dan 1,96 heeft). Is dit het geval, dan mag men de huishoudenscontext in de analyses van het individuele vrijetijdbudget niet verwaarlozen.

Daarnaast schatten we een model met een aantal predictoren. Met dit model repliceren we de geobserveerde verschillen tussen kinderen en volwassenen uit verschillende huishoudentypen (tabellen 6.2.1 en 6.2.2). We stellen het vrijetijdbudget afhankelijk van één variabele op het (persoons)niveau 1, te weten een variabele die aangeeft of men in het huishouden de rol van kind (1) of volwassene (0) inneemt. Daarnaast voegen we op het (huishoudens-) niveau 2 een reeks dummy’s toe die aangeven van welk type huishouden men deel uitmaakt: een paar, een eenoudergezin, een tweoudergezin of (alleen in de Nederlandse steekproef) overige typen (woongroep). De eenpersoonshuishoudens fungeren hierbij als referentiecategorie. Het volledige model in formulevorm is:

²³ Met deze bespreking zijn de mogelijke toepassingen van multilevelanalyse nog lang niet uitgeput. Te noemen zijn o.a. een uitbreiding naar meer dan twee niveaus, een uitbreiding naar meer dan een afhankelijke variabele, en verschillende vormen van loglineaire multilevelanalyse. Op de laatste komen we nog te spreken. Voor een goede inleiding in de toepassingen van multilevelanalyse zie Engel (1998) en Snijders en Bosker (1999). Zie verder Kreft en De Leeuw (1998) en de handleiding bij het programma MLwiN (Goldstein et al., 1998).

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

$$y_{ij} = \beta_{0j} + \beta_1 x_{1ij} + \beta_2 x_{2j} + \beta_3 x_{3j} + \beta_4 x_{4j} \left[+ \beta_5 x_{5j} \right] + e_{ij}$$

waarin $\beta_{0j} = \beta_0 + u_{0j}$ $i = 1, \dots, n_j; j=1, \dots, J$ (6.7)

In tabel 6.2.3 zijn de resultaten van de analyses voor het vrijetijdbudget op *doordeweekse dagen* weergegeven voor de Nederlandse en Zweedse steekproef, in tabel 6.2.4 die voor het vrijetijdbudget op *weekenddagen*.

Tabel 6.2.3 *Vrije tijd (in minuten) op doordeweekse dagen naar personen- en huishoudens-niveau: multilevelanalyse.*

		Nederland				Zweden			
		Model 0		Model 1*		Model 0		Model 1*	
		Est.	S.E.	Est.	S.E.	Est.	S.E.	Est.	S.E.
Fixed									
Constante	β_0	285,1	11,0	309,7	26,6	261,1	12,5	321,8	42,4
Kind	β_1			77,0	29,3			121,0	25,5
Paar	β_2			-39,1	32,9			-30,5	49,2
Eenoudergezin	β_3			45,7	50,5			-62,5	60,0
Tweeoudergezin	β_4			-71,6	32,3			-127,9	45,4
Overige	β_5			62,4	72,3				
Random / niveau huishoudens									
Variantie	σ_{u0}^2	1674	2248	822	2048	2128	2046	482	1606
Random / niveau personen									
Variantie	σ_{e0}^2	25489	3106	24649	2976	22859	2920	21067	2659
Intraklasse-									
correlatiecoëfficiënt		0,062				0,085			
% Variantiered. niveau huish.				51				77	
% Variantiered. niveau pers.				3				8	
-2*log(likelihood)		3155,9		3135,8		2434,9		2404,3	

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofdactiviteit (Nederland: N=242; Zweden: N=188); schatting met RIGLS.

* Volwassenen en eenpersoonshuishoudens vormen de referentiecategorieën.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Op doordeweekse dagen (tabel 6.2.3) geeft het intercept (de constante β_0) een schatting van het gemiddelde vrijetijdsbudget in de populatie weer. Blijkens tabel 6.2.1 bedroeg dit budget voor Nederland 4 uur en 46 minuten oftewel 286 minuten; tabel 6.2.2 laat zien dat voor Zweden een waarde van 4 uur en 23 minuten werd gevonden oftewel 263 minuten. De model-schattingen in de multilevelanalyse benaderen deze waarden (respectievelijk 285,1 en 261,1).

De variantie van de afhankelijke variabele wordt in het geschatte nulmodel ('model 0') uiteengelegd in een component op personenniveau en een component op huishoudensniveau

(zie formule (6.6)). Kijken we naar de waarde voor de laatste, dan zien we dat deze niet significant is, want een t-waarde heeft van $(1674/2248=)$ 0,74 voor Nederland en $(2128/2046=)$ 1,04 voor Zweden.²⁴ Los van de toets op significantie kunnen we wel beoordelen welk deel van de totale variantie zich volgens de modelschatting op huishoudensniveau bevindt. Voor Nederland en Zweden vinden we intraklasse-correlatiecoëfficiënten van resp. 0,062 en 0,085, wat betekent dat zich respectievelijk 6,2% en 8,5% van de variantie op huishoudensniveau bevindt (vgl. Snijders & Bosker, 1999, p. 17). Verreweg het grootste deel van de variantie bevindt zich dus op personenniveau. De conclusie luidt dat het vrijetijdbudget op doorde-weekse dagen hooguit marginaal wordt beïnvloed door het huishouden waarvan personen deel uitmaken.

De modellen met verklarende variabelen (zie formule (6.7); ‘model 1’ in de tabel) voegen aan deze conclusie nog het een en ander toe. Zoals beschreven voegen we steeds één variabele op personenniveau (de variabele ‘kind’) aan het nulmodel toe naast een aantal variabelen op huishoudensniveau (de dummy’s ‘paar’, ‘eenoudergezin’, ‘tweeoudergezin’ en - in Nederland - ‘overige’ die het type huishouden weergeven). De constanten voor Nederland en Zweden geven het gemiddelde vrijetijdbudget van de categorie ‘volwassenen in eenpersoonshuishoudens’ aan. Uit de tabellen 6.2.1 en 6.2.2 is op te maken dat deze groep in Nederland een budget van 5 uur en 10 minuten oftewel 310 minuten heeft en in Zweden 5 uur en 22 minuten oftewel 322 minuten. Deze waarden worden ook gegeven door de modelschattingen voor de populatie. De waarden op de verklarende variabelen geven aan in hoeverre de andere categorieën gemiddeld afwijken van deze waarde. Zo hebben kinderen in tweeoudergezinnen volgens het model een vrijetijdsbudget van 310 minuten (de constante) plus 77 minuten (de gemiddelde toename voor kinderen) min 72 minuten (de gemiddelde afname voor personen - volwassenen of kinderen - in tweeoudergezinnen). Het model voorspelt dus 315 minuten vrije tijd, hetgeen vrij dicht in de buurt zit van de 312 minuten die in tabel 6.2.1 voor deze categorie vermeld staat.

Interessant zijn niet zozeer deze parameterschattingen; de schattingen voor de varianties op huishoudens- en personenniveau zijn dit wel. Blijkens de tabel heeft opname van de variabele ‘kind’ en de dummy’s voor de variabele ‘huishoudentype’ geleid tot een afname van de variantie op huishoudensniveau van 51 resp. 77 procent voor Nederland en Zweden.²⁵ Het huishouden is, zoals we uit de analyse van de nulmodellen hadden geconcludeerd, van geringe invloed op het persoonlijke vrijetijdbudget als we de variantie op huishoudensniveau bekijken. Voor dit kleine deel van de totale variantie blijkt de variabele huishoudentype des-

²⁴ Aangezien we met kleine steekproeven werken, is de vraag gewettigd of deze niet-significante waarden ook betekenen dat er geen substantieel effect van de huishoudenscontext op het individuele vrijetijdbudget is. Waren de steekproeven groter geweest, dan zouden de standaardfouten van de schattingen kleiner zijn geweest en waren de effecten wellicht wel significant geweest. Of de vraag in deze zin beantwoord kan worden, zal onderzoek met een grotere steekproef wellicht kunnen uitwijzen.

²⁵ Gezien de verhouding geschatte parameter / standaardfout van de schatting is het de vraag of deze percentages inhoudelijk geïnterpreteerd mogen worden. We doen dit toch om duidelijk te maken hoe in multilevelanalyse, waar een maat als R^2 niet bestaat, de sterkte van een effect van een predictor uitgedrukt kan worden, nl. in de relatieve afname van de variantie op het niveau waarop de variabele gemeten is (zie Engel, 1998, pp. 83-85; Snijders & Bosker, 1999, pp. 99-109).

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

ondanks wel een sterke predictor. De opname van de variabele ‘kind’ leidt verder tot een reductie van de variantie op personenniveau van 3 resp. 8 procent.

Kijken we tenslotte naar de fit (de mate waarin het model bij de data past), dan concluderen we dat de opname van de variabelen een significante verbetering van de fit heeft opgeleverd. Het verschil in de statistiek $-2*\log(\text{likelihood})$ tussen twee modellen is bij benadering chi-kwadraat verdeeld, zodat we deze grootte als toetsingsgrootte kunnen hanteren. In Nederland bedraagt het verschil tussen model 0 en model 1 20,1 bij 5 vrijheidsgraden, hetgeen volgens de chikwadratverdeling significant is bij een α van 0,05 ($p = 0,001$). In Zweden bedraagt de reductie 30,6 bij 4 vrijheidsgraden en is deze eveneens significant ($p = 0,000$). Het model met de variabelen past dus beter bij de data dan het model zonder de variabelen.

Tabel 6.2.4 *Vrije tijd op weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: multilevelanalyse.*

		Nederland				Zweden			
		Model 0		Model 1*		Model 0		Model 1*	
		Est.	S.E.	Est.	S.E.	Est.	S.E.	Est.	S.E.
Fixed									
Constante	β_0	425,6	14,7	439,5	33,0	421,7	13,9	337,8	46,1
Kind	β_1			144,5	31,3			178,2	27,9
Paar	β_2			-23,6	42,7			62,9	54,0
Eenoudergezin	β_3			-141,2	65,4			-58,4	66,3
Tweeoudergezin	β_4			-53,6	41,7			40,0	49,8
Overige	β_5			121,2	108,3				
Random / niveau huishoudens									
Variantie	σ_{u0}^2	10584	3807	13998	3880	2166	2530	2079	2098
Random / niveau personen									
Variantie	σ_{e0}^2	29936	3752	25185	3184	29199	3750	23446	3021
Intraklasse-		0,261				0,069			
correlatiecoëfficiënt									
% Variantiered. niveau huish.				**				3	
% Variantiered. niveau pers.				16				20	
$-2*\log(\text{likelihood})$		3296,6		3274,2		2425,3		2383,1	

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofdactiviteit (Nederland: N=246; Zweden: N=184); schatting met RIGLS.

* Volwassenen in eenpersoonshuishoudens vormen de referentiecategorie.

** Variantie stijgt bij opname van de variabele ‘kind’ in het nulmodel. Bij de daaropvolgende opname van de vier huishoudensdummies daalt ze met 5%.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Op een analoge wijze kunnen we de analyseresultaten voor de modellen met het vrijetijdbudget op weekenddagen interpreteren (tabel 6.2.4). Hier zien we dat in het Nederlandse onderzoek de variantie op huishoudensniveau wel significant is ($t=2,78$), in het Zweedse onderzoek echter niet ($t=0,86$). Hetzelfde verschil is er wanneer naar de substantie van de varianties

wordt gekeken. In Nederland bevindt zich 26% van de totale variantie in het vrijetijdbudget op weekenddagen op het huishoudensniveau, in Zweden slechts 7%.

Kijken we vervolgens naar de modellen met predictoren, dan valt allereerst op dat de variantie op huishoudensniveau stijgt in plaats van daalt. Dit is een bevinding die bevreemdt en twijfels wekt ten aanzien van de geschatte huishoudensvariantie in het nulmodel. Nadere analyse leert (zie de noot onder de tabel) dat deze variantie stijgt wanneer de variabele op personenniveau ('kind') in het model wordt opgenomen. Bij toevoeging van de dummy's voor de variabele op huishoudensniveau ('huishoudentype') daalt ze weer met 5%. In Zweden vindt een daling van 3% plaats. Dit betekent dat het huishoudentype voor het vrijetijdbudget op weekenddagen geen sterke predictor is, terwijl het dat op doordeweekse dagen wel is. Daar staat tegenover dat zich, althans voor Nederland, voor de weekenddagen een groter deel van de *totale* variantie (personen- plus huishoudensniveau) op huishoudensniveau bevindt.

De variabele op personenniveau ('kind') blijkt in beide landen - zoals verwacht kon worden op grond van de tabellen 6.2.1 en 6.2.2 - sterk significant en blijkt een redelijk aandeel (16 resp. 20%) van de variantie op personenniveau te verklaren. De fit van de modellen verbetert significant door opname van de predictoren in het nulmodel (Nederland: verschil in de $-2 \cdot \log(\text{likelikhoud})$ is 22,4 bij 5 vrijheidsgraden, $p = 0,000$; Zweden: 42,2 bij 4 vrijheidsgraden, $p = 0,000$). We tekenen daarbij aan dat de verbetering van de fit vooral op het conto komt van de variabele 'kind'. De variabele 'huishoudentype' draagt, wanneer 'kind' eenmaal in het model is opgenomen, in beide landen niet meer significant bij aan de verbetering van de fit (wat bij de doordeweekse dagen overigens wel het geval was).

Afsluitend kunnen we stellen dat het vrijetijdbudget van personen op doordeweekse en weekenddagen in elk geval niet in sterke mate afhangt van het huishouden waarvan zij deel uitmaken. De enig significant afwijkende variantie op huishoudensniveau treffen we aan voor weekenddagen in de Nederlandse steekproef. Het neemt niet weg dat significantie een resultaat is van de sterkte van een effect én de grootte van de steekproef. Het valt niet uit te sluiten dat bij een grotere steekproef dan de hier gebruikte wel geconcludeerd kan worden dat het huishouden als sociale context de individuele vrijetijdsbesteding beïnvloedt. Het uiteenleggen van varianties naar de twee niveaus heeft laten zien dat het aandeel dat aan het huishoudensniveau toekomt waarschijnlijk klein zal zijn.

6.2.2 Individuele tijdbudgetten voor televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen in het huishouden

We vervolgen de analyses van tijdbudgetten door nader 'in te zoomen' op de budgetten die aan de media televisie (incl. video), radio (incl. audio) alsmede aan lezen worden besteed. We tekenen hierbij aan dat de variabelen die we gebruiken niet voor 100% deel uitmaken van het vrijetijdbudget dat we zoëven hebben onderzocht. Televisie kijken, radio luisteren en lezen vinden tot op zekere hoogte plaats als parallelle activiteiten naast bezigheden die door respondenten als 'voornaamste' activiteit worden aangemerkt. Te denken valt aan televisie kijken tijdens het avondeten, radio of audio luisteren tijdens het autorijden en het lezen van de krant tijdens het ontbijt. Om recht te doen aan de functies die de media op deze wijze vervullen,

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

nemen we in de nu volgende analyses variabelen op die zowel primaire als secundaire tijdsbesteding aan de betreffende media omvatten. Een (groot) deel van de tijdsbesteding aan bijvoorbeeld het medium radio wordt als secundaire activiteit aangemerkt naast een activiteit die niet als 'vrijtijdsbesteding' is geclassificeerd. Bijgevolg maakt een aanzienlijk deel van de variantie in de variabele 'tijdsbesteding aan radio/audio' geen deel uit van de variantie in de variabele 'vrijtijdsbudget' die in § 6.2.1 is onderzocht.

In de tabellen 6.2.5 en 6.2.6 geven we een beschrijving van de hoeveelheid tijd die de Nederlandse en Zweedse respondenten aan televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen zeggen te besteden op doordeweekse en weekenddagen.

Tabel 6.2.5 *Tijdsbesteding in de Nederlandse steekproef aan televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen (als hoofd- én nevenactiviteit) naar doordeweekse/weekenddagen, huishoudenstype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren:minuten).*

	Televisie/video kijken		Radio/audio luisteren		Lezen		N*	
	door de week	week- end	door de week	week- end	door de week	week- end	door de week	week- end
Volwassenen								
<i>1persoonshh.</i>	1:58	2:15	1:19	1:14	0:54	0:52	36	37
<i>paar</i>	1:48	2:13	1:04	1:01	0:43	0:45	70	70
<i>1oudergezin</i>	1:16	1:58	0:39	1:30	1:39	1:09	7	8
<i>2oudergezin</i>	1:37	1:48	0:43	0:46	0:41	0:43	76	78
<i>overige</i>	1:47	1:13	0:52	1:36	0:18	0:58	6	7
<i>allen</i>	1:44	2:01	0:57	1:00	0:45	0:47	195	200
Kinderen								
<i>1oudergezin</i>	2:35	3:02	0:54	0:30	0:54	0:28	10	10
<i>2oudergezin</i>	1:59	2:40	0:57	1:37	0:16	0:29	39	38
<i>allen</i>	2:07	2:45	0:56	1:23	0:24	0:29	49	48
Totaal	1:49	2:09	0:57	1:04	0:41	0:43	244	248

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- én nevenactiviteit (N=492).

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

HOOFDSTUK 6

Tabel 6.2.6 *Tijdsbesteding in de Zweedse steekproef aan televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen (als hoofd- én nevenactiviteit) naar doordeweekse/weekenddagen, huishoudenstype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren:minuten).*

	Televisie/video kijken		Radio/audio luisteren		Lezen		N*	
	door de week	week- end	door de week	week- end	door de week	week- end	door de week	week- end
Volwassenen								
<i>1persoonshh.</i>	1:55	2:59	1:46	1:30	1:06	1:16	12	12
<i>paar</i>	2:22	3:17	0:51	1:14	1:04	1:00	35	37
<i>1oudergezin</i>	0:54	1:46	0:22	0:40	0:48	0:34	5	5
<i>2oudergezin</i>	1:34	2:30	0:24	0:39	0:34	0:40	80	76
<i>allen</i>	1:47	2:45	0:38	0:54	0:46	0:49	132	130
Kinderen								
<i>1oudergezin</i>	2:17	3:06	1:31	1:27	0:47	0:31	12	12
<i>2oudergezin</i>	1:38	3:24	0:50	0:50	0:23	0:33	47	44
<i>allen</i>	1:46	3:20	0:58	0:58	0:28	0:32	59	56
Totaal	1:47	2:55	0:44	0:55	0:40	0:44	191	186

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- én nevenactiviteit (N=377).

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Voor beide landen gaat op dat zelfattributies als ‘televisie/video kijken’, ‘radio/audio luisteren’ en ‘lezen’ in het weekend een groter deel van de dag in beslag nemen. Kinderen kijken grosso modo langer naar de televisie, besteden ongeveer evenveel tijd aan radio en audio luisteren en minder tijd aan lezen dan volwassenen. Verder is opvallend dat als we achtereenvolgens naar de volwassenen in eenpersoonshuishoudens, in paren en in tweeoudergezinnen kijken (de categorieën waarbinnen we over de meeste respondenten beschikken), we voor alle variabelen steeds een dalende tendens te zien krijgen (m.u.v. televisie kijken in Zweden). Het zijn vrijwel steeds de alleenwonenden die zeggen het meest te kijken, luisteren en lezen, gevolgd door de samenwonenden zonder kinderen en de samenwonenden met kinderen. Dezelfde tendens vonden we overigens al terug in het vrijetijdbudget van deze groepen.

Wil onze eerste hypothese standhouden, dan zullen we in soortgelijke multilevelanalyses als in het voorafgaande een significante variantie op huishoudensniveau moeten aantreffen. Bij het opnemen van de variabelen voor ‘tijdsbesteding aan tv/video, radio/audio en lezen’ doet zich echter een probleem voor. Net als in een gewone regressie-analyse dient de afhankelijke variabele in een multilevel regressie-analyse bij benadering normaalverdeeld te zijn. De variabele ‘vrijetijdbudget’ voldeed aan deze vereiste, maar dit geldt niet voor de media-variabelen. Het probleem dat zich voordoet is dat elke dag een aanzienlijk percentage van de respondenten in het geheel geen gebruik maakt van de betreffende media. De variabelen hebben bijgevolg een groot aantal nulcores, hetgeen een sterk van normaliteit afwijkende verdeling betekent.

Een oplossing die enigszins kan bevredigen is het omzetten van de media-variabelen in dichotome variabelen met als scores 0 (op doordeweekse/weekenddag niet gekeken) en 1 (wel gekeken). Deze variabelen worden in een logistische regressie-analyse opgenomen als afhankelijke variabelen en kunnen op een vergelijkbare manier worden geregresseerd op relevante predictoren. Net als in een gewone logistische regressie-analyse wordt het natuurlijke logaritme van de kansverhouding P_1 (wel gekeken / geluisterd / gelezen) gedeeld door P_0 (niet gekeken / geluisterd / gelezen), afhankelijk gesteld van predictoren.

In de volgende analyses zien we af van het opnemen van predictoren in het model. We doen dit om een reden van onderzoekstechnische aard. De schattingen van de modellen met het programma MlwiN bleken bij opname van een vijftal predictoren (de dummy's uit de voorgaande analyses) niet altijd tot stand te kunnen komen.²⁶ Bovendien bleken ze instabiel onder een verandering van schattingsprocedure. Bij opname van alleen een naar huishoudens-context variërend intercept waren er geen problemen. We beperken ons daarmee tevens tot de hypothese dat een deel van de variantie in de afhankelijke variabelen zich op het niveau van de huishoudens bevindt. We schatten daartoe nulmodellen met een naar context variërend intercept. Het model neemt in formulevorm de volgende gedaante aan (vgl. Engel, 1998, pp. 177-178):

$$y_{ij} = \pi_{ij} + e_{ij} \quad i = 1, \dots, n_j; j=1, \dots, J \quad \text{waarin} \quad (6.8)$$

$$\pi_{ij} = \frac{1}{1 + \exp\left\{-\left(\beta_{0j}\right)\right\}}, \quad \text{en}$$

$$\beta_{0j} = \beta_0 + u_{0j}$$

Hierin staat π_{ij} voor de kans dat persoon i in context j de waarde 1 scoort op de (0/1)-gecodeerde afhankelijke variabele y_{ij} . De aannames die met dit model gepaard gaan, zijn voor afhankelijke variabele y_{ij} en de residuen e_{ij} dat zij binomiaal verdeeld zijn:

$$y_{ij} \approx \text{Bin}(\pi_{ij}, n_{ij}) \text{ met een variantie } \text{var}(y_{ij} | \pi_{ij}) = \pi_{ij}(1 - \pi_{ij}) / n_{ij}$$

Het is in deze analyses mogelijk om te toetsen of er sprake is van heterogeniteit van proporties tussen de huishoudens, d.w.z. of er *tussen huishoudens* verschillen bestaan in de proportie

²⁶ Parameterschattingen kunnen in multilevelanalyse alleen totstandkomen via iteratieve procedures. Dit houdt in dat het gebruikte programma MlwiN in een aantal stappen tot steeds betere schattingen van de parameters komt. Bij elke stap worden de in de vorige stap berekende waarden als uitgangspunt gebruikt. In sommige gevallen komt het voor dat iteratieve procedures niet convergeren, d.w.z. dat ze op basis van de onderzoeksgegevens niet tot een eenduidige schatting kunnen komen. Dit kan verschillende oorzaken hebben. In onze analyses is het vermoedelijk een combinatie van (a) een gering aantal eenheden op niveau 1 per eenheid van niveau 2 (gering aantal personen per huishouden), en (b) de relatief geringe aantallen eenheden op niveau 2 (huishoudens) in de beide steekproeven.

personen *binnen het huishouden* die wel heeft gekeken, geluisterd of gelezen. Commenges en Jacqmin (1994) hebben hiertoe een t-verdeelde toetsingsgrootheid T ontwikkeld (zie Snijders & Bosker, 1999, p. 210). Wanneer deze toetsingsgrootheid T significant afwijkt van nul, betekent dit dat de voorspelde kans op kijken, luisteren en lezen van personen ten dele kan worden toegeschreven aan de huishoudelijke context waarvan zij deel uitmaken. De relatieve sterkte van het effect wordt net als in de eerdere analyses uitgedrukt door de intraklasse-correlatie-coëfficiënt (Snijders & Bosker, 1999, p. 17, p. 209), die de proportie tussengroep-variantie op de totale variantie ($\sigma_{u0}^2 / (\sigma_{u0}^2 + \sigma_e^2)$) weergeeft. Naarmate de intraklasse-correlatie groter wordt, is de sociale context van het huishouden van grotere invloed op het wel of niet zelfge-attribueerde gebruikmaken van deze media door de huisgenoten. In de tabellen 6.2.7, 6.2.8 en 6.2.9 rapporteren we de resultaten van de modelschattingen voor televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen. Centraal staat dus steeds de vraag of de voorspelde kans, op een (doordeweekse of weekend-) dag wel of niet te hebben gekeken, geluisterd of gelezen, naar de huishoudenscontext varieert.

Tabel 6.2.7 Wel of niet televisie/video kijken op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevelanalyse.

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,861	-0,250	0,599	0,104	127	244	0,906	1,458	0,072	0,085	75	191
weekend	0,827	3,908	0,000	0,417	129	248	0,935	3,367	0,000	0,265	74	184

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- en nevenactiviteit.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

De kolom 'P(obs)' geeft de geobserveerde proporties televisiekijkers in de totale steekproef aan voor de betreffende dagen. Op doordeweekse dagen heeft 86% van de Nederlandse en 91% van de Zweedse respondenten in de loop van de dag naar de televisie gekeken; voor de weekenddagen zijn de percentages respectievelijk 83 en 94. De kolom 'T' bevat de grootte van de t-verdeelde toetsingsgrootheid die op heterogeniteit van proporties tussen huishoudens toetst. Om te beoordelen of we inderdaad met heterogene proporties van doen hebben, toetsen we rechtszijdig met het gebruikelijke criterium ($p < 0,05$). In de kolom Sig(T) staan de bij T behorende p-waarden.²⁷ Uit de tabel komt een duidelijk verschil tussen doordeweekse dagen en weekenddagen naar voren. Op doordeweekse dagen vinden we in beide landen geen significante T-waarde, waaruit blijkt dat de huishoudenscontext het televisie kijken van de huisgenoten niet beïnvloedt (de negatieve T-waarde voor Nederland wijst zelfs in de richting van een

²⁷ T kan zowel positieve als negatieve waarden aannemen en is standaardnormaal verdeeld. Een sterk positieve waarde wijst op heterogene proporties, terwijl bij zeer grote homogeniteit een negatieve waarde wordt verkregen. Aangezien hier wordt getoetst op heterogeniteit, is een rechtsezijdige toetsing van toepassing. Significantie wordt op een niveau van 5% bereikt bij T=1,645 (Snijders, persoonlijke communicatie, 22 december 1999; Snijders & Bosker, 1999, p. 210).

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

homogeniteit van proporties tussen de huishoudens). Op weekenddagen daarentegen vinden we wel significante T-waarden. Op zaterdagen en zondagen is de huishoudenscontext blijkbaar wel van invloed op het televisie kijken van de huisgenoten. Kijken we naar de intraklasse-correlaties voor de weekenddagen, dan zien we dat 42 (Nederland) en 27 (Zweden) procent van de variantie in de afhankelijke variabele voor rekening komt van het huishoudensniveau (tegen resp. 10 en 9 procent op doordeweekse dagen). We kunnen concluderen dat huisgenoten in het weekend op elkaar zijn georiënteerd in het wel of niet tv kijken, doch op doordeweekse dagen niet.

Tabel 6.2.8 Wel of niet radio/audio luisteren op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevelanalyse.

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,496	2,502	0,006	0,205	127	244	0,524	2,361	0,009	0,150	75	191
weekend	0,512	3,630	0,000	0,313	129	248	0,560	3,961	0,000	0,327	74	184

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- en nevenactiviteit.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Ook voor het luisteren naar de radio/audio (tabel 6.2.8) gaat op dat huisgenoten hierbij in het weekend sterker op elkaar zijn georiënteerd. De intraklasse-correlaties geven aan dat zich in Nederland en Zweden op doordeweekse dagen 21 en 15%, en op weekenddagen 31 en 33% van de variantie op huishoudensniveau bevindt. Het verschil met het televisie kijken is dat de T-waarden ook op doordeweekse dagen significant zijn: ook dan is er een invloed van de sociale context op de psychische zelfattributie ‘radio luisteren’.

Tabel 6.2.9 Wel of niet lezen op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevelanalyse.

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,676	0,857	0,196	0,066	127	244	0,749	4,133	0,000	0,210	75	191
weekend	0,617	1,177	0,120	0,107	129	248	0,723	-0,341	0,633	-0,050	74	184

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- en nevenactiviteit.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Voor het lezen (tabel 6.2.9) doet zich een minder consistent beeld voor. In de Nederlandse steekproef is er van heterogeniteit van proporties noch door de week, noch in het weekend sprake. De intraklasse-correlaties zijn gering. In de Zweedse steekproef daarentegen vinden

we heterogeniteit op doordeweekse dagen, terwijl het resultaat van de toets op weekenddagen (een negatieve waarde) eerder wijst in de richting van homogeniteit.

Een tentatieve verklaring voor de bevinding voor tv en radio enerzijds en het lezen anderzijds ligt voor de hand. Wanneer een van de huisgenoten de televisie of de radio aanzet, zijn beeld en/of geluid voor anderen in dezelfde ruimte min of meer onontkoombaar. De enige manier om aan deze structurerende invloed te ontkomen is het zich afzonderen in een andere ruimte. In termen van ons theoretisch kader vertaald betekent dit dat het doen van de ene huisgenoot de situatie waarin de andere zich bevindt mede structureert, wat zich vertaalt in de psychische zelfattributies achteraf. In sommige huishoudens wordt de proportie kijkers / luisteraars op deze wijze hoog, in andere wordt ze juist laag (de tv of de radio blijft uit) en dus valt de toets op heterogeniteit van proporties significant uit. Bij het gebruik van gedrukte media is die structurerende invloed veel geringer. Het lezen van de een ‘dwingt’ de ander niet tot meelezen; hooguit wordt van hem of haar verwacht niet teveel geluid te produceren. Opvallend is daarom de wel significante T-toets in de Zweedse steekproef voor lezen op doordeweekse dagen, een bevinding die we zo niet kunnen verklaren.

Met het voorgaande is het verschil tussen de resultaten voor doordeweekse- en weekenddagen nog niet verklaard. Een sleutel tot een antwoord zou een relatief grotere mate van het gezamenlijk buitenshuis doorbrengen van de vrije tijd tijdens het weekeinde kunnen zijn. Wanneer men gezamenlijk een dagtocht onderneemt - wat in het weekeinde eenvoudiger is dan door de week vanwege de dan geldende verplichtingen - wordt de kans dat men op die dag kijkt, luistert of leest voor alle leden van het huishouden geringer. Wanneer men thuisblijft, stijgt voor allen de kans. Of we met deze verklaring in de goede richting gaan, kunnen we inschatten wanneer we verder inzoomen op het deel van de mediatijsbesteding dat in aanwezigheid van anderen plaatsvindt.

6.2.3 Tijdbudgetten voor het in aanwezigheid van huisgenoten televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen

De meest rechtstreekse toets van de eerste hypothese voorzover het tijdbudgetten betreft, is er een waarin we het mediagebruik rechtstreeks verbinden met de sociale context waarin het plaatsvindt. Uit de voorgaande analyses hebben we kunnen opmaken dat er inderdaad een samenhang is tussen de zelfattributies van huisgenoten op weekenddagen voor televisie kijken en radio/audio luisteren, dat er voor het luisteren ook op doordeweekse dagen een samenhang bestaat, maar dat voor televisie kijken op doordeweekse dagen en lezen in het algemeen (m.u.v. Zweden op doordeweekse dagen) de veronderstelde samenhang ontbreekt. In zekere zin waren deze toetsen onvolledig. We toetsten slechts of er een samenhang bestaat in het wel of niet kijken, luisteren en lezen, maar we toetsten niet of respondenten ook *in elkaars aanwezigheid* van media gebruikmaken. De mogelijkheid om dit te doen is er wel: in de dagboeken was een kolom opgenomen waarin de respondenten per 10-minuten-interval konden aangeven of zij alleen waren of samen met anderen. Respondenten hadden daarbij de keuze uit vier mogelijke antwoorden: 1. *alleen*, 2. *met kinderen t/m 9 jaar in uw huishouden*, 3. *met andere*

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

leden van uw huishouden, en 4. met andere bekenden. Zij hoefden deze kolom niet in te vullen voor de activiteiten slapen, werken en lessen volgen/studeren. Door de gegevens uit deze kolom te combineren met de gegevens over de hoofd- en nevenactiviteiten, kunnen we de aan media bestede tijd opsplitsen in een gedeelte dat men in aanwezigheid van huisgenoten heeft doorgebracht (wanneer mogelijkheid 2 en/of 3 waren aangekruist) en een gedeelte dat men hetzij alleen (mogelijkheid 1), hetzij in aanwezigheid van andere bekenden (mogelijkheid 4) heeft doorgebracht (waarbij in het laatste geval niet ook tegelijkertijd mogelijkheden 2 en/of 3 waren aangekruist). Via multilevelanalyses gaan we na of er ook een samenhang tussen deze zelfattributies bestaat.

Tabel 6.2.10 Tijdsbesteding in de Nederlandse steekproef aan televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen (als hoofd- én nevenactiviteit) zonder en in aanwezigheid van huisgenoten naar doordeweekse/weekenddagen, huishoudentype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren:minuten).

	Televisie/video kijken				Radio/audio luisteren				Lezen				N*	
	zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.		zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.		zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.			
	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week
Volwassenen														
<i>1persoonshh</i>	1:55	2:19	0:08	0:03	1:01	1:08	0:05	0:02	0:53	0:50	0:00	0:01	30	30
<i>paar</i>	0:56	0:36	1:11	1:33	0:50	0:25	0:10	0:38	0:31	0:22	0:11	0:21	47	65
<i>1oudergezin</i>	0:50	1:00	0:26	0:50	0:31	1:23	0:07	0:10	1:27	1:16	0:12	0:03	7	7
<i>Zoudergezin</i>	0:41	0:23	0:55	1:27	0:36	0:12	0:13	0:35	0:27	0:26	0:21	0:17	51	74
<i>overige</i>	1:45	0:48	0:24	0:25	0:31	0:36	0:10	0:46	0:10	0:40	0:06	0:13	5	7
<i>allen</i>	1:04	0:49	0:48	1:12	0:46	0:30	0:10	0:30	0:36	0:31	0:12	0:15	140	183
Kinderen														
<i>1oudergezin</i>	1:26	0:47	1:06	2:06	1:06	0:22	0:01	0:08	0:58	0:18	0:10	0:01	8	9
<i>Zoudergezin</i>	1:10	1:16	1:01	1:12	0:54	1:09	0:13	0:30	0:11	0:24	0:04	0:05	32	37
<i>allen</i>	1:14	1:11	1:02	1:23	0:56	1:00	0:11	0:26	0:20	0:23	0:05	0:04	40	46
Totaal	1:06	0:53	0:51	1:14	0:48	0:36	0:10	0:29	0:33	0:30	0:11	0:13	180	229

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- én nevenactiviteit én alleen/samen met anderen (N=409).

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Gezien de vraagstelling van dit onderzoek zijn we vooral geïnteresseerd in de hoeveelheid *in aanwezigheid van* huisgenoten aan media bestede tijd. Dit is niet hetzelfde als *samen met* huisgenoten bestede tijd, aangezien het laatste impliceert dat men met dezelfde activiteit bezig was. ‘In aanwezigheid van’ huisgenoten omvat niet alleen de episodes waarin men keek, luisterde of las ‘samen met’ huisgenoten maar ook die episodes waarin de aanwezige huisge-

HOOFDSTUK 6

noten met iets anders dan mediagebruik bezig waren. In theoretisch opzicht is de aanwezigheid van huisgenoten in de directe omgeving van de respondent voldoende om wederzijdse verwachtingsstructuren te actualiseren, ongeacht datgene waarmee de huisgenoot op dat moment bezig is. In de tabellen 6.2.10 en 6.2.11 is weergegeven in welke mate het televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen plaatsvindt in aanwezigheid van huisgenoten.²⁸

Tabel 6.2.11 Tijdsbesteding in de Zweedse steekproef aan televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen (als hoofd- én nevenactiviteit) zonder en in aanwezigheid van huisgenoten naar doordeweekse/weekenddagen, huishoudenstype en volwassene/kind. Dagboekdagen (in uren:minuten).

	Televisie/video kijken				Radio/audio luisteren				Lezen				N*	
	zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.		zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.		zonder huisgen.		in aanw. van huisgen.			
	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week	door week	de end week
Volwassenen														
<i>1persoonshh</i>	1:46	2:48	0:00	0:00	2:03	1:32	0:02	0:05	1:17	1:23	0:00	0:00	9	10
<i>paar</i>	0:35	0:43	1:54	2:41	0:30	0:25	0:33	0:55	0:29	0:27	0:41	0:36	24	30
<i>1oudergezin</i>	0:33	0:48	0:28	1:05	0:15	0:35	0:13	0:15	0:45	0:23	0:10	0:00	4	4
<i>2oudergezin</i>	0:29	0:25	1:04	2:03	0:17	0:15	0:10	0:23	0:22	0:19	0:13	0:22	54	58
<i>allen</i>	0:38	0:45	1:09	2:00	0:31	0:26	0:16	0:31	0:30	0:28	0:19	0:23	91	102
Kinderen														
<i>1oudergezin</i>	0:59	1:14	1:34	1:39	1:13	1:29	0:17	0:14	0:28	0:24	0:13	0:06	9	10
<i>2oudergezin</i>	1:04	1:25	0:40	1:44	0:48	0:40	0:09	0:13	0:27	0:23	0:08	0:06	21	30
<i>allen</i>	1:03	1:23	0:56	1:42	0:56	0:52	0:11	0:13	0:27	0:24	0:09	0:06	30	40
Totaal	0:44	0:56	1:06	1:55	0:37	0:34	0:14	0:26	0:29	0:27	0:16	0:18	121	142

* Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten hoofd- én nevenactiviteit én alleen/samen met anderen (N=263).

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

De beschrijvende resultaten zijn nagenoeg gelijklopend voor de Nederlandse en Zweedse steekproeven. In aanwezigheid van huisgenoten kijken en luisteren neemt in het weekend meer tijd in beslag dan op doordeweekse dagen. Bij volwassenen is dit ook voor lezen het geval, bij hun kinderen echter niet. Voor televisie kijken geldt dat kinderen circa de helft van hun kijktijd in aanwezigheid van huisgenoten doorbrengen, terwijl dat voor volwassenen in paren en tweoudergezinnen ruimschoots meer dan de helft is. Radio luisteren doen kinderen

²⁸ Ook in eenpersoonshuishoudens worden hier en daar enkele minuten 'in aanwezigheid van huisgenoten' gerapporteerd, wat in theorie niet mogelijk is. Vermoedelijk betreft het hier kamerbewoners die weliswaar zelfstandig een huishouden voeren maar met anderen een woning delen en dezen bij het invullen van de vraag als 'huisgenoten' hebben opgevoerd.

voornamelijk zonder dat er huisgenoten bij aanwezig zijn, terwijl dat voor volwassenen in paren (m.u.v. Zweden) en in tweeoudergezinnen alleen voor de doordeweekse dagen opgaat. In het weekeinde besteden dezen meer dan de helft van hun luistertijd in aanwezigheid van huisgenoten. Lezen blijkt een bezigheid die men toch nog een aanzienlijk deel van de tijd in aanwezigheid van huisgenoten zegt uit te voeren. Volwassenen in paren besteden in Nederland door de week een kwart en in het weekeinde toch nog de helft van hun leestijd in aanwezigheid van hun partner; in Zweden is het op beide dagtypen zelfs meer dan de helft. Ouders in Nederlandse tweeoudergezinnen besteden op beide dagtypen zo'n 40% van hun leestijd in aanwezigheid van partner en/of kinderen. Hun Zweedse evenknieën doen dit op doordeweekse dagen gedurende een kleine 40% en op weekenddagen een ruime 50% van de leestijd. Kinderen uit beide landen besteden in het weekeinde juist wat minder tijd aan lezen in aanwezigheid van hun broers, zussen en/of ouders. Een algemeen verschil tussen de steekproeven is dat de Zweedse respondenten bij alle media een groter aandeel in aanwezigheid van anderen doorbrengen dan de Nederlandse. De steekproefsamenstelling - bevoordeling van relatief grote huishoudens in Zweden - is hieraan misschien debet.

De variabelen die aangeven of men wel of niet in de loop van de dag *in aanwezigheid van huisgenoten* van media gebruik heeft gemaakt, hebben we op eendere wijze als eerder in deze paragraaf in een multilevel-logistische regressie-analyse opgenomen.²⁹ De enige verandering ten opzichte van de voorgaande analyses is dat eenpersoonshuishoudens niet in de analyses zijn opgenomen omdat zij per definitie niet in aanwezigheid van huisgenoten kunnen verkeren. In de tabellen 6.2.12 tot en met 6.2.14 zijn de resultaten van de analyses weergegeven. Opnieuw richten we onze aandacht op de grootheid T die op de heterogeniteit van proporties tussen huishoudens toetst, en op de intraklasse-correlatie die aangeeft welk deel van de variantie in de afhankelijke variabele zich op huishoudensniveau bevindt.

Tabel 6.2.12 Wel of niet in aanwezigheid van huisgenoten televisie/video kijken op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevel-analyse.

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,673	1,423	0,077	0,197	77	150	0,714	3,453	0,000	0,361	54	112
weekend	0,673	2,460	0,007	0,265	90	199	0,823	1,590	0,056	0,135	55	130

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten in de kolommen hoofdactiviteit, nevenactiviteit en alleen of samen met anderen.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Het al dan niet televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten blijkt niet tot eenduidige resultaten te leiden voor de beide landen. Voor de Nederlandse steekproef vinden we ongeveer

²⁹ Voor deze variabelen geldt nog sterker dat de nulcategorie de spreiding van de scores domineert, zodat ze niet als normaal verdeeld kunnen worden beschouwd.

HOOFDSTUK 6

hetzelfde patroon als voorheen: geen heterogeniteit van proporties tussen huishoudens op doordeweekse dagen, wel op weekenddagen. Bij de Zweedse steekproef vinden we nu een omgekeerd patroon: voor doordeweekse dagen is de toets op heterogeniteit van proporties significant, voor weekenddagen juist niet. De eerlijkheid gebiedt hierbij aan te tekenen dat significantie bij een p-waarde kleiner dan 0,05 bij dergelijke kleine steekproeven moeilijk te bereiken is. De intraklasse-correlaties geven aan dat het in alle gevallen om een substantieel deel van de variantie gaat dat zich op huishoudensniveau bevindt, ook al bereikt de T-waarde in twee gevallen (net) geen significantie.

Tabel 6.2.13 *Wel of niet in aanwezigheid van huisgenoten radio/audio luisteren op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevelanalyse.*

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,187	1,634	0,051	0,199	77	150	0,268	2,437	0,007	0,262	54	112
weekend	0,322	6,273	0,000	0,477	90	199	0,338	2,961	0,002	0,351	55	130

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten in de kolommen hoofdactiviteit, nevenactiviteit en alleen of samen met anderen.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Luisteren naar de radio of naar audio in aanwezigheid van huisgenoten is een bezigheid die blijktens tabel 6.2.13 tot heterogeniteit in proporties tussen de huishoudens leidt. Op doordeweekse dagen valt de T-toets voor de Nederlandse steekproef net niet significant uit, maar bevindt zich blijktens de intraklasse-correlatie toch een substantieel deel (20%) van de variantie op huishoudensniveau. Voor weekenddagen bedraagt dit aandeel wel 48%. In de Zweedse steekproef vinden we variantie-aandelen van 26 en 35% op huishoudensniveau.

Tabel 6.2.14 *Wel of niet in aanwezigheid van huisgenoten lezen op doordeweekse en weekenddagen naar personen- en huishoudensniveau: loglineaire multilevelanalyse.*

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week	0,313	3,031	0,001	0,245	77	150	0,393	1,748	0,040	0,208	54	112
weekend	0,342	2,748	0,003	0,240	90	199	0,423	2,612	0,005	0,265	55	130

Dagboekdagen met minder dan 10% ontbrekende minuten in de kolommen hoofdactiviteit, nevenactiviteit en alleen of samen met anderen.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Het lezen in aanwezigheid van huisgenoten is eveneens een activiteit waarvoor samenhang tussen de zelfattributies van huisgenoten bestaat. Voor beide landen valt de T-toets significant uit voor zowel doordeweekse als weekenddagen. De intraklasse-correlaties zijn opnieuw substantieel en geven aan dat zich 21 tot 27% van de variantie in de afhankelijke variabele op huishoudensniveau bevindt.

De resultaten van de multilevelanalyses in de bovenstaande drie tabellen overziend, ligt de conclusie voor de hand onze eerste hypothese vooralsnog als niet weerlegd te beschouwen. In slechts drie van de twaalf gevallen valt de T-toets op heterogeniteit van proporties (net) niet significant uit. Wanneer men daarbij de relatief geringe aantallen cases in de twee steekproeven in overweging neemt - die significantie op het gekozen niveau tot een tamelijk streng criterium maken - is de slotsom gerechtvaardigd dat de zelfattributies van huisgenoten daadwerkelijk samenhangen op huishoudensniveau.

Het is nog te vroeg om op basis van slechts deze analyses al een definitieve uitspraak te doen over de eerste hypothese. In deze paragraaf hebben we immers uitsluitend tijdbudgetten geanalyseerd. In de volgende paragraaf (§ 6.3) gaan we gedetailleerder te werk wanneer we gaan kijken naar vrijetijdsbesteding en mediagebruik *in het dagverloop*.

6.3 Samenhang in de vrijetijdsbesteding en mediatijdsbesteding van huisgenoten in het dagverloop: multilevelanalyse

Sociale verwachtingsstructuren ontstaan in de wisselwerking tussen sociale systemen, hun psychische omgeving enerzijds en hun sociale omgeving anderzijds. Personen hebben te maken met de verwachtingsstructuren in hun huishouden en met verwachtingsstructuren van andere sociale systemen die hen (als ‘persoon’) observeren: de organisatie waar men werkt, de vereniging waar men sport beoefent, de winkels waar men boodschappen doet. Verwachtingsstructuren verdichten zich, zo hebben we in hoofdstuk 3 uiteengezet, tot processtructuren wanneer er een min of meer vaste ordening in (delen van) het dagverloop ontstaat. Ook het huishouden kent zulke processtructuren die het dagverloop van de huisgenoten tot op zekere hoogte wederzijds voorspelbaar maken.

Verwacht kan worden, zo formuleerden we in hypothesevorm, dat op momenten waarop huisgenoten zich in elkaars aanwezigheid bevinden, hun zelfgeattribueerde tijdsbesteding samenhangt met die van de anderen. Deze invloed kan zich op twee manieren doen gelden: *convergentie* of *divergentie*. Huisgenoten passen zich in hun tijdspassing aan de anderen aan als ze samen willen zijn, of ze gaan juist iets anders doen wanneer dit niet het geval is. In deze en de volgende paragraaf onderzoeken we de convergentie en divergentie *in het dagverloop*: we gaan na op welke momenten van de dag de tijdsbesteding van huisgenoten dezelfde gedaante aanneemt of juist niet, en of dit samengaat met het verkeren in de aanwezigheid van huisgenoten. In § 5.4 zijn we ingegaan op de mogelijkheden die tijdsbestedingsgegevens bieden voor onderzoek naar de activiteitencontext en sociale context van mediagebruik. We presenteerden analysemethoden die we voor tbo-gegevens als de onze (verzameld bij personen in huishoudens in plaats van bij ‘ongeclusterde’ personen) kunnen gebruiken. In

deze paragraaf passen we de multilevelanalyse niet meer toe op *tijdbudget*gegevens maar op *tijdsinterval*gegevens. De *hoeveelheid* vrijetijds- en mediatijdsbesteding staat niet meer centraal, maar de *tijdvakken* waarbinnen mensen vrije tijd hebben, respectievelijk van media gebruikmaken. Zo kunnen we nagaan in hoeverre de huishoudcontext van invloed is op de tijdvakken waarbinnen zelfattributies van huisgenoten in het dagverloop convergeren of divergeren. Mochten we een invloed kunnen aantonen, dan geeft dat een empirische indicatie van de werkzaamheid van sociale verwachtingsstructuren binnen het huishouden. Mensen worden dan wat hun dagindeling betreft beïnvloed door hun huisgenoten.

In de presentatie van de resultaten hanteren we dezelfde driedeling als in de vorige paragraaf. We beginnen met de analyse van de vrijetijdsbesteding in het dagverloop (§ 6.3.1). We gaan na of de huishoudenscontext van invloed is op de tijdstippen waarop mensen vrije tijd hebben. Vervolgens doen we hetzelfde voor de mediatijdsbesteding (§ 6.3.2) en dat deel ervan dat in aanwezigheid van huisgenoten plaatsvindt (§ 6.3.3).

6.3.1 De individuele besteding van vrije tijd in het dagverloop

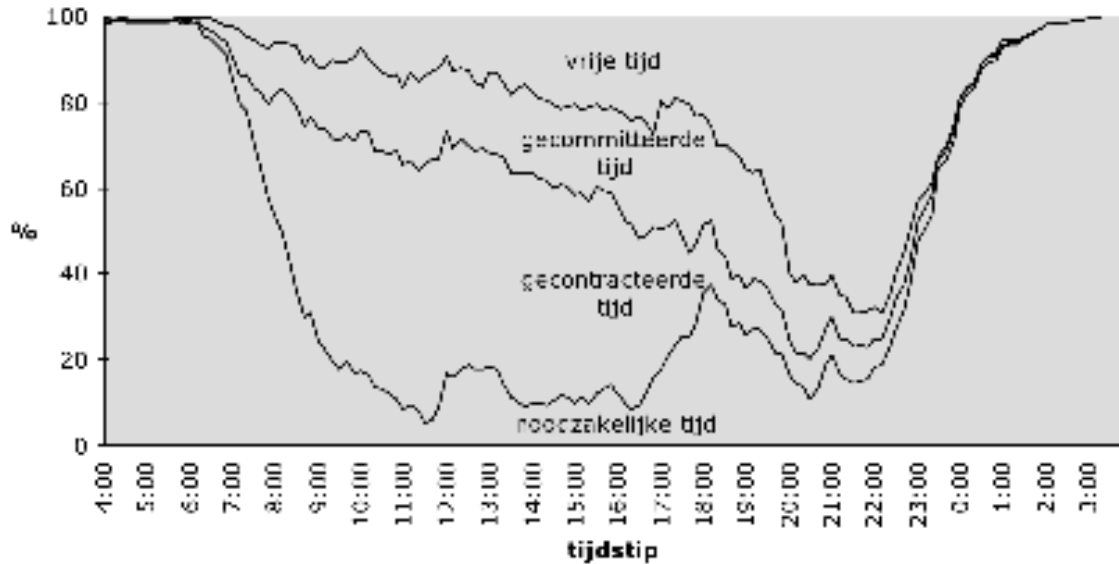
Vrije tijd is, indien ze in tbo wordt gekwantificeerd, onderdeel van een stelsel van communicerende vaten. Noodzakelijke tijd, gecontracteerde tijd, gecommitteerde tijd en vrije tijd (de vierdeling van Ås, 1978) sommeren tot 24 uur per dag en inherent aan de definitie is dat wat bij de een erbij komt, van de andere af gaat. Uit de alledaagse ervaring én uit onderzoek is bekend dat het peil in elk van de vaten niet voortdurend gelijk blijft (zie bijv. Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999, pp. 123-156). Er bestaan in de besteding van de tijd verschillende sociale ritmes waarvan er sommige gekoppeld zijn aan natuurlijke ritmes (dag-, maand- en jaarritmes), andere puur sociaal van aard zijn (uur-, week- en meerjaarlijkse ritmes) en weer andere een combinatie van beide. In deze paragraaf richten we de aandacht op dag- en weekritmes. De dagritmes komen we op het spoor door naar de verschillende tijdstippen van de dag te kijken, de weekritmes door een onderscheid tussen doordeweekse- en weekenddagen te maken.

In de figuren 6.3.1 tot en met 6.3.4 is de spreiding van de vier categorieën tijdsbesteding van Ås (1978) over het dagverloop weergegeven voor Nederland en Zweden op doordeweekse en weekenddagen. Meteen wordt duidelijk dat sociale ritmes voor een ongelijke spreiding van de vier vormen van tijdsbesteding over de dag zorgen. Noodzakelijke tijd (slapen, eten en persoonlijke verzorging inclusief de daarmee gepaard gaande verplaatsingen) is vooral geconcentreerd in de nacht (slapen) en ochtend (persoonlijke verzorging en ontbijt) en kent piekjes rond half een (lunch) en zes uur (diner). Duidelijk is te zien dat de weekenddagen sterker dan de doordeweekse dagen worden gebruikt voor de biologische behoeften. Gecontracteerde tijd - werk en school/studie van verplichtende aard, inclusief bijbehorende verplaatsingen - is geconcentreerd op doordeweekse dagen in de ochtend en middag, terwijl gecommitteerde tijd (huishouden en zorg voor anderen inclusief verplaatsingen) min of meer gelijkmatig over alle weekdays, en daarbinnen over de morgen, middag en avond (tot pakweg 20 uur) is gespreid. De overblijvende vrije tijd is door de week vooral in de avonduren gecon-

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

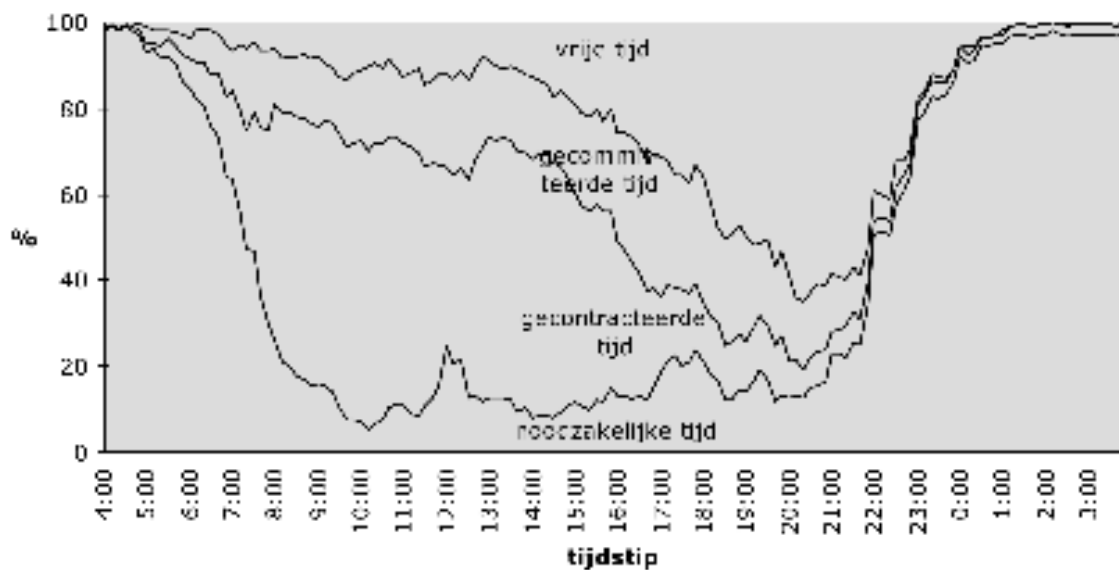
centreerd, in het weekeinde blijft er ook 's morgens en 's middags tijd over voor zaken als sport, hobby's, sociale contacten, uitstapjes en mediagebruik.

Figuur 6.3.1 Tijdsbesteding van de Nederlandse steekproef op werkdagen naar tijdstip in categorieën (N=272 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

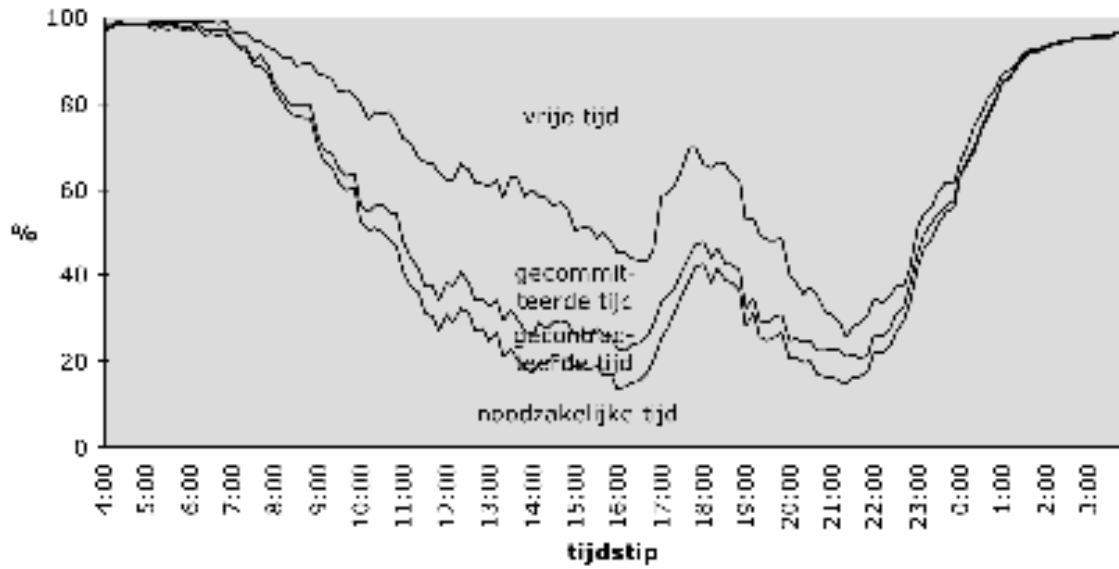
Figuur 6.3.2 Tijdsbesteding van de Zweedse steekproef op werkdagen naar tijdstip in categorieën (N=193 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

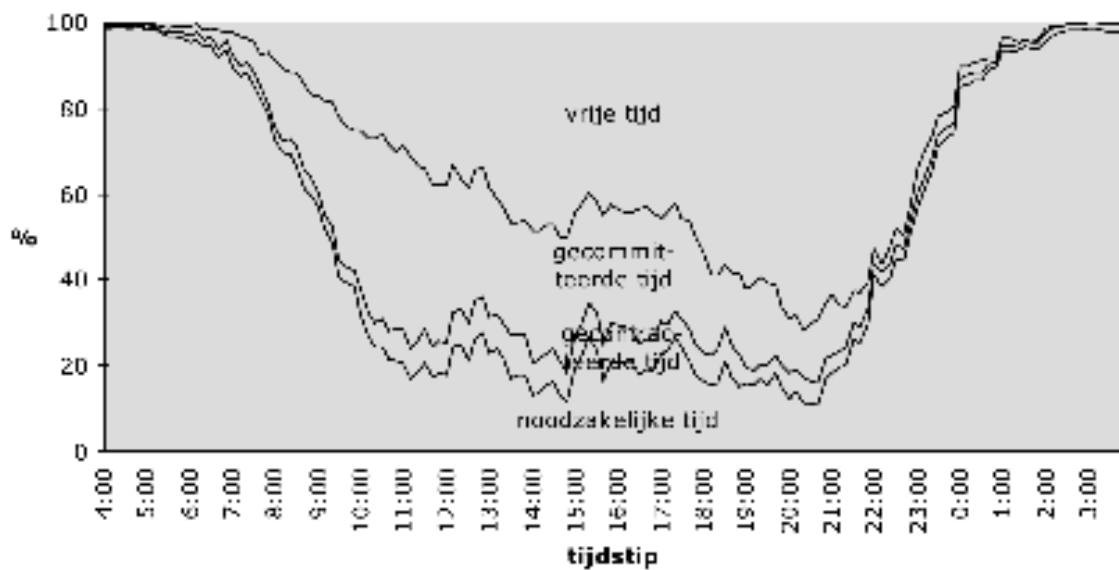
HOOFDSTUK 6

Figuur 6.3.3 Tijdsbesteding van de Nederlandse steekproef op weekenddagen naar tijdstip in categorieën (N=267 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Figuur 6.3.4 Tijdsbesteding van de Zweedse steekproef op weekenddagen naar tijdstip in categorieën (N=197 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Daarmee zijn in grote lijnen de sociale ritmes geschetst die in de individuele tijdsbesteding te onderkennen zijn; sociale ritmes die voor een deel binnen het sociale systeem huishouden, en voor een ander deel binnen sociale systemen in de omgeving van het huishouden bestaan. Het is nu zaak ons nader bezig te gaan houden met de huishoudsinterne sociale ritmes, oftewel verwachtings- c.q. processtructuren. In § 5.4 hebben we uiteengezet dat we de werking van sociale ritmes - die als *verwachtingen* het *toekomstige* gebeuren structureren - met tijdsbestedingsgegevens alleen niet kunnen analyseren. We beschikken slechts over *zelfattributies* die *achteraf* resultaten van structureringsprocessen weergeven. Via statistische analyse is het mogelijk samenhangen in de zelfgeattribueerde tijdsbesteding van huisgenoten bloot te leggen die wijzen op convergentie en divergentie van hun tijdsbesteding.

Bij het interpreteren van de figuren 6.3.1 tot en met 6.3.4 moet worden bedacht dat hier gemiddelden voor 10-minuten-intervallen worden weergegeven berekend over alle dagboeken. Een percentage van 50 voor vrije tijd op een bepaald tijdstip betekent dat de helft van alle respondenten op dat moment met vrijetijdsbesteding bezig was. De andere helft was dus met iets anders bezig. Het zijn daarbij gedurende het dagverloop niet steeds dezelfde mensen die vrije tijd te besteden hebben. In de loop van de dag variëren anders gezegd de individuele kansen tot de groep te behoren die met vrijetijdsbesteding bezig is. Bestaat er een samenhang in de tijdsbesteding van huisgenoten, dan zouden de individuele kansen van de huisgenoten in positieve zin moeten covariëren: een grotere kans van huisgenoot A op activiteit X op tijdstip t_1 gaat samen met een grotere kans van huisgenoot B op diezelfde (of een andere) activiteit op datzelfde tijdstip.

De volgende stap is daarom het toetsen in hoeverre de spreiding over huisgenoten in de persoonlijke kans, in een bepaald tijdvak van de dag met vrijetijdsbesteding bezig te zijn, überhaupt met huishoudgebonden predictoren verklaard zou kunnen worden. We gaan daartoe, als in de vorige paragraaf, middels het schatten van een 'nulmodel' met alleen een intercept (zonder predictoren) na of de hoeveelheid variantie op huishoudensniveau in de persoonlijke kans op vrijetijdsbesteding significant van nul afwijkt. Is dat niet het geval, dan kunnen bijgevolg variabelen op huishoudensniveau niet of nauwelijks bijdragen aan een verklaring van die persoonlijke kans. Is het wel het geval, dan weten we dat huishoudgebonden variabelen een verklaring kunnen bieden voor de kans op vrijetijdsbesteding in dat tijdvak (al weten we nog niet welke het zijn). Daarmee hebben we langs indirecte weg aangetoond dat er in de onderzochte huishoudens verwachtingsstructuren werkzaam zijn die persoonlijke activiteiten - zoals deze hun weerslag vinden in zelfattributies - op bepaalde momenten beïnvloeden.

In de volgende analyses schatten we wederom een multilevel logistisch regressiemodel zonder predictoren (zie formule (6.8)). Als afhankelijke variabele fungeert nu het wel of niet (score 1 of 0) in een bepaald tijdsinterval van 10 minuten met vrijetijdsbesteding bezig zijn. De analyses worden uitgevoerd voor vijf intervallen gespreid over de dag en avond: 11:00-11:10 uur, 15:00-15:10 uur, 19:00-19:10 uur, 21:00-21:10 uur en 23:00-23:10 uur, zowel op doordeweekse- als op weekenddagen. De gekozen intervallen geven tezamen een indruk van de vrijetijdsbesteding 's morgens, 's middags en 's avonds, waarbij de avond is oververtegenwoordigd ten opzichte van de andere dagdelen omdat vrijetijdsbesteding vooral in de avonden is geconcentreerd. Net als in de vorige paragraaf presenteren we de T-toets op heteroge-

niteit van proporties en de intraklasse-correlatie. Tabel 6.3.1 geeft de resultaten van de schattingen weer.³⁰

Tabel 6.3.1 *Tussen-huishoudensvariantie in de besteding van vrije tijd binnen verschillende tijdvakken van de dag: multilevel logistische regressie-analyse*

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week												
11:00 - 11:10 uur	0,173	1,067	0,143	0,177	132	255	0,124	0,042	0,483	0,065	75	185
15:00 - 15:10 uur	0,211	0,262	0,396	0,000	127	246	0,191	0,760	0,224	0,090	75	188
19:00 - 19:10 uur	0,357	2,627	0,004	0,229	128	238	0,495	0,988	0,162	0,147	76	190
21:00 - 21:10 uur	0,604	0,396	0,346	0,091	129	250	0,583	1,841	0,033	0,191	76	192
23:00 - 23:10 uur	0,424	1,346	0,089	0,176	126	245	0,178	1,852	0,032	0,142	75	191
weekend												
11:00 - 11:10 uur	0,283	1,095	0,137	0,080	122	233	0,281	1,507	0,066	0,110	77	192
15:00 - 15:10 uur	0,485	5,156	0,000	0,423	121	233	0,437	0,300	0,382	0,063	75	190
19:00 - 19:10 uur	0,481	2,090	0,018	0,234	124	233	0,625	3,972	0,000	0,364	77	192
21:00 - 21:10 uur	0,708	3,423	0,000	0,368	125	240	0,635	1,623	0,052	0,168	77	189
23:00 - 23:10 uur	0,478	2,418	0,008	0,265	127	249	0,333	3,018	0,001	0,240	77	192

Personen (Nederland: N=266; Zweden: N=196).

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

De T-waarden in tabel 6.3.1 laten geen eenduidige conclusies toe. Wel is duidelijk dat slechts in 9 van de 20 gevallen de toets significant uitvalt. Verder zijn de intraklasse-correlaties op de weekenddagen grosso modo wat groter dan op doordeweekse dagen, met name als men zich tot de avonduren beperkt. Al met al lijkt het behoren tot een huishouden geen doorslaggevende factor te zijn in de kans dat men op de in de tabel genoemde tijdstippen van de dag met vrijetijdsbesteding bezig is. Noch vinden we duidelijke aanwijzingen voor convergentie in de tijdsbesteding (significante positieve T-waarden), noch is er sprake van divergentie (duidelijk negatieve T-waarden). Kennelijk zijn sociale verwachtingsstructuren binnen huishoudens niet bepalend voor de persoonlijke vrije tijd op deze tijdstippen.

³⁰ Voor deze en nog volgende analyses hadden we oorspronkelijk een multivariaat model in gedachten waarin simultaan meerdere afhankelijke variabelen worden opgenomen. Dit model heeft als bijkomend voordeel dat niet alleen de varianties op huishoudensniveau kunnen worden geschat maar ook de covarianties. Een negatieve covariantie geeft dan bijvoorbeeld aan dat voorzover de huishoudenscontext bijdraagt aan de verklaring van de variantie in de vrijetijdsbesteding om 19 uur en om 23 uur, een grotere kans op vrijetijdsbesteding op het ene tijdstip samengaat met een kleinere kans op het andere tijdstip. Deze analysevorm moet echter bij eenzelfde aantal cases meer parameterschattingen leveren. Aangezien de aantallen cases in beide steekproeven vrij gering zijn, bleek dit in de praktijk een bezwaar: de schattingen werden onbetrouwbaar. Vandaar dat we hebben gekozen voor afzonderlijke analyses. De extra informatie die de covarianties leveren, moeten we helaas ontberen.

6.3.2 Individueel televisie kijken, radio/audio luisteren en lezen in het dagverloop

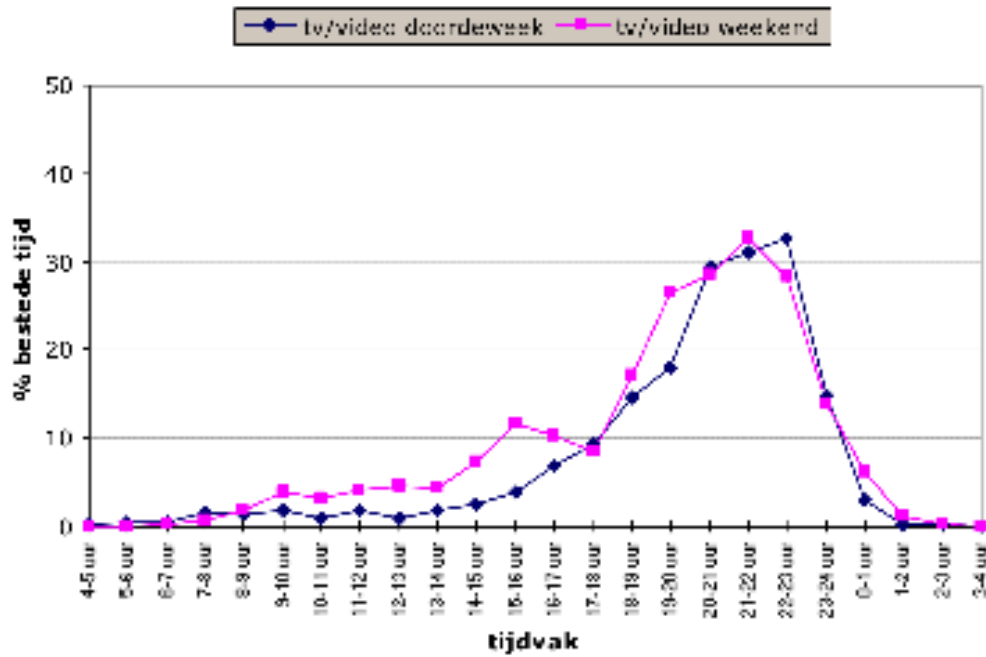
In deze subparagraaf gaan we vervolgens na hoezeer het mediagebruik in de beide steekproeven onderhevig is aan sociale dag- en weekritmes. Waren dergelijke ritmes afwezig, dan zou het percentage mensen dat op een bepaald moment van de dag met mediatijdsbesteding bezig zegt te zijn gedurende het hele etmaal ongeveer constant moeten zijn. Uit onderzoek en uit alledaagse ervaring weten we dat dit niet het geval is (zie bijv. Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999, p. 146). De onderstaande figuren 6.3.5 tot en met 6.3.10 geven grafisch weer hoe de kans op de zelfattributies ‘televisie/video kijken’, ‘radio/audio luisteren’ en ‘lezen’ varieert naar tijdstip van de dag en naar de dag van de week.

Verschillen in de vorm van de figuren tussen televisie/video enerzijds en radio/audio en lezen anderzijds kunnen worden geïnterpreteerd vanuit de beschikbaarheid van het medium gedurende het dagverloop. Terwijl het bij zich dragen van een televisie gedurende de dag (nog) niet gebruikelijk is, vormt het luisteren naar de radio of het lezen van een krant, boek of tijdschrift vaak een begeleiding van andere activiteiten, zoals autorijden of treinreizen naar het werk. Desondanks zijn veel mensen overdag thuis en verkeren zij dus in aanwezigheid van hun televisietoestel. De lage waarden voor televisie kijken overdag moeten ook een andere oorzaak hebben. Die oorzaak kan zijn dat televisie kijken twee belangrijke zintuigen tegelijkertijd aanspreekt. Het is daardoor een activiteit die een combinatie met zekere andere activiteiten slecht verdraagt. Ook lezen is een bezigheid die een zekere concentratie vereist en daardoor de combinatie met sommige andere activiteiten (zoals het op kleine kinderen passen) moeilijk verdraagt. Radio of audio luisteren daarentegen fungeert juist veel als nevenactiviteit bij andere bezigheden, ook al zijn er activiteiten (het volgen van klassikale lessen, kerkbezoek) die zich minder goed laten combineren met radio luisteren.

Deze twee factoren verwijzen naar de activiteitencontext waarbinnen mediagebruik plaatsvindt. De activiteitencontext wijzigt zich in de loop van de dag en derhalve fluctueert ook de mogelijkheid tot het combineren van activiteiten met mediagebruik. Een derde factor die zeker niet mag worden vergeten is het bestaan van opvattingen (d.i., observaties) over de wenselijkheid van mediagebruik in bepaalde sociale contexten en gedurende momenten van de dag. Zo wensen ouders dat hun kinderen op bepaalde momenten geen televisie kijken (‘eerst je huiswerk af’) en acht men het vaak niet gewenst dat bij het ontvangen van bezoek muziek het converseren bemoeilijkt of een van de huisgenoten zich door het lezen van een boek van deelname aan het gesprek uitsluit. Deze factoren tezamen maken in combinatie met verdere factoren dat de figuren 6.3.5 tot en met 6.3.10 de vorm krijgen die ze hebben. Opvallend is daarbij dat de Nederlandse en Zweedse steekproeven, hoewel qua samenstelling niet vergelijkbaar, globaal gezien dezelfde patronen te zien geven.

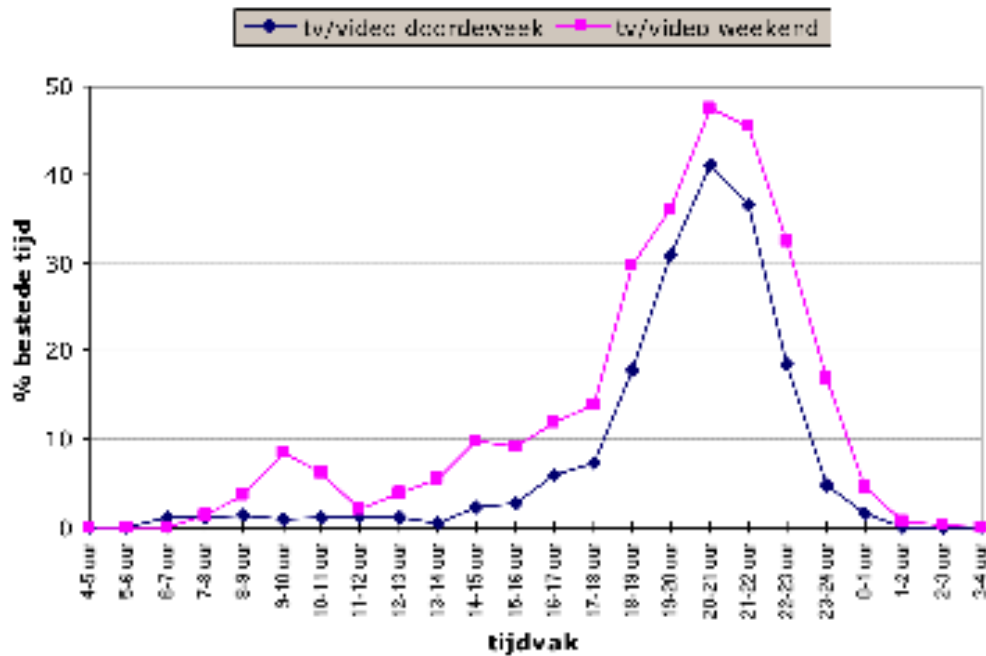
HOOFDSTUK 6

Figuur 6.3.5 Tijdsbesteding van de Nederlandse steekproef aan televisie/video kijken op doordeweekse en weekenddagen (N=539 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

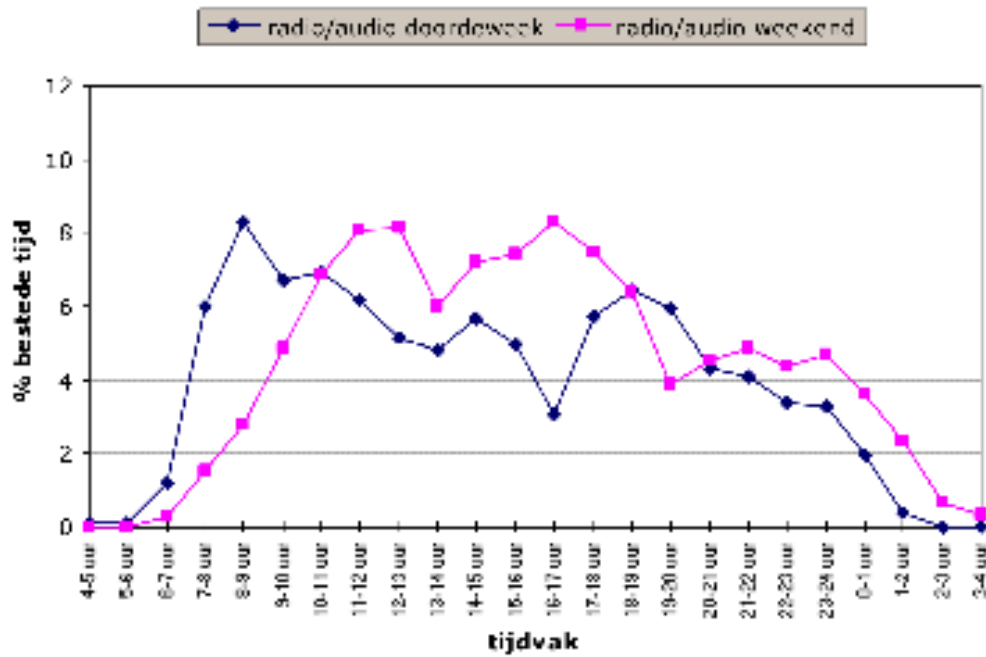
Figuur 6.3.6 Tijdsbesteding van de Zweedse steekproef aan televisie/video kijken op doordeweekse en weekenddagen (N=390 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

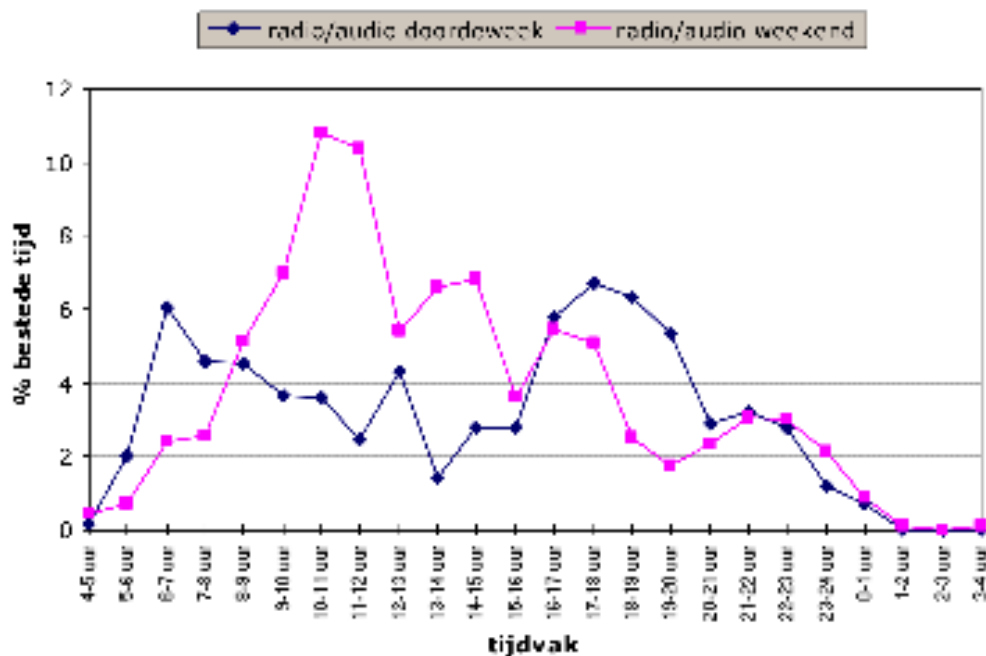
SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Figuur 6.3.7 Tijdsbesteding van de Nederlandse steekproef aan radio/audio luisteren op doordeweekse en weekenddagen (N=539 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

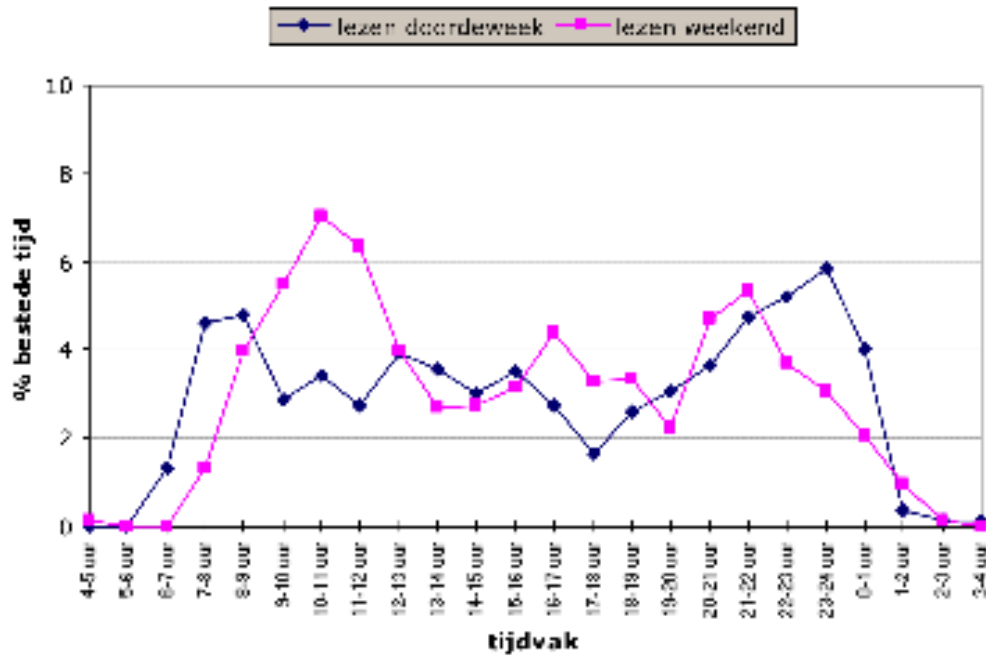
Figuur 6.3.8 Tijdsbesteding van de Zweedse steekproef aan radio/audio luisteren op doordeweekse en weekenddagen (N=390 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

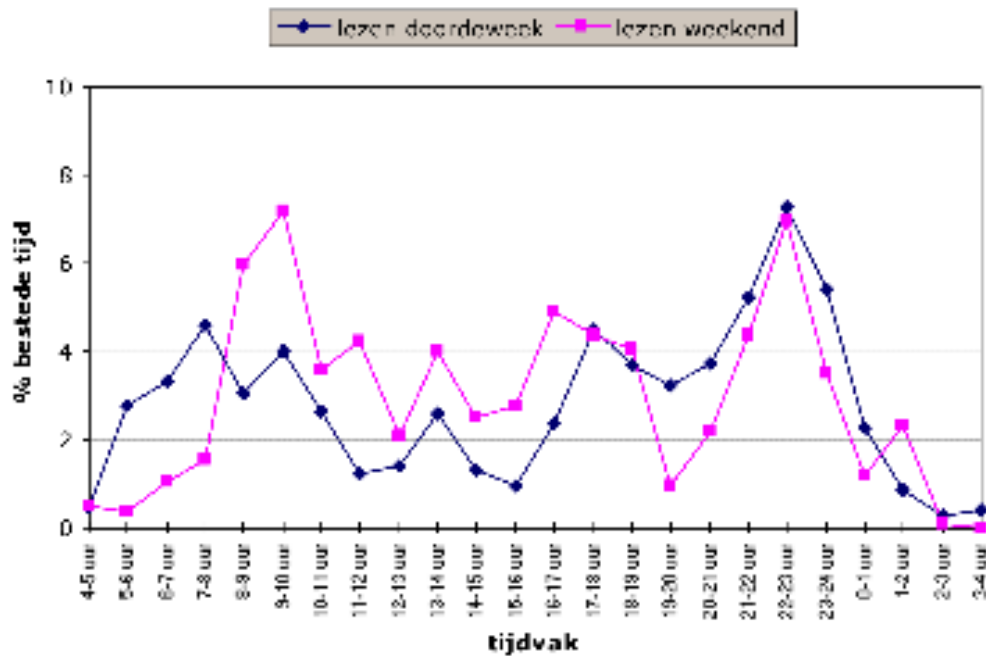
HOOFDSTUK 6

Figuur 6.3.9 Tijdsbesteding van de Nederlandse steekproef aan lezen op doordeweekse en weekenddagen (N=539 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Figuur 6.3.10 Tijdsbesteding van de Zweedse steekproef aan lezen op doordeweekse en weekenddagen (N=390 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

Het televisie kijken beweegt zich overdag op doordeweekse dagen op een laag niveau tot 18 uur, waarna een substantieel deel van de respondenten zich tot de televisie wendt.³¹ Op weekenddagen ligt het niveau van televisie kijken iets hoger dan door de week, maar ook dan wordt de piek pas in de avonduren bereikt. Voor de radio door de week vinden we in beide landen twee pieken, een in de vroege ochtenduren en een aan het einde van de middag/begin van de avond. De pieken bevinden zich op een duidelijk lager niveau dan bij het televisie kijken: tussen de 6 en 8 procent van de op die tijdstippen door alle respondenten gezamenlijk bestede tijd gaat aan radio of audio op. Ook het lezen kent twee pieken gedurende doordeweekse dagen. De eerste is (vrijwel) gelijk aan die voor de radio, namelijk in de vroege ochtend. Op dit tijdstip zijn het de dagbladen die voor de piek verantwoordelijk zijn. De tweede piek bevindt zich in de late avonduren en is vooral terug te voeren op het lezen van boeken. Hierbij tekenen we aan dat het lezen van dagbladen nogal eens als nevenactiviteit wordt genoemd, terwijl het lezen van boeken in de meeste gevallen een hoofdactiviteit voor de respondenten is. Op weekenddagen zijn ook twee pieken waar te nemen, maar deze bevinden zich later in de ochtend en eerder op de avond (m.u.v. Zweden). Net als bij de radio besteden de respondenten tijdens piekuren tussen 6 en 8 procent van hun tijd aan het lezen.

De sociale dag- en weekritmes in het mediagebruik zijn daarmee aangegeven. Opnieuw is het ons er nu om te doen, de werkzaamheid van huishoudgebonden verwachtingsstructuren te beoordelen. Via multilevel logistische regressie gaan we dit na. Helaas zijn we, door de relatief kleine steekproeven, gedwongen deze analyses te beperken tot het televisie/video kijken. De kans op radio/audio luisteren en lezen in specifieke intervallen is vaak zo gering dat zich in onze steekproef te weinig gevallen voordoen om betrouwbare schattingen te verkrijgen.³² Voor televisie/video kijken geldt hetzelfde manco voor de tijdstippen overdag die we eerder uitkozen (11:00 - 11:10 en 15:00 - 15:10). Tabel 6.3.2 bevat daardoor alleen de schattingen voor televisie/video kijken op de drie avondtijdstippen, uitgesplitst naar door de week en weekend, voor de beide steekproeven.

³¹ In Zweden wordt de top van de grafiek eerder bereikt dan in Nederland. Wanneer de figuren 6.3.1 tot en met 6.3.4 nog eens worden bekeken, wordt duidelijk dat het levensritme van de Zweden een uur 'voorloopt' op dat van de Nederlanders: ze staan eerder op en gaan eerder weer naar bed. Dat de piek in Zweden hoger is dan in Nederland kan deels worden verklaard uit het tijdvak waarin de onderzoeken plaatsvonden: in oktober 1996 in Zweden, in juni/juli 1997 in Nederland. Was onze Nijmeegse studie in oktober uitgevoerd, dan was het niveau van televisie kijken hoger geweest.

³² Voor betrouwbare schattingen is in multilevelanalyse zowel spreiding binnen als tussen contexten (huishoudens) noodzakelijk. Er moet dus in elk van een redelijk aantal huishoudens een redelijk aantal individuen aanwezig zijn dat in het interval van het medium gebruik heeft gemaakt.

Tabel 6.3.2 *Tussen-huishoudensvariantie in de besteding van tijd aan televisie/video kijken op verschillende tijdsintervallen van de avond: multilevel logistische regressie-analyse*

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week												
19:00 - 19:10 uur	0,159	1,832	0,034	0,183	130	252	0,284	1,645	0,050	0,185	76	190
21:00 - 21:10 uur	0,285	1,656	0,049	0,157	130	256	0,347	1,574	0,058	0,154	76	193
23:00 - 23:10 uur	0,213	0,916	0,180	0,129	129	254	0,073	0,220	0,413	0,093	75	192
weekend												
19:00 - 19:10 uur	0,268	2,601	0,005	0,243	130	254	0,333	1,292	0,098	0,200	77	192
21:00 - 21:10 uur	0,321	2,548	0,005	0,257	130	252	0,418	3,294	0,000	0,303	77	189
23:00 - 23:10 uur	0,152	3,355	0,000	0,314	131	256	0,219	4,169	0,000	0,268	77	192

Personen (Nederland: excl. woongroepen, N=266; Zweden: N=196).

Bronnen: Tijdsstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

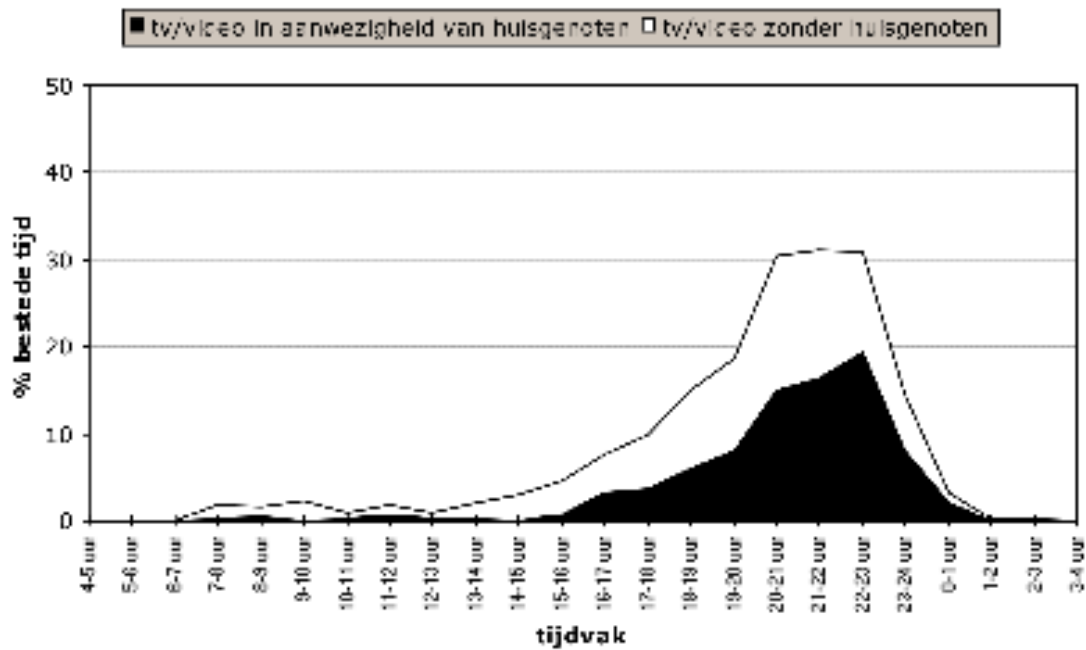
Tabel 6.3.2 laat op het eerste gezicht een wat onbestemde indruk achter over de samenhang tussen het televisie kijken van de huisgenoten. In de Nederlandse studie zijn weliswaar vijf van de zes T-waarden significant, in de Zweedse steekproef zijn het er maar twee. Nemen we echter het geringe aantal huishoudens in met name de Zweedse steekproef in acht, dan is de indruk een andere. In de intervallen waarin de T-waarden voor de Zweedse steekproef niet significant zijn, zijn de intraklasse-correlaties van een vergelijkbare grootte als die uit de Nederlandse steekproef. Verder is er een duidelijk weekgebonden patroon te onderkennen: op één na alle T-waarden, en alle intraklasse-correlaties zijn voor de drie intervallen groter op weekenddagen dan op doordeweekse dagen. Met name de verschillen voor het late tijdstip zijn aanzienlijk. Een mogelijke verklaring zou de eerdere bevinding kunnen zijn dat men in het weekend meer in aanwezigheid van huisgenoten vertoeft (§ 6.2.3). We gaan deze mogelijkheid na in hetgeen volgt. Al met al lijken de resultaten te duiden op de werkzaamheid van huishoudgebonden verwachtingsstructuren op het persoonlijke televisie/video kijken.

6.3.3 In aanwezigheid van huisgenoten televisie kijken, radio luisteren en lezen in het dagverloop

In § 6.2.3 vonden we dat de respondenten uit beide steekproeven in het weekend een groter deel van hun televisiekijktijd in de aanwezigheid van huisgenoten doorbrengen dan door de week. Ook in absolute zin kijken respondenten uit beide steekproeven in het weekend langer in aanwezigheid van huisgenoten naar de televisie (zie de tabellen 6.2.10 en 6.2.11). De vraag is nu hoe het wel en niet in aanwezigheid van huisgenoten televisie kijken over het dagverloop is gespreid. De figuren 6.3.11 tot en met 6.3.14 geven hiervan een grafische weergave.

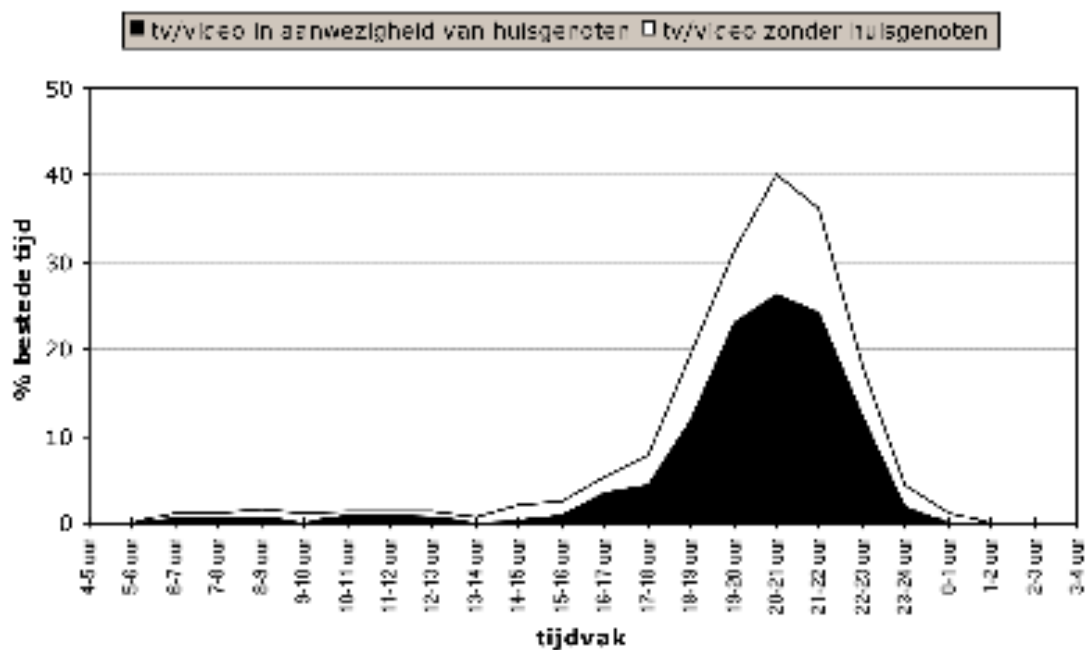
SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Figuur 6.3.11 Tijdsbesteding van respondenten in de Nederlandse steekproef op doordeweekse dagen aan televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten of niet (N=266 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

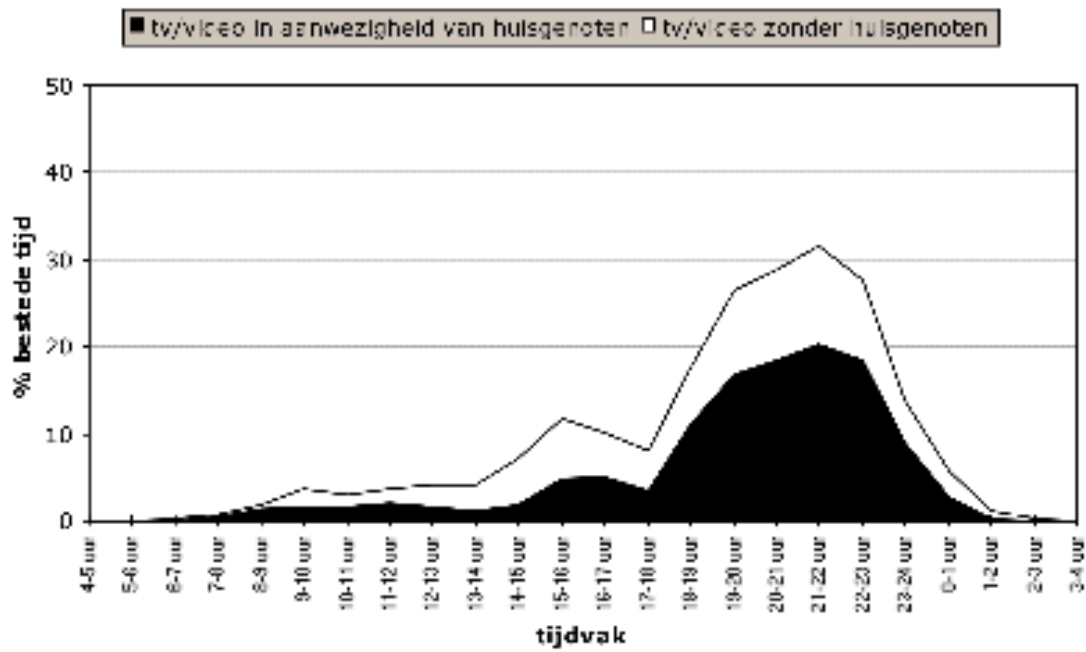
Figuur 6.3.12 Tijdsbesteding van respondenten in de Zweedse steekproef op doordeweekse dagen aan televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten of niet (N=193 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

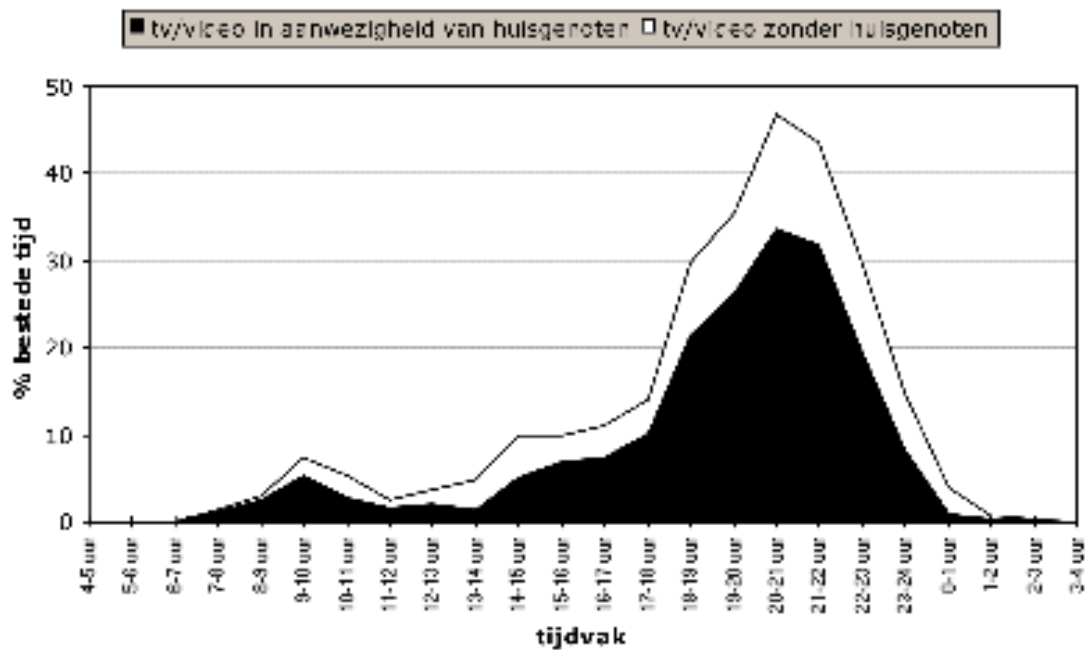
HOOFDSTUK 6

Figuur 6.3.13 Tijdsbesteding van respondenten in de Nederlandse steekproef op weekenddagen aan televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten of niet (N=265 dagboekdagen)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Figuur 6.3.14 Tijdsbesteding van respondenten in de Zweedse steekproef op weekenddagen aan televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten of niet (N=197 dagboekdagen)

Bron: Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Uit de figuren valt op te maken dat men in de avonduren voornamelijk in aanwezigheid van huisgenoten kijkt, terwijl dit overdag niet in alle tijdvakken het geval is. In de ochtend- en middaguren heeft het zonder huisgenoten kijken vaak de overhand. Het zijn dus de avonduren, de uren waarin het meest gekeken wordt, waarin men ook relatief het meest in aanwezigheid van huisgenoten kijkt. Vergelijken we de doordeweekse dagen met de weekenddagen, dan zien we dat op weekenddagen het aandeel ‘in aanwezigheid van’ in de avonduren wat hoger ligt. Voor het in aanwezigheid kijken naar de televisie/video tijdens de drie intervallen 19:00-19:10, 21:00-21:10 en 23:00-23:10, die we in een multilevelanalyse hebben opgenomen, zou dit moeten betekenen dat huishoudgebonden verwachtingsstructuren op avonden in het weekend sterker werkzaam zijn dan door de week. Tabel 6.3.3 geeft wederom de geschatte varianties op huishoudensniveau weer.

Tabel 6.3.3 *Tussen-huishoudensvariantie in de besteding van tijd aan televisie/video kijken in aanwezigheid van huisgenoten op verschillende tijdsintervallen van de avond: multilevel logistische regressie-analyse*

	Nederland						Zweden					
	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i	P(obs)	T	Sig(T)	Intra- klasse corr.	N _j	N _i
door de week												
19:00 - 19:10 uur	0,075	1,770	0,038	0,323	89	200	0,242	2,664	0,004	0,355	61	153
21:00 - 21:10 uur	0,162	3,126	0,001	0,320	90	198	0,265	3,003	0,001	0,289	62	151
23:00 - 23:10 uur	0,120	2,132	0,017	0,301	92	200	0,029	1,949	0,026	0,011	63	171
weekend												
19:00 - 19:10 uur	0,199	2,259	0,012	0,207	91	206	0,263	3,104	0,001	0,385	61	160
21:00 - 21:10 uur	0,231	3,676	0,000	0,353	91	208	0,321	4,658	0,000	0,493	61	156
23:00 - 23:10 uur	0,118	4,687	0,000	0,444	92	211	0,131	2,538	0,006	0,213	64	168

Personen in meerpersoonshuishoudens (Nederland: excl. personen levend in woongroepen, N=228; Zweden: N=183).

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

De resultaten in de tabel zijn conform de verwachting. Alle T-waarden zijn significant, hetgeen inhoudt dat er per tijdvak inderdaad samenhang bestaat tussen de zelfattributies van de huisgenoten. Vergelijken we de intraklasse-correlaties voor beide landen op doordeweekse en weekenddagen, dan zien we dat in nagenoeg alle gevallen de waarden voor het weekend groter zijn, met name in het midden van en laat op de avond. Al met al duidt dit erop dat de kans op televisie kijken in aanwezigheid van huisgenoten tussen huishoudens varieert. Verschillen tussen persoonlijke kansen kunnen we in principe voor een deel met huishoudgebonden variabelen verklaren. Anders gezegd: het behoren tot een huishouden maakt dat personen een grotere danwel kleinere kans hebben dan personen in andere huishoudens, op bepaalde momenten van de avond in aanwezigheid van anderen voor de buis te zitten.

De afsluitende conclusie over de toetsing van de eerste hypothese in deze en in de vorige paragraaf luidt dat de hypothese niet kan worden verworpen. We hebben via de multi-levelanalyses aangetoond dat er een samenhang bestaat tussen de zelfattributies van de huisgenoten. De T-waarden die deze toetsing mogelijk maakten, zijn in de meeste gevallen positief en significant. Verschillen in de sterkte van de intraklasse-correlaties, met name de eenduidige verschillen tussen doordeweekse en weekenddagen, duiden op de aanwezigheid van verwachtings- c.q. processtructuren in huishoudens, die misschien niet de vrijetijdsbesteding in het dagverloop, maar wel het televisie kijken beïnvloeden. Deze structuren leiden tot *convergentie* in de avondindeling van huisgenoten. Hun individuele kansen op televisie kijken, al dan niet in aanwezigheid van anderen, covariëren in positieve zin: als de kans van de een stijgt, stijgt de kans van de ander mee. In het weekend is dat sterker het geval dan op doordeweekse dagen. In de afsluitende paragraaf van dit hoofdstuk proberen we deze bevindingen te verklaren zoals aangegeven in de tweede hypothese. De zelfattributies van personen in een bepaald tijdsinterval wordt gerelateerd aan hun eigen zelfattributies en die van hun huisgenoten in het eraan voorafgaande tijdsinterval.

6.4 Samenhang in het televisie kijken van partners: loglineaire tabelanalyse

In de handelingstheorie en de systeemtheorie wordt onder de noemer ‘zin’ de centrale plaats van het ‘nu’ in het handelen benadrukt (zie hoofdstuk 3). Schütz schetst bijvoorbeeld hoe motieven voor het handelen in het nu totstandkomen onder verwijzing naar verleden en toekomst (1974, p. 120). Mead stelt in zijn tijdtheoretische werk dat “reality exists in a present. (...) That which marks a present is its becoming and its disappearing” (1959, p. 1). Luhmann voegt daaraan toe dat alles wat gebeurt, gelijktijdig gebeurt (1990b, p. 98), namelijk in het nu. Structuren, zo zagen we in hoofdstuk 3, bestaan uit verwachtingen ten aanzien van toekomstige gebeurtenissen. Doordat zich in de loop van elke dag steeds nieuwe gebeurtenissen voordoen, veranderen structuren van moment tot moment. We citeren opnieuw Nassehi (1993, p. 214): “Ein System konstituiert sich .. sozusagen *induktiv* durch strukturierende Ereignisgegenwarten von Ereignis zu Ereignis und nicht *deduktiv*, d.h. durch Ableitung aus einer dem System vorgeordneten Struktur.” Vertalen we dit naar tijdsbesteding in huishoudens (zie hoofdstuk 4), dan betekent dit dat constellaties van aanwezige huisgenoten, hun activiteiten en hun (psychische en sociale) verwachtingen op elk moment bepalen wat er het daaropvolgende moment gebeurt. Dat sluit uiteraard niet uit dat de huisgenoten daarnaast verwachtingen hebben over wat er op momenten verder in de toekomst zal gebeuren, bijvoorbeeld als men op zaterdagochtend afspreekt dat men op zondagmiddag bij familie op bezoek zal gaan. Ook hebben huisgenoten verwachtingen over wat er in achtereenvolgende situaties zal gebeuren. In § 3.4 vermeldden we al dat Nassehi hiervoor het begrip *processtructuren* gebruikt. Wezenlijk is dat deze structuren niet ‘deductief’ *bepalen* welke constellatie van activiteiten en verwachtingen er op het volgende moment in het huishouden zal zijn. Verwachtings- en processtructuren maken voor de huisgenoten alleen de eigen activiteiten uitvoerbaar en die van anderen verwachtbaar. Het ligt daarmee voor de hand dat gedurende het dagverloop bepaalde

verwachtingen wel uitkomen en andere niet. Wat er ook gebeurt - men kan aannemen dat de activiteiten en verwachtingen op enig moment sterk bepalend zijn voor de activiteiten en verwachtingen op het moment daarna.

Voor tijdsbesteding van huisgenoten houdt dit in dat hun activiteiten als een sequentie kunnen worden gezien. Wat mensen op tijdstip t_1 doen, kan worden teruggevoerd op wat zij op t_0 deden. Daarbij is niet alleen de eigen activiteit op het vorige tijdstip van belang, maar ook die van de anderen. Een voorbeeld: als iemand de televisie aanzet, bemoeilijkt dat het krantlezen van haar partner. Het lezen vergt concentratie, die verstoord wordt door het flakkerende licht en het geluid van de televisie. Men heeft dan de keus: ofwel blijven lezen en zich sterker concentreren, ofwel iets anders gaan doen - of dat nu het meekijken met de partner is of iets anders.

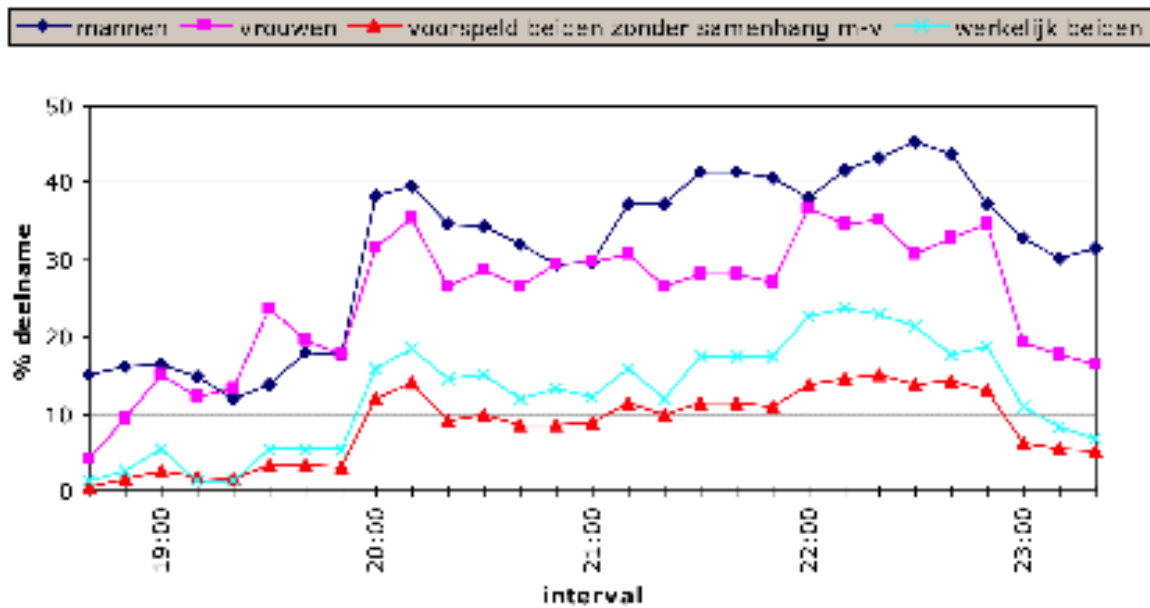
Het is mogelijk om gegevens over de tijdsbesteding op deze manier, als sequenties, te analyseren en te bezien in hoeverre er wederzijdse afhankelijkheden tussen, bijvoorbeeld, partners bestaan. Dat is wat in deze paragraaf gedaan zal worden. In een eerste stap zien we nog even af van het analyseren van de overgangen tussen een tijdstip en het daaropvolgende. In § 6.4.1 gaan we na of de indicaties die de vorige paragrafen hebben gegeven over de positieve samenhang in het televisie kijken van huisgenoten - hier: partners - langs een andere weg kunnen worden bevestigd, namelijk via loglineaire tabelanalyse. Bij een bevestigend antwoord kunnen we dan in een tweede stap (§ 6.4.2) de sequentiële afhankelijkheden tussen het wel of niet kijken van partners op eendere wijze onder de loep nemen.

6.4.1 Samenhang in het televisie kijken van partners in het verloop van de avond

De vraag die in de nu volgende analyses zal worden beantwoord, is: bestaat er een samenhang tussen het televisie kijken van mannelijke en vrouwelijke partners in de avonduren, en zo ja, varieert de sterkte van deze samenhang naar het tijdstip van de avond? In de vorige paragraaf kregen we indicaties voor het bestaan van een samenhang tussen het 'televisie kijken' van huisgenoten. De gebruikte multilevelanalyse had als voordeel dat per huishouden alle huisgenoten - volwassenen en kinderen - in de analyse konden worden meegenomen. In de analyses die volgen beperken we ons tot partners die van hetzelfde huishouden deel uitmaken. Hun eventuele kinderen en andere huisgenoten laten we buiten beschouwing. Voor de dyades man-vrouw in deze analyses kunnen we uitspraken doen over de sterkte van de samenhang in het televisie kijken. Door daarnaast het tijdstip van de avond en de dag van de week in de analyses te betrekken, kunnen we bovendien uitspraken doen over de mate waarin de sterkte van de samenhang varieert naar tijdvak in de avond en naar doordeweekse versus weekenddagen. Mocht deze variatie er zijn, dan zou dat betekenen dat verwachtingsstructuren in huishoudens het waarschijnlijker maken dat partners op bepaalde tijden, bijvoorbeeld na 22 uur, televisie zitten te kijken dan op andere tijden.

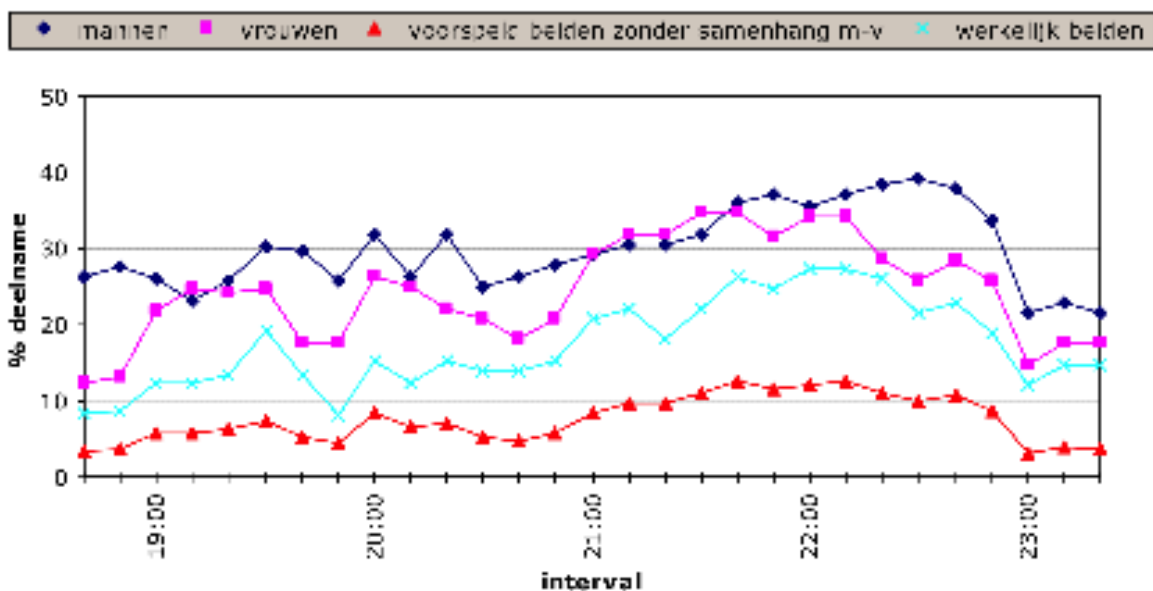
HOOFDSTUK 6

Figuur 6.4.1 *Televisie/video kijken door partners in de avonduren: voorspeld aandeel gelijktijdig kijken bij geen samenhang en geobserveerd aandeel - Nederlandse steekproef op doordeweekse dagen (N=76 paren)*

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Figuur 6.4.2 *Televisie/video kijken door partners in de avonduren: voorspelde aandeel gelijktijdig kijken bij geen samenhang en geobserveerde aandeel - Nederlandse steekproef op weekenddagen (N=74 paren)*

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Het eerste deel van de vraag, of er een samenhang bestaat tussen het kijken van partners, kan reeds zonder uitvoerige analyses worden beantwoord. Per 10-minuten-interval is uit te rekenen hoeveel procent van de mannelijke, en hoeveel van de vrouwelijke partners naar de televisie/video zat te kijken. Door deze proporties met elkaar te vermenigvuldigen, verkrijgen we een schatting voor de proportie ‘beide partners kijken’ per interval wanneer er geen samenhang in het kijken tussen de partners bestaat. De daadwerkelijke proporties van de paren kunnen erboven of eronder liggen, afhankelijk van de positieve of negatieve samenhang tussen het kijken van de partners.

De figuren 6.4.1 en 6.4.2 laten voor de Nederlandse paren op doordeweekse avonden en avonden in het weekend zien hoe zich de geschatte proporties voor ‘geen samenhang’ en de in werkelijkheid gevonden proporties tot elkaar verhouden.³³ In de beide figuren is de onderste lijn (driehoekjes) verkregen door de proporties mannelijke partners en vrouwelijke partners per interval met elkaar te vermenigvuldigen. De lijn erboven (kruisjes) geeft de werkelijk gevonden proporties weer. Op een enkele uitzondering na ligt de werkelijke lijn steeds boven de geschatte lijn, wat duidt op een positieve samenhang tussen het kijken van partners. Wanneer de man kijkt, is het waarschijnlijker dat de vrouw ook kijkt, en vice versa. Voor Zweden krijgen we hetzelfde beeld, reden waarom we hier van het weergeven van soortgelijke figuren afzien. Kijken we naar de afstand tussen de lijnen, dan is er een duidelijk verschil tussen weekenddagen en doordeweekse dagen. Op weekenddagen is het verschil tussen de lijnen groter en is er daarmee sprake van sterkere positieve samenhang. Of er ook verschillen bestaan tussen de tijdvakken op de avond in de sterkte van de samenhang, is aan de hand van de figuren moeilijker te beoordelen. Middels een logfrequentieanalyse kan dit worden getoetst.

In een dergelijke analyse hebben we voor Nederland en Zweden vierdimensionele kruistabellen geanalyseerd. De vier variabelen in de tabellen zijn:

- man_tv: heeft de mannelijke partner televisie gekeken? (0 nee, 1 ja);
- vrw_tv: heeft de vrouwelijke partner televisie gekeken? (0 nee, 1 ja);
- weekend: was de dagboekdag een weekenddag? (0 nee, 1 ja);
- interval: welk interval op de avond betrof het? (voor Nederland betrof het 29 10-minuten-intervallen tussen 18:40 uur en 23:30 uur; voor Zweden 36 intervallen tussen 17:30 en 23:30 uur).

In een logfrequentieanalyse kan op basis van de geobserveerde frequenties in elke cel van de tabel worden nagegaan welke effecten verantwoordelijk zijn geweest voor het totstandkomen van deze frequenties. In een vierdimensionele tabel zijn er in totaal 16 mogelijke factoren, te rangschikken naar vijf ‘ordes’:

- nulde orde: een algemeen effect dat samenhangt met de steekproefomvang en alleen de grootte van de celfrequenties beïnvloedt. Dit effect zegt niets over de samenhang tussen de variabelen en is inhoudelijk niet informatief;

³³ De afbakening van ‘avonduren’ is op praktische gronden geschied. Voor de logfrequentieanalyses is het in principe noodzakelijk dat in alle cellen van de gebruikte tabel minimaal één score aanwezig is (oftewel dat geen van de cellen leeg is). Voor de Nederlandse steekproef was dit het geval tussen 18:40 en 23:30 uur; voor de Zweedse steekproef tussen 17:30 en 23:30 uur.

- eerste orde: een effect van de verdeling van de afzonderlijke variabelen man_tv , vrw_tv , weekend en interval over hun respectievelijke categorieën; in totaal dus vier effecten;
- tweede orde: effecten van de bivariate samenhangen tussen de vier variabelen; in totaal zijn er zes mogelijke samenhangen, dus ook zes effecten;
- derde orde: effecten van de trivariate samenhangen tussen de vier variabelen; in totaal zijn er vier mogelijke samenhangen, dus ook vier effecten;
- vierde orde: een effect van de samenhang tussen alle vier variabelen tegelijk.

In de opsomming is een hiërarchische structuur te onderkennen. Beginnend met het algemeen effect geeft elk van de vier volgende stappen een afwijking ten opzichte van de eerdere effecten weer. Een bivariate samenhang tussen man_tv en vrw_tv geeft aan dat er bovenop het algemene effect van de steekproefgrootte en bovenop de verdeling van de variabelen man_tv en vrw_tv een samenhang tussen beide variabelen nodig is om de geobserveerde celfrequenties te kunnen reproduceren. Een trivariate samenhang zou betekenen dat bovenop de nulde-orde, eerste-orde en tweede-orde-effecten er nog een derde-orde-effect nodig is, enzovoorts.

Het moge duidelijk zijn dat hoe hoger de ordes van de effecten worden, hoe lastiger het model te interpreteren is. In logfrequentieanalyse streeft men dan ook vaak naar een zogenaamd ‘zuinig’ model: een model waarin een of meerdere hogere-orde-effecten op nul zijn gesteld. Het op nul stellen van effecten betekent over het algemeen dat de geschatte theoretische frequenties af gaan wijken van de geobserveerde frequenties. Wordt de afwijking te groot, dan is er sprake van een slecht passend model: de theorie is niet in overeenstemming met de empirie. Er zijn twee toetsingsgrootheden gangbaar die de afwijking tussen geschatte en geobserveerde celfrequenties meten: de likelihood ratio (aannemelijkheidsratio) en de X^2 van Pearson. Beide grootheden benaderen bij voldoende grote celfrequenties een chi-kwadrat-verdeling, zodat deze verdeling gebruikt kan worden om te toetsen of de afwijking significant van nul verschilt en de hypothese verworpen moet worden.

De analyses hebben een deels toetsend en deels exploratief karakter. Op grond van de theorie verwachten we - in overeenstemming met de eerste hypothese - een samenhang aan te treffen in de zelfattributies met betrekking tot televisie kijken van partners. Over de sterkte van de samenhang - die aangeeft hoezeer de partners op elkaar zijn georiënteerd - naar tijdvak van de avond en dag van de week doet de theorie geen precieze uitspraken. Ze stelt alleen als voorwaarde voor samenhang dat men in elkaars aanwezigheid verkeert.

Het gaat bij de analyses in eerste instantie om het verkrijgen van een relatief zuinig (weinig parameters) en goed interpreteerbaar model. We stellen wel, op grond van statistische vereisten en theoretische interesse, de volgende randvoorwaarden:

1. een te verkrijgen model moet hiërarchisch van karakter zijn, hetgeen wil zeggen dat voor elke hogere-orde-parameter de lagere-orde-parameters eveneens in het model aanwezig zijn (dus bij handhaving van het derde-orde-effect $man_tv*vrw_tv*weekend$ moeten ook de tweede-orde-effecten man_tv*vrw_tv , $man_tv*weekend$ en $vrw_tv*weekend$, alsmede de eerste-orde-effecten man_tv , vrw_tv en weekend in het model worden gehandhaafd);
2. de eerste-orde-effecten weekend en interval dienen in ieder geval gehandhaafd te worden om de waarnemingsafhankelijkheid tussen alle deeltabellen man_tv/vrw_tv te modelleren. De vierdimensionele tabel (per land één) kan worden gezien als twee reeksen 2 bij 2-tabel-

SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

len voor man_tv bij vrw_tv: een reeks voor doordeweekse dagen en een reeks voor weekenddagen. Aangezien al deze 2 bij 2-tabellen zijn waargenomen bij dezelfde steekproef van paren, is er sprake van waarnemingsafhankelijkheid tussen die tabellen wat de statistische toetsingsgrootheden beïnvloedt (zie Wickens, 1993). Het opnemen van de effecten van weekend en interval heft dit bezwaar op;

3. in ieder geval moet getoetst worden of het vierde-orde-effect $\text{man_tv} * \text{vrw_tv} * \text{weekend} * \text{interval}$ zonder verlies aan goedpassendheid verwijderd kan worden. Verwijdering zou betekenen dat de samenhang in het kijken tussen mannelijke en vrouwelijke partners per interval niet verschilt naar doordeweekse en weekenddagen;
4. ook moet getoetst worden of - na verwijdering van het vierde-orde-effect - de derde-orde-effecten $\text{man_tv} * \text{vrw_tv} * \text{interval}$ en $\text{man_tv} * \text{vrw_tv} * \text{weekend}$ verwijderd kunnen worden. Het eerste zou betekenen dat de sterkte van de samenhang tussen man_tv en vrw_tv niet varieert naar tijdstip op de avond; het tweede dat de sterkte van dezelfde samenhang niet varieert naar doordeweekse en weekenddagen;
5. eventueel zou nog getoetst moeten worden of - bij verwijdering van de genoemde derde-orde-effecten - ook het tweede-orde-effect $\text{man_tv} * \text{vrw_tv}$ verwijderd kan worden, hetgeen zou betekenen dat er geen samenhang tussen het wel of niet kijken van mannelijke en vrouwelijke partners bestaat.

In tabel 6.4.1 is weergegeven welk model volgens deze procedure wordt gevonden.

Tabel 6.4.1 *Logfrequentieanalyse van de samenhang in het televisie kijken van partners naar interval en doordeweekse/weekenddag*

		Nederland			Zweden			
		Est.	S.E.	t	Est.	S.E.	t	
eerste-orde-effecten	man_tv	0,241	0,020	12,04	0,130	0,021	6,19	
	vrw_tv	0,492	0,020	24,20	0,510	0,021	24,21	
	weekend	0,072	0,020	3,64	-0,035	0,020	-1,79	
	interval†	(28 par.)			(35 par.)			
tweede-orde-effecten	man_tv*vrw_tv	0,442	0,020	22,13	0,453	0,021	22,02	
	man_tv*weekend	0,046	0,020	2,32	0,125	0,020	6,35	
	vrw_tv*weekend	0,008	0,020	0,40	0,042	0,020	2,13	
	man_tv*interval†	(28 par.)			(35 par.)			
	vrw_tv*interval†	(28 par.)			(35 par.)			
derde-orde-effect	man_tv*vrw_tv*weekend	-0,172	0,020	-8,76	-0,053	0,020	-2,71	
modelfit		Chi-sq	df	P	Chi-sq	df	p	
		L.R. Chi-kwadraat	119,92	140	0,889	127,52	175	0,997
		Pearson Chi-kwadraat	115,57	140	0,935	123,05	175	0,999

Intervallen (10 minuten) gedurende de avonduren (Nederland: 18:40 - 23:30 uur; Zweden: 17:30 - 23:30 uur) van partners met en zonder kinderen.

† Deze coëfficiënten worden niet afzonderlijk weergegeven aangezien ze niet bijdragen tot de interpretatie van het model; de effecten die zijn afgebeeld, leveren een significante bijdrage aan de fit van het model.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997; Statistics Sweden Time Use Pilot 1996.

We beginnen de interpretatie van de tabel door op te merken dat voor beide steekproeven hetzelfde relatief zuinige model wordt gevonden. In beide gevallen is de modelfit zeer goed te noemen. De likelihood ratio chi-kwadraat en de Pearson chi-kwadraat wijzen in beide gevallen op een verre van significante afwijking, hetgeen betekent dat de theoretische frequenties geschat op basis van dit zuinige model de geobserveerde frequenties uitstekend benaderen.

Het vierde-orde-effect kan in beide steekproeven zonder een significant verlies aan fit verwijderd worden. Dit houdt in dat zo de samenhang tussen het kijken van de man en het kijken van de vrouw al naar dag van de week (door de week/weekend) varieert, deze trivariate samenhang niet verschilt voor het tijdvak van de avond. Opvallend is verder dat ook de trivariate samenhang tussen *man_tv*, *vrw_tv* en *interval* verwijderd kan worden zonder dat de goedpassendheid wordt aangetast. De samenhang tussen het kijken van de man en het kijken van de vrouw varieert daarmee niet naar het tijdstip van de avond, iets dat we door alleen te kijken naar de figuren 6.4.1 en 6.4.2 niet goed konden beoordelen. De trivariate samenhang tussen *man_tv*, *vrw_tv* en *weekend* is, zo zien we in de tabel, in beide steekproeven significant en kan niet verwijderd worden. Dit betekent dat de sterkte van de samenhang tussen het kijken van man en vrouw varieert tussen doordeweekse en weekenddagen: op weekenddagen is de samenhang sterker. Dit is in overeenstemming met de conclusie die we in paragraaf 6.3 op basis van de intraklasse-correlaties konden trekken voor alle huisgenoten (d.w.z. ook de kinderen en huisgenoten van de partners). Wel is de t-waarde groter voor de Nederlandse dan voor de Zweedse steekproef. Het verschil in sterkte van de samenhang op beide dagtypen is in Nederland blijkbaar groter.

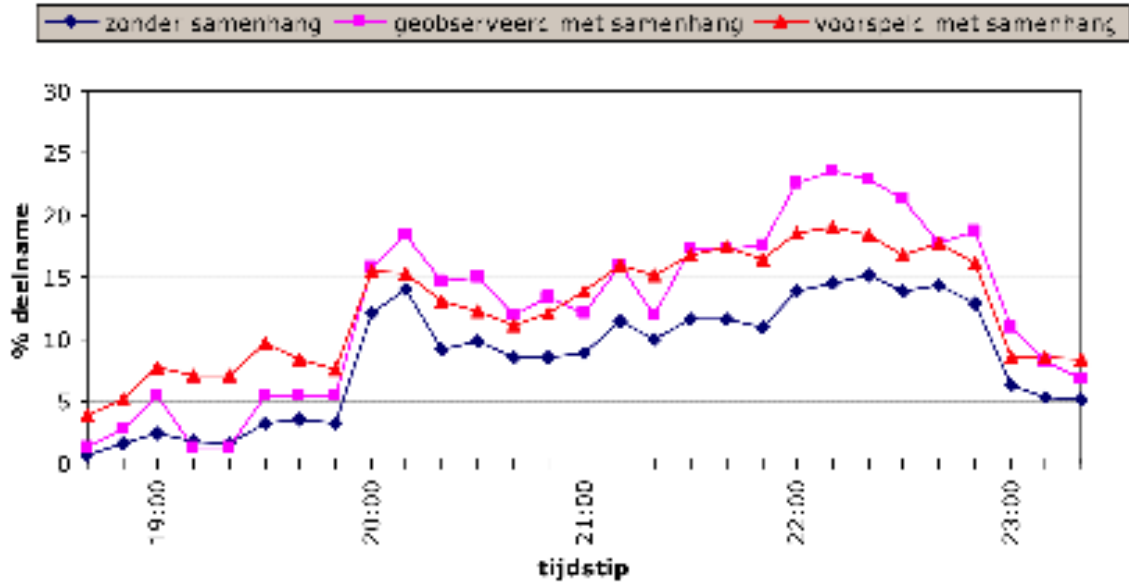
De tweede-orde-effecten die in de tabel zijn opgenomen konden niet verwijderd worden zonder significant verlies aan fit of omdat ze vanwege de hiërarchie niet gemist konden worden (de niet-significante parameter voor *vrw_tv*weekend* in de Nederlandse steekproef). De groepen parameters voor *man_tv*interval* en *vrw_tv*interval* zijn niet in de tabel opgenomen omdat ze ieder afzonderlijk niet zo informatief zijn. Wat wel van belang is, is dat ze als groepen een significante bijdrage leveren aan de fit. Het kijken van man en vrouw afzonderlijk varieert dus - niet verrassend - naar het tijdstip van de avond. Hoe dit varieert, is af te leiden uit de figuren 6.4.3 en 6.4.4 die hieronder worden gepresenteerd. Verder zijn ook *man_tv*weekend* en *vrw_tv*weekend* (in Zweden) significant en positief: mannen en vrouwen afzonderlijk kijken in het weekend significant meer dan door de week. De parameters voor *man_tv*vrw_tv* zijn zeer sterk significant en positief. Als mannen televisie kijken, neigen hun vrouwelijke partners ertoe ook televisie te kijken, zonder dat hiermee iets over de causale beïnvloeding is gezegd (die komt pas aan de orde in § 6.4.2). De samenhang is sterker, blijkt uit het derde-orde-effect, voor weekendavonden dan voor doordeweekse avonden.³⁴

De positieve en significante waarden voor de eerste-orde-effecten *man_tv* en *vrw_tv* duiden erop dat mannen én vrouwen over het algemeen meer niet dan wel kijken, d.w.z. dat gemiddeld genomen over alle intervallen en dagen het niveau van kijken beneden de 50% ligt - voor vrouwen verder erbeneden dan voor mannen, aangezien mannen blijkens de figuren 6.4.1 en 6.4.2 meer kijken dan vrouwen (ook in Zweden is dit het geval).

³⁴ Voor de oddsratio's van de 2 bij 2-tabellen *man_tv* en *vrw_tv* betekent dit dat de odds voor alle intervallen gelijk zijn, maar verschillend voor de intervallen op doordeweekse versus weekenddagen.

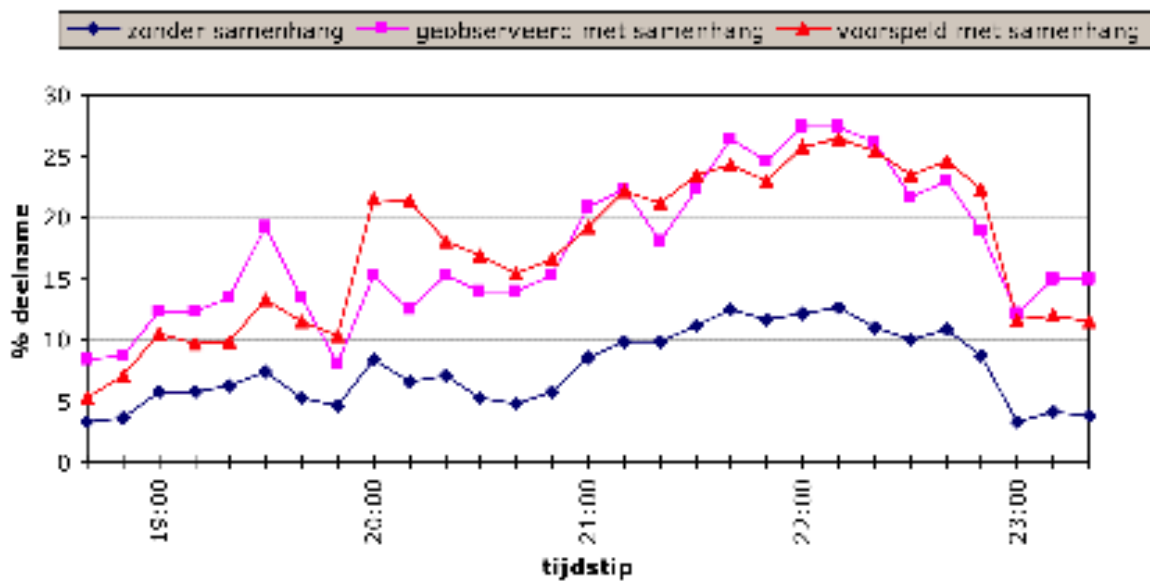
SAMENHANG IN HET MEDIAGEBRUIK VAN HUISGENOTEN

Figuur 6.4.3 Televisie/video kijken door partners in de avonduren: voorspelde aandeel gelijktijdig kijken bij geen samenhang, geobserveerde aandeel, en aandeel voorspeld door model met samenhang; Nederlandse steekproef, doordeweekse dagen (N=76 paren)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

Figuur 6.4.4 Televisie/video kijken door partners in de avonduren: voorspelde aandeel gelijktijdig kijken bij geen samenhang, geobserveerde aandeel, en aandeel voorspeld door model met samenhang; Nederlandse steekproef, weekenddagen (N=74 paren)

Bron: Tijdstructuren in huishoudens 1997.

In de figuren 6.4.3 en 6.4.4 geven we een grafische weergave van de door het model voorspelde proporties Nederlandse mannen en vrouwen die gelijktijdig aan het kijken zijn gedurende de avond. We zetten deze grafiek af tegen de proporties die zouden zijn gevonden wanneer er van samenhang geen sprake zou zijn geweest, en tegen de in de steekproef geobserveerde proporties. De voorspelde proporties ‘met samenhang’ bevinden zich steeds boven de proporties die we zouden hebben gevonden wanneer er geen samenhang tussen het kijken van mannen en vrouwen zou zijn geweest. In het weekend is de afstand groter, omdat de samenhang tussen man_tv en vrw_tv dan sterker is. Vergelijken we de voorspelde proporties met de geobserveerde proporties, dan zien we dat deze redelijk dicht bij elkaar in de buurt liggen. Op sommige momenten van de avond is er sprake van een duidelijke onder- of overschatting gedurende een aantal achtereenvolgende intervallen. Wanneer men de lijnen voor de voorspelde proporties in beide grafieken vergelijkt, wordt duidelijk waarom dit zo is. De lijnen hebben voor doordeweekse en weekenddagen exact dezelfde vorm, al ligt die voor weekenddagen hoger dan die voor doordeweekse dagen. Dit geeft aan dat volgens het model er geen variatie is in de sterkte van het effect $man_tv * vrw_tv$ tussen de intervallen.³⁵ De sterkte van het effect varieert wel tussen doordeweekse en weekenddagen, wat de hogere ligging van de lijn op weekenddagen verklaart. Voor die intervallen van de avond waar het model voor door de week een onderschatting geeft, geeft het voor het weekend een overschatting en vice versa. Voor beide dagtypen wordt dus een gemiddelde waarde geschat, die meer afwijkt van de werkelijke waarde op die momenten dat deze werkelijke waarde sterk verschilt tussen doordeweekse en weekenddagen.

Het voorgaande samenvattend kunnen we zeggen dat de logfrequentieanalyses bevindingen hebben opgeleverd die de bevindingen uit de vorige paragrafen bevestigen. Er bestaat een samenhang tussen de zelfattributies van ‘televisie/video kijken’ van mannelijke en vrouwelijke partners die deel uitmaken van een huishouden. Voorzover sociale verwachtingsstructuren tussen partners hiervoor verantwoordelijk zijn, blijken deze tot even sterke samenhangen te leiden aan het begin, in het midden of aan het einde van de avond. Wel is de samenhang tussen de zelfattributies sterker op weekenddagen dan op doordeweekse dagen, hetgeen kan wijzen op verschillende verwachtingsstructuren voor beide dagtypen.

6.4.2 Wederzijdse beïnvloeding van elkaars televisie kijken door partners

In de voorgaande analyses zijn de activiteitensequenties van mannen en vrouwen nog niet als sequenties geanalyseerd. Weliswaar hebben we de variatie in het kijken op achtereenvolgende tijdstippen gemodelleerd, maar er is nog niet gekeken naar de *overgangen* van het ene naar het andere tijdstip, oftewel *veranderingen in* het wel/niet televisie kijken. Wanneer het wel of niet televisie kijken in twee achtereenvolgende intervallen wordt vergeleken, zijn er vier mogelijke overgangen: beginnen met kijken ($0 \rightarrow 1$), blijven kijken ($1 \rightarrow 1$), stoppen met kijken ($1 \rightarrow 0$) en blijven niet-kijken ($0 \rightarrow 0$). In het nu volgende gaan we na in hoeverre er *wederzijdse afhankelijkheden bestaan tussen het kijken van partners in de overgang naar een volgend tijdsinter-*

³⁵ Dat de lijn desondanks tussen intervallen in hoogte varieert, komt door het eerste-orde-effect interval en de tweede-orde-effecten $man_tv * interval$ en $vrw_tv * interval$.

val. Daarmee worden de theoretische voorstellingen over de structurerende invloed van een situatie op de volgende situatie, zoals vervat in de tweede hypothese, direct getoetst voor het televisie kijken van partners.

Twee reeksen analyses zijn uitgevoerd: een waarin het kijken van de mannelijke partner op t_1 wordt voorspeld vanuit het kijken van de vrouwelijke partner in het voorafgaande interval t_0 én zijn eigen kijken op t_0 , en een waarin het omgekeerde wordt gedaan. De analyses verschillen van de voorafgaande doordat hier een causale volgorde tussen variabelen wordt verondersteld (om die reden gebruiken we logitanalyse i.p.v. logfrequentieanalyse). Door het eigen wel of niet kijken in het vorige interval in de analyses mee te nemen, wordt in statistische zin ‘gecontroleerd’ voor het eigen kijkgedrag (Allison & Liker, 1982). Verder is het mogelijk te controleren voor een eventuele invloed van de samenhang in het kijken op t_0 tussen de partners bovenop de afzonderlijke invloeden (Budescu, 1984). In notatie: het kijken van de mannelijke partner op t_1 (man_tv1) wordt geregresseerd op zijn eigen kijken in het voorafgaande interval (man_tv1 by man_tv0), het kijken van zijn partner op t_0 (man_tv1 by vrw_tv0) en de interactie daartussen (man_tv1 by man_tv0 by vrw_tv0). Verder nemen we wederom om statistische redenen de effecten van weekend (man_tv1 by weekend) en interval (man_tv1 by interval) in het model op.

Tabel 6.4.2 Logitanalyse van de wederzijdse beïnvloeding in het televisie kijken door partners naar interval en doordeweekse/weekenddag (Nederlandse en Zweedse steekproeven gezamenlijk)

		Mannen door vrouwen (man_tv1)			Vrouwen door mannen (vrw_tv1)			
		Est.	S.E.	t				
intercept		0,125	0,028	4,42		0,487	0,136	3,59
predictoren	man_tv0	1,255	0,028	45,28	vrw_tv0	1,396	0,136	10,30
	vrw_tv0	0,126	0,029	4,29	man_tv0	0,152	0,023	6,55
	weekend	0,018	0,022	0,81	weekend	0,013	0,022	0,58
	interval†	(28 par.)			interval†	(28 par.)		
interacties	man_tv0 by weekend	-0,061	0,022	-2,76	man_tv0 by weekend	-0,053	0,022	-2,38
	man_tv0 by interval†	(28 par.)			vrw_tv0 by interval*	(28 par.)		
	vrw_tv0 by interval†	(28 par.)						
modelfit		Chi-sq	df	p	Chi-sq	df	p	
L.R. Chi-kwadraat		143,10	143	0,482	L.R. Chi-kwadraat	200,35	172	0,068
Pearson Chi-kwad.		129,02	143	0,793	Pearson Chi-kwad.	173,61	172	0,451

Intervallen (10 minuten) gedurende de avonduren (18:40 - 23:30 uur) van partners met en zonder kinderen.

† Deze coëfficiënten worden niet afzonderlijk weergegeven aangezien ze niet bijdragen tot de interpretatie van het model; de effecten die zijn afgebeeld, leveren een significante bijdrage aan de fit van het model.

Bronnen: Tijdstructuren in huishoudens 1997 en Statistics Sweden Time Use Pilot 1996 (gecombineerd).

In vergelijking met de logfrequentieanalyses in § 6.4.1 wordt hier een extra variabele gebruikt. Dit heeft zijn weerslag op de geobserveerde celfrequenties: voor zowel de Nederlandse als de Zweedse steekproef kwamen in de vijfdimensionale tabel veel nulcellen voor, wat het uitvoeren van de analyses onmogelijk maakte. Om de analyse toch te kunnen uitvoeren, hebben we ervoor gekozen de paren uit de Nederlandse en Zweedse steekproeven in één analyse op te nemen. Gezien het feit dat in § 6.4.1 precies dezelfde modellen in beide steekproeven werden gevonden, achtten we deze stap geoorloofd.³⁶ In tabel 6.4.2 zijn de analyseresultaten weergegeven. Uit de tabel maken we op dat de gevonden modellen voor mannen en vrouwen geen spiegelbeeld van elkaar zijn. Het model met het kijken van de mannelijke partner als afhankelijke variabele past goed bij de data, dat voor de vrouwelijke partner minder goed wanneer de likelihood ratio chi-kwadraat als maatstaf wordt genomen. Volgens de Pearson chi-kwadraat passen beide modellen goed.³⁷

De eerste orde-effecten laten een opmerkelijke conclusie toe: gecontroleerd voor het eigen kijken in het voorafgaande interval (man_tv1 by man_tv0 en vrw_tv1 by vrw_tv0, beide hoog significant) heeft het kijken van de vrouw invloed op het kijken van de man in het volgende interval (man_tv1 by vrw_tv0) én het kijken van de man ook op dat van de vrouw (vrw_tv1 by man_tv0). Man en vrouw blijken dus een wederzijdse invloed te hebben op elkaars kijkgedrag in de overgang van een situatie naar de volgende. De conclusie ten aanzien van de tweede hypothese is dan ook dat we deze niet kunnen verwerpen. De vraag of de invloed van man op vrouw groter is dan die van vrouw op man, of vice versa, kunnen we met deze analyses niet beantwoorden.³⁸ In het rijtje tweede-orde-effecten ontbreekt de invloed van de interactie tussen het kijken van man en vrouw op t0 (man_tv1 by man_tv0 by vrw_tv0 resp. vrw_tv1 by vrw_tv0 by man_tv0). Deze parameters bleken in beide analyses geen significante bijdrage te leveren aan de fit en zijn daarom verwijderd. Het kijken tijdens een interval is dus niet afhankelijk van de samenhang tussen het kijken van man en vrouw in het voorafgaande interval.

Verder zien we bij het kijken van de man dat diens eigen kijken in het voorafgaande interval zowel varieert naar dagtype (man_tv1 by man_tv0 by weekend) als naar tijdstip van de avond (man_tv1 by man_tv0 by interval). Ook zien we dat de sterkte van de invloed van

³⁶ Desondanks resteerde een gering aantal nulcellen. Een gangbare werkwijze in zo'n geval is het optellen van een klein getal (doorgaans 0,5) bij alle geobserveerde frequenties. In de procedure LOGLINEAR van SPSS wordt dit zelfs standaard gedaan (het subcommando luidt /CRITERIA=DELTA(0.5)). In de analyses hebben we de mate waarin de schattingen vertekend worden, gecontroleerd door in plaats van met delta = 0,5 ook analyses te doen met delta = 0,25 en 1,0. De geschatte parameters (tabel 6.4.2) bleken slechts in zeer geringe mate te variëren: minder dan éénuizendste. De schattingen kunnen daarmee robuust genoemd worden.

³⁷ Het bestaan van een verschil tussen de waarden van beide toetsingsgrootheden wijst in het algemeen op een niet goed bij de data passend model. Nadere analyses wijzen uit dat dit verschil al ontstaat bij verwijdering van het interactie-effect van de hoogste orde (vrw_tv1 by vrw_tv0 by man_tv0 by weekend by interval). Alleen het verzadigde model past dus volgens dit criterium goed bij de data.

³⁸ Uit de grotere t-waarde voor de invloed van man op vrouw kan niet worden geconcludeerd dat de invloed van de man op de vrouw groter is dan omgekeerd (Allison & Liker, 1982). Jammer genoeg is de statistic die Allison en Liker voorstellen om toch een uitspraak te kunnen doen, gebiast (Budescu, 1984). De oplossing die Budescu voorstelt om uitspraken te kunnen doen over de sterkte van de wederzijdse effecten - het opnemen van beide afhankelijke variabelen in één model - was in ons geval niet mogelijk (te groot aantal nulcellen) en kent weer zijn eigen bezwaren (zie Wickens, 1993, p. 192; zie ook Iacobucci & Wasserman, 1988).

het kijken van de vrouw op zijn kijken varieert naar het tijdstip op de avond (man_tv1 by vrw_tv0 by interval). Voor het kijken van de vrouw krijgen we een iets ander beeld. De sterkte van de invloed van haar eigen kijken blijkt net als bij de mannen te variëren naar tijdstip van de avond (vrw_tv1 by vrw_tv0 by interval). Daarnaast varieert de invloed van het kijken van haar man naar dagtype (vrw_tv1 by man_tv0 by weekend). Een interpretatieve uitwerking van deze derde-orde-effecten is op zichzelf interessant, maar valt buiten het bestek van onze hypothesetoetsing, reden waarom we haar hier achterwege laten. Relevant voor de hypothese is dat de tweede-orde-effecten significant zijn: partners hebben in de overgang naar een volgend interval invloed op elkaars activiteiten gecontroleerd voor hun eigen activiteiten. Dit wijst erop dat het verklaren van televisie kijken met alleen persoonsgebonden variabelen een belangrijke factor buiten beschouwing laat. Dit is een argument voor het observeren en analyseren van het televisie kijken van personen in de context van het huishouden. In hoofdstuk 7, waarin we de analyseresultaten terugkoppelen naar de vraagstelling, zullen we in deze zin conclusies trekken.

6.5 Samenvatting van de resultaten

Ter afsluiting van dit hoofdstuk zetten we de gepresenteerde onderzoeksresultaten op een rij. Vervolgens interpreteren we de resultaten in het licht van de in § 4.5 geformuleerde onderzoeksvragen.

Evaluatie van het tijdsbestedingsonderzoek (§ 6.1)

- Onderzoeksinstrumenten: alle instrumenten voldoen goed. Een minpunt aan het dagboek is dat het niet de - in alleen de Nederlandse studie gevraagde - zender- of genrespecifieke informatie blijkt te leveren voor televisie/video kijken, radio/audio luisteren en lezen. Het dagboek zal op dit punt aangepast en opnieuw getest moeten worden, wanneer we deze informatie van belang achten. Verder verdient het aanbeveling bij vervolgonderzoek indien mogelijk nog beter toe te zien op het tijdstip van invullen van het dagboek. Uit de evaluatie kwam naar voren dat het tijdig invullen van het dagboek direct is gerelateerd aan een hogere kwaliteit van de gegevens. Een goede investering in de veldwerkfase is dan ook een telefonische herinnering op of uiterlijk een dag na de toegewezen dagboekdagen.
- Respons: het blijkt moeilijk huishoudens bereid te vinden aan het onderzoek deel te nemen. Wanneer zij eenmaal hebben toegezegd, zijn er nauwelijks problemen met uitval. De partiële respons is goed te noemen, wat zeker een verdienste is van de goede hanteerbaarheid van de waarnemingsinstrumenten, zowel afzonderlijk als in combinatie met elkaar. Responsbevorderende inspanningen zullen zich bijgevolg moeten richten op de eerste fase: het bereid vinden van huishoudens om überhaupt mee te doen aan het onderzoek. De combinatie van huishoudens-, individuele enquêtes en dagboeken (met indien gewenst een week-schema) kan worden gehandhaafd. Er zou zelfs geprobeerd kunnen worden een derde dagboekdag toe te voegen, zodat voor alle huishoudens een werkdag, een zaterdag en een zondag worden verkregen, maar alleen wanneer dit de partiële respons niet schaadt.

- Veldwerk: in het veld blijken er weinig problemen te zijn met de gehanteerde onderzoeksopzet. Dit bevestigt het beeld dat uit de eerdere evaluaties naar voren komt. Opmerkelijk is dat het krijgen van een mondelinge introductie op het invullen van de dagboeken geen merkbare reductie van het aantal ervaren problemen bij het invullen tot gevolg heeft. Eerder is het omgekeerde het geval. Het is onduidelijk hoe deze bevinding verklaard moet worden. Het lijkt in ieder geval niet raadzaam de mondelinge introductie op grond van deze ervaring achterwege te laten.

Samenhang in de vrijetijd- en mediatijdbudgetten van huisgenoten (§ 6.2)

- Het vrijetijdbudget blijkt nauwelijks af te hangen van het huishouden waarvan personen deel uitmaken. Zowel de toets op significantie van de variantie op huishoudensniveau als de intraklasse-coëfficiënten leiden tot deze bevinding. Alleen voor Nederland op weekenddagen werd een significante invloed van het huishouden gevonden.
- Het wel of niet televisie/video kijken van huisgenoten blijkt op doordeweekse dagen niet, en op weekenddagen wel significant te worden beïnvloed door de huishoudenscontext. Zowel de toets op significantie als de intraklasse-correlaties leiden tot deze bevinding. Radio/audio luisteren wordt op beide dagtypen beïnvloed door de huishoudenscontext. De intraklassecorrelaties geven ook hier aan dat de invloed op weekenddagen sterker is dan op doordeweekse dagen. Voor het lezen vinden we alleen een significante invloed en een substantiële intraklassecorrelatie op doordeweekse dagen in Zweden.
- Wanneer ook de sociale context - het wel of niet *in aanwezigheid van huisgenoten* kijken, luisteren en lezen - in de analyse wordt betrokken, wordt een duidelijker beeld verkregen. Voor kijken, luisteren en lezen op doordeweekse en weekenddagen geldt dat de huishoudenscontext significant of bijna significant van invloed is op deze variabelen. Voor Nederland blijkt dat de intraklassecorrelaties op weekenddagen groter zijn dan op doordeweekse dagen voor televisie/video kijken en radio/audio luisteren; bij het lezen is er geen verschil. Voor Zweden vinden we grotere intraklassecorrelaties op weekenddagen voor het radio/audio luisteren en lezen, en een kleinere correlatie voor het televisie kijken op doordeweekse dagen.

Samenhang in de vrijetijdsbesteding en mediatijdsbesteding van huisgenoten in het dagverloop (§ 6.3)

- De besteding van vrije tijd in het dagverloop blijkt niet eenduidig door de huishoudenscontext te worden bepaald. Analyses voor vijf tijdsintervallen verspreid over de dag (de tien-minuten-intervallen beginnend om 11:00, 15:00, 19:00, 21:00 en 23:00 uur) laten dit zien. Grosso modo zijn de intraklasse-correlaties wat groter op weekenddagen dan op doordeweekse dagen. Klaarblijkelijk wordt het al dan niet met vrijetijdsbesteding bezig zijn in concrete tijdsintervallen niet zo sterk beïnvloed door het huishouden waarvan men deel uitmaakt.
- Op analysetechnische gronden moeten we afzien van soortgelijke analyses voor radio/audio luisteren en lezen. Voor het televisie/video kijken gedurende drie intervallen in de avond (de tien-minuten-intervallen beginnend om 19:00, 21:00 en 23:00 uur) vinden we in

Nederland op één uitzondering na een significante invloed van de huishoudenscontext op de psychische zelfattributies. Voor Zweden vinden we voornamelijk niet-significante uitkomsten, maar qua grootte vergelijkbare intraklasse-correlaties als in Nederland. De ontbrekende significantie kan daardoor worden toegeschreven aan het geringe aantal cases in de steekproef waarop de schattingen gebaseerd zijn. In beide landen zijn de intraklasse-correlaties voor dezelfde tijdstippen op weekenddagen groter dan op doordeweekse dagen, hetgeen wijst op een weekgebonden patroon: de huishoudenscontext is op weekenddagen van grotere invloed op het wel of niet ‘televisie kijken’ in het verloop van de avond dan op doordeweekse dagen.

- Wanneer nader wordt ‘ingezoomd’ op het wel of niet televisie kijken *in aanwezigheid van huisgenoten* gedurende dezelfde drie intervallen, blijkt de invloed van de huishoudenscontext in alle gevallen - beide landen, beide dagtypen, alledrie de tijdsintervallen - significant te zijn. De intraklasse-correlaties zijn op een enkele uitzondering na groter op weekenddagen dan op doordeweekse dagen. Ook hier komt het weekgebonden patroon tot uitdrukking in de variërende sterkte van de positieve samenhang tussen de zelfattributies der huisgenoten.

Samenhang in het televisie kijken van partners (§ 6.4)

- Er bestaat een positieve samenhang tussen het televisie/video kijken van partners gedurende het verloop van de avond. Voor Nederland en Zweden wordt hetzelfde zuinige en goed interpreteerbare logfrequentiemodel gevonden. De sterkte van de samenhang varieert tussen doordeweekse en weekenddagen (in het weekend groter dan door de week). De samenhang varieert daarentegen niet naar het tijdvak van de avond.
- De gevonden samenhang kan worden verklaard door het kijken van de partners in tijdsintervallen middels een logitanalyse in verband te brengen met hun zelfattributies in het telkens daaraan voorafgaande interval. Uit deze analyse komt naar voren dat, gecontroleerd voor hun eigen wel of niet kijken in het voorafgaande interval, mannelijke partners in hun televisie kijken worden beïnvloed door hun vrouwelijke partners én omgekeerd.

Daarmee zijn de resultaten opgesomd. Ter afsluiting bespreken we in kort bestek welke antwoorden we aan de hand van het onderzoek kunnen geven. De eerste, methodologische onderzoeksvraag luidde: *hoe kunnen we onderzoek zodanig vormgeven dat de hypothesen op empirische wijze getoetst kunnen worden?* Het antwoord op deze vraag moet in zekere zin onvolledig blijven. In de vormgeving van ons onderzoek hebben we ons moeten beperken tot een gedeeltelijke toetsing van de oorspronkelijke hypothesen. Die hypothesen (zie § 4.5) stelden dat er tussen verwachtingsstructuren onderling, én tussen (zelf-)attributies van huisgenoten onderling, een samenhang bestaat op die momenten dat huisgenoten in elkaars aanwezigheid verkeren, en dat die samenhang verklaard kan worden vanuit verwachtingsstructuren respectievelijk (zelf-)attributies in de voorafgaande situatie. In de §§ 5.1 en 5.2 is aangegeven dat we ons in de operationalisatie aanzienlijke beperkingen hebben moeten opleggen. Deze restricties hebben ertoe geleid dat we de hypothesen alleen hebben kunnen toetsen voor de samenhang tussen *psychische zelfattributies* van huisgenoten. Onze beantwoording van de vraag heeft derhalve hierop betrekking.

Met behulp van de methode van het tijdsbestedingsonderzoek is het mogelijk op een grootschalige wijze de psychische zelfattributies van huisgenoten te observeren. Uit verschillende registratiemethoden die binnen het tbo gangbaar zijn hebben we gekozen voor de dagboekmethode, aangezien deze een compleet beeld biedt van de activiteiten zoals huisgenoten die naar eigen zeggen in een etmaal hebben ondernomen. Door de zelfattributies van huisgenoten per tijdvak naast elkaar te leggen en deze te relateren aan eerdere en latere tijdvakken, is het mogelijk analysematig een reconstructie te maken van de temporele organisatie van het dagverloop in het huishouden. Hierbij is het noodzakelijk rekening te houden met de hiërarchische aard van de gegevens. In § 5.4 hebben we twee methoden geschetst waarmee dit kan geschieden: de multilevelanalyse en de loglineaire tabelanalyse.

In § 6.1 is geëvalueerd hoe de gekozen onderzoeks- en analysemethoden in de praktijk hebben uitgepakt. Het onderzoeksinstrumentarium van Eurostat, dat in een groot aantal Europese landen is ingezet, voldoet in grote lijnen aan de verwachtingen. De initiële respons in de Nijmeegse studie bleek aan de lage kant te zijn (46%). Wanneer huishoudens eenmaal deelnemen aan het onderzoek, is de uitval gedurende het onderzoek gering. Respondenten en enquêteurs rapporteren verder geen problemen van systematische aard met de door Eurostat voorgestelde veldwerkprocedure. De analyse van de verkregen gegevens in de §§ 6.2 tot en met 6.4 laat vervolgens zien dat de gekozen analysemethoden een toetsing van de - in reikwijdte beperkte - hypothesen in principe toelaten. Een handicap in de analyse vormde alleen het geringe aantal cases in de beide steekproeven. Hierdoor legt de toetsing van de hypothesen zich in de paragrafen 6.3 en 6.4 toe op televisie kijken in huishoudens en blijven radio/audio luisteren en lezen daar buiten beschouwing.

De tweede, *beschrijvend-inhoudelijke* onderzoeksvraag luidde: *bestaat er een samenhang in de tijdsbesteding van huisgenoten: (a) in de hoeveelheid tijd die zij aan kijken, luisteren en lezen besteden, (b) in de momenten van de dag waarop zij kijken, luisteren en lezen?*, en heeft betrekking op de toetsing van de eerste hypothese. In de §§ 6.2 en 6.3 hebben multilevelanalyses van de Nederlandse en Zweedse gegevens geen aanleiding gegeven de hypothese te verwerpen dat een dergelijke samenhang bestaat, al moest de toetsing op analysetechnische gronden beperkt blijven tot het *wel of niet* kijken, luisteren en lezen (en niet om de *hoeveelheid tijd*) in § 6.2 en tot televisie kijken in § 6.3. Dit resultaat bevestigt bevindingen uit eerdere studies van kwalitatieve aard voor televisie kijken (Bryce, 1987; Lull, 1980, 1988a; Neverla, 1992, 1994). Grosso modo zijn de gevonden samenhangen tussen de zelfattributies van huisgenoten voor weekenddagen sterker dan voor doordeweekse dagen. Dit verschil kunnen we theoretisch interpreteren als een verschil in sterkte van sociale verwachtingsstructuren binnen huishoudens. Waar huisgenoten elkaar op doordeweekse dagen (c.q. avonden) meer vrij laten, is het op weekenddagen (-avonden) gebruikelijk om de vrije tijd voor een groter deel in elkaars aanwezigheid door te brengen, hetgeen zich vertaalt in een meer convergerende tijdsbesteding.

De derde onderzoeksvraag was van *verklarend-inhoudelijke* aard en had betrekking op toetsing van de tweede hypothese: *bestaat er een wederzijdse invloed van partners op elkaars mediagebruik in de overgang van een situatie naar de volgende?* In § 6.4 konden we met logfrequentie- en logitanalyse aantonen dat er tussen partners in huishoudens een positieve samenhang bestaat in het wel of niet naar de televisie kijken in het verloop van de avond.

Vervolgens konden we aantonen dat het wel of niet televisie kijken door partners op enig moment van de avond verklaard kan worden door hun eigen kijken op het vorige moment én het kijken van de partner op het vorige moment. Deze wederzijdse beïnvloeding van partners in hun kijkgedrag is een sterke ondersteuning voor het bevestigende antwoord op de vraag.

In het afsluitende hoofdstuk 7 evalueren we de opbrengst van deze studie in het licht van de probleemstelling (doelstelling en vraagstellingen) zoals die in § 1.2 werden geformuleerd.

7 Conclusies en aanbevelingen

Het startpunt van deze studie was de diagnose dat het in onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens aan een theoretisch raamwerk en een uitgewerkte methodiek voor grootschalig onderzoek rond het thema ontbrak. Na in de voorgaande hoofdstukken een theoretisch kader en een onderzoeksmethodiek te hebben gepresenteerd, is het gepast in een afsluitend hoofdstuk te beoordelen in hoeverre we met deze studie aan de gesignaleerde lacune zijn tegemoetgekomen. We doen dit in een drietal stappen. In de eerste paragraaf keren we terug naar de probleemstelling uit het eerste hoofdstuk. We gaan na in hoeverre de vraagstellingen van deze studie zijn beantwoord en of daarmee de doelstelling is behaald. In dit kader passeren zowel de geleverde bijdragen als de beperkingen van de studie de revue. Uitgaande van deze evaluatie trekken we in § 7.2 in een ruimer verband conclusies over de bijdrage die de studie heeft geleverd aan een drietal zaken: 1. de integratie van concepten in onderzoek naar mediagebruik in huishoudens en de temporele organisatie van het dagelijks leven, 2. de ontwikkeling van de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek, en 3. de ontwikkeling van een onderzoeksmethodiek voor vraagstukken als de in deze studie centraal staande. De afsluitende paragraaf 7.3 bevat tenslotte aanbevelingen voor vervolgonderzoek naar de thematiek van deze studie alsmede - in bredere zin - naar de invloed van een veranderende maatschappelijke tijdsorde-ning voor de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens.

7.1 Terugkoppeling naar de probleemstelling

De formulering van de probleemstelling in § 1.2 - uiteenvallend in een te behalen doelstelling en daartoe te beantwoorden vraagstellingen - stond in het teken van de ontwikkeling van een meetinstrument. Een ‘meetinstrument’ is in de door ons gehanteerde, ruime zin te begrijpen als een combinatie van theoretisch kader en een daarop afgestemde onderzoeksmethodiek. De hoofdstukken 2, 3 en 4 behandelden de ontwikkeling van een theoretisch kader, de hoofdstukken 5 en 6 besteedden aandacht aan ontwikkeling, praktische toepassing en evaluatie van een onderzoeksmethodiek. In § 6.5 hebben we de onderzoeksmethodiek geëvalueerd in termen van onze hypothesen over de samenhang in de activiteiten van huisgenoten gedurende de loop van de dag. Nu deze hypothesen vooralsnog niet zijn weerlegd, is het zaak in een ruimer verband te evalueren of methodiek en theorie voldoende op elkaar zijn afgestemd om van een ‘meetinstrument’ te kunnen spreken. Deze evaluatie beginnen we met het terugkeren naar de overkoepelende doel- en vraagstellingen in deze paragraaf, waarna we in § 7.2 in meer algemene context conclusies zullen trekken.

7.1.1 Beantwoording van de vraagstellingen

De eerste vraagstelling had betrekking op het theoretische gedeelte van de studie en luidde: *Hoe kan de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch worden geconceptualiseerd, uitgaande van bestaande theorieën over de temporele organisatie van het menselijk samenleven?*

De beantwoording van de vraag zijn we begonnen vanuit communicatiewetenschappelijke theorievorming over het handelen van het publiek in processen van massacommunicatie. Daarbij kozen we als uitgangspunt de handelingstheoretische benadering van Renckstorf (1989, 1994; Renckstorf & Wester, 1992). We hebben twee aspecten geproblematiseerd: achtereenvolgens ‘huishoudens’ (in hoofdstuk 2) en ‘temporele organisatie van het dagelijks leven’ (in hoofdstuk 3). Ten aanzien van *huishoudens* concludeerden we in hoofdstuk 2 dat theorievorming in de handelingstheoretische traditie voor onze doeleinden geen voldoende afgebakend concept van ‘het huishouden’ biedt. Onduidelijk is of een huishouden gezien moet worden als een sociale institutie (die in samenlevingen vele malen ‘belichaamd’ wordt) of als een concrete interactiecontext die vanuit het perspectief van handelende individuen wordt beschreven. Handelingstheoretische auteurs leggen enerzijds nadruk op het *procesmatige* karakter van de sociale werkelijkheid, waaronder ook huishoudens zijn te verstaan, maar vallen in de toepassing van dit o.i. belangrijke aspect van huishoudens terug op *structureelgerelateerde* begrippen als betekenisstructuren, rollen en rolverwachtingen. Anders gezegd: het samenspel van structuur- en proceskenmerken in de sociale context ‘huishouden’ wordt relatief eenzijdig vanuit de structuurkant belicht. Een ander probleem dat we signaleerden is van methodologische aard. Waar in de handelingstheorie veelal het uitgangspunt wordt gehanteerd dat elke sociale eenheid dient te worden bestudeerd vanuit de sociale interacties die haar constitueren, signaleerden we dat de afgrenzing van de sociale eenheid ‘huishouden’ ten opzichte van sociale eenheden in haar omgeving voor de handelingstheorie problematisch wordt. We stelden dat het geenszins strijdig hoeft te zijn met de handelingstheorie om een sociale eenheid op te vatten als iets wat qua eigendynamiek boven de constituerende interacties uitstijgt. Via een confrontatie van Blumers en Parsons’ analyse van ‘sociale interactie’ hebben we dit punt aannemelijk gemaakt. Afsluitend hebben we Luhmanns interpretatie van dit probleem geschetst en een voorlopige conceptualisering gemaakt van huishoudens als bestaande uit aan elkaar gerelateerde handelingen.

In het derde hoofdstuk hebben we vervolgens de *temporele organisatie van het dagelijks leven* theoretisch uitgewerkt. Opnieuw zijn we uitgegaan van het werk van handelingstheoretische auteurs als Schütz en Mead. Het denken over de plaats van tijd in het menselijk samenleven hebben we besproken onder de noemers bewustzijnstijd/psychische tijd en handelingstijd/sociale tijd. De sociale constructie van tijd, zo hebben we betoogd, wordt door m.n. Schütz vanuit de psyche van handelende individuen én m.n. door Mead vanuit de onderlinge gerelateerdheid van handelingen beschreven. Beide componenten achten we, in navolging van Nassehi, noodzakelijk, en ze dienen in samenhang te worden gezien. Het is opnieuw Luhmann die beide concepten bij elkaar brengt in zijn theorie van sociale systemen. Zowel psychische als sociale systemen (bewustzijnscontexten en communicatiecontexten) opereren met behulp van zin, betoogt Luhmann. Zij zijn voortdurend bezig de elementen waaruit zij

bestaan zelf voort te brengen uit de elementen waaruit zij bestaan: een continue zelfreproductie. Psychische systemen sluiten voortdurend gedachten op gedachten aan, en sociale systemen communicaties op communicaties. In deze voortdurende zelfvernieuwing zijn psychische systemen op sociale systemen aangewezen en omgekeerd. Het opereren met zin geschiedt in drie dimensies: een zakelijke, een sociale en een temporele. In het kader van onze studie naar mediagebruik achten we dit een bruikbaar concept: de *zakelijke* dimensie verwijst naar de *activiteitencontext* waarin mediagebruik plaatsvindt, de *sociale* dimensie naar de *sociale context*, en de *tijdsdimensie* naar het *dagverloop*. De consequenties van Luhmanns benadering voor ons probleem schuilen vooral in zijn analyse van structuren en processen van psychische en sociale systemen. Structuren zijn niets meer of minder dan verwachtingen ten aanzien van toekomstige gebeurtenissen; verwachtingen die voortkomen uit herinneringen van gebeurtenissen in het verleden. De dynamiek van sociale situaties is gelegen in de zelfobservatie en zelfbeschrijving van structureel aan elkaar gekoppelde psychische en sociale systemen. Hierin spelen verwachtingen (*verwachtingsstructuren*), reeksen van gerelateerde verwachtingen (*processtructuren*), en *attributies* van gedragingen aan zichzelf en aan anderen een centrale rol. Wat in sociale situaties gebeurt, gebeurt in meerdere systemen gelijktijdig, d.w.z. ten opzichte van verschillende referentiekaders. De dynamiek die hieruit voortkomt, achten we karakteristiek voor het probleem van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens. We verstaan er geen georganiseerd geheel van activiteiten onder, maar juist een door geen van de betrokken systemen te controleren geheel van interne structuuraanpassingen dat van moment tot moment voortschrijdt.

In hoofdstuk 4 hebben we een vervolg gegeven aan de uitkomsten van de hoofdstukken 2 en 3 (de conceptualisering van ‘huishoudens’ resp. ‘temporele organisatie van het dagelijks leven’). Luhmanns abstracte theorie over ‘handelen’, ‘sociale systemen’, ‘psychische systemen’ en ‘tijd’ hebben we hier toegepast op respectievelijk ‘mediagebruik’, ‘huishoudens’, ‘huisgenoten’ en ‘het dagverloop’. Huishoudens vatten we op als sociale systemen die zich zowel van een psychische omgeving (de bewustzijnsprocessen van de huisgenoten) als van een sociale omgeving (andere sociale systemen, waaronder de massamedia en de - alle sociale systemen omvattende - maatschappij) onderscheiden. De temporele organisatie is op te vatten als een tijdcoördinatieprobleem tussen huishoudens en hun psychische omgeving enerzijds, en huishoudens en hun sociale omgeving anderzijds. Door huishoudens én de massamedia op te vatten als sociale systemen en huisgenoten als psychische systemen, en door verder de relatie van deze systemen met hun omgeving te thematiseren, hebben we een beschrijving kunnen maken van de rol die huishoudelijke communicatie speelt in het coördineren van de dagverlopen van huisgenoten. Ook zijn we ingegaan op de wijze waarop temporele structuren van het mediasysteem met de temporele ordening van de gang van zaken in het huishouden samenhangen.

De tweede vraagstelling luidde: *Welke observatiemethode(n) en analysemethode(n) kunnen in het licht van het ontwikkelde theoretische kader worden gecombineerd om mediagebruik in de context van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens te onderzoeken?*

In een eerste stap van de beantwoording (hoofdstuk 5) hebben we stilgestaan bij methodologische vragen die de theorie van Luhmann opwerpt, met name rond de voor de

sociale werkelijkheid kenmerkende meervoudigheid aan perspectieven en wat dit betekent voor empirisch onderzoek. Overwegingen die hieruit voortvloeiden hebben we toegepast op het observeren van het dagverloop van huisgenoten (als psychische systemen) en huishoudens (als sociale systemen). Idealiter zouden we in de empirische fase drie dimensies willen observeren: 1. de differentie tussen *psychische systemen* en *sociale systemen* (gedachtengangen van huisgenoten en communicatieverlopen van het huishouden); 2. de differentie tussen *verwachtingsstructuren vooraf* ten aanzien van activiteiten en *attributies achteraf* van deze activiteiten aan huisgenoten; 3. de differentie tussen verwachtingen en attributies met betrekking tot *het systeem zelf* versus *systemen in de omgeving*. Door deze drie dimensies te combineren, verkrijgen we een twee-bij-twee-bij-twee-tabel met acht celinhouden die gezamenlijk de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens omkaderen.

Gedwongen door beperkingen van praktische aard hebben we ons toegelegd op het observeren van de psychische zelfattributies van huisgenoten via de methode van het tijdsbestedingsonderzoek (tbo). Middels interactie van de onderzoeker met huisgenoten verkrijgen we weliswaar niet de ‘werkelijke’ psychische attributies van huisgenoten (die zich in hun principieel ontoegankelijke bewustzijn afspelen) maar wel van iedere huisgenoot afzonderlijk een sociale beschrijving van diens eigen bezigheden (die we verder als ‘zelfattributie’ hebben aangeduid). Het inzetten van de tbo-methode bij een steekproef van huishoudens, d.i. bij alle personen van 10 jaar en ouder binnen huishoudens, maakte het mogelijk het zelfgeattribueerde dagverloop van individuele huisgenoten te observeren. Door de dagverlopen van huisgenoten naast elkaar te leggen, is met behulp van statistische analysetechnieken de huishoudgebonden samenhang in de activiteiten van huisgenoten te reconstrueren. De technieken die in deze studie zijn gebruikt, zijn de multilevelanalyse (regressie- en logistische regressieanalyse) en de loglineaire analyse (logfrequentie- en logitanalyse). Belangrijk is daarbij dat niet zozeer de gebruikte technieken, maar vooral de aard van de gebruikte gegevens cruciaal is. Tijdsbestedingsgegevens geven niet alleen informatie over hoeveelheden tijd die mensen besteden, maar ook over de spreiding van deze tijdbudgetten over de dag en de volgorde waarin activiteiten worden verricht. Wanneer men deze informatie uit de gegevens in de analyse opneemt, kan men de genoemde technieken gebruiken om mediagebruik in de temporele organisatie van het huishoudelijke dagverloop te analyseren.

Het tijdsbestedingsonderzoek bij huishoudens heeft in combinatie met de gebruikte analysetechnieken een toetsing van de hypothesen mogelijk gemaakt. Deze constatering laat een belangrijke beperking van ons onderzoek onverlet. In § 5.1.2 hebben we uiteengezet waarom we voor dit onderzoek hebben gekozen voor tijdsbestedingsonderzoek bij huishoudens. Concreet stelden we een combinatie van tbo met groepsinterviews voor. Bij die huishoudens die aan het tbo deelnamen, zo was de bedoeling, zou aansluitend een groepsinterview van semi-gestructureerde aard plaatsvinden. Langs deze weg zouden we een communicatieve reconstructie van het dagverloop van huishoudens als sociale eenheden verkrijgen (*sociale zelfattributies*) en meer in het bijzonder zicht krijgen op de communicatieve attributie van handelingen aan personen. Vanuit het theoretisch kader gezien betekende dit een waardevolle aanvulling op de tbo-gegevens. Op praktische gronden hebben we van deze aanvulling moeten afzien. Het is uiteraard niet mogelijk na te gaan welke andere conclusies we ten aanzien van de inhoudelijke onderzoeksvragen zouden hebben getrokken, indien we wel groepsinterviews

hadden kunnen houden. Wel kunnen we, uitgaande van de resultaten die er liggen, evalueren of we een beeld hebben gekregen van het huishoudelijke dagverloop dat aansluit bij de theorie.

Een eerste vraag die we moeten beantwoorden is of de in § 5.1.2 beloofde ‘reconstructie van de sociale context van het huishouden’ op basis van de tijdsbestedingsgegevens van de afzonderlijke huisgenoten aan de verwachtingen heeft voldaan. We achten het een voordeel van onze aanpak dat via de tijdsbestedingsgegevens gedetailleerde overzichten over bepaalde aspecten van het dagverloop van huisgenoten zijn verkregen. Het is de vraag of we, met uitsluitend groepsinterviews, informatie van vergelijkbare kwaliteit en rijkdom zouden hebben verkregen. De statistische analyse heeft het mogelijk gemaakt over alle huishoudens heen uitspraken te doen over de mate van samenhang tussen de zelfgeattribueerde dagverlopen van huisgenoten (in concreto de plaats van vrijetijdsbesteding en mediagebruik daarbinnen). Zo hebben we de invloed van de sociale context van het huishouden op het mediagebruik gedurende de dag kunnen aantonen. *Dat* er een invloed is, zegt echter nog niets over *hoe* die invloed zijn beslag krijgt. We hebben in het theoriegedeelte hierover uitspraken gedaan die we langs deze weg nog niet hebben kunnen toetsen.

Met groepsinterviews hadden we het kwantitatieve geraamte van meer ‘vlees op de botten’ kunnen voorzien. Door huishoudens van verschillende samenstelling te laten vertellen over hun dagindeling was een beter zicht verkregen op het ‘hoe’ van de communicatieve structurering van de dag. Bovendien hadden we langs deze weg systematische verschillen ontdekt die we tentatief in verband hadden kunnen brengen met huishoudenskenmerken, waarna we onze vermoedens met de tbo-gegevens hadden kunnen confronteren. In deze zin moeten we spreken van een omissie. Gezien de gesignaleerde beperkingen die de kleine huishoudenssteekproeven aan de analyses oplegden, is het overigens de vraag of we onze vermoedens hadden *kunnen* toetsen. Voor een echte toetsing lijkt het noodzakelijk over grotere, en indien mogelijk landelijk representatieve, datasets te beschikken. In de afsluitende paragraaf zullen we aanbevelingen in deze richting doen voor toekomstig onderzoek met de hier gehanteerde methoden.

7.1.2 Bereiken van de doelstelling

De doelstelling van het onderzoek luidde: *middels deze studie wordt beoogd een meetinstrument te ontwikkelen voor onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens door het verrichten van een methodologisch onderzoek, waarin de samenhang tussen mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens theoretisch wordt geconceptualiseerd en een bijpassende onderzoeksmethodiek wordt ontwikkeld die in empirisch onderzoek wordt ingezet.*

Het doel van het onderzoek hangt derhalve niet alleen samen met een bevredigend antwoord op de beide vraagstellingen, maar ook en vooral met de onderlinge samenhang tussen theoretisch kader en onderzoeksmethodiek. De vraag of dit doel is behaald kunnen we, terugkijkend, niet met een volmondig ‘ja’ beantwoorden. In het antwoord op de tweede vraagstelling hebben we aangegeven dat het ontbreken van een operationalisering van *sociale zelf-*

attributies van het huishouden een belangrijke omissie is geweest. Gedwongen door beperkingen van tijd konden de voorgenomen groepsinterviews met huishoudens geen doorgang vinden. In het theoretisch kader worden huishoudens echter als sociale systemen begrepen die - zoals alle sociale systemen - bestaan uit op communicaties aansluitende communicaties. Huisgenoten, geconcipieerd als psychische systemen, bevinden zich in de omgeving van huishoudens (en zijn dus geen ‘deel’ van het ‘geheel’). Waar in theorie nadruk wordt gelegd op de differentie tussen psychische en sociale systemen, alsmede hun onderlinge structurele koppeling, ontbreekt deze differentie in de vertaling naar het empirische gedeelte. Daarmee blijft een contrastering - waaruit de differentie had kunnen blijken - tussen de *zelfattributie van handelingen door huisgenoten* (in de tijdsbestedingsdagboeken) en de *communicatieve attributie door het huishouden* (in de groepsinterviews) buiten bereik.

Deze kanttekening richt zich op het woord ‘bijpassend’ in de doelstelling. Het is nu de vraag of het geboden alternatief deze omissie compenseert. We verzamelden psychische zelfattributies bij huisgenoten middels dagboeken en analyseerden de gegevens op een zodanige wijze dat de resultaten uitspraken toelieten over de temporele organisatie van de sociale eenheid ‘huishouden’. Deels komen we hiermee aan het bezwaar tegemoet: middels deze analyse reconstrueren we de rol die huishoudelijke communicatie gespeeld heeft in het convergeren van de psychische zelfattributies en kunnen we deze rol zelfs voor verschillende tijdstippen en dagen kwantificeren. Is men bereid met deze reconstructie genoeg te nemen, dan kan de doelstelling als bereikt worden beschouwd. Is men daarentegen geïnteresseerd in de vraag *hoe* de rol van huishoudelijke communicatie in de praktijk gestalte krijgt, dan kan de doelstelling hooguit als gedeeltelijk bereikt worden beschouwd. We neigen ernaar een middenpositie in te nemen. Enerzijds beoordelen we de vertaling van theorie naar onderzoek als onvolledig. Anderzijds wijzen we op de waarde van de geboden oplossing gezien de beperkte middelen die tot onze beschikking stonden. Met de methodologie voor tijdsbestedingsonderzoek bij huishoudens zijn de theoretische concepten weliswaar niet rechtstreeks in onderzoek omgezet, maar zijn ze toch voldoende genaderd om het instrument in door deze theorie gestuurd toekomstig onderzoek opnieuw te kunnen inzetten - indien mogelijk aangevuld met een observatie van huishoudelijke communicatie.

7.2 Conclusies: bruikbaarheid en beperkingen van een meetinstrument voor onderzoek naar mediagebruik en de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens

In aansluiting op de evaluatie van de studie in het licht van de probleemstelling willen we in deze paragraaf een aantal evaluatieve kanttekeningen plaatsen bij theorie en onderzoeksmethodiek. In concreto is het de bedoeling de ontwikkelde theorie en methodiek te confronteren met eerdere theorievorming en onderzoek.

7.2.1 Integratie van concepten in het theoretisch kader

Mediagebruik in het dagverloop is allerm minst een onontgonnen gebied in de communicatiewetenschap; evenmin is mediagebruik in het huishouden (of: het gezin) dat. Hoofdstuk 1 bevat een opsomming van eerdere studies naar deze twee aspecten. Onze diagnose luidde dat de activiteitencontext (dagverloop) en sociale context (huishouden) nog maar zelden *in hun onderlinge samenhang* zijn bestudeerd. Waar dat wel gebeurde (zie bijvoorbeeld Bryce, 1987; Lull, 1980, 1988a; Neverla, 1992, 1994), gebeurde dit op een kleinschalige, kwalitatieve wijze. Een grootschalige, kwantitatieve aanpak die statistisch generaliseerbare uitspraken mogelijk maakt, is op dit terrein voorzover bekend niet eerder toegepast. Dit maakte het ontwikkelen van een meetinstrument - een integratie van theoretisch kader en onderzoeksmethodiek - tot een logische keuze.

Een motief voor de ontwikkeling van het theoretisch kader kwam voort uit de constatering dat verschillende aspecten van mediagebruik in het dagverloop en mediagebruik in huishoudens vrijwel geïsoleerd van elkaar zijn bestudeerd. We signaleerden de behoefte aan een omvattend raamwerk waarin concepten uit diverse onderzoeken op een samenhangende wijze konden worden geïntegreerd. Met het theoretisch kader dat in de hoofdstukken 2, 3 en 4 is ontwikkeld, wordt een poging gedaan tot zo'n raamwerk te komen. Hierbij is een duidelijke keuze gemaakt voor een top-down- en niet voor een bottom-up-benadering: het maken van afleidingen vanuit algemene theoretische literatuur in plaats van integratie van concepten afkomstig uit de onderzoeksliteratuur. Als voordelen van een dergelijke aanpak kunnen we noemen:

1. het theoretisch kader maakt gebruik van concepten uit algemene theorievorming. Dit garandeert de fundering in breed gedeelde benaderingen, hetgeen discussie van en kritiek op de gemaakte toepassing vergemakkelijkt - bij het hanteren van concepten kan naar de bestaande theoretische literatuur worden terugverwezen;
2. het theoretisch kader is gezien zijn algemene fundament breder toepasbaar dan alleen op het hier in concreto bestudeerde probleem (zie § 7.3.2).

Een nadeel van de gekozen aanpak is in eerste instantie dat de relatie met concepten uit de onderzoeksliteratuur - die deels vanuit andere theoretische tradities werden ontwikkeld - niet onmiddellijk duidelijk is. Het inpassen van deze concepten (bijvoorbeeld de in hoofdstuk 1 genoemde 'kijkpatronen') in ons raamwerk viel buiten het bestek van deze studie. Wel hebben we hier en daar terloops aan deze concepten gerefereerd. Al met al staat met de afronding van deze studie niet vast of het theoretisch raamwerk zijn integratieve functie kan waarmaken.

Een kanttekening die we hierbij op voorhand kunnen maken is dat het ontwikkelde theoretisch kader vooral de tijdsaspecten van mediagebruik benadrukt. De invalshoek van deze studie was er immers een waarin mediagebruik in relatie tot de temporele organisatie van het dagelijks leven centraal stond. In aansluiting bij Luhmanns analyse van 'zin' (Luhmann, 1984, pp. 92-147; zie § 3.3.3) benoemden we drie zindimensies waarmee sociale en psychische systemen opereren: een zakelijke (wat?), een sociale (wie?) en een temporele (wanneer?) dimensie. De nadruk lag in de theorie op de temporele dimensie (dagverloop) en de sociale dimensie (huishouden), waardoor de zakelijke dimensie wat buiten beeld is gebleven. Het kader in zijn huidige vorm benadrukt daardoor wellicht te sterk de rol die temporele overwe-

gingen in het mediagebruik van mensen spelen, en te weinig hun inhoudelijke oriëntaties, die kunnen samenhangen met het gebruik van bepaalde programma's en artikelen. Als tegenwicht tegen sterk op de zakelijke dimensie gerichte onderzoekstradities in de communicatiewetenschap (het onderzoek naar de werking van massamediale boodschappen, de cultural studies-traditie met de nadruk op interpretatie van mediaboodschappen) hoeft dat niet als beperking te gelden.¹ Desalniettemin blijft het een vraag of een verdere uitwerking van het theoretisch kader met meer nadruk op de zakelijke dimensie nodig is om de integratie van concepten uit eerder onderzoek te kunnen verwezenlijken.

Een ander punt van aandacht vormt de hoge abstractiegraad van veel handelings- en systeemtheoretische werken. Door velen worden deze theorieën als onnodig abstract ervaren. De abstractie ervaren we niet als probleem, maar als een voordeel. Een hoge mate van abstractie impliceert immers dat concepten op veel concrete verschijnselen toepasbaar zijn, waardoor bijgevolg veel verschillende verschijnselen toch in één samenhang kunnen worden gezien. Een algemene toepasbaarheid van een theorie impliceert echter ook dat ze veel uitspraken (c.q. hypothesen) mogelijk maakt maar er op voorhand weinig uitsluit. Dit is in onze ogen wel problematisch wanneer men als belangrijkste functie van een theorie het uitsluiten van veel mogelijke interpretaties van de werkelijkheid ziet (onder de systeemtheoretische noemer 'reductie van complexiteit'). Een oplossing voor het probleem kan in tenminste twee richtingen worden gezocht. Men kan vasthouden aan de verklarende functie van een theorie en met behulp van additionele aannames hypothesen genereren. Men kan de theorie ook gebruiken in de functie van terminologisch kader. Het biedt in dat geval hulp bij de ordening en interpretatie van bevindingen uit meer exploratief getint, 'open' empirisch onderzoek zoals wordt voorgestaan door Renckstorf en Wester (1992). Als zodanig kan het bijvoorbeeld hulp bieden bij het verklaren van op het eerste gezicht tegenstrijdige bevindingen.

7.2.2 Systeemtheorie en de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek

Bij de ontwikkeling van het theoretisch kader zijn we uitgegaan van handelingstheoretische premissen. De 'mediagebruik als sociaal handelen'-benadering (Renckstorf, 1989, 1994; Renckstorf & Wester, 1992; Renckstorf, McQuail, & Jankowski, 1996) was het startpunt voor de theoretische studie. Zowel bij de conceptualisering van 'huishoudens' als bij die van 'temporele organisatie van het dagelijks leven' hebben we ons niet tot de handelingstheorie beperkt, maar zijn we te rade gegaan bij de systeemtheorie van Luhmann. De redenen hiervoor hebben we in de betreffende hoofdstukken reeds uitvoerig besproken. In het kort komt het er wat 'huishoudens' betreft op neer dat deze in de handelingstheorie niet als sociale eenheden worden geconceptualiseerd in relatie tot andere sociale eenheden. De conceptualisatie van de

¹ Ten opzichte van onderzoek dat temporele aspecten van mediagebruik verwaarloost, betekent het derhalve eerder een verruiming van perspectief. Zo stelt ook Neverla (1992, pp. 221-222): "[die Wirkungsforschung] muß .. ihre Orientierung an den Inhalten der Massenmedien modifizieren, indem sie temporale Faktoren der Mediennutzung in ihre Fragestellungen und methodischen Settings integriert. Die Wirkungspotentiale der Massenmedien liegen nicht allein in ihren Inhalten, die das Denken, Fühlen und Handeln der Rezipienten beeinflussen können, sondern auch in den temporalen Formen der Medienangebote."

‘temporele organisatie van het dagelijks leven’ is verder gebaat bij een integratie van de conceptualisaties van twee handelingstheoretische stromingen (de ‘bewustzijnstijd’ van Schütz en de ‘handelingstijd’ van Mead). De vraag die we nu aan de orde willen stellen is op welke wijze de integratie van handelingstheoretische en systeemtheoretische begripsvorming die hier aan de hand van een concreet onderzoeksprobleem is ondernomen, vertaald zou kunnen worden naar de algemene formulering van de handelingstheoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek.

De systeemtheorie van Luhmann heeft een drietal sterke kanten die o.i. tot heroverwe-
ging of aanvulling van handelingstheoretische premissen aanleiding geven. Het gaat om de volgende punten:

1. de conceptualisering van psychische en sociale eenheden (bewustzijn en communicatie) als zelfreferentiële, operatief gesloten systemen alsmede de conceptualisering van hun onderlinge verhouding (§§ 3.3.3 en 3.4);
2. omkering van de funderingsverhouding tussen handelen en communicatie (§ 3.3.3);
3. thematisering van de plaats van de wetenschappelijke observator in een constructivistische wetenschapsopvatting (§§ 3.3.3 en 5.1).

Bewustzijn en communicatie

Op het eerste gezicht lijkt het een vreemde stap om communicatie los te maken van degenen die communiceren. Dat is in feite wat de theorie van Luhmann stelt: niet individuen of mensen communiceren, maar uitsluitend communicatie communiceert. Het is contra-intuïtief communicatie te begrijpen als iets dat zichzelf voortbrengt, in plaats van een product van een of meer subjecten die hun gedachten in woorden vertalen. Door communicaties als de ‘bouwstenen’ van het sociale te nemen en gedachten als de bouwstenen van het psychische, wordt de aandacht van de onderzoeker sterker dan in de handelingstheorie gebruikelijk gericht op de overeenkomsten en verschillen tussen het sociale en het psychische. Overeenkomsten zijn in Luhmanns visie ten eerste dat beide autopoiëtisch opererende systemen zijn, dus dat zowel communicatie als bewustzijn de elementen waaruit zij bestaan zelf reproduceren. Zij sluiten in hun opereren element op element aan en maken daarbij selectief gebruik van het verleden (herinnering van eerdere operaties) en de toekomst (anticipatie op nog komende operaties). Ten tweede opereren beide systeemtypen op basis van zin: beide onderscheiden het actuele van het mogelijke, zonder de relatie ertussen uit het oog te verliezen. In elke volgende situatie hebben communicatie en bewustzijn te maken met het selecteren van één uit alle mogelijke thema’s die zouden kunnen worden geselecteerd, en tegelijkertijd moeten de uitgesloten mogelijkheden op de achtergrond aanwezig blijven voor toekomstige actualisatie. Het belangrijkste verschil tussen bewustzijn en communicatie is dat bewustzijnstoestanden sterk samenhangen met de toestand van het zenuwstelsel en de daar geactualiseerde prikkelingen (o.a. door zintuiglijke waarneming). Communicatie moet het zonder zintuigen doen en is volledig aangewezen op de koppeling met bewustzijn (Luhmann, 1990a, pp. 19-20, pp. 225-226).

De verhouding tussen beide systeemtypen is een complexe. Communicatie ontstaat vanuit de wederzijdse intransparantie van bewustzijn. Een bewustzijn kan niet deelnemen aan de operaties van een ander bewustzijn, en om voor deze onmogelijkheid te compenseren is het aangewezen op communicatie. Maar ook de verhouding tussen bewustzijn en communi-

catie is er één van twee systemen die voor elkaar ‘omgeving’ blijven, die geen deel kunnen hebben aan elkaars operaties.

Die Schwierigkeit, dies einzusehen, liegt darin begründet, daß jedes Bewußtsein, das dies einzusehen versucht, selbst ein selbstreferentiell geschlossenes System ist und sich deshalb nicht aus dem Bewußtsein hinausbegeben kann. Vom Bewußtsein her kann auch Kommunikation nur bewußt betrieben und auf weiter mögliches Bewußtsein hin angelegt werden. *Aber für die Kommunikation selbst gilt dies nicht.* Sie ist überhaupt nur möglich als ein die Geschlossenheit des Bewußtseins transzendierendes Ereignis: als Synthese von mehr als dem Inhalt nur eines Bewußtseins. Dies wiederum kann man sich (oder: ich jedenfalls mir) bewußt machen, und darüber kann man auch kommunizieren (ohne im eigenen Bewußtsein sicher zu sein, daß es gelingt) (Luhmann, 1984, p. 143).

Wel stellen bewustzijn en communicatie zich op het niveau van hun structuren op elkaar in - structurele koppeling - zodra er gecommuniceerd wordt. Beide systemen laten zich irriteren door elkaar, waarbij onder irritatie een systeemintern fenomeen moet worden verstaan. Tijdens het communiceren opereren de bewustzijnen door, en tijdens het denken loopt de communicatie verder (vgl. Luhmann, 1995b).

Deze conceptie van de verhouding tussen sociale en psychische systemen biedt de communicatiewetenschappelijke handelingstheorie verschillende mogelijkheden, die we reeds in § 3.4.3 hebben belicht. Ten eerste kunnen voor de communicatiewetenschap relevante sociale eenheden als huishoudens, de massamedia, de journalistiek en de samenleving als zichzelf in communicatieprocessen realiserende, sociale zinsystemen worden geconceptualiseerd die zichzelf en (systemen in) hun omgeving observeren. Ten tweede is er de mogelijkheid van het beschrijven van verschijnselen als het ‘afdwalen’ van de gedachten der deelnemers tijdens een gesprek en de dynamiek van communicatieprocessen, waarvan het thematische verloop doorgaans door geen van de deelnemers kan worden beheerst. Ten derde is er nog de mogelijkheid van een herconceptualisering van communicatie (in de handelingstheorie bestaande uit communicatieve handelingen van individuele actoren). We gaan daartoe over naar het volgende punt.

De verhouding tussen communicatie en handelen

In de handelingstheorie wordt - vaak meer impliciet dan expliciet - communicatie beschouwd als subcategorie van het menselijk handelen. Grondlegger van deze visie was Weber (1984), die ‘sociaal handelen’ als een subcategorie van ‘handelen’ definieerde. In hierop voortbouwende theorie, bijvoorbeeld Habermas’ *Theorie des kommunikativen Handelns* (1987a, pp. 384-385; 1987b), wordt communicatief handelen als een subcategorie van sociaal handelen gedefinieerd die a) in een sociale situatie plaatsvindt, en b) georiënteerd is op het bereiken van overeenstemming tussen subjecten. Subjecten streven in het communicatieve handelen hun doelen na onder de conditie dat zij “ihre Handlungspläne auf der Grundlage gemeinsamer Situationsdefinitionen aufeinander abstimmen können” (Habermas, 1987a, p. 385). Bij Hunziker (1988, p. 1) die eveneens vanuit Webers handelingstypologie vertrekt, wordt communicatief handelen getypeerd als het bewust nagestreefde en doelgericht uitgevoerde a) overdragen van betekenissen, of b) totstandbrengen van een sociale relatie. Renckstorf (1994,

pp. 95-98), die het niet over communicatie maar over ‘sociale interactie’ heeft, onderscheidt in aansluiting bij Mead non-symbolische van symbolische interactie. Beide vormen van sociale interactie komen in de menselijke interactie voor, maar de symbolische interactie is datgene waarin mensen zich van dieren onderscheiden, omdat hier processen van “betekenisgeving en zinverlening *van de interactiepartners*” (Renckstorf, 1994, p. 96)² een rol spelen. Kenmerkend voor deze handelingstheoretische begripsvorming is dat ‘subjecten’ of ‘actoren’ met hun zingeving aan de werkelijkheid als het vertrekpunt van de analyse gelden. Het ‘handelen’ wordt als een basiscategorie begrepen waarvan ‘sociaal handelen’ of ‘communicatie’ slechts één verschijningsvorm is, namelijk die vorm van handelen waarbij een subject zich oriënteert op andere subjecten in zijn omgeving (vgl. Schneider, 1994, p. 11; in een ruimer kader ook Shanon, 1989).

Systeemtheoretische begripsvorming draait de verhouding tussen handelen en communicatie om. Volgens Luhmann (1984, pp. 191ff) is het uiteenleggen van communicatie in communicatieve handelingen een vereenvoudiging van wat er in feite gebeurt (maar wel een vereenvoudiging die voor communicatie noodzakelijk is om te kunnen continueren; zie § 3.3.3). Als basiscategorie voor de systeemtheorie geldt daarmee niet handelen, maar zin. Zin, zo stelden we bij het vorige punt (zie ook § 3.3.3), is een fenomeen waarvan zowel bewustzijn als communicatie zich bedienen om hun operationele processen te kunnen voortzetten. De *zin van een handeling* kan bijgevolg slechts ontstaan in hetzij een bewustzijnscontext (vergelijk de analyses van Schütz die we in § 3.2 bespraken), hetzij een communicatiecontext. In beide gevallen, dus ook in een bewustzijnscontext, geldt echter dat de eenheid van een handeling middels een *sociale beschrijving* tot stand komt (Luhmann, 1984, p. 228). In die zin gaat communicatie ‘vooraf’ aan handelen. Wat met de keuze voor deze omkering gewonnen wordt, is volgens Schneider:

die Möglichkeit, *Handlung als Bewußtseinsleistung* und *Handlung als sozial konstituierte Einheit* analytisch klar gegen einander abzugrenzen. Unabhängig von der sozialen oder nicht-sozialen Ausrichtung subjektiven Sinnes werden diese beiden Handlungsformen unterscheidbar als Operationstypen. Daraus ergeben sich neuartige empirische Folgefragen, die unter den Prämissen der intentionalistischen Handlungstheorie kaum formuliert werden können (Schneider, 1994, p. 12).

Volgen we Luhmann en Schneider, dan ligt het voor de hand handelingen zowel vanuit een psychisch referentiekader als vanuit een sociaal referentiekader te bestuderen. In deze studie deden we dit door psychische attributies en sociale (zelf-)attributies van de handeling ‘mediagebruik’ in relatie tot elkaar te begrijpen. Dit geeft aanleiding tot een bijstelling van het begrip ‘mediagebruik’ in de ‘mediagebruik als sociaal handelen’-benadering in die zin, dat het consequent vanuit beide referentiekaders dient te worden bestudeerd. Een theoretische beschrijving en verklaring van ‘mediagebruik’ dient dan ook niet uitsluitend in termen van psychische categorieën als ‘doelstelling’, ‘intentie’, ‘interesse’ of meer algemeen ‘subjectieve relevanties’ en ‘individuele kennisvoorraad’ (vgl. Bosman, Hollander, Nelissen, Renckstorf, Wester, &

² Renckstorf cursiveerde hier de woorden betekenisverlening en zingeving; voor ons doel is de nadruk op de verbinding met de afzonderlijke interactiepartners wezenlijk.

Van Woerkum, 1989) te geschieden. Eerst en vooral kan erop gewezen worden dat ook deze psychische categorieën uit sociale zingeving (communicatie) voortkomen. Het gaat in systeemtheoretische optiek om attributies die communicatief en bewustzijnsmatig door zelfreferentiële systemen aan zichzelf en aan elkaar worden toegekend. Ten tweede wordt de aandacht sterker dan voorheen gericht op de communicatieve attributie van mediagebruik aan personen, bijvoorbeeld door huishoudelijke communicatie aan huisgenoten (“Jongens, ik vind dat jullie teveel televisie kijken. Kunnen jullie niet iets anders gaan doen?” - “Maar we zitten hier nog maar net!”). Juist de differenties tussen externe attributies en zelfattributies van mediagebruik zijn vanuit deze optiek interessant omdat ze aanleiding zijn voor verdere communicatie en gedachten.

Constructivisme en wetenschappelijke observatie

Een laatste punt van overweging betreft het constructivistische gehalte van de handelingstheoretische benadering in de communicatiewetenschap. In de Duitstalige literatuur is sinds het einde van de jaren '80 een discussie gaande over de constructivistische fundering van communicatiewetenschappelijke theorievorming en onderzoek (zie Luhmann, 1990c, 1994b, 1995a, 1996c; Merten, Schmidt, & Weischenberg, 1994; Rusch, 1994; Schmidt, 1987, 1990, 1992, 1994, 1998; Scholl & Weischenberg, 1998). In navolging van de neurobiologen Maturana en Varela (1989) wordt gepleit voor een ‘radicaal-constructivistische’ wetenschapsopvatting. Het ‘radicale’ element schuilt in het reflecteren van de positie van de wetenschappelijke observator zelf. Een wetenschappelijke discipline mag zichzelf pas ‘constructivistisch’ noemen, zo brengt het radicaal-constructivisme vooral tegen sociaal-constructivistische stromingen in de traditie van Berger & Luckmann (1966) in, nadat ook de wetenschappelijke observator in de theoretische beschrijving is opgenomen. Inderdaad moet men vaststellen dat sociaal-constructivistisch geïnspireerde communicatiewetenschap zelden of nooit theoretisch op de status van de eigen observaties reflecteert. De wetenschappelijke productie wordt weliswaar als ‘ook maar één mogelijke lezing van de werkelijkheid’ gepresenteerd, maar daarmee wordt nog geen recht gedaan aan het paradoxale karakter van de beoefening van constructivistische sociale wetenschap: dat ze datgene wat ze bestudeert, verandert, doordat ze het bestudeert (zie § 5.1.1). Het ‘discours van het radicaal-constructivisme’ (Schmidt, 1987, 1992) en Luhmanns operatieve constructivisme (zie m.n. Luhmann, 1988, 1990a, 1997; vgl. Braeckman, 1996; Lohmann, 1994) bieden naar onze mening sterke argumenten die tot een reflectie op de constructivistische fundering van de ‘mediagebruik als sociaal handelen’-benadering aanleiding geven. Aanzetten in die richting zijn in deze studie reeds gedaan (zie § 5.1.1), maar verdienen een nadere uitwerking in de toekomst.

7.2.3 Onderzoeksmethodiek

De onderzoeksmethodiek die in het empirische gedeelte is gebruikt en toegepast, hebben we eerder in dit hoofdstuk reeds geëvalueerd. Die evaluatie stond in het teken van de probleemstelling uit § 1.2 en de methodologische overwegingen in § 5.1. Hier willen we de methodiek in bredere zin evalueren door nog eens te kijken naar de mate van samenhang met de theorie

in de hoofdstukken 2, 3 en 4. In feite staat daarmee het meetinstrument als geheel ter discussie.

Uitgangspunt van de studie was het bestuderen van mediagebruik in het dagverloop van huishoudens. Dat daarbij een methode voor grootschalig onderzoek zou worden gebruikt, stond gezien de tweede vraagstelling vast. Het bij elkaar brengen van a) bevindingen uit eerder onderzoek naar mediagebruik in de gezinscontext, b) een handelingstheoretische benadering uit de communicatiewetenschap, en c) een jarenlange praktijk van mediagebruiks-onderzoek³ was de leidende gedachte achter het project. Al snel werd duidelijk dat deze integratie niet kon geschieden zonder methodische innovaties op het gebied van tbo, in concreto de ontwikkeling van een methode voor tbo bij huishoudens. Een gelukkige omstandigheid was dat Europese statistische bureaus in Eurostat-verband werkten aan een dergelijke methodologie, overigens vanuit een heel andere inhoudelijke interesse. De onderzoeksinstrumenten en veldwerkprocedure die door Eurostat waren ontwikkeld, konden we in de studie gebruiken. De overweging om dit te doen zonder grote wijzigingen volgde uit de diagnose dat *de koppeling tussen theoretisch kader en onderzoeksmethodiek gestalte kon worden gegeven in de analysefase*.⁴ Wat we in de observatiefase nodig hadden was primair een valide meting van de tijdsbesteding (c.q. psychische zelfattributies) van huisgenoten in het dagverloop. De koppeling met de theorie moest geschieden door de juiste informatie uit de gegevens te halen, d.w.z. ze als sequenties van activiteiten te analyseren en niet uitsluitend als tijdbudgetten.

In de analyse van de gegevens zijn we de theoretische voorstellingen over de structurering van sociale situaties - afhankelijk van hoe men ertegenaan wenst te kijken - min of meer dicht genaderd. De toetsing van de hypothesen vormde de leidraad voor de analyses. De multilevelanalyse gaf alleen indicaties dat huishoudgebonden verwachtingsstructuren inderdaad hun uitwerking hebben op de individuele dagindeling. De logfrequentie- en met name de logitanalyse, waarin de activiteiten van partners in een tijdvak werden geresseerd op de activiteiten van het tijdvak daarvoor, leverden meer rechtstreekse aanwijzingen. Desondanks hebben we wel aannemelijk gemaakt maar niet onomstotelijk aangetoond dat de samenhang in de activiteiten van huisgenoten tot stand komt op basis van de verklaringsgrond die onze theorie biedt, namelijk sociale en psychische verwachtings- c.q. processtructuren. Verwachtingsstructuren zijn niet direct waargenomen en als variabelen in het onderzoek opgenomen. De vraag is nu of onze statistische 'reconstructie' van de werkzaamheid van verwachtingsstructuren in feite niet iets anders reconstrueert dan dat. Hiermee staat de validiteit van het onderzoek ter discussie - een discussie die zoals dat hoort niet alleen in de pagina's van dit boek gevoerd dient te worden.

Bij de analyses stond toetsing van de hypothesen centraal. De hypothesen belichtten slechts één aspect van de temporele organisatie van het dagelijks leven in huishoudens: de

³ In een aantal landen, waaronder Nederland en Duitsland, is inmiddels een imposante traditie opgebouwd. Zie het tijdsbestedingsonderzoek (1975-1995) van het Sociaal en Cultureel Planbureau in Sociaal en Cultureel Planbureau (1996, 1998) en Van den Broek, Knulst, en Breedveld (1999) alsmede het Duitse onderzoek (1964-1995) van Berg en Kiefer (1996).

⁴ Een bijkomend voordeel van deze diagnose is dat landenvergelijkend onderzoek mogelijk wordt zo gauw er tijdsbestedingsgegevens verzameld bij huishoudens beschikbaar zijn, ook als het onderzoek niet vanuit de systeemtheorie is opgezet.

samenhang tussen de psychische zelfattributies van huisgenoten. Wat bijvoorbeeld buiten beeld is gebleven, zijn psychische en sociale processtructuren - verwachtingen ten aanzien van reeksen opeenvolgende gebeurtenissen - en de plaats van mediagebruik daarin. Deze zijn uiteraard wel van invloed op het door ons onderzochte aspect, en zijn in die zin ook object van studie geweest. In § 5.4 hebben we uiteengezet waarom we geen gebruik hebben gemaakt van de Optimal Matching Analysis. Deze methode kan worden gebruikt voor de analyse van tijdsbestedingsgegevens als sequenties en had een exploratieve analyse van potentieel in de gegevens aanwezige processtructuren mogelijk gemaakt. Zo zijn er nog meer aspecten van de temporele organisatie die niet zijn onderzocht. Te noemen valt de bestudering van structurele koppelingen tussen mediasystemen en huishoudens. In § 4.4 besteedden we kort aandacht aan de rol van tijd in de wederzijdse observatie van deze systemen. Zo stelden we in navolging van onder anderen Neverla (1992) dat massamedia binnen huishoudens als *soziale Zeitgeber* fungeren doordat hun programmaschema's of moment van verschijning de gang van zaken in het huishouden beïnvloeden. Omgekeerd observeren de massamedia ook de temporaliteit van huishoudens, bijvoorbeeld via kijk-, luister- en verkoopcijfers en passen ze daaraan eventueel hun programmaschema's en verschijningstijdstippen aan. Aan deze veronderstelling hebben we in de onderzoeksmethodiek geen aandacht kunnen schenken, omdat we ons op één zijde van de relatie hebben toegelegd, de huishoudens. Daarmee blijft ook bij toekomstig gebruik van het meetinstrument de rol van tijd in de relatie tussen media en huishoudens buiten beeld. Nadere studie naar mogelijke aanvullingen op ons meetinstrument in deze richting achten we derhalve wenselijk.

7.3 Aanbevelingen voor onderzoek

Met de laatste zin hebben we al een voorschot genomen op het traditioneel afsluitende onderdeel van een wetenschappelijke studie, de aanbevelingen voor toekomstig onderzoek. We willen deze opdelen in een eerste gedeelte dat toekomstig onderzoek naar mediagebruik in huishoudens behandelt, en een tweede gedeelte dat in een ruimer kader ingaat op mogelijke toepassingen van (varianten op) het hier ontwikkelde meetinstrument voor verwante onderwerpen. In de maatschappelijke en wetenschappelijke discussie gaat de laatste jaren meer en meer aandacht uit naar het vraagstuk van de synchronisatie van tijdsbesteding in huishoudens. We gaan na hoe theoretisch kader en onderzoeksmethodiek in onderzoek rond dit vraagstuk zou kunnen worden gebruikt.

7.3.1 Mediagebruik in het dagverloop

In het voorafgaande zijn we reeds ingegaan op een aantal wenselijk geachte aanvullingen op het meetinstrument. Wat de ontwikkeling van het meetinstrument betreft willen we het daarbij laten. Hier willen we suggesties doen voor toekomstig onderzoek naar de plaats die de media in het dagverloop innemen.

De eerste aanbeveling ligt voor de hand: inzetten van het meetinstrument in toekomstig onderzoek bij grotere en (voor bepaalde populaties naar bepaalde kenmerken) representatieve steekproeven van huishoudens. Grotere steekproeven maken meer gedifferentieerde analyses mogelijk die we met onze data niet hebben kunnen verrichten. Zijn ze bovendien representatief voor zekere populaties (bijvoorbeeld de populatie van Nederlandse huishoudens naar type, regio en urbanisatiegraad), dan is het mogelijk de resultaten binnen betrouwbaarheidsmarges naar deze populaties te generaliseren. Langs deze weg zou gebouwd kunnen worden aan een empirisch onderbouwde theorie over mediagebruik in het dagverloop, waarin al dan niet kennis vanuit landenvergelijkend onderzoek kan worden geïntegreerd.

Een tweede aanbeveling sluit aan bij de beperkingen die we ons bij de opzet van het onderzoek hebben moeten opleggen: uitbreiding van het meetinstrument in zowel de observatie- als de analysefase. Parallel aan het verzamelen van tijdsbestedingsgegevens lag het in de planning om in de *observatiefase* groepsinterviews uit te voeren bij dezelfde huishoudens; een planning die niet kon worden gevolgd. Hierboven zijn we ingegaan op de consequenties van deze omissie en hebben de suggestie gedaan, in toekomstig onderzoek een wisselwerking van tbo en groepsinterviews na te streven. Groepsinterviews zouden het mogelijk maken meer zicht te krijgen op het *hoe* van de temporele ordening het dagelijks leven, waar tbo het vooral moet hebben van de mogelijkheid aan te tonen *dat* zo'n ordening in de empirie aanwezig is. Bovendien zouden vermoedens die uit groepsinterviews worden gewonnen in hypothesevorm kunnen worden getoetst met de tbo-gegevens. Langs deze weg zou een theorie over mediagebruik in het dagverloop kunnen uitgroeien tot een stelsel van empirisch gefundeerde uitspraken. In de *analysefase* zouden daarnaast aspecten van de temporele organisatie van het dagelijks leven in relatie tot mediagebruik kunnen worden belicht waaraan we in deze studie nog geen aandacht hebben besteed, zoals de reeds genoemde plaats van mediagebruik in psychische en sociale processtructuren.

Een derde en laatste aanbeveling volgt uit de bevindingen uit het empirische gedeelte. Nadat kwalitatief onderzoek er al op had gewezen dat mediagebruik in het leven van alledag geen zaak is van geïsoleerde individuen maar van sociale interacties tussen huisgenoten, zijn we in deze studie langs een andere weg, met een andere methodologie, tot dezelfde bevinding gekomen. Toekomstig onderzoek naar mediagebruik in het dagverloop zou zich, ook wanneer het vanuit andere vraagstellingen is opgezet, van deze bevinding rekenschap kunnen geven door de sociale context van het huishouden een vaste plaats in het onderzoek te gunnen.

7.3.2 Gevolgen van verandering van de maatschappelijke tijdsordening voor de temporele organisatie van het dagverloop in huishoudens

In de afgelopen jaren heeft het Nederlandse publieke debat enige aandacht geschonken aan de vraag of Nederlanders tijd genoeg voor zichzelf en elkaar hebben.⁵ De zorg spitste zich vooral toe op de zogenaamde 'taakcombineerders': vrouwen en mannen die een voltijd- of deeltijdbaan combineren met de zorg voor het huishouden en hun kinderen. Onderzoek van het Soci-

⁵ Breedveld (1999, pp. 1-11) geeft een beknopt overzicht van de discussie vanaf 1994.

aal en Cultureel Planbureau leerde dat met name de groep mannen en vrouwen tussen 30 en 45 jaar het in de afgelopen twintig jaar drukker heeft gekregen, wanneer men het aantal aan werken, huishouden en zorg voor kinderen bestede uren als maatstaf nam (De Hart, 1995; Knulst, 1995; Peters, 2000; Sociaal en Cultureel Planbureau, 1998). In de maatschappelijke discussie ging dit gepaard met kritiek op het overheidsbeleid ten aanzien van winkelopenings- en sluitingstijden, verruiming van arbeidstijden en flexibilisering van arbeid. Het eerste paarse kabinet (1994-1998) had zich bijvoorbeeld voorstander getoond van verruiming van de winkelopeningstijden, wat het kwam te staan op kritiek vanuit kerkelijke hoek onder het motto “de economie mag de mens niet regeren” (Simonis, 1998; Wijers, 1998). Men werd het niet eens over de stelling dat de economie van nu de mens regeert. Ook buiten de kerk was enige zorg merkbaar over de tijdsdruk die sommige categorieën Nederlanders ervaren. De overheid pikte dit signaal op en stelde een Commissie Dagindeling in, die in haar eindrapport aanbevelingen gaf voor beleidsmaatregelen die het *onderling afstemmen van activiteiten in de tijd* moeten vergemakkelijken. Zo opperde de commissie de mogelijkheid te stimuleren dat kinderen eerder naar school kunnen worden gebracht en later opgehaald. Verder kan bij het inrichten van de openbare ruimte rekening worden gehouden met de tijdsindeling van mensen, bijvoorbeeld door school en sportvoorzieningen voor kinderen bij elkaar in de buurt te plaatsen (vgl. Commissie Dagindeling, 1998).

De zorg en discussie over tijdsdruk, dagindeling en mogelijke veranderingen van maatschappelijke tijdsordening als gevolg van overheidsbeleid heeft er mede toe geleid dat in de sociale wetenschappen de *temporele structurering van activiteiten in huishoudens* dichterbij het centrum van de aandacht is komen te staan. Niet langer kijkt men vooral naar (bijvoorbeeld) de hoeveelheid vrije tijd die verschillende categorieën mensen hebben. De aandacht gaat nu veel meer uit naar de spreiding van die vrije tijd over de week en naar de mogelijkheid die huisgenoten hebben om hun vrije tijd met die van de anderen te synchroniseren (zie Van den Broek, 1997; Breedveld, 1999; Van den Broek, Knulst, & Breedveld, 1999). In feite zien we in dit onderzoek dezelfde ontwikkeling die we in hoofdstuk 6 hebben doorlopen in de analyse van onze gegevens: *van tijdsbesteding naar tijdsordening*. Niet zozeer de hoeveelheid tijd die mensen hebben, maar de mogelijkheid om deze met anderen - onder wie huisgenoten - door te kunnen brengen is nu het punt van zorg en aandacht.

Dankzij de vijfjaarlijkse tijdsbestedingsonderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau is er veel informatie beschikbaar over trends in de dagindeling van Nederlanders tussen 1975 en 1995 (vgl. Sociaal en Cultureel Planbureau, 1998). Aangezien bij deze onderzoeken de observatie-eenheden personen zijn, en niet de huishoudens waarvan zij deel uitmaken, valt een directe analyse van de samenhang in de activiteitenpatronen van huisgenoten echter buiten de mogelijkheden.⁶ Het meetinstrument dat we in deze studie hebben ontwikkeld zou o.i. zowel in theoretisch als methodologisch opzicht kunnen bijdragen aan toekomst-

⁶ Een andere mogelijkheid meer inzicht te krijgen in de sociale aspecten van individuele tijdsbesteding, namelijk het in tijdsbestedingsdagboeken laten registreren *met wie* men de tijd doorbrengt, is in de SCP-studies tot dusverre niet gevolgd. Van den Broek (1997) stelt dan ook dat op basis van de SCP-gegevens slechts reconstructies gemaakt kunnen worden van het gezinsleven, i.c. de mate waarin huisgenoten gezamenlijk hun tijd besteden, op basis van de individuele agenda's der gezinsleden. Overigens werpen de door Van den Broek gepresenteerde reconstructies van trends in het gezinsleven in de periode 1975-1995 o.i. een waardevol licht op de hier aangesneden thematiek.

stig onderzoek in deze richting. Te denken valt in eerste instantie aan het zodanig herinrichten van het vijfjaarlijkse onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau, dat enerzijds de continuïteit van de metingen gewaarborgd wordt (observatie van tijdsbesteding bij een personensteekproef) en anderzijds de sociale context van het huishouden bij de metingen wordt betrokken. Dit zou kunnen geschieden door bij een deel van de personensteekproef ook huishoudens in de observatie te betrekken.⁷ Aldus zouden op termijn trends in het samen doorbrengen van de tijd kunnen worden geschetst over de jaren heen. Ook het theoretisch kader zou wellicht diensten kunnen bewijzen bij het interpreteren van onderzoeksresultaten. Het denken in termen van sociale systemen die structureel aan elkaar zijn gekoppeld maakt het bijvoorbeeld aannemelijk dat een verandering van tijdsordening in die systemen die een centrale plaats in de samenleving innemen - bijvoorbeeld de overheid met haar beleid ten aanzien van tijd - 'naschokt' in een heel netwerk aan structureel gekoppelde sociale systemen in de omgeving van dat systeem. Het huishouden is de aangewezen plek om de trillingen te absorberen door de interne tijdsordening bij te stellen. Het verdient aanbeveling voorzover mogelijk met terugwerkende kracht tot 1975 trends in de dagindeling van personen te beschrijven met de gegevens uit het SCP-onderzoek en deze vanuit het geschetste theoretische perspectief te interpreteren. Dit zou enerzijds een toets kunnen zijn voor de bruikbaarheid van onze theorie en anderzijds een bijdrage aan theorievorming over een nog onderbelicht aspect van de sociaal-culturele verandering van Nederland.

⁷ Zulks is overigens in het SCP-tijdsbestedingsonderzoek van 1985 geschied, daarna niet meer.

Summary

Media use and the temporal organization of daily life in households

Every time we pick up a book or switch on the television or the radio, we perform this activity - on purpose or not - at a particular time of the day. The choice of that particular moment may be motivated, e.g., by program schedules, but it may just as well have nothing to do with the time of delivery of the media content. However, media like television, radio, books, magazines, newspapers, and the internet occupy a more or less fixed place in our timetables.

These timetables may be more or less subject to daily changes, depending on the degree of variability of our activities during the week, month, or year. The activities of others in our social environment constitute a further factor of importance. We are not entirely free to conduct whatever activity at will at whatever time of the day - we have to take into account the activities of relatives and friends, as well as more global laws and social norms dictating the moments we can and cannot engage in occupations like shopping, making telephone calls or going out for a drink. In the framework of these considerations, our study is concerned with the use people make of media, more specifically with watching television and video tapes, listening to the radio and audio recordings, and reading books, magazines and newspapers. It focuses on the interaction between people in the primary social environment of the household, where the main share of media use (in terms of the time spent watching, listening, and reading) is situated.

Chapter 1 sketches out the background of the study and formulates a problem definition. Starting from an action theoretical approach, we conceive of media use as a normal form of social action. Action theory, more than other approaches, emphasizes the importance of both the social and the activity contexts for the interpretation and explanation of media use. As for the social context, it is clear that media use does not always take place in a social vacuum: for many people, the activities of their household members affect their own. As for the activity context, media use constitutes but one in a whole array of daily pursuits. Some of these are basic needs (sleep, personal hygiene), others are obligatory in nature (work, school), still others are more adequately described as 'commitments' (taking care of others, voluntary work). Depending on the amount of time personal needs, obligations and commitments consume, more or less free time remains. Earlier research has shed some light on the social and activity contexts of media use. Only a few qualitative studies have tackled the combined influence of social context and activity context on the amount and nature of people's media use. Nor has there, to our knowledge, been any quantitative study in this area which would have enabled more differentiated conclusions than those provided by small-scale, qualitative studies. Therefore, questions arise as to how such a quantitative study could be designed. A further matter of concern is the development of a theoretical framework guiding such a study, as many studies have tackled only part of the problem described, a heterogeneous array of

SUMMARY

concepts being the inevitable result. This state of affairs gives rise to the main objective of this study, namely, to provide a measurement instrument - i.e., a combination of a theoretical framework and a research strategy - for research into media use and the temporal organization of daily life in households. Two research questions are formulated:

- 1) How can the link between media use and the temporal organization of daily life in households be conceptualized starting from theories of the temporal organization of social life?
- 2) What methods of observation and analysis can be combined, bearing in mind the theoretical framework yet to be developed, in order to investigate media use in the context of the temporal organization of daily life in households?

In chapters 2-4, a theoretical framework is developed starting from an action theoretical approach, which is combined with systems-theoretical conceptions of 'time' and 'household'. Chapter 2 (*Action theoretical conceptions of 'audience activity', 'media use', 'household', and 'temporal organization of daily life'*) starts with a description of the rise of the 'active audience' concept in mass communication research. We trace the emergence of action theoretical approaches back to the criticism formulated with respect to the 'uses and gratifications' approach dominant in the 1970s. The most fundamental point of criticism was the lack of a conception of human social action. 'Media use as social action' (MASA) is one of the approaches seeking to adapt the 'active audience' idea to currents in interpretive sociology which provide for such a conception of action. The central characteristics of the MASA approach are outlined and the consequences for the conception of media use are discussed. It is found at this stage that the approach needs elaboration in the direction of the problem at hand. First, we discuss action theoretical conceptions of the 'household' using Berger and Luckmann's institutionalization theory and Blumer's symbolic interactionism. It is argued that these theories, stressing the centrality of human interaction in the emergence of social institutions, fall short, to a certain extent, by conceptualizing 'households' as social units resulting from the constituting actions of individual actors, while at the same time also being relatively autonomous from them. Here, we use Parsons' conception of the double contingency inherent in human interaction to underline the importance of such a conception of the 'household'. In a next step, we draw the time dimension into consideration. If we tentatively conceive of households as systems consisting of interrelated social actions, time inevitably enters the stage, as action theory maintains that the interrelatedness of actions resides in their meaningful connection with preceding and ensuing actions. But the theoretical problem is of a more fundamental nature. Time cannot be seen as a neutral dimension, a part of the scenery, so to speak, within which social life takes place. Time originates in social action (in social systems), as the result of the interrelatedness of actions. We cannot, therefore, conceive of households as social systems without having an adequate conception of time, and vice versa. We are forced, by consequence, to examine the conceptual relationship between social action (social systems) and time at a more fundamental level.

Chapter 3 (*Time, consciousness, and action: a social science conceptualization*) deals with the conceptualization of the relationship between 'time' and 'action' in action theory (Alfred Schütz, George Herbert Mead) and systems theory (Niklas Luhmann). First, the sociological concept of 'social time' as developed in the works of Emile Durkheim, Pitirim Sorokin

and Robert Merton is presented and discussed. Sociologists and anthropologists have drawn attention to the sociocultural and historical variations of the concept of time. Alfred Schütz and George Herbert Mead have provided a theoretical interpretation of these findings by focussing on the role of time in the triad 'time - action - meaning', interpreting the connection between actions in terms of 'time'. They do so, however, in different ways. Schütz draws attention to the 'stream of consciousness' of acting individuals as the process that meaningfully connects distinct actions. Mead, on the other hand, stresses the 'intersubjectivity' in social action as the domain where actions, while being connected, give rise to 'social time'. These two conceptions, 'psychical time' and 'social time', are here examined more closely.

'Psychical time', in Schütz' terms, is present in people's 'stream of consciousness', a concept borrowed from phenomenological philosophy. According to phenomenology, people have an inner time-consciousness. Their experiences and actions are arranged in and by their consciousness which refers back to past experiences and actions and forward to goals yet to be attained. Thanks to its capacity of directing its attention to its own experiences and lifting some of them out of the 'stream', this consciousness at the same time marks out actions as units and determines the context of meaning in which these are to be embedded. In recent systems-theoretical thinking, this phenomenological analysis of the stream of consciousness has been re-interpreted. In Niklas Luhmann's view, a particular consciousness (or 'psychic system') consists of temporalized elements, namely of thoughts replaced by other thoughts at the very moment of their appearance in an on-going process. What characterizes the 'stream of consciousness', according to Luhmann is that it continuously oscillates between itself and all the rest, namely the phenomena. Through this oscillation, a consciousness of time emerges as well as a memory which connects observations. The memory function of consciousness enables the generation of ideas such as 'past', 'future', and 'duration'.

'Social time' is then discussed with reference to the work of Schütz, Mead, and Luhmann. Schütz mentions 'social time' as a concept distinct from 'inner time', but fails to provide a satisfactory theoretical conceptualization of 'social time'. Mead, inspired by the work of Einstein and Whitehead, provides instead a relativistic theory of time, according to which time originates from the passage from one event to the next, while social time emerges by way of the same event being present in multiple perspectives (a social act, for example, being present in the perspectives of all interacting individuals). Mead, however, pays no attention to psychical time (the time consciousnesses of the individuals engaged in social interaction), nor does he examine the interdependence of multiple interaction processes, by limiting his analysis to only one such process. Luhmann's systems theory, by contrast, answers to these shortcomings and provides a theoretical integration of psychic time and social time. In Luhmann's view, social systems, like psychic systems (consciousnesses), consist of temporalized elements: communications which are continuously being replaced by other communications at the very moment they first appear. Just as in psychic systems, a distinction can be made between the emergence of time in the passage from one element to the next, and the symbolic representation of time. In the first case, following Armin Nassehi, we may speak of 'operation time'; in the second, of 'observation time'.

These distinct 'times' are present in both psychic systems ('psychic time') and social systems ('social time'). Luhmann's theory gives a description of the role the twofold time

SUMMARY

plays in the relation between systems. Social and psychic systems are continually dependent on each other for their subsistence. Every event in one of the systems also takes place in the environment of other systems. If every single event, however, provoked a reaction in the internal organization of every other system, a chaotic whole would result. Social and psychic systems are compelled, by consequence, to establish connections with systems in their environment selectively. These connections are called 'structural couplings'. Through these couplings, synchronization of internal systems operations takes place: systems selectively react to events in their environment by way of internal self-adaptation. The symbolic representation of time plays an important role in this self-adaptation.

What does the foregoing analysis imply for the temporal organization of daily life? First, temporal organization can be viewed as a result of the reflexive expectations (i.e., structures) entertained by social and psychic systems about events (e.g., actions) that have yet to come about. The mutual observation of social and psychic systems (e.g., households and household members) provokes social and psychic expectations for which there is no a priori necessity that they be convergent. Second, apart from single events, expectations can also be directed to whole chains of events. 'Process structures' consist of expectations with regard to typical action patterns (shopping, preparing a meal, dining, doing the dishes). Third, the course of daily life has a twofold shape: on the one hand, it emerges 'in action', where every single social situation is structured by expectations. On the other hand, the whole series of situations can be viewed as a single 'whole' with hindsight. The symbolic representation in retrospect of a series of actions as 'the course of the day' should, therefore, be distinguished from its emergence in discrete actions which replace earlier actions in a chain of current situations. Fourth, the role of time in the organization of the course of the day is not restricted to 'the time' of the clock and the calendar. Other temporal notions, like appointments on short notice ("okay, I'll see you in a minute") and verbal references to time (before/after, earlier/later), are just as much temporal aspects in the organization of daily life. Chapter 3 concludes with a sketch of the implications the systems-theoretical concepts could have for the action theoretical approach with which we started in the previous chapter.

In chapter 4 (*Media use and the temporal organization of daily life in theoretical perspective*), this general framework for the analysis of the temporal organization of daily life is applied to the special case of media use in households. Households are first described in a systems-theoretical way as social systems consisting of meaningfully related communications which are attributed as actions to persons in the household. This is not sufficient, however, to set households apart from other types of social systems. The household distinguishes itself, according to Luhmann, in its being more strongly oriented to the behavior of the household members. For the household, it is not only relevant what household members do in each others' company, but also what they do when not at home. In household communication, the household members' internal and external activity is attributed to them and is consequently relevant to all. Next, the complex relations between households and systems in their environment is dealt with. The environment consists of a psychic as well as a social part: both the thoughts of the household members and the communication in other social systems. Either part is observed by household communication. On the other hand, the household is observed by the psychic systems of the household members and by social systems in the environment of

the household (e.g., other households or the primary school). Last but not least, each of the systems mentioned above observes itself as a system-in-an-environment. Each event (communication) thus appears in multiple perspectives, a state of affairs that forms the foundation of psychic and social structures of expectation. Through structural coupling with psychic and social systems in their environment, households adjust themselves to the complexity of that environment. The adjustment of their own operations to those of systems in their environment (both household members and other social systems) takes place through the development of reflexive structures of expectation with respect to each other's operations. Clock time serves as a synchronous point of reference for all, which enables the making of appointments (i.e., synchronization of events in the future).

The mass media system, like the household, can be conceived as a social system in the general sense having temporal characteristics in its operating and observing. Between households on the one hand and the media system on the other, a mutual observing takes place in which social time plays an important role. Households partly arrange their timetables to the temporal characteristics of the media system (e.g., to the deliverance of the morning or evening paper, or to the program schedules of radio and television stations). The media system arranges its schedules in such a way as to be able to reach a large audience (e.g., broadcasting of popular programmes in 'prime time', release of a new book just before Christmas time). 'Media use' is conceived here both in terms of psychic and social expectations guiding the behavior of household members, and in terms of (self-)attributions after the media behavior has taken place. Mediated messages give rise to household communication about the media use of the household members at specific times of the day. Also, housemates have psychic expectations about each other's media use (about who wants to watch what program at what time). At the same time, one has expectations about non-media behavior of the other household members, which gives one the opportunity to see or hear specific media content (e.g., play loud music, watch football matches).

The theoretical framework outlined raises many questions for research, including methodological ones. In the remainder of the study, we cannot answer them all. Instead, we focus on the testing of two broad hypotheses which will have to stand an empirical test for the theory to be taken seriously. The first hypothesis states that there should be a correlation between the structures of expectation as well as between the (self-)attributions of household members at moments where they are in each other's presence, whereby the strength of the correlation expresses the extent to which the housemates are oriented to each other. The second hypothesis states that these correlations can be explained from the structures of expectation and (self-)attributions, respectively, in the situation preceding the current situation. The first hypothesis expresses the assumption that communication in the household leads to either convergence or divergence in the expectations and (self-)attributions of the household members or, in other terms, that a structural coupling exists between the psychic systems of the household members, and the social (communication) system of the household. The second hypothesis expresses the importance of the continuous replacement of communications and thoughts in social and psychic systems and stresses the structural value that a given situation has for the next one. Before testing these hypotheses, however, there is a question to be answered, namely: what research design must be employed to enable us to answer questions

SUMMARY

raised by the theory at all? This question is dealt with argumentatively in chapter 5, and empirically in chapter 6, the latter of which also contains the testing of the hypotheses.

Chapter 5 (*Observation and analysis of media use and the temporal organization of daily life in households through time use research*) discusses the connection between the theoretical framework and empirical research. The theory underlines the role played by social and psychic structures of expectation in shaping the 'course of the day' of household members and draws special attention to the multiplicity of perspectives in the household. This being the case, questions arise as to how the theory might be operationalized. These questions are discussed both in a theoretical sense (in terms of Luhmann's 'operative epistemology') and in a practical sense (in terms of practicability). The practical result of these considerations was a time use study conducted in various households, in which all household members from a certain age upward were included. By the use of appropriate statistical techniques, both hypotheses can be tested, albeit only as far as the psychic self-attributions are concerned.

In carrying out a time use study, a choice has to be made between various design options. Each method's advantages and disadvantages are catalogued. Next, options in the determination of the sampling frame as well as the selection of observation units are discussed, as are questions of validity. Eventually, a choice is made for the diary method designed and employed by Eurostat, the statistical agency of the European Union. The design consists of a combination of a household questionnaire, individual questionnaires for all household members aged 10 and above, two diaries (one weekday, one weekend day - the same two days being chosen for all participating household members) and a week schedule for recording working time. A field work procedure outlining how the research should be performed in practice completed the present design. Overall, the design was adapted to fit the requirements of our study only slightly in order to guarantee comparability with Eurostat's 1996/1997 pilot study in other European countries. It is used in a research project in the town of Nijmegen, the Netherlands. Finally, a further choice has to be made for analysis techniques enabling us to test the hypotheses. A series of techniques is discussed, and eventually two options (multilevel analysis and a specific application of logfrequency analysis) are selected.

In the first section of chapter 6 (*Correlated media use of household members in the Netherlands and Sweden*), the answer to the methodological question dealt with in the previous chapter is empirically evaluated. The Eurostat design, which was also put to a pilot test in 12 other European countries, appeared to function well. The initial response of households willing to respond was rather low (46% in the Nijmegen study). The response obtained from households that did participate, however, was fairly complete and the data were of a satisfying quality. The field work procedure also lived up to expectations.

The second section paves the way for testing the hypotheses. There, we investigate whether the social context of the household is a determining factor in the way household members spend their free time and more specifically in the amount of time they devote to television (including video), radio (including audio), and reading material. For this purpose, apart from our own data, those from the Eurostat pilot study conducted in Sweden were at our disposal. Time budgets (the amount of time devoted within a 24-hour day) are included as variables in a multilevel analysis and their variances split in two parts: one at the household level and one at the personal level. The analysis shows that the personal free time budget is

hardly determined by the household context. For media time budgets, a problem for analysis emerges. We have to content ourselves with an analysis of dichotomous variables which indicate having (1) or not having (0) watched, listened or read during the day. Watching television and video tapes in the Netherlands (Nijmegen) and in Sweden turns out to be influenced by the household context on weekend days, but not on weekdays. Listening to the radio and audio recordings is influenced by the household on both weekdays and weekend days. Reading, on the other hand, appears not to be influenced by the household context at all. If we look closer and ask whether people watch, listen and read *in the presence of other household members*, a somewhat different picture emerges. For the Netherlands, the same result as before is found for watching television, but for Sweden the reverse is found: the household context influences personal viewing in the presence of housemates on weekdays, but not on weekend days. For listening to the radio, roughly the same conclusions can be drawn as before, whereas reading in the presence of others turns out to be significantly influenced by the household context.

The third section of chapter 6 tests the first hypothesis as far as psychic self-attributions are concerned. The question to be answered is whether a correlation can be found between the time use of household members in the course of the day. For a number of 10-minute time intervals, we first determined whether people were (1) or were not (0) involved in some free-time activity, and then used these variables in a multilevel analysis. No clear-cut results are found; spending free time during the course of the day, if at all, is not strongly influenced by the household context. On technical grounds, the same analysis could only be conducted for watching television or video tapes, and not for listening to the radio or audio recordings and reading. If we look at television and video use in the course of the evening, it appears that the household context is a factor to be taken into account, especially on weekend days (though it is not always statistically significant, due to the limited number of cases in the Swedish sample). If we investigate more closely the activities of watching television or video in the presence of others, convincing support for the first hypothesis is found. The household appears to be a factor to be reckoned with in the decision to watch television or video tapes in the presence of housemates. In other words, in their decision of whether or not to watch television, household members take each other's occupations into account, as may be concluded from their psychic self-attributions.

The second hypothesis is tested in the fourth section. The question we want to answer is whether partners exert an influence on each other's television use in the transition from one situation to the next. If this influence could be demonstrated, it would constitute an explanation for the earlier findings on television use. Using logfrequency analysis, we first check whether a correlation between the viewing of the partners exists, and whether it varies between (a) time points in the evening, and (b) weekdays and weekend days. First of all, in line with the findings from the multilevel analysis, a positive correlation is found between the partners' television viewing. This correlation varies between weekdays and weekend days (it is stronger during the weekend), but it does not vary between time points in the evening. A subsequent logit analysis confirms the expectation put down in the second hypothesis: male and female partners exert a mutual influence in their television viewing behavior in the transition from one situation to the next. If controlled for their own behavior in the preceding

SUMMARY

time interval, the viewing behavior of men and women is dependent on that of their partners in the preceding interval. To conclude, the empirical findings are discussed in the light of the questions posed at the end of the fourth chapter, where the hypotheses have been formulated.

In the final chapter 7, a critical appraisal is given of what the study has yielded in terms of the problem formulation. The answers provided to the initial research questions (chapter 1) are discussed. A drawback, in our view, is the incomplete test of the hypotheses due to methodological and practical limitations. The original hypotheses could be tested only as far as psychic self-attributions are concerned - the research leaves out social attributions and (social and psychic) structures of expectation. With this in mind, the conclusion must be that the main objective of the study was only partly met. The difference between psychic and social attributions is central to the theoretical framework. The research design enabled us only to reconstruct the functioning of social attributions and leaves out the possibility of confronting psychic with social attributions. We feel, however, that the statistical reconstruction of social attributions is valuable in itself and deserves utilization in future studies.

In a broader perspective, conclusions are drawn with regard to (1) the integrative potential of the theoretical framework; (2) what the action theoretical approach can gain by considering alternative systems-theoretical conceptualizations; and (3) the research methods used. Ad.(1): In chapters 2-4 we have tried to provide a theoretical framework for the study of media use in its social context and its activity context. The framework was rooted in action theoretical and systems-theoretical thinking in order to enable the integration of the heterogeneous conceptions in the field summed up in the first chapter. Whether it can claim its integrative potential is open for discussion; the theoretical integration itself was not part of the present work and therefore requires further study. Two points might deserve attention in this respect: the emphasis on the temporal aspects of media use in this study (which might obscure other aspects equally important), and the high level of abstraction in action theoretical and systems-theoretical thinking (which is, in our view, more of an opportunity than a threat).

Ad.(2): In using systems-theoretical conceptualizations of 'household' and 'social time', we have, so to speak, been able to take an 'outside look' at the action theoretical approach in mass communication research. Having done so, we see three topics of reconsideration or addition derived from systems theory. These are (a) the conceptualization of consciousness and communication (i.e., psychic and social systems) as self-referential, operatively closed systems as well as their mutual relation; (b) the connection between communication and action (should communication be seen as a specific form of action or vice versa?); and (c) the question of whether and how the constructivist epistemology underlying action theoretical thinking should be applied to making scientific observations.

Ad.(3): The research methods used in this study - the combination of an observation method (time use research in households using diaries) with certain analysis procedures (multilevel and logfrequency analysis) enabled the testing of the hypotheses. A question to be dealt with separately is whether the interdependence between the activities of household members can be explained on other theoretical grounds than the one provided here. A further question is how aspects of the theory (particularly the interdependence - through structural coupling - of households and the mass media system) that could not be operationalized with the methods used here can be coped with in future research.

The final section is devoted to recommendations for future research. Our suggestions follow two directions. First, recommendations are given with regard to research into media use in the course of daily life. We suggest using the measurement instrument in research with larger household samples. Doing so would make possible more differentiated analyses than those of the present study. Another obvious suggestion is to modify the measurement instrument such as to overcome the practical limitations that constrained the operationalization of the theory. A third suggestion follows from the empirical findings: as the household context appears to exert an influence on the media use in the course of daily life, we feel that future studies are well-advised to somehow incorporate this variable in their research designs.

The second direction our recommendations take is that of research into the consequences of changes in the temporal organization of society for that of the household. In recent years, concerns and debates about societal trends in time spent on remunerated and domestic labour as well as related government policy (catchwords: 'time squeeze', '24-hour economy') have stimulated research into the temporal structuring of activities in households. We feel that, at least with regard to some questions, policy research could benefit from both the measurement instrument and the theoretical framework provided in the present study.

Literatuur

- Abbott, A. (1995). Sequence Analysis: New Methods for Old Ideas. *Annual Review of Sociology*, 21, 93-113.
- Abbott, A. (1999). *Department & Discipline. Chicago Sociology at One Hundred*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- Abbott, A., & Hrycak, A. (1990). Measuring Resemblance in Sequence Data: An Optimal Matching Analysis of Musician's Careers. *American Journal of Sociology*, 96 (1), 144-185.
- Adam, B. (1988). Social time versus natural time: A traditional distinction re-examined. In M. Young, & T. Schuller (Eds.), *The rhythms of society* (pp. 198-226). London: Routledge.
- Adam, B. (1990). *Time & social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Adoni, H., & Mane, S. (1984). Media and the social construction of reality: Toward an integration of theory and research. *Communication Research*, 11, 323-340.
- Alexander, J.C. (1988). *Action and its Environments. Toward a New Synthesis*. New York: Columbia University Press.
- Alexander, J.C., & Giesen, B. (1987). From Reduction to Linkage: The Long View of the Micro-Macro Debate. In J.C. Alexander, B. Giesen, R. Münch, & N.J. Smelser (Eds.), *The Micro-Macro Link* (pp. 1-42). Berkeley [et al.]: University of California Press.
- Allison, P.D., & Liker, J.K. (1982). Analyzing Sequential Categorical Data on Dyadic Interaction: A Comment on Gottman. *Psychological Bulletin*, 91 (2), 393-403.
- Allport, F.H. (1954). The Structuring of Events: Outline of a General Theory With Applications to Psychology. *Psychological Review*, 61 (5), 281-303.
- Allport, F.H. (1962). A Structuronomic Conception of Behavior: Individual and Collective. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 64 (1), 3-30.
- Altheide, D.L. (1985). Symbolic interaction and 'uses and gratification': Towards a theoretical integration. *Communications*, 3, 73-83.
- Anderson, J.A., & Meyer, T.P. (1988). *Mediated Communication. A Social Action Perspective*. Newbury Park, CA: Sage.
- Andrews, F.M. (1984). Construct validity and error components of survey measures: A structural modeling approach. *Public Opinion Quarterly*, 48, 409-442.
- Arts, K., Hendriks Vettehen, P., & Pelzer, B. (1990). Het tijdsbestedingsonderzoek van "MASSAT 1989". In K. Renckstorf, & J. Janssen (Eds.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1989-1990* (pp. 23-34). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Arts, K., Hollander, E., Renckstorf, K., & Verschuren, P. (1990). *Grootschalig onderzoek naar media-uitrusting, media-exposure en mediagebruik in Nederland 1989. Verantwoording en beschrijving van de data*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Ås, D. (1978). Studies of Time-Use: Problems and Prospects. *Acta Sociologica*, 21 (2), 125-141.
- Bäckström, C. (1997). *National Report Time Use Pilot 1996 Sweden*. [intern rapport Statistics Sweden]
- Baert, P. (1992). *Time, Self and Social Being. Temporality within a sociological context*. Aldershot [et al.]: Avebury.
- Bakeman, R., & Gottman, J.M. (1986). *Observing interaction: An introduction to sequential analysis*. Cambridge [et al.]: Cambridge University Press.
- Bakeman, R., & Quera, V. (1995). *Analyzing Interaction. Sequential Analysis with SDIS and GSEQ*. Cambridge [et al.]: Cambridge University Press.
- Bakeman, R., Adamson, L.B., & Strisik, P. (1995). Lags and Logs: Statistical Approaches to Interaction (SPSS version). In J.M. Gottman (Ed.), *The Analysis of Change* (pp. 279-308). Mahwah, NJ/Hove, UK: Erlbaum.
- Barwise, P., & Ehrenberg, A. (1988). *Television and its Audience*. London [et al.]: Sage.

LITERATUUR

- Barwise, T.P., Ehrenberg, A.S.C., & Goodhardt, G.J. (1982). Glued to the Box? Patterns of TV Repeat-Viewing. *Journal of Communication*, 32 (4), 22-29.
- Beck, K. (1994). *Medien und die soziale Konstruktion von Zeit. Über die Vermittlung von gesellschaftlicher Zeitordnung und sozialem Zeitbewußtsein*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Beed, T.W. (1992). An overview of the transition from diary-based television audience measurement to people meters in Australia and New Zealand, 1989-1991. In ARF/ESOMAR (Ed.), *World-wide broadcast audience research symposium, Toronto (Canada), 1st-3rd June 1992* (pp. 139-162). Amsterdam: ESOMAR.
- Bentele, G. (1992). Zeitstrukturen in den aktuellen Informationsmedien. In W. Hömberg, & M. Schmolke (Eds.), *Zeit, Raum, Kommunikation* (pp. 159-176). München: Ölschläger.
- Benthaus-Apel, F. (1995). *Zwischen Zeitbindung und Zeitautonomie. Eine empirische Analyse der Zeitverwendung und Zeitstruktur der Werktags- und Wochenendfreizeit*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.
- Berelson, B. (1949). What "Missing the Newspaper" Means. In P.F. Lazarsfeld, & F.N. Stanton (Eds.), *Communication Research 1948-1949* (pp. 111-129). New York: Harper & Brothers.
- Berg, K., & Kiefer, M.-L. (Eds., 1996). *Massenkommunikation V. Eine Langzeitstudie zur Mediennutzung und Medienbewertung 1964-1995*. Baden-Baden: Nomos.
- Berger, J. (1987). Autopoiesis: Wie »systemisch« ist die Theorie sozialer Systeme? In H. Haferkamp, & M. Schmid (Eds.), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme* (pp. 129-152). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality. A treatise in the sociology of knowledge*. New York: Doubleday.
- Bergmann, W. (1981a). *Die Zeitstrukturen sozialer Systeme. Eine systemtheoretische Analyse*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Bergmann, W. (1981b). Zeit, Handlung und Sozialität bei G.H. Mead. *Zeitschrift für Soziologie*, 10 (4), 351-363.
- Bergmann, W. (1983). Das Problem der Zeit in der Soziologie: Ein Literaturüberblick zum Stand der "zeitsoziologischen" Theorie und Forschung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 35 (3), 462-504.
- Bergmann, W., & Hoffmann, G. (1985). Mead und die Tradition der Phänomenologie. In H. Joas (Ed.), *Das Problem der Intersubjektivität. Neuere Beiträge zum Werk George Herbert Meads* (pp. 93-130). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bergmann, W., & Hoffmann, G. (1989). Selbstreferenz und Zeit: Die dynamische Stabilität des Bewußtseins. *Husserl Studies*, 6, 155-175.
- Bernet, R., Kern, I., & Marbach, E. (1993). *An introduction to Husserlian phenomenology*. Evanston, IL.: Northwestern University Press.
- Bittman, M., & Pixley, J. (1997). *The Double Life of the Family. Myth, Hope & Experience*. St. Leonards, NSW: Allen & Unwin.
- Blalock, H.M. (1979). *Social Statistics (Rev. 2nd ed.)*. Tokyo [et al.]: McGraw-Hill Kogakusha. [International Student Edition]
- Blass, W. (1980). *Zeitbudget-Forschung. Eine kritische Einführung in Grundlagen und Methoden*. Frankfurt am Main: Campus.
- Blom, T. (1997). *Complexiteit en contingentie. Een kritische inleiding tot de sociologie van Niklas Luhmann*. Kampen: Kok Agora. [proefschrift Universiteit Maastricht]
- Blumer, H. (1986). *Symbolic interactionism. Perspective and method*. Chicago: Chicago University Press. [orig. 1969]
- Bollen, K.A. (1989). *Structural Equations with Latent Variables*. New York [et al.]: Wiley.
- Bosman, J., Hollander, E., Nelissen, P., Renckstorf, K., Wester, F., & Woerkum, C. van (1989). *Het omgaan met kennis - en de vraag naar voorlichting. Een multidisciplinair theoretisch referentiekader voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Braeckman, A. (1996). De autopoiesis van wetenschap: Luhmanns wetenschapstheoretisch constructivisme. *Tijdschrift voor Sociologie*, 17 (2), 163-185.

LITERATUUR

- Brandt, S. (1992). Systemzeit und Zeit sozialer Systeme. Zeitverständnis des Common sense als evidenzsichernde Größe? In W. Krawietz, & M. Welker (Eds.), *Kritik der Theorie sozialer Systeme. Auseinandersetzungen mit Luhmanns Hauptwerk* (pp. 162-177). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bråten, S. (1981). Time and Dualities in Self-Reflective Dialogical Systems. In G.E. Lasker (Ed.), *Applied Systems and Cybernetics, Vol. III: Human Systems, Sociocybernetics, Management and Organizations* (pp. 1339-1348). New York [et al.]: Pergamon Press.
- Breedveld, K. (1999). *Regelmatig onregelmatig. Spreiding van arbeidstijden en de gevolgen voor vrije tijd en recreatie*. Amsterdam: Thela Thesis. [proefschrift Katholieke Universiteit Brabant]
- Broderick, C., & Smith, J. (1979). The General Systems Approach to the Family. In W.R. Burr, R. Hill, F.I. Nye, & I.L. Reiss (Eds.), *Contemporary Theories About the Family, Vol. II: General Theories/Theoretical Orientations* (pp. 112-129). New York/London: Free Press/Collier MacMillan.
- Broek, A. van den (1997). *The family agenda: Social aspects of family life in the Netherlands, 1975-1995*. Paper presented at the 19th International Association for Time Use Research conference, Stockholm, Oct. 8-10, 1997.
- Broek, A. van den, Knulst, W., & Breedveld, K. (1999). *Naar andere tijden? Tijdsbesteding en tijdsordering in Nederland, 1975-1995*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier. [Sociale en Culturele Studies-29]
- Brown, J.D., Childers, K.W., Bauman, K.E., & Koch, G.G. (1990). The Influence of New Media and Family Structure on Young Adolescents' Television and Radio Use. *Communication Research, 17* (1), 65-82.
- Bryce, J.W. (1987). Family Time and Television Use. In T.R. Lindlof (Ed.), *Natural Audiences: Qualitative Research of Media Uses and Effects* (pp. 121-138). Norwood, NJ: Ablex.
- Budescu, D.V. (1984). Tests of Lagged Dominance in Sequential Dyadic Interaction. *Psychological Bulletin, 96* (2), 402-414.
- Campbell, D.T., & Fiske, D.W. (1959). Convergent and discriminant validation by the multitrait-multimethod matrix. *Psychological Bulletin, 56* (2), 81-105.
- Capek, M. (1973). Time. In P.P. Wiener (Ed.), *Dictionary of the History of Ideas, Vol. IV* (pp. 389-398). New York: Charles Scribner's Sons.
- Carey, J.W., & Kreiling, A.L. (1974). Popular culture and uses and gratifications: Notes toward an accomodation. In J.G. Blumler, & E. Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communications. Current Perspectives on Gratifications Research* (pp. 225-248). Beverly Hills: Sage.
- Centraal Bureau voor de Statistiek (1993). *Het meten van vrijetijdsbesteding*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. [Sociaal-culturele berichten 1993-1]
- Chaney, D. (1972). *Processes of mass communication*. London: Macmillan.
- Charlton, M., & Neumann, K. (1986). *Medienkonsum und Lebensbewältigung in der Familie. Methode und Ergebnisse der strukturanalytischen Rezeptionsforschung - mit fünf Falldarstellungen*. München-Weinheim: Psychologie Verlags Union.
- Commenges, D., & Jacqmin, H. (1994). The intraclass correlation coefficient: Distribution-free definition and test. *Biometrics, 50*, 517-526.
- Commissie Dagindeling (1998). *Dagindeling, Tijd voor Arbeid en Zorg. Eindadvies April 1998*. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Comstock, G., Chaffee, S., Katzman, N., McCombs, M., & Roberts, D. (1978). *Television and Human Behavior*. New York: Columbia University Press.
- Comstock, G., with Paik, H. (1991). *Television and the American Child*. San Diego [et al.]: Academic Press.
- Converse, P.E. (1968). Time Budgets. In D.L. Sills (Ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 16* (pp. 42-47). New York: Macmillan/Free Press.
- Csikszentmihalyi, M., & Kubey, R. (1981). Television and the Rest of Life: A Systematic Comparison of Subjective Experience. *Public Opinion Quarterly, 45*, 317-328.

LITERATUUR

- Csikszentmihalyi, M., & Larson, R. (1987). Validity and Reliability of the Experience-Sampling Method. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175 (9), 526-536.
- Daly, K. (1996). *Families & Time. Keeping Pace in a Hurried Culture*. Thousand Oaks [et al.]: Sage.
- Davies, P. (1995). *About Time. Einstein's Unfinished Revolution*. London: Penguin.
- Diaz-Bone, R. (1997). *Ego-zentrierte Netzwerkanalyse und familiale Beziehungssysteme*. Wiesbaden: Deutscher Universitäts-Verlag.
- Dohrn-van Rossum, G. (1995). *Die Geschichte der Stunde. Uhren und moderne Zeitordnungen*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Dorr, A., Kovaric, P., & Doubleday, C. (1989). Parent-Child Coviewing of Television. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 33 (1), 35-51.
- Durkheim, E. (1925). *Les formes élémentaires de la vie religieuse. Le système totemique en Australie*. Paris: Alcan.
- Durkheim, E. (1988). *Les règles de la méthode sociologique*. [n.p.]: Flammarion. [orig. 1894]
- Durkheim, E. (1992). *Über soziale Arbeitsteilung. Studie über die Organisation höherer Gesellschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. De la division du travail social, 1930]
- Dux, G. (1992). *Die Zeit in der Geschichte. Ihre Entwicklung vom Mythos zur Weltzeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Einstein, A. (1961). *Relativity. The Special and the General Theory*. New York [et al.]: Random House.
- Elchardus, M. (1988). The Rediscovery of Chronos: The New Role of Time in Sociological Theory. *International Sociology*, 3 (1), 35-59.
- Elias, N. (1988). *Über die Zeit. Arbeiten zur Wissenssoziologie II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Elliott, P. (1974). Uses and gratifications research: A critique and a sociological alternative. In J.G. Blumler, & E. Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communications. Current Perspectives on Gratifications Research* (pp. 249-268). Beverly Hills: Sage.
- Engel, U. (1998). *Einführung in die Mehrebenenanalyse. Grundlagen, Auswertungsverfahren und praktische Beispiele*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Eurostat (1996a). *Pilot survey on time use 1996: Guidelines on the survey design (revised final version)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/2/96]
- Eurostat (1996b). *Pilot survey on time use 1996: Household questionnaire (revised final version)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/3/96]
- Eurostat (1996c). *Pilot survey on time use 1996: Individual questionnaire (revised final version)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/4/96]
- Eurostat (1996d). *Pilot survey on time use 1996: Diary (revised diary / week schedule)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/5/96]
- Eurostat (1996e). *Pilot survey on time use 1996: Instructions on the survey forms (revised final version)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/6/96]
- Eurostat (1996f). *Pilot survey on time use 1996: Monitoring the pilot survey (revised final version)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/9/96]
- Eurostat (1996g). *Pilot survey on time use 1996: Coding list and coding diary (draft + addendum)*. Luxembourg: Eurostat. [Eurostat Doc E2/TU/Pilot/11+12/96]
- Evans-Pritchard, E.E. (1940). *The Nuer. A Description of the Modes of Livelihood and Political Institutions of a Nilotic People*. Oxford: Clarendon.
- Frank, M. (1990). *Zeitbewußtsein*. Pfullingen: Neske.
- Frazer, C.F. (1981). The Social Character of Children's Television Viewing. *Communication Research*, 8 (3), 307-322.
- Friedman, L. (1989). How good is the seven-day TV diary now? *Journal of Advertising Research, Research Currents*, 29, RC3-RC5.
- Frissen, V. (1992). *Veelkijken als sociaal handelen. Een empirisch onderzoek naar het verschijnsel veel televisie kijken in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS). [proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen]

LITERATUUR

- Frissen, V., & Wester, F. (1990). Recente toepassingen van de interpretatieve onderzoeksbenadering in de communicatiewetenschap. *Massacommunicatie*, 18 (2), 153-175.
- Fuchs, P. (1992). *Die Erreichbarkeit der Gesellschaft. Zur Konstruktion und Imagination gesellschaftlicher Einheit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fuchs, P., & Göbel, A. (Eds., 1994). *Der Mensch - das Medium der Gesellschaft?* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Garfinkel, H. (1984). *Studies in Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press. [orig. 1967]
- Garhammer, M. (1994). *Balanceakt Zeit. Auswirkungen flexibler Arbeitszeiten auf Alltag, Freizeit und Familie*. Berlin: Edition Sigma.
- Gerbner, G. (1979). Television's influence of values and behavior. *Massacommunicatie*, 7 (6), 215-222.
- Gershuny, J. (1999). *The Hoop, the Arrow and the Cake*. Paper presented at the 1999 IATUR Conference, University of Essex, Colchester, 6-8 October 1999.
- Gershuny, J., & Sullivan, O. (1998). The Sociological Uses of Time-Use Diary Analysis. *European Sociological Review*, 14 (1), 69-85.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1987). Time and social organization. In A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* (pp. 140-165). Cambridge: Polity Press.
- Goldstein, H. (1995). *Multilevel statistical models (2nd. ed.)*. London/New York: Edward Arnold/Halstead.
- Goldstein, H., Rasbash, J., Plewis, I., Draper, D., Browne, W., Yang, M., Woodhouse, G., & Healy, M. (1998, January). *A user's guide to MLwiN, Version 1.0*. London: Multilevel Models Project, Institute of Education, University of London.
- Goodhardt, G.J., Ehrenberg, A.S.C., & Collins, M.A. (1975). *The Television Audience: Patterns of Viewing*. Farnborough: Saxon House.
- Grathoff, R. (1995). *Milieu und Lebenswelt. Einführung in die phänomenologische Soziologie und die sozialphänomenologische Forschung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Groot, A.D. de (1970). *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*. 's-Gravenhage: Mouton. [orig. 1961]
- Groves, R.M. (1991). Measurement error across the disciplines. In P.P. Biemer, R.M. Groves, L.E. Lyberg, N.A. Mathiowetz, & S. Sudman (Eds.), *Measurement errors in surveys* (pp. 1-25). New York [et al.]: Wiley.
- Grunig, J.E. (1979). Time Budgets, Level of Involvement and Use of the Mass Media. *Journalism Quarterly*, 56 (2), 248-261.
- Gunter, B., & Svennevig, M. (1987). *Behind and in front of the screen: Television's involvement with family life*. London/Paris: Libbey.
- Gurvitch, G. (1964). *The spectrum of social time*. Dordrecht: Reidel.
- Gurwitsch, A. (1962). The common-sense world as social reality. *Social Research*, 29 (1), 50-72.
- Habermas, J. (1970). *Zur Logik der Sozialwissenschaften. Materialien*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. (1987a). *Theorie des kommunikativen Handelns. Erster Band: Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. 1981]
- Habermas, J. (1987b). *Theorie des kommunikativen Handelns. Zweiter Band: Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. 1981]
- Haferkamp, H. (1987). Autopoietisches soziales System oder konstruktives soziales Handeln? Zur Ankunft der Handlungstheorie und zur Abweisung empirischer Forschung in Luhmanns Systemtheorie. In H. Haferkamp, & M. Schmid (Eds.), *Sinn, Kommunikation und soziale Differenzierung. Beiträge zu Luhmanns Theorie sozialer Systeme* (pp. 51-88). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

LITERATUUR

- Hart, J. de (1995). *Tijdopnamen. Een onderzoek naar verschillen en veranderingen in de dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetgegevens*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA. [Sociale en Culturele Studies-22]
- Harvey, A.S. (1990). Time use studies for leisure analysis. *Social Indicators Research*, 23, 309-336.
- Harvey, A.S. (1993). Guidelines for time use data collection. *Social Indicators Research*, 30, 197-228.
- Harvey, A.S., Szalai, A., Elliott, D.H., Stone, P.J., & Clark, S.M. (1984). *Time Budget Research. An ISSC Workbook in Comparative Analysis*. Frankfurt am Main/New York: Campus.
- Hasebrink, U., & Krotz, F. (1992). Muster individueller Fernsehnutzung. Zum Stellenwert von Unterhaltungssendungen (1). *Rundfunk und Fernsehen*, 40 (3), 398-411.
- Hasebrink, U., & Krotz, F. (1993). Wie nutzen Zuschauer das Fernsehen? Konzept zur Analyse individuellen Nutzungsverhaltens anhand telemetrischer Daten. *Media Perspektiven*, 1993 (11-12), 515-527.
- Hawkins, R.P., & Pingree, S. (1981). Using television to construct social reality. *Journal of Broadcasting*, 25 (4), 347-364.
- Hawkins, R.P., Reynolds, N., & Pingree, S. (1991). In Search of Television Viewing Styles. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 35, 375-383.
- Heidenescher, M. (1992). Zurechnung als soziologische Kategorie. Zu Luhmanns Verständnis von Handlung als Systemleistung. *Zeitschrift für Soziologie*, 21 (6), 440-455.
- Helle, H.J. (1977). *Verstehende Soziologie und Theorie der Symbolischen Interaktion*. Stuttgart: Teubner.
- Hermans, L., Renckstorf, K., & Snippenburg, L. van (1994). Het handelen van communicatoren als communicatiewetenschappelijk probleem: Een overzicht van belangrijke benaderingen binnen het communicatoronderzoek. In K. Renckstorf, P. Hendriks Vettehen, Y. Need, & L. van Snippenburg (Eds.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1993-1994* (pp. 85-112). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Hömborg, W., & Schmolke, M. (Eds., 1992). *Zeit, Raum, Kommunikation*. München: Ölschläger.
- Hoof, J.J. van (1973). Symbolisch interaktionisme. Een overzicht en een poging tot evaluatie. *Mens en Maatschappij*, 4, 328-371.
- Hulett, J.E. (1966a, 1966b). A symbolic interactionist model of human communication. *AV Communication Review*, 14, 5-33+203-220.
- Hunziker, P. (1988). *Medien, Kommunikation und Gesellschaft. Einführung in die Soziologie der Massenkommunikation*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Hunziker, P., Lüscher, K., & Fauser, R. (1975). Fernsehen im Alltag der Familie. *Rundfunk und Fernsehen*, 23 (3-4), 284-315.
- Husserl, E. (1966). *Zur Phänomenologie des inneren Zeitbewußtseins 1893-1917*. Den Haag: Martinus Nijhoff.
- Huysmans, F. (1996). Social Time and Media Use. *Communications, The European Journal of Communication Research*, 21 (4), 483-505.
- Huysmans, F., Lammers, J., & Wester, F. (1997a). Radioluistertijd: dagboekmeting, yesterday-meting en directe schattingen vergeleken. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 25 (3), 253-276.
- Huysmans, F., Lammers, J., & Wester, F. (1997b). *Researching Mass Media Time Use: Experiences with an Adaptation of the European Harmonized Time Use Survey Pilot in the Netherlands*. Paper presented at the XIXth Conference of the International Association for Time Use Research, Stockholm, Oct. 8-10, 1997.
- Huysmans, F., Lammers, J., Renckstorf, K., & Wester, F. (1996). *Diary measures versus survey measures of mass media time use: A validation study*. Paper presented at the Fourth Social Science Methodology Conference of the International Sociological Association, University of Essex, Colchester, UK, 1-5 July, 1996.
- Iacobucci, D., & Wasserman, S. (1988). A General Framework for the Statistical Analysis of Sequential Dyadic Interaction Data. *Psychological Bulletin*, 103 (3), 379-390.

LITERATUUR

- Jensen, K.B. (1995). *The social semiotics of mass communication*. London: Sage.
- Jensen, K.B., & Rosengren, K.E. (1990). Five traditions in search of the audience. *European Journal of Communication*, 5, 207-238.
- Joas, H. (Ed., 1985). *Das Problem der Intersubjektivität. Neuere Beiträge zum Werk George Herbert Meads*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Joas, H. (1989). *Praktische Intersubjektivität. Die Entwicklung des Werkes von G.H. Mead*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. 1981]
- Joas, H. (1992a). *Pragmatismus und Gesellschaftstheorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Joas, H. (1992b). *Die Kreativität des Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Juster, F. T. (1985a). Conceptual and Methodological Issues Involved in the Measurement of Time Use. In F.T. Juster, & F.P. Stafford (Eds.), *Time, Goods, and Well-Being* (pp. 19-31). Ann Arbor: Survey Research Center, University of Michigan.
- Juster, F.T. (1985b). The Validity and Quality of Time Use estimates Obtained from Recall Diaries. In F.T. Juster, & F.P. Stafford (Eds.), *Time, Goods, and Well-Being* (pp. 63-91). Ann Arbor: Survey Research Center, University of Michigan.
- Juster, F.T. (1986). Response Errors in the Measurement of Time Use. *Journal of the American Statistical Association*, 81, 390-402.
- Juster, F.T., & Stafford, F.P. (Eds., 1985). *Time, Goods, and Well-Being*. Ann Arbor: Survey Research Center, University of Michigan.
- Kalfs, N. (1993). *Hour by hour: Effects of the data collection mode in time use research*. Amsterdam: NIMMO. [proefschrift Universiteit van Amsterdam]
- Kalton, G. (1983). *Introduction to survey sampling*. Beverly Hills [et al.]: Sage.
- Kalton, G. (1985). Sample Design Issues in Time Diary Studies. In F.T. Juster, & F.P. Stafford (Eds.), *Time, Goods, and Well-Being* (pp. 93-112). Ann Arbor: Survey Research Center, University of Michigan.
- Kantor, D., & Lehr, W. (1976). *Inside the Family. Toward a Theory of Family Process*. San Francisco [et al.]: Jossey-Bass.
- Katz, E. (1959). Mass Communications Research and the Study of Popular Culture: An Editorial Note on a Possible Future For This Journal. *Studies in Public Communication*, 2, 1-6.
- Katz, E. (1960). Communication research and the image of society: Convergence of two traditions. *American Journal of Sociology*, 65 (5), 435-440.
- Katz, E., & Foulkes, D. (1962). On the use of mass media as 'escape': Clarification of a concept. *Public Opinion Quarterly*, 26 (3), 377-388.
- Katz, E., & Lazarsfeld, P.F. (1955). *Personal influence. The part played by people in the flow of mass communications*. New York: Free Press.
- Katz, E., Blumler, J.G., & Gurevitch, M. (1974). Utilization of Mass Communication by the Individual. In J.G. Blumler, & E. Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communications. Current Perspectives on Gratifications Research* (pp. 19-32). Beverly Hills: Sage.
- Katz, E., Gurevitch, M., & Haas, H. (1973). On the use of the mass media for important things. *American Sociological Review*, 38 (2), 164-181.
- Kish, L. (1995). *Survey Sampling*. New York [et al.]: Wiley. [orig. 1965]
- Klapper, J.T. (1960). *The Effects of Mass Communication*. Glencoe: Free Press.
- Kline, F.G. (1977). Time in Communication Research. In P.M. Hirsch, P.V. Miller, & F.G. Kline (Eds.), *Strategies for Communication Research* (pp. 187-204). Beverly Hills: Sage.
- Kneer, G. (1996). *Rationalisierung, Disziplinierung und Differenzierung. Zum Zusammenhang von Sozialtheorie und Zeitdiagnose bei Jürgen Habermas, Michel Foucault und Niklas Luhmann*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Kneer, G., & Nassehi, A. (1993). *Niklas Luhmanns Theorie sozialer Systeme. Eine Einführung*. München: Fink.
- Knoblauch, H. (1986). Die sozialen Zeitkategorien der Hopi und der Nuer. In F. Fürstenberg, & I. Mörth (Eds.), *Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft* (pp. 327-355). Linz: Trauner.

LITERATUUR

- Knulst, W. (1989). *Van vaudeville tot video. Een empirisch-theoretische studie naar verschuivingen in het uitgaan en het gebruik van media sinds de jaren vijftig*. Rijswijk/Alphen aan den Rijn: Sociaal en Cultureel Planbureau/Samsom. [Sociale en Culturele Studies-12]
- Knulst, W. (1995). Sociale en culturele ontwikkelingen in Nederland. In Stichting Speurwerk en NBLC (Ed.), *Gids Informatiesector 1995/1996* (pp. 23-38). Den Haag/Rotterdam: NBLC/Boekblad.
- Knulst, W., & Beek, P. van (1990). *Tijd komt met de jaren. Onderzoek naar tegenstellingen en veranderingen in dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetonderzoek*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA. [Sociale en Culturele Studies-14]
- Knulst, W., & Kalmijn, M. (1988). *Van woord naar beeld? Onderzoek naar de verschuivingen in de tijdsbesteding aan de media in de periode*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau. [Cahier 1988 nr.66]
- Knulst, W., & Kraaykamp, G. (1996). *Leesgewoonten. Een halve eeuw onderzoek naar het lezen en zijn belagers*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA. [Sociale en Culturele Studies-23]
- Koselleck, R. (1989). *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kreft, I., & De Leeuw, J. (1998). *Introducing Multilevel Modeling*. London [et al.]: Sage.
- Kruskal, J.B. (1983). An Overview of Sequence Comparison. In D. Sankoff, & J.B. Kruskal (Eds.), *Time Warps, String Edits, and Macromolecules: The Theory and Practice of Sequence Comparison* (pp. 1-44). Reading, MA: Addison-Wesley.
- Kubey, R.W. (1986). Television Use in Everyday Life: Coping with Unstructured Time. *Journal of Communication*, 36, 108-123.
- Kubey, R., & Csikszentmihalyi, M. (1990). *Television and the Quality of Life: How Viewing Shapes Everyday Experience*. Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Kubey, R., & Larson, R. (1990). The Use and Experience of the New Video Media Among Children and Young Adolescents. *Communication Research*, 17 (1), 107-130.
- Kubey, R., Larson, R., & Csikszentmihalyi, M. (1996). Experience Sampling Method: Applications to Communication Research Questions. *Journal of Communication*, 46 (2), 99-120.
- Kubitschke, L., & Trebbe, J. (1992). Zur Ermittlung einer medienübergreifenden Nutzungstypologie. Eine explorative Sekundäranalyse der Media-Analyse 1988. *Media Perspektiven*, 1992 (3), 199-212.
- Kuhn, T.S. (1987). *De structuur van wetenschappelijke revoluties*. Meppel/Amsterdam: Boom. [orig. 1962]
- Laermans, R. (1996). 'Het systeem ontstaat, etsi non daretur Deus': Luhmanns werk- en denkstijl. *Tijdschrift voor Sociologie*, 17 (2), 117-125.
- Laermans, R. (1999). *Communicatie zonder mensen. Een systeemtheoretische inleiding in de sociologie*. Amsterdam: Boom.
- Laeyendecker, L. (1981). *Orde, verandering, ongelijkheid. Een inleiding tot de geschiedenis van de sociologie*. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Larsen, O.N. (1964). Social effects of mass communication. In R.E.L. Faris (Ed.), *Handbook of modern sociology* (pp. 348-381). Chicago: Rand McNally.
- Larson, R., & Richards, M. H. (1994). *Divergent Realities. The Emotional Lives of Mothers, Fathers, and Adolescents*. New York: Basic Books.
- Lasswell, H.D. (1964). The structure and function of communication in society. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas. A series of addresses* (pp. 37-51). New York: Cooper Square.
- Lawrence, F.C., & Wozniak, P.H. (1989). Children's Television Viewing with Family Members. *Psychological Reports*, 65, 395-400.
- Lazarsfeld, P.F., & Merton, R.K. (1964). Mass communication, popular taste and organized social action. In L. Bryson (Ed.), *The communication of ideas. A series of addresses* (pp. 95-118). New York: Cooper Square.

LITERATUUR

- Lazarsfeld, P.F., Berelson, B., & Gaudet, H. (1948). *The people's choice*. New York: Columbia University Press.
- Levy, M. (Ed., 1989). *The VCR Age. Home Video and Mass Communication*. Newbury Park, CA [et al.]: Sage.
- Lewis, J.D., & Weigert, A.J. (1981). The Structures and Meanings of Social Time. *Social Forces*, 60 (2), 432-462.
- Lin, C., & Atkin, D.J. (1989). Parental Mediation and Rulemaking for Adolescent Use of Television and VCRs. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 33 (1), 53-67.
- Lindlof, T.R. (1987). Media audiences as interpretive communities. *Communication Yearbook*, 11, 81-107.
- Lindlof, T.R., & Meyer, T.P. (1987). Mediated communication as ways of seeing, acting, and constructing culture: The tools and foundations of qualitative research. In T.R. Lindlof (Ed.), *Natural audiences: Qualitative research of media uses and effects* (pp. 1-32). Norwood, NJ: Ablex.
- Lindlof, T.R., & Traudt, P.J. (1983). Mediated Communication in Families: New Theoretical Approaches. In E. Mander (Ed.), *Communications in Transition* (pp. 260-282). New York: Praeger.
- Littlejohn, S.W. (1983). *Theories of human communication (2nd ed.)*. Belmont, CA: Wadsworth.
- Lohmann, G. (1994). »Beobachtung« und Konstruktion von Wirklichkeit. Bemerkungen zum Luhmannschen Konstruktivismus. In G. Rusch, & S.J. Schmidt (Eds.), *Konstruktivismus und Sozialtheorie. DELFIN 1993* (pp. 205-219). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luckmann, T. (1983). Lebensweltliche Zeitkategorien, Zeitstrukturen des Alltags und der Ort des historischen Bewußtseins. In B. Cerquiglini, & H.U. Gumbrecht (Eds.), *Der Diskurs der Literatur- und Sprachgeschichte. Wissenschaftsgeschichte als Innovationsvorgabe* (pp. 13-28). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luckmann, T. (1986). Zeit und Identität: Innere, soziale und historische Zeit. In F. Fürstenberg, & I. Mörth (Eds.), *Zeit als Strukturelement von Lebenswelt und Gesellschaft* (pp. 135-174). Linz: Trauner.
- Luckmann, T. (1992). *Theorie des sozialen Handelns*. Berlin: de Gruyter.
- Luhmann, N. (1971a). Moderne Systemtheorien als Form gesamtgesellschaftlicher Analyse. In J. Habermas, & N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie - Was leistet die Systemforschung?* (pp. 7-24). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1971b). Sinn als Grundbegriff der Soziologie. In J. Habermas, & N. Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie - Was leistet die Systemforschung?* (pp. 25-100). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1971c). Die Knappheit der Zeit und die Vordringlichkeit des Befristeten. In N. Luhmann, *Politische Planung. Aufsätze zur Soziologie von Politik und Verwaltung* (pp. 143-164). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1972). Einfache Sozialsysteme. *Zeitschrift für Soziologie*, 1 (1), 51-65.
- Luhmann, N. (1975). Weltzeit und Systemgeschichte: Über Beziehungen zwischen Zeithorizonten und sozialen Strukturen gesellschaftlicher Systeme. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 2: Aufsätze zur Theorie der Gesellschaft* (pp. 103-133). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1976). The Future Cannot Begin: Temporal Structures in Modern Society. *Social Research*, 43, 130-152.
- Luhmann, N. (1978a). Handlungstheorie und Systemtheorie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 30, 211-227.
- Luhmann, N. (1978b). Temporalization of complexity. In R.F. Geyer, & J. van der Zouwen (Eds.), *Sociocybernetics, Vol. 2* (pp. 95-111). Leiden/Boston/London: Nijhoff.
- Luhmann, N. (1979). Zeit und Handlung - Eine vergessene Theorie. *Zeitschrift für Soziologie*, 8 (1), 63-81.
- Luhmann, N. (1980a). Gesellschaftliche Struktur und semantische Tradition. In N. Luhmann, *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Band 1* (pp. 9-71). Frankfurt am Main: Suhrkamp.

LITERATUUR

- Luhmann, N. (1980b). Temporalisierung von Komplexität: Zur Semantik neuzeitlicher Zeitbegriffe. In N. Luhmann, *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Band 1* (pp. 235-300). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1980c). Temporalstrukturen des Handlungssystems. Zum Zusammenhang von Handlungs- und Systemtheorie. In W. Schluchter (Ed.), *Verhalten, Handeln und System. Talcott Parsons' Beitrag zur Entwicklung der Sozialwissenschaften* (pp. 32-67). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1984). *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1985). Die Autopoiesis des Bewußtseins. *Soziale Welt*, 36, 402-446.
- Luhmann, N. (1986a). Die Lebenswelt - nach Rücksprache mit Phänomenologen. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 72, 176-194.
- Luhmann, N. (1986b). Intersubjektivität oder Kommunikation: Unterschiedliche Ausgangspunkte soziologischer Theoriebildung. *Archivio di Filosofia*, 54 (1-3), 41-60.
- Luhmann, N. (1986c). Systeme verstehen Systeme. In N. Luhmann, & K.E. Schorr (Eds.), *Zwischen Intransparenz und Verstehen. Fragen an die Pädagogik* (pp. 72-117). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1988). *Erkenntnis als Konstruktion*. Bern: Benteli.
- Luhmann, N. (1990a). *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1990b). Gleichzeitigkeit und Synchronisation. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 5: Konstruktivistische Perspektiven* (pp. 95-130). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1990c). Das Erkenntnisprogramm des Konstruktivismus und die unbekannt bleibende Realität. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 5: Konstruktivistische Perspektiven* (pp. 31-58). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1990d). Sozialesystem Familie. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 5: Konstruktivistische Perspektiven* (pp. 196-217). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1990e). Glück und Unglück der Kommunikation in Familien: Zur Genese von Pathologien. In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 5: Konstruktivistische Perspektiven* (pp. 218-227). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1991). Die Form 'Person'. *Soziale Welt*, 42, 166-175.
- Luhmann, N. (1993). *Das Recht der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1994a). *Die Wirtschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1994b). Der 'Radikale Konstruktivismus' als Theorie der Massenmedien? Bemerkungen zu einer irreführenden Debatte. *Communicatio Socialis*, 27 (1), 7-12.
- Luhmann, N. (1995a). *Die Realität der Massenmedien. Vorträge / Nordrhein-Westfälische Akademie der Wissenschaften: Geisteswissenschaften G 333*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1995b). Wie ist Bewußtsein an Kommunikation beteiligt? In N. Luhmann, *Soziologische Aufklärung, Band 6: Die Soziologie und der Mensch* (pp. 37-54). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1995c). *Soziologische Aufklärung, Band 6: Die Soziologie und der Mensch*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1995d). *Die Kunst der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1995e). *Gesellschaftsstruktur und Semantik: Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft, Band 4*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1996a). *Die neuzeitlichen Wissenschaften und die Phänomenologie*. Wien: Picus.
- Luhmann, N. (1996b). Frauen, Männer und George Spencer Brown. In N. Luhmann, *Protest. Systemtheorie und soziale Bewegungen (hrsg. und eing. von Kai-Uwe Hellmann)* (pp. 107-155). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, N. (1996c). *Die Realität der Massenmedien (2., erw. Aufl.)*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1997). *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Lukes, S. (1973). Methodological individualism reconsidered. In A. Ryan (Ed.), *The philosophy of social explanation* (pp. 119-129). Oxford: Oxford University Press.
- Lull, J. (1980). The social uses of television. *Human Communication Research*, 6 (3), 197-209.

LITERATUUR

- Lull, J. (Ed., 1988a). *World Families Watch Television*. London [et al.]: Sage.
- Lull, J. (1988b). The Family and Television in World Cultures. In J. Lull (Ed.), *World Families Watch Television* (pp. 9-21). London [et al.]: Sage.
- Lull, J. (1988c). Constructing Rituals of Extension Through Family Television Viewing. In J. Lull (Ed.), *World Families Watch Television* (pp. 237-259). London [et al.]: Sage.
- Lull, J. (1990). *Inside Family Viewing. Ethnographic Research on Television's Audiences*. London/New York: Comedia/Routledge.
- Maccoby, N., & Maccoby, E.E. (1961). Homeostatic Theory in Attitude Change. *Public Opinion Quarterly*, 25 (4), 538-545.
- Maletzke, G. (1963). *Psychologie der Massenkommunikation*. Hamburg: Hans-Bredow-Institut.
- Marx, W. (1987). *Die Phänomenologie Edmund Husserls*. München: Fink.
- Maturana, H.R., & Varela, F.J. (1989). *De boom der kennis. Hoe wij de wereld door onze eigen waarneming creëren*. Amsterdam: Contact.
- McQuail, D. (1979). The uses and gratifications approach: Past, troubles and future. *Massacommunicatie*, 7 (3), 73-89.
- McQuail, D. (1987). *Mass communication theory. An introduction (2nd ed.)*. Beverly Hills: Sage.
- McQuail, D., Blumler, J.G., & Brown, J.R. (1972). The Television Audience: A Revised Perspective. In D. McQuail (Ed.), *Sociology of Mass Communications. Selected Readings* (pp. 135-165). Harmondsworth: Penguin.
- Mead, G.H. (1959). *The Philosophy of the Present*. La Salle, IL.: Open Court.
- Mead, G.H. (1967). *Mind, Self, and Society from the Standpoint of a Social Behaviorist*. Chicago: University of Chicago Press. [orig. 1934]
- Mead, G.H. (1972). Passage, Process, and Permanence. In G.H. Mead, *The Philosophy of the Act* (pp. 321-356). Chicago/London: University of Chicago Press. [orig. 1938]
- Meier, U., & Peeters, A. (1988). Kijken naar televisie: een huiselijk melodrama? *Massacommunicatie*, 16 (1), 23-34.
- Menzel, H., & Katz, E. (1956). Social relations and innovation in the medical profession: Epidemiology of a new drug. *Public Opinion Quarterly*, 19 (4), 337-352.
- Merten, K., Schmidt, S.J., & Weischenberg, S. (Eds., 1994). *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Merton, R.K. (1957). *Social Theory and Social Structure (Rev. and enlarged ed.)*. Glencoe: Free Press.
- Milavsky, J.R. (1992). How good is the A.C. Nielsen people-meter system? A review of the report by the committee on nationwide television audience measurement. *Public Opinion Quarterly*, 56, 102-115.
- Morgan, M., Alexander, A., Shanahan, J., & Harris, C. (1990). Adolescents, VCRs, and the Family Environment. *Communication Research*, 17 (1), 83-106.
- Morley, D. (1986). *Family television. Cultural power and domestic leisure*. London: Comedia.
- Morley, D. (1992). *Television, Audiences and Cultural Studies*. London/New York: Routledge.
- Morley, D., & Silverstone, R. (1990). Domestic communication - technologies and meanings. *Media, Culture and Society*, 12, 31-55.
- Mutsaers, W. (1996). Television viewing as social activity. In K. Renckstorf, D. McQuail, & N. Jankowski (Eds.), *Media Use As Social Action. A European Approach to Audience Studies* (pp. 87-102). London: Libbey.
- Naschold, F. (1973). Kommunikationstheorien. In J. Aufermann, H. Bohrmann, & R. Sülzer (Eds.), *Gesellschaftliche Kommunikation und Information, Forschungsrichtungen und Problemstellungen. Ein Arbeitsbuch zur Massenkommunikation* (pp. 11-48). Frankfurt am Main: Athenäum.
- Nassehi, A. (1993). *Die Zeit der Gesellschaft. Auf dem Weg zu einer soziologischen Theorie der Zeit*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Nave-Herz, R., & Nauck, B. (1978). *Familie und Freizeit. Eine empirische Studie*. München: Juventa.

LITERATUUR

- Neidhardt, F. (1979). Das innere System sozialer Gruppen. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 31, 639-660.
- Neidhardt, F. (1983). Themen und Thesen zur Gruppensoziologie. In F. Neidhardt (Ed.), *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien* (pp. 12-34). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Nelissen, P. (1991). *Het omgaan met kennis - en de vraag naar voorlichting. Een communicatiewetenschappelijk perspectief voor empirisch onderzoek naar de vraag naar voorlichting*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS). [proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen]
- Neumann, K., & Charlton, M. (1988). Massenkommunikation als Dialog: Zum aktuellen Diskussionsstand der handlungstheoretisch orientierten Rezeptionsforschung. *Communications*, 14 (3), 7-31.
- Neumann-Braun, K., Charlton, M., & Roesler, C. (1993). Kindliche Mediensozialisation, elterliche "gate-keeper"-Funktion und familiäre Umgangsstile mit Medienangeboten. Ergebnisse einer Elternbefragung. *Rundfunk und Fernsehen*, 41 (4), 497-511.
- Neverla, I. (1992). *Fernseh-Zeit. Zuschauer zwischen Zeitzählung und Zeitvertreib. Eine Untersuchung zur Fernsehnutzung*. München: Ölschläger.
- Neverla, I. (1994). Zeitrationalität der Fernsehnutzung als Zwang und Emanzipation. In M. Sandbothe, & W. Ch. Zimmerli (Eds.), *Zeit - Medien - Wahrnehmung* (pp. 79-88). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Nickols, S.Y., & Ayieko, M. (1996). Spot Observation: Advantages and Disadvantages for Household Time Use Research. *Journal of Family and Economic Issues*, 17 (3/4), 281-295.
- Niemi, I. (1993). Systematic error in behavioural measurement: Comparing results from interview and time budget studies. *Social Indicators Research*, 30, 229-244.
- NOS-KLO/Intomart (1997a). *Overzicht TV juni 1997*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek. [Bulletin B97-805/6]
- NOS-KLO/Intomart (1997b). *Overzicht TV juli 1997*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek. [Bulletin B97-805/7]
- NOS-KLO/Intomart (1997c). *Overzicht radio mei/juni 1997*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek. [Bulletin B97-807/06/7mj]
- NOS-KLO/Intomart (1997d). *Overzicht radio juli/augustus 1997*. Hilversum: NOS Kijk- en Luisteronderzoek. [Bulletin B97-807/08/7ja]
- Österberg, C. (1999). *Harmonised European Time Use Surveys. Present State and Future Prospects of the Eurostat Time Use Project*. Paper presented at the 1999 Conference of the International Association for Time Use Research, University of Essex, Colchester, UK, 6-8 October.
- Oudhof, J., Stoop, I.A.L., & Luttikhuisen, R. (1988). *Pilot study tijdsbestedingsonderzoek 1986*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij/CBS-publikaties. [Statistische onderzoeken M33]
- Palmgreen, P., Wenner, L.A., & Rosengren, K.E. (1985). Uses and Gratifications: The Past Ten Years. In K.E. Rosengren, L.A. Wenner, & P. Palmgreen (Eds.), *Media Gratifications Research: Current Perspectives* (pp. 11-37). Beverly Hills [et al.]: Sage.
- Parsons, T. (1968a). *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory With Special Reference to a Group of Recent European Writers (2 vols.)*. New York/London: Free Press/Collier MacMillan. [orig. 1937]
- Parsons, T. (1968b). Social interaction. In D.L. Sills (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences, Vol. 7* (pp. 429-441). New York: Macmillan/Free Press.
- Parsons, T. (1968c). Social systems. In D.L. Sills (Ed.), *International encyclopedia of the social sciences, Vol. 15* (pp. 458-473). New York: Macmillan/Free Press.
- Parsons, T., & Bales, R.F. (1964). *Family, Socialization and Interaction Process*. London: Routledge & Kegan Paul. [orig. 1956]
- Pentland, W.E., Harvey, A.S., Lawton, M.P., & McColl, M.A. (Eds., 1999). *Time Use Research in the Social Sciences*. New York: Kluwer / Plenum.

LITERATUUR

- Peters, P. (2000). *The Vulnerable Hours of Leisure. New Patterns of Work and Free Time in the Netherlands, 1975-95*. Amsterdam: Thela Thesis. [Proefschrift Katholieke Universiteit Brabant]
- Pfifferling, J. (1982). Zuschauerdaten auf dem Prüfstand: Eine intra- und intermediale Analyse. *Media Perspektiven*, 5/82, 309-324.
- Praag, C.S. van, & Niphuis-Nell, M. (1997). *Het gezinsrapport. Een verkennende studie naar het gezin in een veranderende samenleving*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Pronovost, G. (1989). The Sociology of Time. *Current Sociology, The Journal of the International Sociological Association*, 37 (3), 1-129.
- Rammstedt, O. (1975). Alltagsbewusstsein von Zeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 27, 47-63.
- Renckstorf, K. (1973). Alternative Ansätze der Massenkommunikationsforschung: Wirkungs- vs. Nutzenansatz. *Rundfunk und Fernsehen*, 21 (2-3), 183-197.
- Renckstorf, K. (1975). Materialien zur Kommunikationspolitik: Tagesablauf, Kommunikationsverhalten und Mediennutzung. *Rundfunk und Fernsehen*, 23 (3-4), 240-268.
- Renckstorf, K. (1977). Neue Perspektiven in der Massenkommunikationsforschung. In K. Renckstorf, *Neue Perspektiven in der Massenkommunikationsforschung. Beiträge zur Begründung eines alternativen Forschungsansatzes* (pp. 7-59). Berlin: Spieß.
- Renckstorf, K. (1980). *Nachrichtensendungen im Fernsehen (1). Zur Wirkung von Darstellungsformen in Fernsehnachrichten*. Berlin: Spieß.
- Renckstorf, K. (1989). Mediennutzung als soziales Handeln: Zur Entwicklung einer handlungstheoretischen Perspektive der empirischen (Massen-)Kommunikationsforschung. In M. Kaase, & W. Schulz (Eds.), *Massenkommunikation: Theorien, Methoden, Befunde. Sonderheft 30/1989 der Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* (pp. 314-336). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Renckstorf, K. (1994). *Mediagebruik als sociaal handelen. Een handelings theoretische benadering voor communicatiewetenschappelijk onderzoek*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Renckstorf, K. (1995). *Kommunikationswissenschaft als sozialwissenschaftliche Disziplin. Theoretische Perspektiven, Forschungsfragen und Forschungsansätze*. Nijmegen: Stichting Centrum voor Duitsland-Studies/Tandem Felix.
- Renckstorf, K., & Ehmcke, A. (1985). *Landesprogramme von Hörfunk und Fernsehen in Hamburg*. Hamburg: Hans-Bredow-Institut.
- Renckstorf, K., & Ehmcke, A. (1986). *Landesprogramm des Fernsehens in Schleswig-Holstein*. Hamburg: Hans-Bredow-Institut.
- Renckstorf, K., & McQuail, D. (1996). Social action perspectives in mass communication research: An introduction. In K. Renckstorf, D. McQuail, & N. Jankowski (Eds.), *Media Use As Social Action: A European Approach to Audience Studies* (pp. 1-17). London: Libbey.
- Renckstorf, K., & Rohland, L. (1980). *Nachrichtensendungen im Fernsehen (2). Absichten, Interessen und Muster der Mediennutzung - Konturen des 'aktiven' Publikums*. Berlin: Spieß.
- Renckstorf, K., & Rohland, L. (1981). *Hörfunk und Fernsehen in Berlin. Eine empirische Studie zur Akzeptanz regionaler, lokaler Programmangebote*. Hamburg: Hans-Bredow-Institut.
- Renckstorf, K., & Wester, F. (1989). Het handelings theoretisch perspectief voor communicatiewetenschappelijk onderzoek en de interpretatieve onderzoeksbenadering. In K. Renckstorf, & F. Olderaan (Eds.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1988-1989* (pp. 45-66). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Renckstorf, K., & Wester, F. (1992). Die handlungstheoretische Perspektive empirischer (Massen-) Kommunikationsforschung: Theoretischer Ansatz, methodische Implikationen und forschungspraktische Konsequenzen. *Communications*, 17 (2), 177-196.

LITERATUUR

- Renckstorf, K., & Wester, F. (1993). Het omgaan met televisienieuws: Een handelingstheoretisch communicatiewetenschappelijk onderzoeksperspectief. In K. Renckstorf, P. Hendriks Vettehen, W. Mutsaers, & L. van Snippenburg (Eds.), *Communicatiewetenschappelijke bijdragen 1992-1993* (pp. 109-135). Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Renckstorf, K., McQuail, D., & Jankowski, N. (Eds., 1996). *Media Use As Social Action. A European Approach to Audience Studies*. London: Libbey.
- Renckstorf, K., Mutsaers, W., & Snippenburg, L. van (Eds., 1993). *Mediagebruik in Nederland: Resultaten en bevindingen van het grootschalig onderzoek naar media-uitrusting, media-exposure en mediagebruik in Nederland*. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS).
- Robinson, J.P. (1977). *How Americans Use Time. A Social-Psychological Analysis of Everyday Behavior*. New York: Praeger.
- Robinson, J.P. (1981). Television and Leisure Time: A New Scenario. *Journal of Communication*, 31 (1), 120-130.
- Robinson, J.P. (1985). The Validity and Reliability of Diaries versus Alternative Time Use Measures. In F.T. Juster, & F.P. Stafford (Eds.), *Time, Goods, and Well-Being* (pp. 33-62). Ann Arbor: Survey Research Center, University of Michigan.
- Robinson, J.P., & Godbey, G. (1997). *Time for Life. The Surprising Ways Americans Use Their Time*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Rosengren, K.E. (1974). Uses and Gratifications: A Paradigm Outlined. In J.G. Blumler, & E. Katz (Eds.), *The Uses of Mass Communications. Current Perspectives on Gratifications Research* (pp. 269-286). Beverly Hills: Sage.
- Rosengren, K.E., & Windahl, S. (1972). Mass media consumption as a functional alternative. In D. McQuail (Ed.), *Sociology of mass communications. Selected readings* (pp. 166-194). Harmondsworth: Penguin.
- Rühl, M. (1992). Redaktionszeiten: Zur publizistischen Bewältigung von Ereignisturbulenzen. In W. Hömberg, & M. Schmolke (Eds.), *Zeit, Raum, Kommunikation* (pp. 177-196). München: Ötschlager.
- Rusch, G. (1994). Kommunikation und Verstehen. In S.J. Schmidt (Ed.), *Die Wirklichkeit der Medien. Eine Einführung in die Kommunikationswissenschaft* (pp. 60-78). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rydenstam, K. (1999). *The Eurostat Project on Harmonising Time Use Statistics. Harmonisation by definition of statistics and estimators*. Paper presented at the 1999 Conference of the International Association for Time Use Research, University of Essex, Colchester, UK, 6-8 October.
- Rydenstam, K., & Wadeskog, A. (1998). *Evaluation of the European time use pilot survey*. Luxembourg: Eurostat.
- Sandbothe, M., & Zimmerli, W.Ch. (Eds., 1994). *Zeit - Medien - Wahrnehmung*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Sang, F., Schmitz, B., & Tasche, K. (1992). Individuation and Television Coviewing in the Family: Developmental Trends in the Viewing Behavior of Adolescents. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 36, 427-441.
- Sang, F., Schmitz, B., & Tasche, K. (1993). Developmental Trends in Television Coviewing of Parent-Child Dyads. *Journal of Youth and Adolescence*, 22 (5), 531-542.
- Saris, W.E., & Andrews, F.M. (1991). Evaluation of measurement instruments using a structural modeling approach. In P.P. Biemer, R.M. Groves, L.E. Lyberg, N.A. Mathiowetz, & S. Sudman (Eds.), *Measurement errors in surveys* (pp. 575-597). New York [et al.]: Wiley.
- Schaap, G., Renckstorf, K., & Wester, F. (1998). Three decades of television news research: An action theoretical inventory of issues and problems. *Communications, The European Journal of Communication Research*, 23 (3), 351-382.
- Scheuch, E.K. (1972). The Time-Budget Interview. In A. Szalai (Ed.), *The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries* (pp. 69-87). Den Haag: Mouton.
- Schimank, U. (1996). *Theorien gesellschaftlicher Differenzierung*. Opladen: Leske + Budrich.

LITERATUUR

- Schmidt, S.J. (Ed., 1987). *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, S.J. (1990). Der beobachtete Beobachter. Zu Text, Kommunikation und Verstehen. In V. Riegas, & C. Vetter (Eds.), *Zur Biologie der Kognition. Ein Gespräch mit Humberto R. Maturana und Beiträge zur Diskussion seines Werkes* (pp. 308-328). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, S.J. (Ed., 1992). *Kognition und Gesellschaft: Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, S.J. (1994). *Kognitive Autonomie und soziale Orientierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmidt, S.J. (1998). *Die Zählung des Blicks. Konstruktivismus - Empirie - Wissenschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schmied, G. (1985). *Soziale Zeit: Umfang, "Geschwindigkeit" und Evolution*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Schneider, W.L. (1994). *Die Beobachtung von Kommunikation. Zur kommunikativen Konstruktion sozialen Handelns*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schoening, G.T., & Anderson, J.A. (1995). Social action media studies: Foundational arguments and common premises. *Communication Theory*, 5 (2), 93-116.
- Scholl, A. (1993). *Die Befragung als Kommunikationssituation: Zur Reaktivität im Forschungsinterview*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Scholl, A., & Weischenberg, S. (1998). *Journalismus in der Gesellschaft. Theorie, Methodologie und Empirie*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Schöps, M. (1980). *Zeit und Gesellschaft*. Stuttgart: Enke.
- Schumacher, J., & Vollmer, R. (1982). Differenzierungs- und Entdifferenzierungsprozesse im Familiensystem. In K.O. Hondrich (Ed.), *Soziale Differenzierung: Langzeitanalysen zum Wandel von Politik, Arbeit und Familie* (pp. 210-352). Frankfurt am Main [et al.]: Campus.
- Schütz, A. (1962a). Concept and theory formation in the social sciences. In A. Schütz, *Collected Papers I: The problem of social reality* (pp. 48-66). Den Haag: Nijhoff.
- Schütz, A. (1962b). On multiple realities. In A. Schütz, *Collected Papers I: The problem of social reality* (pp. 207-259). Den Haag: Nijhoff.
- Schütz, A. (1974). *Der sinnhafte Aufbau der sozialen Welt. Eine Einleitung in die verstehende Soziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp. [orig. 1932]
- Schütz, A. (1982). *Das Problem der Relevanz*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schütz, A., & Luckmann, T. (1979). *Strukturen der Lebenswelt, Band 1*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Schütz, A., & Luckmann, T. (1984). *Strukturen der Lebenswelt, Band 2*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Segers, J.H.G. (1983). *Methoden voor de sociale wetenschappen, deel 1: Inleiding tot de structuur van het onderzoeksproces en tot de methoden van dataverzameling*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Shanon, B. (1989). Metaphors for Language and Communication. *Revue Internationale de Systémique*, 3 (1), 43-59.
- Shipley, L.J. (1976). A Typology of Communication Behavior. *Journalism Quarterly*, 53, 483-487.
- Silverstone, R. (1993). Time, Information and Communication Technologies and the Household. *Time & Society*, 2 (3), 283-311.
- Simonis, A.J. (1998). De economie mag de mens niet regeren. *NRC Handelsblad*, 24 juni 1998.
- Snijders, T.A.B., & Bosker, R.J. (1999). *Multilevel analysis. An introduction to basic and advanced multilevel modeling*. London [et al.]: Sage.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1996). *Sociaal en Cultureel Rapport 1996*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Sociaal en Cultureel Planbureau (1998). *Sociaal en Cultureel Rapport 1998. 25 jaar sociale verandering*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier.
- Sorokin, P., & Merton, R.K. (1937). Social Time: A Methodological and Functional Analysis. *American Journal of Sociology*, 42 (5), 615-629.
- Spencer Brown, G. (1972). *Laws of Form*. New York: Julian Press.

LITERATUUR

- Srubar, I. (1975). *Glaube und Zeit. Über die Begründung der Metaentwürfe der sozialen Welt in der Struktur der sozialen Zeit*. Frankfurt am Main: Auteur. [proefschrift Johann-Wolfgang-Goethe-Universität Frankfurt am Main]
- Srubar, I. (1979). Typik und Relevanz. Die Theorie der Typenbildung bei Alfred Schütz: Ihre Bedeutung und Ihre Grenzen. In W.M. Sprondel, & R. Grathoff (Eds.), *Alfred Schütz und die Idee des Alltags in den Sozialwissenschaften* (pp. 43-64). Stuttgart: Enke.
- Srubar, I. (1983). Abkehr von der transzendentalen Phänomenologie: Zur philosophischen Position des späten Schütz. In R. Grathoff, & B. Waldenfels (Eds.), *Sozialität und Intersubjektivität. Phänomenologische Perspektiven der Sozialwissenschaften im Umkreis von Aron Gurwitsch und Alfred Schütz* (pp. 68-84). München: Fink.
- Srubar, I. (1988a). *Kosmion. Die Genese der pragmatischen Lebenswelttheorie von Alfred Schütz und ihr anthropologischer Hintergrund*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Srubar, I. (1988b). Alfred Schütz' Konzeption der Sozialität des Handelns. In E. List, & I. Srubar (Eds.), *Alfred Schütz: Neue Beiträge zur Rezeption seines Werkes* (pp. 145-156). Amsterdam: Rodopi.
- Srubar, I. (1989). Von Milieu zu Autopoiesis. Zum Beitrag der Phänomenologie zur soziologischen Theoriebildung. In C. Jamme, & O. Pöggeler (Eds.), *Phänomenologie im Widerstreit. Zum 50. Todestag Edmund Husserls* (pp. 307-331). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Srubar, I. (1994). Wertbeziehung und Relevanz. Zu Alfred Schütz' Weber-Rezeption. In G. Wagner, & H. Zipprian (Eds.), *Max Webers Wissenschaftslehre: Interpretation und Kritik* (pp. 259-277). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- St. Peters, M., Fitch, M., Huston, A.C., Wright, J.C., & Eakins, D.J. (1991). Television and Families: What Do Young Children Watch with Their Parents? *Child Development*, 62, 1409-1423.
- Staple, S., & Mayrand, C. (1992). Diaries vs people meters: The Canadian experience. In ARF/ESOMAR (Ed.), *Worldwide broadcast audience research symposium, Toronto (Canada), 1st-3rd June 1992* (pp. 435-456). Amsterdam: ESOMAR.
- Stappers, J.G., Reijnders, A.D., & Möller, W.A.J. (1990). *De werking van massamedia. Een overzicht van inzichten*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Sullivan, O. (1996). Time co-ordination, the domestic division of labour and affective relations: Time use and the enjoyment of activities within couples. *Sociology, The Journal of the British Sociological Association*, 30 (1), 79-100.
- Sullivan, O. (1997). Time waits for no (wo)man: An investigation of the gendered experience of domestic time. *Sociology, The Journal of the British Sociological Association*, 31 (2), 221-239.
- Swanson, D.L. (1977). The uses and misuses of uses and gratifications. *Human Communication Research*, 3 (3), 214-221.
- Szalai, A. (Ed., 1972). *The Use of Time. Daily Activities of Urban and Suburban Populations in Twelve Countries*. Den Haag: Mouton.
- Teichert, W. (1975). Bedürfnisstruktur und Mediennutzung: Fragestellung und Problematik des 'Uses and Gratifications-Approach'. *Rundfunk und Fernsehen*, 23 (3-4), 269-283.
- Traudt, P.J., & Lont, C.M. (1987). Media-Logic-In-Use: The Family As Locus of Study. In T.R. Lindlof (Ed.), *Natural Audiences: Qualitative Research of Media Uses and Effects* (pp. 139-160). Norwood, NJ: Ablex.
- Tuchman, G. (1978). *Making News. A Study in the Construction of Reality*. New York: Free Press.
- Tyrell, H. (1982). Familienalltag und Familienumwelt: Überlegungen aus systemtheoretischer Perspektive. *Zeitschrift für Sozialisationsforschung und Erziehungssoziologie*, 2 (2), 167-188.
- Tyrell, H. (1983a). Zwischen Interaktion und Organisation I: Gruppe als Systemtyp. In F. Neidhardt (Ed.), *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien* (pp. 75-87). Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Tyrell, H. (1983b). Zwischen Interaktion und Organisation II: Die Familie als Gruppe. In F. Neidhardt (Ed.), *Gruppensoziologie. Perspektiven und Materialien* (pp. 362-390). Opladen: Westdeutscher Verlag.

LITERATUUR

- Ultee, W., Arts, W., & Flap, H. (1992). *Sociologie: vragen, uitspraken, bevindingen*. Groningen: Wolters Noordhoff.
- Van den Bulck, J. (1996). Veelkijkers versus vaakkijkers. Betrouwbaarheid en validiteit bij het meten van kijkvolume. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 24 (1), 40-56.
- Velzen, S. van (1999). *The Timing of Household Work, Market Work, and Leisure of Couples in the Netherlands and the United Kingdom: An Analysis of Time-Use Sequences Using Optimal Matching Analysis*. Paper gepresenteerd op de NSV Marktdag, Utrecht, 27 mei 1999.
- Wachter, C.J., & Kelly, J.R. (1998). Exploring VCR Use as a Leisure Activity. *Leisure Sciences*, 20, 213-227.
- Weber, M. (1984). *Soziologische Grundbegriffe. 6., erneut durchgesehene Auflage, mit einer Einführung von Johannes Winckelmann*. Tübingen: J.C.B. Mohr Paul Siebeck.
- Webster, J.G., & Wakshlag, J.J. (1982). The impact of group viewing on patterns of television programme choice. *Journal of Broadcasting*, 26, 445-455.
- Webster, J.G., & Wakshlag, J.J. (1983). A Theory of Television Program Choice. *Communication Research*, 10 (4), 430-446.
- Webster, J.G., & Wakshlag, J.J. (1985). Measuring Exposure to Television. In D. Zillman, & J. Bryant (Eds.), *Selective Exposure to Communication* (pp. 35-62). Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Weimann, G., Brosius, H.-B., & Wober, M. (1992). TV Diets: Towards a Typology of TV Viewership. *European Journal of Communication*, 7, 491-515.
- Weis, K. (Ed., 1995). *Was ist Zeit? Zeit und Verantwortung in Wissenschaft, Technik und Religion*. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Wendorff, R. (1980). *Zeit und Kultur. Geschichte des Zeitbewußtseins in Europa*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Wenzel, H. (1985). Mead und Parsons: Die emergente Ordnung des sozialen Handelns. In H. Joas (Ed.), *Das Problem der Intersubjektivität. Neuere Beiträge zum Werk George Herbert Meads* (pp. 93-130). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wenzel, H. (1990). *Die Ordnung des Handelns. Talcott Parsons' Theorie des allgemeinen Handlungssystems*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Wheeler, L., & Reis, H.T. (1991). Self-Recording of Everyday Life Events: Origins, Types, and Uses. *Journal of Personality*, 59 (3), 339-354.
- Whitehead, A.N. (1979). *Process and Reality. An Essay in Cosmology (Corr. ed., ed. by D.R. Griffin, & D.W. Sherburne)*. New York: Free Press. [orig. 1929]
- Whitrow, G.J. (1973). Time and Measurement. In P.P. Wiener (Ed.), *Dictionary of the History of Ideas, Vol. IV* (pp. 398-406). New York: Charles Scribner's Sons.
- Wickens, T.D. (1993). Analysis of Contingency Tables With Between-Subjects Variability. *Psychological Bulletin*, 113 (1), 191-204.
- Wijers, H. (1998). Overheid scheidt geen keurslijf. *NRC Handelsblad*, 24 juni 1998.
- Willke, H. (1982). *Systemtheorie. Eine Einführung in die Grundprobleme*. Stuttgart/New York: Gustav Fischer Verlag.
- Wilson, T.P. (1973). Theorien der Interaktion und Modelle soziologischer Erklärung. In Arbeitsgruppe Bielefelder Soziologen (Ed.), *Alltagswissen, Interaktion und gesellschaftliche Wirklichkeit. Band 1: Symbolischer Interaktionismus und Ethnomethodologie* (pp. 54-79). Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.
- Wilson, W.C. (1998). Activity pattern analysis by means of sequence-alignment methods. *Environment and Planning A*, 30, 1017-1038.
- Wright, C.R. (1960). Functional analysis and mass communication. *Public Opinion Quarterly*, 24 (4), 605-620.
- Wright, C.R. (1986). *Mass Communication. A Sociological Perspective (3rd ed.)*. New York: Random House.
- Young, M., & Schuller, T. (Eds., 1988). *The rhythms of society*. London/New York: Routledge.

LITERATUUR

- Yssel, G. (1992). A comparison of three methods of estimating South African television audiences. In ARF/ESOMAR (Ed.), *Worldwide broadcast audience research symposium, Toronto (Canada), 1st-3rd June 1992* (pp. 359-369). Amsterdam: ESOMAR.
- Zajonc, R.B. (1960). The Concepts of Balance, Congruity, and Dissonance. *Public Opinion Quarterly*, 24 (4), 280-296.

Appendix A

Onderzoeksproject Tijdstructuren in huishoudens

HUISHOUDENSENQUÊTE

Nummer huishouden	_ _ _
Nummer interviewer	_ _ _
Datum interview	_ _ _ _ _ _ _ _

Deze enquête is de voor de Nederlandse situatie aangepaste *HOUSEHOLD QUESTIONNAIRE, Revised Final Version, May 1996* van het *PILOT SURVEY ON TIME USE 1996* van *EUROSTAT, Statistical Office of the European Communities*
(DOC.E2/TU/PILOT 3/96)

Hoe dient de enquête te worden ingevuld?

⇒ **Lees elke vraag en antwoordcategorie hardop voor.**

⇒ **Zet een kruisje tussen de haakjes bij het antwoord:**

VOORBEELD:

Is deze woning eigendom van dit huishouden of is het een huurwoning?

Het huishouden...

...is de eigenaar	(X)
...huurt de woning	()
...hoeft voor de woning geen huur te betalen	()

of door een getal of woord in te vullen:

VOORBEELD:

Hoeveel kamers heeft dit huishouden tot zijn beschikking (badkamers, toiletruimtes en keukens niet meegeteld)?

Aantal: 3 kamers

⇒ **Let op: bij sommige vragen moet u 'ja' of 'nee' aankruisen voor iedere categorie:**

VOORBEELD:

Heeft uw huishouden de volgende goederen in bezit?

Heeft u een...

	ja	nee
...televisie	(X)	()
...wasmachine	(X)	()
...auto	()	(X)

⇒ **Bij het woord INTERVIEWER vindt u nadere instructies. Lees deze goed door!**

⇒ **Bij het woord *Toelichting* vindt u nadere hulp en toelichting bij een vraag.**

⇒ **Schrijf opmerkingen in de vragenlijst bij de betreffende vraag wanneer de antwoordcategorieën niet geschikt zijn, of wanneer de respondenten opmerkingen maken die voor ons van belang zouden kunnen zijn.**

Samenstelling van het huishouden

INTERVIEWER: *Noteer de tijd waarop de enquête begint*

uren minuten

|_|_| : |_|_|

H 1 We beginnen met een vraag over wie er tot dit huishouden behoren. Personen die op hetzelfde adres wonen, gezamenlijke huishoudelijke taken hebben en samen het huishoudelijke budget delen, worden beschouwd als *leden* van het huishouden.

Wanneer u deze omschrijving van 'huishouden' in aanmerking neemt - wie zijn dan de leden van uw huishouden en wat is hun leeftijd, geslacht en relatie tot de andere leden?

Regel	Voornaam	Geboorte- jaar 19 . .	Geslacht	Relatie met...											
				1	2	3	4	5	6	7	8	9	10		
1															
2															
3															
4															
5															
6															
7															
8															
9															
10															

↑	↑
(1) man	(1) echtgenoot, partner,
(2) vrouw	(2) kind
	(3) broer/zus
	(4) ouder
	(5) kleinkind
	(6) grootouder
	(7) schoonzoon/-dochter
	(8) ander familielid
	(9) geen familie

↓

Wanneer er kinderen zijn jonger dan 10 jaar

⇒ Ga naar **H 2**.

⇒ Anders ga door naar **H 4**.

H 2 Gaat uw kind, of minstens één van uw kinderen naar een kleuterschool, crèche, of wordt hij/zij verzorgd door andere personen (niet behorend tot uw huishouden) of instituties voor een langere periode?

Toelichting: het gaat hier niet om onregelmatige regelingen, of regelingen voor een korte periode, d.w.z. voor enkele dagen (ouders, burens, of andere kinderopvang van tijd tot tijd maar onregelmatig of in bijzondere omstandigheden). Let op: verplicht verblijf op school wordt niet beschouwd als speciale kinderopvang.

- Ja () ⇒ Ga door met vraag **H 3**
Nee () ⇒ Ga door met vraag **H 4**

H 3 Hoeveel dagen per week en hoeveel uur per dag maakt u gebruik van deze speciale kinderopvang?

	Dagen per week	Uren per dag	Licht toe: (Bijvoorbeeld grootouders, kleuterschool, oppas, etc.)
Jongste kind	□□	□□□
Volgende kind	□□	□□□
Derde kind	□□	□□□

Woning en woonomstandigheden

H 4 Het volgende gedeelte van de enquête gaat over uw woning. Wat voor een soort woning is het?

INTERVIEWER: *Lees de antwoordcategorieën voor en kruis daarna de betreffende categorie aan*

Is het een...

eengezinswoning en

- vrijstaand ()
■ halfvrijstaand of rijtjeshuis ()

of een...

etage of flat in een gebouw

- met minder dan 10 woningen ()
■ met 10 of meer woningen ()

ander soort woning()

H 5 Hoeveel kamers heeft dit huishouden tot zijn beschikking, badkamers, toiletruimtes en keukens niet meegerekend?

INTERVIEWER: *Niet meerekenen: vertrekken die uitsluitend beroepshalve worden gebruikt, halletjes, overlopen, garderobes, bergruimtes etc.*

Aantal: _____ kamers

H 6 Is deze woning het eigendom van dit huishouden of huurt u de woning?

Het huishouden...

... is de eigenaar()

... is huurder/onderhuurder, betaalt huur()

... hoeft voor de woning geen huur te betalen()

H 7 Heeft deze woning de volgende voorzieningen?

INTERVIEWER: *Lees de antwoordcategorieën voor en kruis 'ja' of 'nee' aan voor elke categorie.*

	Ja	Nee
Een plaats om buiten te zitten, bijvoorbeeld een terras, balkon of tuin ()	()	()
Een groentetuin ()	()	()
Een ruimte die gebruikt wordt als werkplaats (garage, schuur, andere plaats die <u>niet</u> beroepshalve wordt gebruikt) ()	()	()

H 8 Heeft uw huishouden de volgende goederen in gebruik? Het maakt niet uit of het in uw bezit is, gehuurd of op een andere manier tot uw beschikking staat.

INTERVIEWER: Lees de antwoordcategorieën voor en kruis 'ja' of 'nee' aan voor elke categorie.

Heeft uw huishouden een...

	Ja	Nee	
Televisie	()	()	⇒ Indien 'ja', hoeveel? _____
Videorecorder	()	()	
Magnetron	()	()	
Vaatwasmachine	()	()	
Wasmachine	()	()	
Centrifuge	()	()	
Koelkast	()	()	
Diepvriezer	()	()	
Telefoon	()	()	
Radio	()	()	⇒ Indien 'ja', hoeveel? _____
Een tweede huis (bv. vakantiehuisje) ...	()	()	
Personal computer	()	()	⇒ Indien 'ja', heeft u toegang tot Internet? Ja () Nee ()
Auto of transportwagen (voor eigen gebruik)	()	()	⇒ Indien 'ja', hoeveel? _____

H 8A Beschikt uw huishouden regelmatig over kranten en/of tijdschriften? Het maakt niet uit of deze via een abonnement, losse verkoop of op een andere manier in huis komen (bijv. delen met de burens, leesmap).

() Ja ⇒ Welke kranten en tijdschriften zijn dat? INTERVIEWER: Noteer hieronder

() Nee

Krant(en):

.....

.....

Tijdschrift(en):

.....

.....

Inkomen

H 9 Nu een vraag over de inkomsten van uw huishouden. Zou u willen nagaan welke bronnen van inkomsten de leden van uw huishouden hebben en welke inkomsten het huishouden als geheel ontvangt?

Welke van de volgende bronnen van inkomsten heeft uw huishouden momenteel? En welke van deze is de grootste bron van inkomsten?

INTERVIEWER: Lees de antwoordcategorieën voor en kruis 'ja' of 'nee' aan voor elke categorie.

	Ontvangen		Indien 'ja', grootste bron van inkomsten
	Ja	Nee	
(1) Loon of salaris	()	()	()
(2) Inkomen uit eigen bedrijf / boerderij	()	()	()
(3) Pensioen	()	()	()
(4) Werkloosheidsuitkering	()	()	()
(5) Andere uitkeringen en toelagen (bijv. AOW, WAO, RWW)	()	()	()
(6) Inkomsten uit investeringen, spaartegoeden of eigendom	()	()	()
(7) Inkomsten uit andere bronnen (bijv. privé-overboekingen)	()	()	()

H 10 Als u alle inkomsten die u zojuist heeft genoemd bij elkaar optelt, kunt u dan bij benadering de totale netto-inkomsten noemen?

Wat is momenteel het netto-inkomen per maand, d.w.z. na aftrek van belastingen en sociale verzekeringspremies?

- Minder dan 1200 gulden ()
- 1200 tot 1800 gulden ()
- 1800 tot 2400 gulden ()
- 2400 tot 3000 gulden ()
- 3000 tot 3600 gulden ()
- 3600 tot 4800 gulden ()
- 4800 tot 6000 gulden ()
- 6000 tot 7200 gulden ()
- 7200 tot 12000 gulden ()
- 12000 gulden of meer per maand? ()

BIJ VRAAG H 11: LIJST MET VOORBEELDEN VAN HULP EN DIENSTEN VOOR ANDEREN

Hieronder vindt u voorbeelden van activiteiten waarnaar onze belangstelling uitgaat. U hoeft niet precies dezelfde woorden te gebruiken als in het voorbeeld. Gebruik uw eigen woorden. Wees zo precies mogelijk in uw antwoord. Als u het moeilijk vindt om binnen een periode een onderscheid te maken tussen verschillende activiteiten, geeft u dan een overzicht van de activiteiten

Huishoudelijk werk

Eten klaarmaken

Schoonmaken en opruimen

Wassen, strijken, kledingverzorging

Tuinieren

Zorgen voor (huis)dieren

Beheer van het huishouden

Zoals het zorgen voor administratieve zaken zoals belastingaangifte, telefoneren met de electriciteitsmaatschappij of andere vormen van huishoudelijk beheer, correspondentie met instituties en autoriteiten

Zorg voor kinderen

Kinderzorg

Zoals uiterlijke verzorging, voorlezen, spelen, bezighouden van het kind, naar (kleuter)school/crèche gaan, controlebezoeken bij arts

Vervoer van kinderen van huis naar voorzieningen als zwembad, sporthal, manege (en terug), etc.

Zorg voor volwassenen

Zorg voor gehandicapte of zieke volwassenen

Zoals het begeleiden bij bezoek aan dokter, fysieke verzorging van een zieke of oudere volwassene, bezoeken, praten of controlebezoek

Overige zorg voor volwassenen

Zoals wassen, haar verzorgen, etc.

Boodschappen doen, diensten en vervoer

Boodschappen doen

Administratieve en andere diensten

Zoals bezoek aan postkantoor, belastingdienst, wasserette, schoenmaker, garage etc.

Vervoer van andere volwassenen

Zoals het geven van een lift naar het werk, naar de supermarkt of andere voorzieningen, etc.

Bouw en reparatie

Bouwen en renoveren van woningen

Reparatie van woningen, gereedschap, voertuigen, etc.

Maken van meubilair, produktie van duurzame goederen

H 12 INTERVIEWER: *Noteer het tijdstip waarop de enquête is voltooid.*

uren minuten

|_|_| : |_|_|

H 13 Wie gaf het antwoord op de vragen in deze enquête?

INTERVIEWER: *Noteer het regelnummer van deze persoon in het schema van vraag **H 1**.*

Regelnummer van de persoon ()

EINDE VAN DE HUISHOUDENQUÊTE

Appendix B

Onderzoeksproject Tijdstructuren in huishoudens

INDIVIDUELE ENQUÊTE

Nummer huishouden | | | |
Regelnummer persoon | | |
Datum interview | | | | | | | |

Deze enquête is de voor de Nederlandse situatie aangepaste *INDIVIDUAL QUESTIONNAIRE, Revised Final Version, May 1996* van het *PILOT SURVEY ON TIME USE 1996* van *EUROSTAT, Statistical Office of the European Communities*
(DOC.E2/TU/PILOT 4/96)

Hoe dient de enquête te worden ingevuld?

Lees onderstaande adviezen goed door. Ze kunnen bij het correct beantwoorden van de vragen van pas komen. Er zijn vier verschillende typen vragen.

TYPE 1 ⇒ Geef het antwoord door een kruis tussen de haakjes te zetten. Meestal kunt u slechts één van de antwoordmogelijkheden kiezen.

VOORBEELD 1:

Wat voor een baan heeft u?

ik ben in loondienst ()
ik heb een eigen bedrijf ()
ik werk in familiebedrijf (X)

VOORBEELD 2:

Heeft u de Nederlandse nationaliteit?

Ja (X)
Nee ()

TYPE 2 ⇒ Sommige vragen kunt u in uw eigen woorden beantwoorden. Bij 'Toelichting' vindt u omschrijvingen of instructies. Lees deze goed door.

VOORBEELD:

Wat is uw huidige beroep?

Toelichting: Geeft u een zo precies mogelijk antwoord. Antwoord bijv. 'secretaresse' en niet 'medewerker', 'timmerman' in plaats van 'arbeider', enz.

.....

TYPE 3 ⇒ Bij sommige vragen dient u 'ja' of 'nee' aan te kruisen voor elke antwoordcategorie.

VOORBEELD:

Heeft u in de afgelopen vier weken de volgende sporten beoefend?

	Ja	Nee	Indien 'Ja', hoe vaak?
Joggen, hardlopen	()	(X)	□□
Fietsen	()	(X)	□□

TYPE 4 ⇒ Soms zult u een pijl aantreffen '⇒' met een mededeling als 'Ga naar I 4'. Dit verwijst naar de eerstvolgende vraag die u moet beantwoorden.

VOORBEELD:

Wanneer u in de afgelopen week niet heeft gewerkt, heeft u dan misschien toch een baan waarbij u om de een of andere reden afwezig was?

Ja () ⇒ Ga door naar I 4
Nee (X) ⇒ Ga door naar I 22

⇒ **Aarzelt u alstublieft niet commentaar bij een vraag in de enquête te zetten wanneer de gegeven antwoordcategorieën voor uw antwoord niet geschikt zijn.**

Werk

⇒ Noteer het tijdstip waarop u met het invullen van deze enquête begint:

uren minuten

|_|_| : |_|_|

DE VOLGENDE VRAGEN ZIJN VOOR **RESPONDENTEN OUDER DAN 15 JAAR. JONGERE RESPONDENTEN: GA NAAR I 21.**

I 1 Deze vraag gaat over uw huidige situatie en begint met het onderwerp 'betaald werk'. Betaald werk wil zeggen: ofwel in loondienst werken, ofwel in een eigen bedrijf werken, ofwel als lid van een familie in een familiebedrijf werken.

Toelichting: in de leer zijn binnen een bedrijf, een betaalde opleiding die met werk verband houdt, en het werken in de agrarische sector zijn bezigheden die ook tot betaald werk worden gerekend. Militaire of vervangende dienst worden niet tot betaald werk gerekend.

Denkt u aan de vorige week, *beginnend met maandag en eindigend op zondag*. Heeft u gedurende deze 7 dagen minimaal één uur gewerkt: in loondienst, in eigen bedrijf of in een familiebedrijf?

Ja () ⇒ Ga door naar **I 4**
Nee () ⇒ Ga verder met **I 2**

INDIEN U NIET HEBT GEWERKT IN DE AFGELOPEN WEEK

I 2 Ook al heeft u gedurende deze zeven dagen niet gewerkt, heeft u toch betaald werk of werkt u in eigen bedrijf of familiebedrijf, waar u om de een of andere reden tijdelijk niet aanwezig was?

Toelichting: we doelen hier op een contract of formele overeenkomst die u met een arbeidsplaats zou kunnen hebben.

Ja () ⇒ Ga verder met **I 3**
Nee () ⇒ Ga door naar **I 18**

INDIEN U AFWEZIG WAS

I 3 Wat was de reden van uw afwezigheid?

Toelichting: noem de belangrijkste reden (voorbeeld: wanneer u ouderschapsverlof heeft en toevallig ziek was, vul dan 'ouderschapsverlof' in).

vakantie ()
ziekte ()
studie ()
ouderschapsverlof ()
op non-actief gesteld ()
andere reden ()

VOOR WERKENDEN:

I 4 Wat is uw huidige beroep?

Toelichting: Geef u een zo precies mogelijk antwoord. Antwoord bijv. 'secretaresse' en niet 'medewerker', 'timmerman' in plaats van 'arbeider', 'leraar in het voortgezet onderwijs' in plaats van 'leraar', enz.

Indien u meer dan één beroep tegelijkertijd uitoefent, beantwoord dan deze en de volgende vragen voor uw hoofdberoep.

.....
.....

I 5 Bent u in dit beroep ...

- ... in loondienst () ⇒ Ga verder met **I 6**
... werkzaam in eigen bedrijf () ⇒ Ga door naar **I 13**
... werkzaam als een familielid in
een familiebedrijf? () ⇒ Ga door naar **I 14**

VOOR WERKNEMERS:

I 6 Werkt u in deze baan full-time of part-time?

Toelichting: de respondenten moeten hier hun persoonlijke inschatting van hun werksituatie geven, onafhankelijk van welke gangbare, algemene definitie dan ook.

- Full-time ()
Part-time ()

I 7 Heeft u vaste begin- en eindtijden op uw werk?

Toelichting: vaste werktijd betekent dat u elke dag op tijd moet zijn - er is geen flexibiliteit in het iets eerder of later komen afhankelijk van uw persoonlijke omstandigheden.

- Ja ()
Nee ()

I 8 Beschrijft u de belangrijkste activiteit van de plaatselijke vestiging van het bedrijf of de organisatie waarin u werkt (bijv. chemie, visserij, hotel/restaurant, gezondheidszorg en sociaal werk, etc.). In wat voor soort bedrijf of organisatie werkt u?

Toelichting: belangrijkste activiteit van de plaatselijke vestiging verwijst naar de tak van het bedrijf of de organisatie waar u werkt.

.....
.....

I 9 Maakt het bedrijf of de organisatie waarin u werkt deel uit van de private of de publieke sector?

- Private sector (bedrijfsleven), incl. non-profit-organisaties
die in privé-eigendom zijn ()
Publieke sector (overheidsinstellingen), incl. half-zelfstandige
organisaties ()
Overige (bijv. coöperaties) ()
-

I 10 De volgende vraag gaat over uw netto maandinkomen van deze baan, d.w.z. na aftrek van belastingen en sociale premies.

Toelichting: inclusief regelmatige inkomsten uit overwerk.

Wat is uw netto maandinkomen of -salaris?

- Minder dan 1200 gulden ()
1200 tot 1800 gulden ()
1800 tot 2400 gulden ()
2400 tot 3000 gulden ()
3000 tot 3600 gulden ()
3600 tot 4800 gulden ()
4800 tot 6000 gulden ()
6000 tot 7200 gulden ()
7200 gulden of meer per maand? ()
-

I 11 Hoeveel uur werkt u per week volgens uw arbeidsovereenkomst, eventuele overwerkuren of onbetaalde lunchpauzes niet meegerekend?

_____ uur per week

() niet vastgelegd in de arbeidsovereenkomst

I 12 Hoeveel betaalde vakantiedagen heeft u per jaar of per maand volgens uw arbeidsovereenkomst?

_____ dagen per jaar ⇒ Ga door naar **I 14**

of _____ dagen per maand ⇒ Ga door naar **I 14**

() niet vastgelegd in de arbeidsovereenkomst ⇒ Ga door naar **I 14**

VOOR PERSONEN WERKZAAM IN EIGEN ONDERNEMING

I 13 Voor mensen die in een eigen onderneming werken is het soms moeilijk aan te geven hoeveel zij verdienen. Maar misschien kunt u een schatting maken van het netto maandinkomen uit deze onderneming in een gemiddelde maand door een bepaald bereik te noemen waarbinnen uw inkomen ligt. Netto-inkomen betekent de hoeveelheid inkomen na aftrek van uitgaven en lonen, alsmede belastingen.

Toelichting: Als u deze onderneming met partners deelt, geeft u dan uw deel van het inkomen.

Wat is bij benadering uw netto maandinkomen uit uw onderneming?

Minder dan 1200 gulden ()

1200 tot 1800 gulden ()

1800 tot 2400 gulden ()

2400 tot 3000 gulden ()

3000 tot 3600 gulden ()

3600 tot 4800 gulden ()

4800 tot 6000 gulden ()

6000 tot 7200 gulden ()

7200 gulden of meer per maand? ()

Weet niet ()

VOOR WERKNEMERS IN LOONDIENST / IN DIENST VAN EIGEN ONDERNEMING

I 14 Heeft u naast deze baan gedurende de afgelopen zeven dagen nog in een andere baan of onderneming gewerkt, of in de agrarische sector?

Ja () ⇒ Ga verder met **I 15**

Nee () ⇒ Ga door naar **I 22**

I 15 Wat voor soort werk is dit?

Toelichting: weest u zo precies mogelijk in uw antwoord. Antwoord bijvoorbeeld 'secretaresse' in plaats van 'werknemer', of 'timmerman' in plaats van 'arbeider', 'leraar in het voortgezet onderwijs' in plaats van 'leraar', enz.

.....

.....

I 16 Hoeveel uur werkt u per week in deze betrekking volgens uw arbeidsovereenkomst, eventuele overwerkuren of onbetaalde lunchpauzes niet meegerekend?

_____ uur per week

() niet vastgelegd in de arbeidsovereenkomst

I 17 Wat is het netto inkomen uit deze nevenbetrekking?

Toelichting: het bedrag na aftrek van belastingen en sociale premies, inclusief regelmatige inkomsten uit overwerk.

Wat is het netto maandinkomen uit deze nevenbetrekking?

Minder dan 1200 gulden ()

1200 tot 1800 gulden ()

1800 tot 2400 gulden ()

2400 tot 3000 gulden ()

3000 tot 3600 gulden ()

3600 tot 4800 gulden ()

4800 tot 6000 gulden ()

6000 tot 7200 gulden ()

7200 gulden of meer per maand? ()

geen inkomen, betreft werk als
familielid in familiebedrijf..... ()

⇒ Ga na beantwoording van deze vraag door naar **I 22**

VOOR PERSONEN ZONDER BETAALD WERK

I 18 Heeft u gedurende de afgelopen 4 weken gesolliciteerd of iets anders gedaan om werk te vinden? Het maakt niet uit of dit full-time werk, part-time werk of werk voor korte tijd is.

Ja () ⇒ Ga verder met **I 19**

Nee () ⇒ Ga door naar **I 21**

I 19 Wat heeft u gedurende de afgelopen vier weken gedaan om een baan te vinden?

Toelichting: U kunt meerdere antwoordcategorieën aankruisen.

Heeft u bijvoorbeeld...

	Ja	Nee
... een arbeidsbureau of een uitzendbureau benaderd?.....	()	()
... rechtstreeks gesolliciteerd bij een werkgever?.....	()	()
... advertenties gelezen en/of erop gereageerd?.....	()	()
... vrienden of bekenden benaderd?.....	()	()
... stappen ondernomen om een eigen bedrijf te beginnen?.....	()	()
... andere stappen ondernomen, hierboven niet genoemd?.....	()	()

I 20 Als u een geschikte baan zou vinden, zou u dan binnen de komende twee weken kunnen beginnen?

Ja ()
Nee ()

I 21 Beschouwt u zichzelf hoofdzakelijk als...

... in opleiding of training ()
... gepensioneerd ()
... werkloos ()
... verantwoordelijk voor huishoudelijk werk, kinderen
of andere personen ()
... in militaire of vervangende dienst ()
... anderszins bezig ()

Opleiding

Naast werk zijn er nog andere zaken die van invloed kunnen zijn op hoe u uw tijd besteedt, zoals het bijwonen van onderwijs of vakopleidingen, het doen van vrijwilligerswerk, het helpen van vrienden en burens, vrijetijdsactiviteiten, uw gezondheid, etc.

I 22 Laten we beginnen met onderwijs. Gaat u momenteel voor het volgen van onderwijs naar school, naar de universiteit of andere vormen van algemeen of hoger onderwijs, of volgt u beroepsonderwijs of een vakopleiding?

Ja () ⇒ Ga verder met **I 23**

Nee () ⇒ Ga door naar **I 25**

I 23 Welke vorm van onderwijs of wat voor een cursus volgt u?

Toelichting: wanneer u meer dan een opleiding / cursus tegelijkertijd volgt, noem dan de belangrijkste.

Algemeen onderwijs:

Universitaire opleiding ()
Vorbereidend wetenschappelijk onderwijs (VWO) ()
Hoger Algemeen Vormend Onderwijs (HAVO) ()
Middelbaar Algemeen Vormend Onderwijs (MAVO) ()
Lager onderwijs (Basisschool) ()

Beroepsonderwijs:

Hoger Beroepsonderwijs (HBO) ()
Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO) ()
Lager Beroepsonderwijs (LBO) ()
Leerlingwezen ()
In een bedrijf (zonder aanvullend onderwijs op een school) ()

Andere cursussen:

Taalcursus ()
Informatisering / computercursus ()
Andere cursus ()

↓

Indien 'andere cursus': wat voor een cursus?

.....

I 24 Is dit een voltijdse opleiding of een deeltijd-opleiding?

Toelichting: De respondenten moeten hier hun eigen, persoonlijke inschatting geven, los van bestaande, gegeven definities. Wel gelden lager en middelbaar onderwijs als voltijds; studenten kunnen zelf aangeven of zij voltijds of deeltijds studeren. Wanneer mensen naast hun opleiding nog een andere taak of werkzaamheden kunnen vervullen, geldt hun opleiding als part-time.

Voltijds ()

Deeltijds ()

BIJ VRAAG 1 25: LIJST MET VOORBEELDEN VAN VRIJWILLIGERSWERK

De volgende voorbeelden betreffen werk dat u doet voor een organisatie

Administratief, organisatorisch werk in een organisatie of groep

Intern werk ten behoeve van een groep, bijvoorbeeld boekhouden, versturen van betalingsherinneringen aan de leden, beheren van het ledenbestand, organiseren van bijeenkomsten etc., werk voor een politieke partij zonder dat u ervoor betaald wordt.

Educatief werk

Lesgeven aan / werken met mensen namens een organisatie of groep, bijvoorbeeld het leiden van studiegroepen, geven van cursussen, lesgeven op een zondagsschool, etc.

Coachen of instrueren van sport en spel

Werken met mensen (kinderen) namens een organisatie, bijvoorbeeld als voetbalcoach of als scheidsrechter bij schaaktoernooien e.d.

BIJ VRAAG 1 26: LIJST MET VOORBEELDEN VAN HULP EN DIENSTEN VOOR ANDEREN

Hieronder vindt u voorbeelden van activiteiten waarnaar onze belangstelling uitgaat. U hoeft niet precies dezelfde woorden te gebruiken als in het voorbeeld. Gebruik uw eigen woorden. Wees zo precies mogelijk in uw antwoord. Als u het moeilijk vindt om binnen een periode een onderscheid te maken tussen verschillende activiteiten, geeft u dan een overzicht van de activiteiten

Huishoudelijk werk

Eten klaarmaken

Schoonmaken en opruimen

Wassen, strijken, kledingverzorging

Tuinieren

Zorgen voor (huis)dieren

Beheer van het huishouden

Zoals het zorgen voor administratieve zaken zoals belastingaangifte, telefoneren met de electriciteitsmaatschappij of andere vormen van huishoudelijk beheer, correspondentie met instituties en autoriteiten

Zorg voor kinderen

Kinderzorg

Zoals uiterlijke verzorging, voorlezen, spelen, bezighouden van het kind, naar (kleuter)school/crèche gaan, controlebezoeken bij arts

Vervoer van kinderen van huis naar voorzieningen als zwembad, sporthal, manege (en terug), etc.

Zorg voor volwassenen

Zorg voor gehandicapte of zieke volwassenen

Zoals het begeleiden bij bezoek aan dokter, fysieke verzorging van een zieke of oudere volwassene, bezoeken, praten of controlebezoek

Overige zorg voor volwassenen

Zoals wassen, haar verzorgen, etc.

Boodschappen doen, diensten en vervoer

Boodschappen doen

Administratieve en andere diensten

Zoals bezoek aan postkantoor, belastingdienst, wasserette, schoenmaker, garage etc.

Vervoer van andere volwassenen

Zoals het geven van een lift naar het werk, naar de supermarkt of andere voorzieningen, etc.

Bouw en reparatie

Bouwen en renoveren van woningen

Reparatie van woningen, gereedschap, voertuigen, etc.

Maken van meubilair, productie van duurzame goederen

I 27 Welke personen die niet tot uw huishouden behoren heeft u met deze activiteiten geholpen?

Toelichting: Wanneer u meer dan één van de volgende categorieën personen heeft geholpen, kunt u meer dan één categorie aankruisen

- Eigen partner of ouders ()
Volwassen kind ()
Buren, vrienden, collega's ()
Kleinkinderen ()
Andere familieleden ()
Andere personen ()

Vrijtijdsbestedingen

I 28 De volgende vragen gaan over een aantal activiteiten in de vrije tijd.

Toelichting: Het gaat hier niet om activiteiten die verband houden met uw belangrijkste dagtaak, bijvoorbeeld in de bibliotheek studeren wanneer u een student bent, etc.

Bent u in de afgelopen 4 weken...

	Ja	Nee	Indien 'Ja', hoe vaak?
... naar de bioscoop geweest?	()	()	_ _
... naar het theater, ballet, concert of de opera geweest?	()	()	_ _
... naar een kunsttentoonstelling of een museum geweest?	()	()	_ _
... naar een bibliotheek geweest?	()	()	_ _
... naar een sportevenement geweest (als toeschouwer)?	()	()	_ _
... op excursie, toeristische trips of naar een amusementspark geweest?	()	()	_ _

I 28A Op hoeveel werkdagen (maandag tot en met vrijdag) kijkt u gemiddeld televisie?

_____ aantal werkdagen

Hoe lang kijkt u dan gemiddeld op zo'n dag? |_|_| uren en |_|_| minuten

Hoe lang kijkt u gemiddeld op zaterdag naar de televisie? |_|_| uren en |_|_| minuten

En hoe lang kijkt u gemiddeld op zondag naar de televisie? |_|_| uren en |_|_| minuten

I 28B Op hoeveel werkdagen (maandag tot en met vrijdag) luistert u gemiddeld naar de radio?

_____ aantal werkdagen

Hoe lang luistert u dan gemiddeld op zo'n dag? |_|_| uren en |_|_| minuten

Hoe lang luistert u gemiddeld op zaterdag naar de radio?

|_|_| uren en |_|_| minuten

En hoe lang luistert u gemiddeld op zondag naar de radio?

|_|_| uren en |_|_| minuten

I 29 Heeft u in de afgelopen 4 weken een of meerdere van de volgende sporten beoefend?

Toelichting: Het gaat hier niet om verplichte sportbeoefening (op school) of activiteiten die niet als sport zijn bedoeld maar als vervoer (bijvoorbeeld om van huis naar werk te komen).

	Ja	Nee	Indien 'Ja', hoe vaak?
Joggen, hardlopen, wandelen	()	()	_ _
Fietsen	()	()	_ _
Skiën	()	()	_ _
Zwemmen	()	()	_ _
Turnen	()	()	_ _
Balsporten	()	()	_ _
Roeien, zeilen, windsurfen	()	()	_ _
Andere sporten	()	()	_ _

Gezondheid

I 30 Hoe is uw algehele gezondheid?

Is deze...

- ... zeer goed () ⇒ Ga verder naar **I 34**
 - ... goed () ⇒ Ga verder naar **I 34**
 - ... redelijk () ⇒ Ga door met **I 31**
 - ... slecht () ⇒ Ga door met **I 31**
 - ... zeer slecht?..... () ⇒ Ga door met **I 31**
-

I 31 Heeft u een chronisch lichamelijk of geestelijk gezondheidsprobleem, een ziekte of handicap?

- Ja () ⇒ Ga door met **I 32**
 - Nee () ⇒ Ga verder naar **I 34**
-

I 32 Wordt u door dit gezondheidsprobleem / deze ziekte of handicap gehinderd in uw dagelijkse bezigheden?

- Ja () ⇒ Ga door met **I 33**
 - Nee () ⇒ Ga verder naar **I 34**
-

I 33 Indien 'Ja', wordt u ...

- ... ernstig gehinderd ()
- ... enigszins gehinderd?..... ()

Tijdsbesteding

VOOR RESPONDENTEN VAN 15 JAAR EN OUDER. JONGERE RESPONDENTEN: GA DOOR NAAR I 36.

I 34 Als u een gemiddelde dag voor ogen neemt, vindt u dat dagelijkse verplichtingen (zoals werk, huishouden, kinderverzorging etc.) conflicteren met de volgende zaken?

Toelichting: Kruis voor elke categorie één antwoord aan. Beschouw uw tijdschema als min of meer vaststaand - wanneer het niet te zeer varieert - en ga na of het conflicteert met de volgende zaken.

	Ja	Nee	Niet van toepassing
De werktijden van mijn partner	()	()	()
De begin- en eindtijd van de kleuterschool / crèche van mijn kind(eren)	()	()	()
De begin- en eindtijd van de school van mijn kind(eren)	()	()	()
Openings- en sluitingstijden van overheids- en gemeentekantoren	()	()	()
Winkelopenings- en sluitingstijden	()	()	()
Aankomst- en vertrektijden van het openbaar vervoer	()	()	()
Openings- en sluitingstijden van voorzieningen die u gebruikt (bijv. zwembad, bibliotheek, etc.)	()	()	()

Andere, noteer eventuele andere 'tijdconflicten':

.....
.....

I 35 Voelt u zich altijd gehaast, af en toe gehaast, of bijna nooit gehaast?

Ik voel mij altijd gehaast ()
Ik voel mij af en toe gehaast ()
Ik voel mij bijna nooit gehaast ()

I 36 Als u denkt aan hoe u uw tijd op doordeweekse dagen besteedt - vindt u dan dat u te weinig tijd heeft om alles te doen wat u zou willen doen?

Ja () ⇒ Ga verder met **I 37**
Nee () ⇒ Ga door naar **I 37A**

I 37 Wat is de voornaamste activiteit waaraan u meer tijd zou besteden wanneer u dat zou kunnen?

Toelichting: noteer slechts één activiteit

.....

I 37A Ik stel u nu een aantal vragen over hoe u tegen uw tijdsbesteding aankijkt. Antwoordt u met 'ja' of 'nee'.

	Ja	Nee	Weet niet
Bent u van plan om het in het komende jaar wat rustiger aan te gaan doen?	()	()	()
Beschouwt u zichzelf als een 'workaholic', als iemand die helemaal in zijn werk opgaat?	()	()	()
Heeft u vaak aan het eind van de dag het gevoel dat u niet alles heeft gedaan wat u had willen doen?	()	()	()
Maakt u zich er wel eens zorgen over dat u niet genoeg tijd besteedt aan uw gezin en vrienden?	()	()	()
Voelt u zich voortdurend onder stress doordat u meer probeert te doen dan u aankunt?	()	()	()
Voelt u zich een gevangene van de dagelijkse sleur? ...	()	()	()
Heeft u het gevoel dat u geen tijd meer heeft voor leuke dingen?	()	()	()
Voelt u zich vaak gestresst wanneer u niet genoeg tijd hebt?	()	()	()
Zou u meer tijd voor uzelf willen hebben?	()	()	()

Biografische gegevens

I 38 Heeft u de Nederlandse nationaliteit?

Ja ()
Nee ()

I 39 Wat is uw burgerlijke staat?

Gehuwd ()
Ongehuwd ()
Verweduwd ()
Gescheiden ()

I 40 Heeft u een vaste levenspartner?

Ja () ⇒ Ga verder met **I 40A**
Nee () ⇒ Ga door met **I 41**

I 40A Maken uw partner en u deel uit van hetzelfde huishouden?

Ja ()
Nee ()

I 41 De volgende drie vragen gaan over de hoogste opleiding die u heeft voltooid. Daarbij maken we een onderscheid tussen algemeen onderwijs (basisschool, MAVO, HAVO, VWO en universiteit) en beroepsonderwijs (interne opleiding in een bedrijf, Leerlingwezen, LBO, MBO en HBO).

Allereerst het algemene onderwijs. Wat is de hoogste algemene opleiding die u heeft voltooid?

Toelichting: Als u na een van onderstaande algemene opleidingen nog een beroepsopleiding heeft gevolgd, noem dan hier de hoogst voltooide algemene opleiding. Dus als u na de lagere school naar het LBO bent gegaan, vul dan hier 'Lager onderwijs (Basisschool)' in. Of als u na de HAVO naar het MBO bent gegaan, vul dan hier 'Hoger Algemeen Vormend Onderwijs (HAVO)' in.

Lager onderwijs (Basisschool) ()
Middelbaar Algemeen Vormend Onderwijs (MAVO) ()
Hoger Algemeen Vormend Onderwijs (HAVO) ()
Vorbereidend Wetenschappelijk Onderwijs (VWO) ()
Universitaire opleiding ()

I 42 Heeft u ooit een beroepsopleiding of een vorm van beroepsonderwijs voltooid?

Ja () ⇒ Ga verder met **I 43**
Nee () ⇒ Ga door naar **I 44**

I 43 Geef aan welke van de volgende typen beroepsonderwijs u heeft voltooid.

Toelichting: Kruis alle mogelijkheden aan die op u van toepassing zijn.

- In een bedrijf (zonder aanvullend onderwijs op een school) ()
Leerlingwezen ()
Lager Beroepsonderwijs (LBO) ()
Middelbaar Beroepsonderwijs (MBO) ()
Hoger Beroepsonderwijs (HBO) ()
- Opleidingsplaats of stage met een duur van minder dan
één jaar ()
-

I 44 Hoe heeft u deze vragenlijst ingevuld?

- Persoonlijk afgenomen door een enquêteur ()
Telefonisch afgenomen door een enquêteur ()
Zelf ingevuld ()
Door een ander in mijn naam ingevuld ()
-

I 45 Noteer het tijdstip waarop u met het invullen van deze enquête gereed bent:

uren minuten

|_|_| : |_|_|

Indien de respondent deze vragenlijst zelf heeft ingevuld - Heeft u op- of aanmerkingen bij de vragen?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

Hartelijk dank voor uw medewerking!

Einde van de individuele enquête

Appendix C

Onderzoeksproject Tijdstructuren in huishoudens

TIJDSBESTEDINGS- DAGBOEK

Vul dit dagboek in voor
(datum)

Dagboek in te vullen door
(naam)

In te vullen door enquêteur

Aangewezen dag: |_|_| |_|_| |_|_|_|_|
 dag maand jaar

RD: |_|_| |_|_| |_|_|_|_|

Huishouden: |_|_|_|

Persoonsnummer: |_|_|

Dagboeknummer: |_|

Versie **V**

LEES DIT VOOR U BEGINT!

Het is niet moeilijk dit dagboek in te vullen! En het wordt nog makkelijker als u eerst deze **instructie** leest en de **voorbeelden** op de volgende pagina's bekijkt.

Wat was u aan het doen?

In de kolom 'Wat was u aan het doen?' vragen we u uw activiteiten te noteren voor periodes van 10 minuten. De dag begint om 4.00 uur 's nachts en duurt 24 uur. U vindt per pagina steeds 3 uren, in totaal dus 8 pagina's voor de gehele dag. De **voorbeelden** op de volgende pagina's geven u een goede indruk van hoe nauwkeurig u het dagboek in moet vullen.

Algemene instructie:

- Wanneer u meer dan een activiteit tegelijkertijd uitvoerde (bijvoorbeeld afwassen en naar de radio luisteren), vul dan hier de activiteit in die u als de *belangrijkste* beschouwt.
- Vul *niet meer dan één activiteit per regel* in.
- Wanneer u in een 10 minuten-interval meer dingen na elkaar hebt gedaan, vul dan de activiteit in die *de meeste tijd in beslag nam*.
- Wanneer u iets deed dat naar uw gevoel te privé is om te noteren, vul dan *'persoonlijk'* in.

Let verder op de volgende activiteiten:

⇒ **Betaald werk.** U hoeft niet te noteren wat u deed gedurende werktijd. Maar maak - indien van toepassing - een onderscheid tussen een eerste en tweede baan. Noteer wat u deed gedurende pauzes (bijvoorbeeld: 'lunchen', 'wandelingetje maken'). Noteer ook werktijd 's avonds wanneer u werk mee naar huis nam.

⇒ **Studie.** Vermeld wanneer u thuis studeerde en wanneer u les had. Noem het type studie of cursus. Wanneer uw studie onderdeel uitmaakt van uw werk, noteer dit

⇒ **Vervoer/reizen.** Noteer het vervoermiddel waarmee u reisde. Maak een onderscheid tussen het vervoer en het doel ervan, bijvoorbeeld: 'naar de bushalte lopen' - 'met de bus naar het winkelcentrum' - 'inkopen doen' - 'met de bus naar huis', enzovoorts.

⇒ **Huishoudelijk werk en verzorging van kinderen.** Noteer wat u aan het doen was, bijvoorbeeld 'avondeten koken', 'taart gebakken', 'afwassen', 'kind eten gegeven', 'kind naar bed gebracht', 'gazon gemaaid', 'auto gewassen', 'vloer gedweild', enzovoorts.

⇒ **Televisie kijken.** Noteer naar welke zender u heeft gekeken, bijvoorbeeld 'Ned.1', 'RTL4', 'video', 'Teletekst'.

⇒ **Radio luisteren.** Noteer naar welke zender u heeft geluisterd, bijvoorbeeld 'Radio 3', 'Radio 538', 'Sky Radio'. Als u niet (meer) weet naar welke zender u luisterde, vul dan het soort programma in, bijv. 'informatie', 'popmuziek'.

⇒ **Lezen (excl. studie).** Noteer wat u heeft gelezen, bijvoorbeeld 'krant', 'roman', 'tijdschrift', 'non-fiction'.

Was dit hulp aan iemand buiten uw eigen huishouden?

Wanneer de belangrijkste activiteit bestond uit het helpen (geheel of gedeeltelijk) van iemand buiten uw eigen huishouden, zet dan een kruisje in het daarvoor bestemde hokje. Bijvoorbeeld wanneer u de burens heeft geholpen bij het repareren van hun schutting, zet u een kruisje. Ook wanneer u boodschappen doet voor de burens of een kennis, zet u een kruisje bij 'hulp aan anderen', zelfs wanneer u ook boodschappen voor uzelf hebt gedaan. U hoeft de vraag niet te beantwoorden voor activiteiten op uw werk of op school.

Wat was u nog meer aan het doen?

Wanneer u meerdere bezigheden tegelijkertijd uitvoerde, noteer dan de nevenactiviteit in deze kolom. Bijvoorbeeld wanneer u uw kind verzorgde en daarbij televisie keek (Nederland 2), noteert u in deze kolom 'televisie kijken (Ned.2)'. U moet beslissen welke van de activiteiten het belangrijkste was. Vergeet niet de duur van de nevenactiviteit te noteren, aangezien deze kan verschillen van de duur van de hoofdactiviteit.

Was u alleen of samen met anderen?

Zet een kruisje om aan te geven of u alleen was of met anderen die u kent. U kunt meerdere kruisjes per regel zetten (bijvoorbeeld als u bezoek heeft). 'Samen zijn' hoeft niet te betekenen dat u ook echt iets samen deed. Het gaat erom dat anderen bij u in de directe omgeving zijn. U hoeft deze vraag niet te beantwoorden voor werktijd of tijdens het slapen. Geef duidelijk aan hoeveel tijd u met anderen doorbracht.

Is dit een routine-activiteit?

Veel activiteiten voeren mensen vrijwel dagelijks uit. Denk maar aan slapen, ontbijten, tanden poetsen, eten koken, enzovoorts. Als u iets aan het doen was dat u vrijwel elke dag op dit tijdstip doet, zet u een kruisje achter deze activiteit. Maar wanneer u een activiteit eerder of later uitvoert dan normaal, zet u géén kruisje. Bijvoorbeeld als u eerder naar bed gaat dan u normaal zou doen, of wanneer u een uur later begint met eten koken dan gebruikelijk.

Controlelijst

Als u het dagboek heeft ingevuld, ga dan verder met de vragen op de laatste bladzijde. Loop tot slot de controlelijst aan het eind van het dagboek even na.

**Tip: neem dit dagboek met u mee
gedurende de dag
en vul het van tijd tot tijd in!**

VOORBEELDEN

Op de volgende pagina's vindt u twee voorbeelden van ingevulde dagboekschema's. Het eerste voorbeeld betreft de periode 's morgens tussen 7 en 10 uur, het tweede voorbeeld de periode 's middags / 's avonds tussen 16 en 19 uur. Bekijk deze voorbeelden goed! Ze geven u een goede indruk hoe u uw dagboek moet invullen.

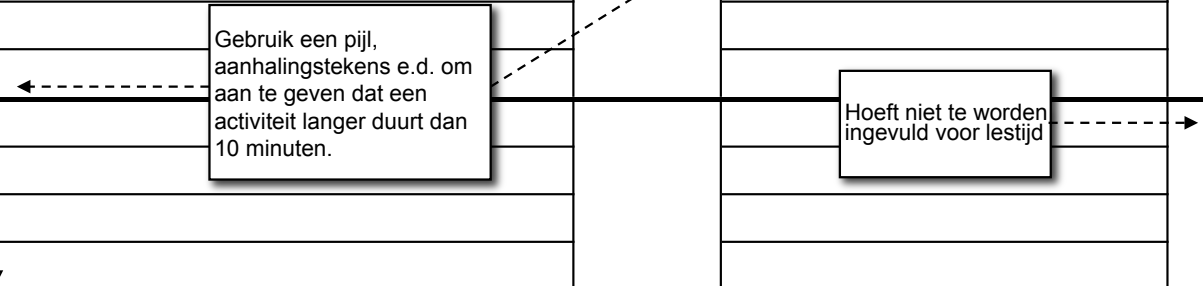
⇒ **door naar de voorbeelden!**

voorbeeld (7.00-10.00 uur 's morgens)

7.00 tot 10.00 uur	Wat was je aan het doen? Noteer je belangrijkste activiteit voor elk 10 minuten-interval tussen 07.00 en 10.00 uur 's morgens. Maximaal één activiteit op elke regel! Vergeet reistijd en soort vervoer niet.	Was dit hulp aan iemand buiten je eigen huishouden? Antwoord 'ja' door hier een kruisje te zetten	Wat was je nog meer aan het doen? Noteer de belangrijkste nevenactiviteit.	Was je alleen of samen met anderen?				Is dit een routine-activiteit? Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten wanneer je deze hoofdactiviteit vrijwel dagelijks op dit tijdstip uitvoert.
				Alleen	Kinderen t/m 9 jaar in je huishouden	Andere leden van je huishouden	Andere bekenden	
Tijd								
07:00-07:10	<i>slapen</i>							×
07:10-07:20	<i>--"--</i>							×
07:20-07:30	<i>aankleden</i>			×				×
07:30-07:40	<i>ontbijten</i>		<i>radio luisteren (Radio 538)</i>		×	×		×
07:40-07:50	<i>--"--</i>		<i>--"--</i>		×	×		×
07:50-08:00	<i>lopen naar bushalte</i>			×				×
08:00-08:10	<i>met de bus naar school</i>		<i>met vriend gepraat</i>				×	×
08:10-08:20	<i>--"--</i>		<i>--"--</i>				×	×
08:20-08:30	<i>lopen naar school</i>						×	×
08:30-08:40	<i>les</i>							×
08:40-08:50								×
08:50-09:00								×
09:00-09:10								×
09:10-09:20								×
09:20-09:30								×
09:30-09:40								×
09:40-09:50	<i>pauze, gegeten</i>						×	×
09:50-10:00	<i>--"--</i>						×	×

Gebruik een pijl, aanhalingstekens e.d. om aan te geven dat een activiteit langer duurt dan 10 minuten.

Hoeft niet te worden ingevuld voor lestijd

voorbeeld (16.00-19.00 uur)

16.00 tot 19.00 uur	Wat was je aan het doen? Noteer je belangrijkste activiteit voor elk 10 minuten-interval tussen 16.00 en 19.00 uur. Maximaal één activiteit op elke regel! Vergeet reistijd en soort vervoer niet.	Was dit hulp aan iemand buiten je eigen huishouden? Antwoord 'ja' door hier een kruisje te zetten	Wat was je nog meer aan het doen? Noteer de belangrijkste nevenactiviteit.	Was je alleen of samen met anderen?				Is dit een routine-activiteit? Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten wanneer je deze hoofdactiviteit vrijwel dagelijks op dit tijdstip uitvoert.
				Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten.	Alleen	Kinderen t/m 9 jaar in je huishouden	Andere leden van je huishouden	
Tijd								
16:00-16:10	<i>boterham gegeten</i>		<i>tijdschrift gelezen</i>			X		
16:10-16:20	<i>met vrienden gevoetbald</i>						X	
16:20-16:30	<i>--"---</i>						X	
16:30-16:40	<i>--"---</i>						X	
16:40-16:50	<i>naar huis gelopen</i>			X				
16:50-17:00	<i>huiswerk gemaakt</i>			X				X
17:00-17:10	<i>--"---</i>			X				X
17:10-17:20	<i>--"---</i>			X				X
17:20-17:30	<i>avondeten</i>		<i>Radio geluisterd (Radio 3)</i>		X	X		X
17:30-17:40	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>		X	X		X
17:40-17:50	<i>hond van de burens uitgelaten</i>	X		X				
17:50-18:00	<i>--"---</i>	X		X				
18:00-18:10	<i>naar jeugdcentrum gelopen</i>		<i>met vrienden gepraat</i>				X	
18:10-18:20	<i>gitaar gespeeld (repetitie band)</i>		<i>--"---</i>				X	
18:20-18:30	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>				X	
18:30-18:40	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>				X	
18:40-18:50	<i>terug naar huis gelopen</i>		<i>--"---</i>				X	
18:50-19:00	<i>televisie gekeken (RTL4)</i>				X	X		X

DAGBOEK

Op de volgende acht pagina's treft u lege dagboekschema's aan. Vul daar uw tijdsbesteding van vandaag in! U begint 's morgens om 4 uur, en vult dan uw activiteiten voor 24 uur in. Het dagboek eindigt dus om 4 uur 's morgens op de volgende dag.

⇒ Blader terug naar de instructie en de voorbeeldschema's wanneer u er niet zeker van bent hoe u uw activiteiten moet invullen.

Op de laatste pagina van het dagboek vindt u een zestal vragen. Wilt u de nummers voor de antwoorden omcirkelen die op u van toepassing zijn?

Op de laatste pagina vindt u ook een checklist. We zouden u willen vragen deze checklist tot slot door te lopen, om te zien of u uw tijdsbesteding volledig hebt ingevuld.

⇒ **door naar het dagboek!**

1. **Wanneer heeft u dit dagboek ingevuld?**
(omcirkelen a.u.b.)
- 1 Nu en dan, in de loop van de dagboekdag
- 2 Aan het eind van de dagboekdag
- 3 De dag na de dagboekdag
- 4 Ongeveer __ dagen na de dagboekdag
2. **Was u thuis of ergens anders aan het begin van de dagboekdag (4.00 uur 's morgens)?**
- 1 Thuis
- 2 Ergens anders
3. **Was u thuis of ergens anders aan het eind van de dagboekdag (4.00 uur 's morgens)?**
- 1 Thuis
- 2 Ergens anders
4. **Voelde u zich op deze dag gehaast?**
- 1 Ja
- 2 Nee
5. **Wanneer u betaald werk hebt of studeert: was u op deze dag aan het werk of aan het studeren?**
- 1 Ik heb geen betaald werk / studeer niet
- 2 Ja, ik was aan het werk / aan het studeren
- 3 Nee, ik was ziek
- 4 Nee, ik had vakantie
- 5 Nee, ik was om een andere reden afwezig
6. **Was u op reis naar een andere plaats (stad) op de dagboekdag? Het gaat niet om normale reizen naar het werk of school; ook niet om reizen die in totaal korter dan 2 uur hebben geduurd.**
- 1 Nee
- 2 Ja, op een eendaagse reis binnen Nederland
- 3 Ja, op een eendaagse reis naar het buitenland
- 4 Ja, op een meerdaagse reis binnen Nederland
- 5 Ja, op een meerdaagse reis naar het buitenland
- Indien 'Ja':
hoe ver van huis bent u gereisd?
Noteer de afstand (bij benadering) die u hebt afgelegd (enkele reis).
Noteer bij meerdere reizen de langste.
- |_|_|_|_| kilometer

Loop nu het dagboek nog een keer door en let daarbij op de volgende zaken:

⇒ Heeft u 'hulp aan iemand buiten uw huishouden' aangekruist? Dit omvat ook hulp aan andere mensen die tegelijkertijd uw eigen huishouden ten goede kwam, zoals het oppassen op uw kinderen en die van de burens, of het boodschappen doen voor een kennis en voor uzelf.

⇒ Wanneer u op deze dag niemand buiten uw eigen huishouden hebt geholpen, zet dan hier een kruisje:

Ik heb vandaag niemand buiten mijn huishouden geholpen

⇒ Ga na of u steeds maar één hoofdactiviteit per regel hebt ingevuld en of er geen regels leeg zijn.

⇒ Heeft u uw werktijd (betaald werk) steeds aangegeven, ook als u thuis werkte?

⇒ Heeft u al uw reistijd en de vervoermiddelen genoteerd?

⇒ Heeft u de duur van nevenactiviteiten genoteerd (indien van toepassing)?

⇒ Ga na of u steeds minimaal één kruisje heeft gezet in de kolom 'Was u alleen of samen met anderen?', met uitzondering van de tijd die u op het werk, op school en in bed hebt doorgebracht.

Hartelijk bedankt voor uw medewerking!

Heeft u problemen gehad bij het invullen van dit dagboek?

1 Nee

2 Ja, namelijk ...

.....

.....

.....

.....

LEES DIT VOOR JE BEGINT!

Het is niet moeilijk dit dagboek in te vullen! En het wordt nog makkelijker wanneer je eerst deze instructie leest en de **voorbeelden** op de volgende pagina's bekijkt.

Wat was je aan het doen?

In de kolom 'Wat was je aan het doen?' vragen we je jouw activiteiten te noteren voor periodes van 10 minuten. De dag begint om 4.00 uur 's nachts en duurt 24 uur. Je vindt per pagina steeds 3 uren, in totaal dus 8 pagina's voor de gehele dag. De voorbeelden op de volgende pagina's geven je een goede indruk van hoe nauwkeurig je het dagboek in moet vullen.

Algemene instructie:

- Wanneer je meer dan een activiteit tegelijkertijd uitvoerde (bijvoorbeeld afwassen en naar de radio luisteren), vul dan hier de activiteit in die je als de *belangrijkste* beschouwt.
- Vul *niet meer dan één activiteit per regel* in.
- Wanneer je in een 10 minuten-interval meer dingen na elkaar hebt gedaan, vul dan de activiteit in die *de meeste tijd in beslag nam*.
- Wanneer je iets deed dat naar je gevoel te privé is om te noteren, vul dan *'persoonlijk'* in.

Let verder op de volgende activiteiten:

⇒ **School.** Noteer wanneer je les hebt en geef aan wat voor soort onderwijs je volgt: basisonderwijs, voortgezet onderwijs, interne opleiding in het bedrijf waar je werkt, etc. *Je hoeft niet te noteren wat voor les je had.* Noteer ook pauzes langer dan tien minuten, vrije tussenuren en periodes waarin je wacht op het begin van de les. Noteer wat je in pauzes en vrije tussenuren hebt gedaan, bijvoorbeeld 'huiswerk gedaan', 'gegeten met mijn klasgenoten', 'winkelen', etc. Ook huiswerk thuis moet worden genoteerd.

⇒ **Vervoer/reizen.** Noteer wanneer je reist, hoe je reist en waar je naar toe gaat. Bijvoorbeeld: 'naar de bushalte gelopen', 'naar vrienden gefietst', 'met mijn moeder in de auto naar de sportclub', etc. Maak een duidelijk onderscheid tussen het vervoer zelf en de activiteit die de reden is voor het vervoer!

⇒ **Thuis helpen.** Wanneer je thuis helpt bij het een of ander, noteer wat je doet, bijvoorbeeld 'afgewassen', 'avondeten gekookt', 'mijn kamer opgeruimd', 'tafel gedekt voor het middageten', 'de hond uitgelaten', etc.

⇒ **Televisie kijken.** Noteer naar welke zender je hebt gekeken, bijvoorbeeld 'Ned.1', 'RTL4', 'video', 'Teletekst'.

⇒ **Radio luisteren.** Noteer naar welke zender je hebt geluisterd, bijvoorbeeld 'Radio 3', 'Radio 538', 'Sky Radio'. Als je niet (meer) weet naar welke zender je luisterde, vul dan het soort programma in, bijv. 'informatie', 'popmuziek'.

⇒ **Lezen.** Noteer wat je hebt gelezen, bijvoorbeeld 'deed huiswerk', 'krant', 'stripboek', 'tijdschrift', etc.

Was dit hulp aan iemand buiten jouw eigen huishouden?

Wanneer je iemand hebt geholpen die niet bij jou thuis woont, zet dan een kruisje in de daarvoor bestemde hokjes. Bijvoorbeeld wanneer je de hond van de burens hebt uitgelaten of op je kleine nichtje hebt gepast. Als je tegelijkertijd iets deed voor iemand binnen en iemand buiten jouw gezin, zet dan wél een kruisje. Bijvoorbeeld als je boodschappen deed voor thuis en voor de burens.

Wat was je nog meer aan het doen?

Wanneer je meerdere bezigheden tegelijkertijd uitvoerde, noteer dan de nevenactiviteit in deze kolom. Bijvoorbeeld wanneer je je huiswerk aan het maken was en daarbij naar een compact disc luisterde, noteer dan

in deze kolom 'cd luisteren' en zet 'huiswerk maken' in de 'wat was je aan het doen'-kolom. Jij moet beslissen welke van de activiteiten het belangrijkste was. Vergeet niet te noteren hoe lang de nevenactiviteit duurde!

Was je alleen of samen met anderen?

Zet een kruisje om aan te geven of je alleen was of met anderen die je kent. Soms moet je meerdere kruisjes per regel zetten. Als je met je ouders samen was, zet dan een kruisje in de kolom 'andere leden van je huishouden'. Als je samen bent met broer(s) of zus(sen) die *9 jaar of jonger* zijn, zet dan een kruisje in de kolom 'kinderen t/m 9 jaar in je huishouden'. Ben je samen met broer(s) of zus(sen) *ouder dan 9 jaar*, zet dan een kruisje in de kolom 'andere leden van je huishouden'. Doe je iets samen met een vriend of vriendin, noteer dit in de kolom 'andere bekenden'. Je hoeft deze vraag niet te beantwoorden voor de tijd op school of wanneer je slaapt.

Is dit een routine-activiteit?

Veel activiteiten voeren mensen vrijwel dagelijks uit. Denk maar aan slapen, ontbijten, tanden poetsen, enzovoorts. Als je iets aan het doen was dat je vrijwel elke dag op dit tijdstip doet, zet dan in deze kolom een kruisje achter de activiteit. Maar wanneer je een activiteit eerder of later uitvoert dan normaal, zet je géén kruisje. Bijvoorbeeld als je eerder naar bed gaat dan je normaal zou doen, of wanneer je later dan normaal van school thuiskomt.

Controlelijst

Als je het dagboek hebt ingevuld, ga dan verder met de vragen op de laatste bladzijde. Loop tot slot de controlelijst aan het eind van het dagboek even na.

Tip: neem dit dagboek met je mee gedurende de dag en vul het van tijd tot tijd in!

VOORBEELDEN

Op de volgende pagina's vind je twee voorbeelden van ingevulde dagboekschema's. Het eerste voorbeeld betreft de periode 's morgens tussen 7 en 10 uur, het tweede voorbeeld de periode 's middags / 's avonds tussen 16 en 19 uur.

Bekijk deze voorbeelden goed! Ze geven je een goede indruk hoe je je dagboek moet invullen.

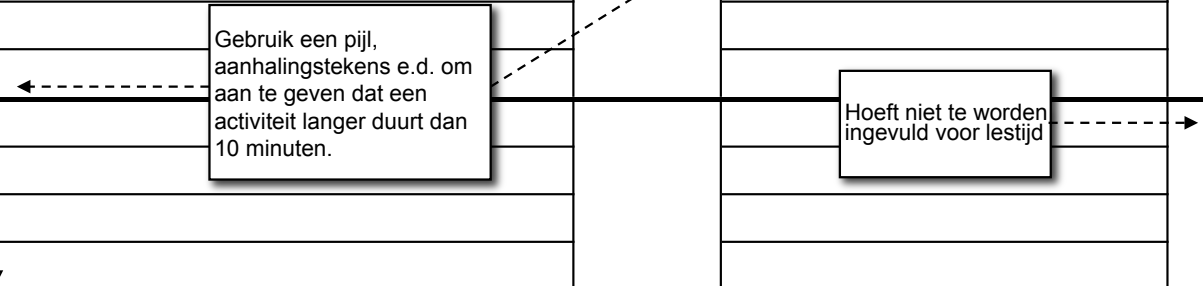
⇒ **door naar de voorbeelden!**

voorbeeld (7.00-10.00 uur 's morgens)

7.00 tot 10.00 uur	Wat was je aan het doen? Noteer je belangrijkste activiteit voor elk 10 minuten-interval tussen 07.00 en 10.00 uur 's morgens. Maximaal één activiteit op elke regel! Vergeet reistijd en soort vervoer niet.	Was dit hulp aan iemand buiten je eigen huishouden? Antwoord 'ja' door hier een kruisje te zetten	Wat was je nog meer aan het doen? Noteer de belangrijkste nevenactiviteit.	Was je alleen of samen met anderen?				Is dit een routine-activiteit? Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten wanneer je deze hoofdactiviteit vrijwel dagelijks op dit tijdstip uitvoert.
				Alleen	Kinderen t/m 9 jaar in je huishouden	Andere leden van je huishouden	Andere bekenden	
Tijd								
07:00-07:10	<i>slapen</i>							×
07:10-07:20	--"---							×
07:20-07:30	<i>aankleden</i>			×				×
07:30-07:40	<i>ontbijten</i>		<i>radio luisteren (Radio 538)</i>		×	×		×
07:40-07:50	--"---		--"---		×	×		×
07:50-08:00	<i>lopen naar bushalte</i>			×				×
08:00-08:10	<i>met de bus naar school</i>		<i>met vriend gepraat</i>				×	×
08:10-08:20	--"---		--"---				×	×
08:20-08:30	<i>lopen naar school</i>						×	×
08:30-08:40	<i>les</i>							×
08:40-08:50								×
08:50-09:00								×
09:00-09:10								×
09:10-09:20								×
09:20-09:30								×
09:30-09:40								×
09:40-09:50	<i>pauze, gegeten</i>						×	×
09:50-10:00	--"---						×	×

Gebruik een pijl, aanhalingstekens e.d. om aan te geven dat een activiteit langer duurt dan 10 minuten.

Hoeft niet te worden ingevuld voor lestijd

voorbeeld (16.00-19.00 uur)

16.00 tot 19.00 uur	Wat was je aan het doen? Noteer je belangrijkste activiteit voor elk 10 minuten-interval tussen 16.00 en 19.00 uur. Maximaal één activiteit op elke regel! Vergeet reistijd en soort vervoer niet.	Was dit hulp aan iemand buiten je eigen huishouden? Antwoord 'ja' door hier een kruisje te zetten	Wat was je nog meer aan het doen? Noteer de belangrijkste nevenactiviteit.	Was je alleen of samen met anderen?				Is dit een routine-activiteit? Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten wanneer je deze hoofdactiviteit vrijwel dagelijks op dit tijdstip uitvoert.
				Antwoord 'ja' door een kruisje te zetten.	Alleen	Kinderen t/m 9 jaar in je huishouden	Andere leden van je huishouden	
Tijd								
16:00-16:10	<i>boterham gegeten</i>		<i>tijdschrift gelezen</i>			X		
16:10-16:20	<i>met vrienden gevoetbald</i>						X	
16:20-16:30	<i>--"---</i>						X	
16:30-16:40	<i>--"---</i>						X	
16:40-16:50	<i>naar huis gelopen</i>			X				
16:50-17:00	<i>huiswerk gemaakt</i>			X				X
17:00-17:10	<i>--"---</i>			X				X
17:10-17:20	<i>--"---</i>			X				X
17:20-17:30	<i>avondeten</i>		<i>Radio geluisterd (Radio 3)</i>		X	X		X
17:30-17:40	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>		X	X		X
17:40-17:50	<i>hond van de burens uitgelaten</i>	X		X				
17:50-18:00	<i>--"---</i>	X		X				
18:00-18:10	<i>naar jeugdcentrum gelopen</i>		<i>met vrienden gepraat</i>				X	
18:10-18:20	<i>gitaar gespeeld (repetitie band)</i>		<i>--"---</i>				X	
18:20-18:30	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>				X	
18:30-18:40	<i>--"---</i>		<i>--"---</i>				X	
18:40-18:50	<i>terug naar huis gelopen</i>		<i>--"---</i>				X	
18:50-19:00	<i>televisie gekeken (RTL4)</i>				X	X		X

DAGBOEK

Op de volgende acht pagina's tref je lege dagboekschema's aan. Vul daar je tijdsbesteding van vandaag in! Je begint 's morgens om 4 uur, en vult dan je activiteiten voor 24 uur in. Het dagboek eindigt dus om 4 uur 's morgens op de volgende dag.

⇒ Blader terug naar de instructie en de voorbeeldschema's wanneer je er niet zeker van bent hoe je je activiteiten moet invullen.

Op de laatste pagina van het dagboek vind je een zestal vragen. Wil je de nummers voor de antwoorden omcirkelen die op jou van toepassing zijn?

Op de laatste pagina vind je ook een checklist. We zouden je willen vragen deze checklist tot slot door te lopen, om te zien of je je tijdsbesteding volledig hebt ingevuld.

⇒ **door naar het dagboek!**

1. **Wanneer heb je dit dagboek ingevuld?**
(omcirkelen a.u.b.)
- 1 Nu en dan, in de loop van de dagboekdag
- 2 Aan het eind van de dagboekdag
- 3 De dag na de dagboekdag
- 4 Ongeveer __ dagen na de dagboekdag
2. **Was je thuis of ergens anders aan het begin van de dagboekdag (4.00 uur 's morgens)?**
- 1 Thuis
- 2 Ergens anders
3. **Was je thuis of ergens anders aan het eind van de dagboekdag (4.00 uur 's morgens)?**
- 1 Thuis
- 2 Ergens anders
4. **Voelde je je op deze dag gehaast?**
- 1 Ja
- 2 Nee
5. **Wanneer je betaald werk hebt of studeert: was je op deze dag aan het werk of aan het studeren?**
- 1 Ik heb geen betaald werk / studeer niet
- 2 Ja, ik was aan het werk / aan het studeren
- 3 Nee, ik was ziek
- 4 Nee, ik had vakantie
- 5 Nee, ik was om een andere reden afwezig
6. **Was je op reis naar een andere plaats (stad) op de dagboekdag? Het gaat niet om normale reizen naar het werk of school; ook niet om reizen die in totaal korter dan 2 uur hebben geduurd.**
- 1 Nee
- 2 Ja, op een eendaagse reis binnen Nederland
- 3 Ja, op een eendaagse reis naar het buitenland
- 4 Ja, op een meerdaagse reis binnen Nederland
- 5 Ja, op een meerdaagse reis naar het buitenland
- Indien 'Ja':
hoe ver van huis ben je gereisd?
Noteer de afstand (bij benadering) die je hebt afgelegd (enkele reis).
Noteer bij meerdere reizen de langste.
- |_|_|_|_| kilometer

Loop nu het dagboek nog een keer door en let daarbij op de volgende zaken:

- ⇒ Heb je 'hulp aan iemand buiten jouw eigen huishouden' aangekruist? Dit omvat ook hulp aan andere mensen die tegelijkertijd jouw eigen huishouden ten goede kwam, zoals het oppassen op je kleine broertje en het buurmeisje, of het boodschappen doen voor een kennis en voor jezelf.
- ⇒ Wanneer je op deze dag niemand buiten jouw eigen huishouden hebt geholpen, zet dan hier een kruisje:
- Ik heb vandaag niemand buiten mijn huishouden geholpen*
- ⇒ Ga na of je steeds maar één hoofdactiviteit per regel hebt ingevuld en of er geen regels leeg zijn.
- ⇒ Heb je je eventuele werktijd (betaald werk) steeds aangegeven, ook als je thuis werkte?
- ⇒ Heb je al je reistijd en de vervoermiddelen genoteerd?
- ⇒ Heb je de duur van nevenactiviteiten genoteerd (indien van toepassing)?
- ⇒ Ga na of je steeds minimaal één kruisje hebt gezet in de kolom 'Was je alleen of samen met anderen?', met uitzondering van de tijd die je op het werk, op school en in bed hebt doorgebracht.

Hartelijk bedankt voor je medewerking!

Heb je problemen gehad bij het invullen van dit dagboek?

1 Nee

2 Ja, namelijk ...

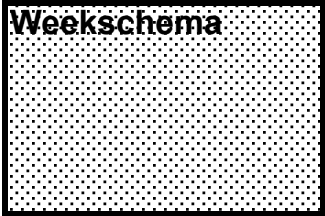
.....

.....

.....

.....

Appendix E

Wanneer en hoe lang werkt u?

Noteer uw werktijden in onderstaand schema!

- bekijk eerst het voorbeeld onderaan deze pagina
- noteer vervolgens uw werktijden door lijnen te trekken voor de tijden waarop u heeft gewerkt
- begin met de eerste dag van het dagboek en vul het schema voor zeven achtereenvolgende dagen in.

Met 'werk' bedoelen we werk in loondienst, eerste en tweede baan (indien van toepassing), werken in eigen bedrijf en werken in een zaak of boerderij die aan een lid van het gezin toebehoort. Ook werk dat u mee naar huis neemt, telt hier mee.

Noteer geen onbetaalde pauzes (bijv. lunchpauze) en vervoer naar/van het werk.

Huishoudensnummer

Persoonsnummer

Noteer:

<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>	<input type="text"/>
dag	maand		

Eerste dagboek-dag

Heb in deze week niet gewerkt
(aankruisen indien van toepassing)

	Nacht						Morgen						Middag						Avond									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	0			
Dag 1	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 2	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 3	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 4	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 5	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 6	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												
Dag 7	[Timeline with 28 small boxes for marking work hours]																											
dag maand																												

VOORBEELD

Gewerkt van 's morgens 8.15 uur tot 's middags 16.30 uur met een half uur pauze van 12.30 tot 13.00 uur op 17 april

	Nacht						Morgen						Middag						Avond									
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	0			
Dag X	[Timeline showing work from 8:15 to 16:30 on day 17, with a 30-minute break from 12:30 to 13:00]																											
dag maand	1 7 0 4																											

Appendix F

Respons-formulier onderzoek 'tijdstructuren in huishoudens' Nijmegen, mei/juni 1997

Respondent / Huishouden

Naam

Adres

Postcode + Plaats

Telefoonnummer

Respnr. huishouden |_|_|_|

Interviewer

Naam

Interviewnummer |_|_|

Eerste benadering

|_|_| - |_|_| - 1997 Datum waarop introductiebrief is verstuurd

Noteer in onderstaand schema het contact/de contacten die met het respondent-huishouden is/zijn opgenomen. In geval van *uitstel dataverzameling* of *weigering mee te werken*, vraag naar en noteer de reden (bijv. "Geen tijd", "Geen zin", "Komt momenteel slecht uit" etc.).

Contact poging	Datum dag maand	Wijze code: zie beneden	Resultaat code: zie beneden	Opmerkingen redenen voor uitstel dataverzameling of non-response
1	_ _ - _ _			
2	_ _ - _ _			
3	_ _ - _ _			
4	_ _ - _ _			
5	_ _ - _ _			
6	_ _ - _ _			
7	_ _ - _ _			
8	_ _ - _ _			

Wijze van contact	Code
Post	1
Telefoon	2
Bezoek	3
Anders, namelijk:	4
noteer andere wijze van contact	
.....	
.....	

Resultaat contact	Code
Niemand thuis	1
Huishouden verhuisd	2
Afspraak voor nieuwe benadering	3
Afspraak gemaakt voor interview	4
Dataverzameling uitgesteld (reden)	5
Weigert mee te werken (reden)	6
Anders, namelijk:	7
noteer ander resultaat	
.....	
.....	

Afspraak gemaakt voor interviews + achterlaten dagboekjes op

|_|_| - |_|_| - 97 |_|_|:|_|_| uur

Interviews, overhandigen van het materiaal aan het huishouden

____ - ____ - 1997 Datum waarop interviews zijn afgenomen

____ uur ____ minuten Duur van het gehele bezoek

Huishoudensenquête afgenomen: volledig onvolledig omdat

Individuele enquêtes: zet kruisjes in onderstaand schema. Indien respondent geen betaald werk heeft, zet dan 'n.v.t.' in de kolom 'Weekschema achtergelaten'.

Regelnummer zie schema H1	Referentie- persoon (heeft huishoudens- enquête beantwoord)	Leden van het huishouden aanwezig (of thuis tijdens het bezoek)	Individuele enquête: wijze waarop deze is/wordt afgenomen (zie beneden)	Dagboekjes achtergelaten	Weekschema achtergelaten
1					
2					
3					
4					
5					
6					
7					
8					
9					
10					

Wijze waarop interview is/wordt afgenomen/ingevuld	Code
Face-to-face interview	1
Telefonisch interview	3
Door respondent zelf ingevuld	4
Door ander afgenomen	5
Geen interview, noteer reden	6
Andere wijze, noteer welke	7
bij 6 of 7 - toelichting:	

BELANGRIJK!!!

Vaststellen bereidheid tot deelname aan open (groeps-)interview

Stel de respondenten na het afnemen van de vragenlijsten de volgende vraag:

“Zoals u weet gaat dit onderzoek over tijdsbesteding. Met behulp van deze enquête en dagboekjes komen we al heel veel te weten. We zouden echter graag nog meer informatie willen krijgen over uw tijdsbesteding. Zou u bereid zijn tot het laten afnemen van een mondeling interview? Het betreft een interview met alle leden van uw huishouden. Het interview zal worden afgenomen door dhr. Huysmans, de coördinator van dit onderzoek en zal ongeveer drie kwartier duren.”

Bereid? Ja Nee, omdat (noteer reden)

Overige contacten, wijze waarop en redenen

Contact volgnummer	Datum dag maand	Wijze code: zie beneden	Reden(en)
1	_ _ - _ _		
2	_ _ - _ _		
3	_ _ - _ _		
4	_ _ - _ _		
5	_ _ - _ _		
6	_ _ - _ _		
7	_ _ - _ _		
8	_ _ - _ _		

Wijze van contact	Code
Post	1
Telefoon	2
Bezoek	3
Anders, namelijk:	4
noteer andere wijze van contact	
.....	
.....	

Uitstel van dagboekdagen

Wanneer een of beide dagboekdagen werden uitgesteld voor of tijdens het interview, of omdat leden van het huishouden de dagboekjes niet hebben ingevuld, noem dan hieronder de redenen en de nieuwe data.

Werd één / werden beide dagboekdag(en) uitgesteld? Ja Nee

Indien er werd uitgesteld: hoe vaak? keer

In welke fase werd er uitgesteld?

	Ja	Nee
Voor de eerste benadering	☐	☐
Gedurende de eerste benadering	☐	☐
Bij het face-to-face-interview	☐	☐
Dagboekjes voor de betreffende dagen niet ingevuld	☐	☐
Andere fase, nl.	☐	☐

Waarom werden de dagboek-dagen uitgesteld?

.....

|_|_| - |_|_| - 1997 Datum voor de nieuwe, uitgestelde dagboekdag 1

|_|_| - |_|_| - 1997 Datum voor de nieuwe, uitgestelde dagboekdag 2

Dagboekjes

Regelnummer respondent zie schema H1		Ontvangen?		Indien niet ontvangen, welke reden? (zie codes beneden)	Noteer andere redenen voor non- participatie
		Ja	Nee		
1	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
2	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
3	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
4	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
5	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
6	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
7	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
8	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
9	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				
10	Dagboek 1				
	Dagboek 2				
	Weekschema				

Reden voor non-participatie	Code
Respondent weigert mee te werken	1
Respondent is niet beschikbaar in de komende 2 weken	2
Andere reden (bijv. ziekte, taalprobleem etc.): noteer in schema	3

⇒ Waren er dagboekjes die in eerste instantie onvolledig waren ingevuld, en die naderhand zijn aangevuld door nogmaals met de respondent contact op te nemen?

Ja → Hoeveel dagboekjes?

Nee

Einde respons-formulier. Noteer eventuele opmerkingen op de betreffende pagina of op de achterzijde van dit formulier!

Appendix G

CODERING VAN ACTIVITEITEN (HOOFD/NEVEN) IN DAGBOEKEN

0 PERSOONLIJKE VERZORGING

- 01 SLAPEN
 - 011 Slapen (gedurende dag of nacht; ook: tijd in bed voor/na slapen)
 - 012 Ziek in bed liggen
 - 019 Slapen overig
- 02 ETEN EN DRINKEN
 - 021 Eten hoofdmaaltijd (ontbijt, lunch, diner)
 - 022 Drinken en tussendoortjes
 - 029 Eten en drinken overig
- 03 OVERIG PERSOONLIJKE VERZORGING
 - 031 Wassen en aankleden/pers.verzorging
 - 032 Medische verzorging
 - 033 Privé/persoonlijk
 - 039 Persoonlijk overig

1 WERKEN

- 11 HOOFDBEROEP
 - 111 Werktijd in hoofdberoep
 - 112 Opleiding volgen in werktijd hoofdberoep
 - 113 Koffie- en andere pauzes hoofdberoep
 - 119 Overige activiteiten in hoofdberoep
- 12 NEVENBEROEP
 - 121 Werktijd in nevenberoep
 - 122 Opleiding volgen in werktijd nevenberoep
 - 123 Koffie- en andere pauzes nevenberoep
 - 129 Overige activiteiten in hoofdberoep
- 13 ONDUIDELIJK: HOOFD- OF NEVENBEROEP
 - 131 Werktijd: onduidelijk hoofd- of nevenberoep
 - 132 Opleiding volgen in werktijd: onduidelijk hoofd- of nevenberoep
 - 133 Koffie- en andere pauzes: onduidelijk hoofd- of nevenberoep
 - 139 Overige activiteiten: onduidelijk hoofd- of nevenberoep
- 14 TIJD GERELATEERD AAN WERK
 - 141 Zoeken naar werk
 - 142 Aan werk gerelateerde activiteiten, niet in eigenlijke werktijd
 - 149 Overige activiteiten gerelateerd aan werk
- 15 LUNCHPAUZES GERELATEERD AAN WERK (als secundaire activ. coderen)

2 STUDIE

- 21 SCHOOL/UNIVERSITEIT
 - 211 School/studie: Lestijd/hoorcolleges/laboratoriumwerk etc.
 - 212 Pauzes op school/universiteit
 - 213 Huiswerk/studie in bibliotheek/schooltas inpakken etc.
 - 219 Overige activiteiten gerelateerd aan school/studie
- 22 EXTRA STUDIE EN CURSUSSEN
 - 221 Studie/cursus in vrije tijd
 - 2211 Studie/cursus in vrije tijd: computer
 - 2212 Studie/cursus in vrije tijd: taalcursus

3 HUISHOUDEN EN VERZORGING GEZIN

- 31 ETEN KLAARMAKEN
 - 311 Eten klaarmaken: maaltijden/tussendoortjes
 - 312 Eten klaarmaken: bakken
 - 313 Afwassen en opruimen
 - 314 Bewaren van voedsel (inmaken/invriezen etc.)
 - 319 Overig eten klaarmaken
- 32 HUISHOUDEN VERZORGEN
 - 321 Schoonmaken huis/kelder/garage (stofzuigen, ramen lappen, bedden etc.)
 - 322 Schoonmaken om het huis (erf, stoep)
 - 323 Afval sorteren (ook composteren) en verwijderen
 - 324 Verwarming/warm water verzorgen
 - 325 Diverse activiteiten (boodschappen/inkopen opruimen, inpakken voor reis etc.)
 - 329 Overig huishoudelijk werk
- 33 MAKEN EN VERZORGEN TEXTIEL
 - 331 Was doen (met de hand of wasmachine, was ophangen en afhalen, etc.)
 - 332 Strijken (ook opvouwen en in de kast leggen)
 - 333 Verzorging kleding en schoenen (repareren, schoene poetsen etc.)
 - 334 Textiel maken (weven, breien met machine, naaien, schoenen maken etc.)
 - 335 Handwerken (met de hand breien, haken, borduren etc.)
 - 339 Overig maken en verzorgen van textiel
- 34 TUINIEREN EN VERZORGING HUISDIEREN
 - 341 Planten verzorgen
 - 3411Verzorgen van eetbare planten (aardappelen, tomaten etc.)
 - 3412Verzorgen van sierplanten (bloemen buiten, gras maaien, verzorgen graven etc.)
 - 342 Verzorgen van dieren
 - 3421Houden van dieren zoals kippen (niet op boerderij)
 - 3422Verzorgen (eten geven, wassen etc.) van huisdieren
 - 343 Hond uitlaten
 - 349 Overig tuinieren of verzorgen van dieren
- 35 BOUWEN EN REPAREREN
 - 351 Huizen bouwen en reparatie
 - 3511Huizenbouw en renovatie (grotere veranderingen aan het huis)
 - 3512Reparaties aan het huis (muren pleisteren, dak repareren, schilderen etc.)
 - 352 Repareren van huishoudelijke goederen en apparatuur
 - 353 Onderhoud vervoermiddelen (auto, fiets, brommer, motor etc.)
 - 354 Produceren van huishoudelijke goederen (meubilair, aardewerk, gereedschap etc.)
 - 359 Overig bouwen en reparatie
- 36 INKOPEN EN DIENSTEN
 - 361 Inkopen
 - 3611Consumptiegoederen (ook: rondneuzen, winkelen)
 - 3612Kapitaalgoederen (huis, auto, meubilair, huishoudelijke goederen)
 - 362 Commerciële diensten (wasserette, kleermaker, schoenmaker etc.)
 - 363 Administratieve diensten (postkantoor, bank, gemeentekantoor etc.)
 - 364 Diensten t.b.v. vervoermiddelen (inspectie/reparatie auto in garage etc.)
 - 365 Medische diensten (fysiotherapie, massage etc.)
 - 366 Overige persoonlijke diensten (kapper, zonnebank, manicure etc.)
 - 367 Veterinaire diensten voor huisdieren
 - 369 Overig winkelen en diensten
- 37 ORGANISATIE VAN HET HUISHOUDEN (plannen, regelen, begroting maken etc.)
 - 3701Berekeningen maken in het kader van organisatie huishouden
 - 379 Overig organisatie huishouden
- 38 VERZORGING KINDEREN
 - 381 Lichamelijke verzorging (voeden, aankleden, wassen, klaarmaken voor bed)
 - 382 Oppassen binnens- of buitenshuis (incl. baby-sitting)
 - 383 Voorlezen of spelen
 - 384 Praten met kind
 - 385 Leren met kind (helpen met huiswerk, aanwijzingen geven)
 - 386 Vergezellen van kind (bijv. naar dokter; wachten in sporthal/bij muziekles etc.)
 - 387 Bezoeken (kleuter-)school/creche
 - 389 Overig kinderverzorging
- 39 VERZORGEN VAN VOLWASSENEN (ziek, bejaard)

4 BURGER- EN RELIGIEUZE ACTIVITEITEN

- 41 ORGANISATIEWERK OF -DIENSTEN
 - 411 Organisatiewerk (niet voor individuen maar voor groep)
 - 412 Zorg voor mensen via vrijwilligersorganisatie
 - 413 Milieu- en faunabehoud
 - 419 Overig organisatiewerk of -diensten
- 42 PARTICIPATIEVE ACTIVITEITEN
 - 421 Vergaderingen bijwonen
 - 422 Religieuze activiteiten
 - 4221 Geloofsuitoefening, ceremonies, kerkbezoek
 - 4222 Luisteren naar religieuze dienst (bijbel lezen, bidden; ook op tv/radio)
 - 4223 Deelnemen aan religieuze ceremonies: huwelijk, begrafenissen
 - 429 Overige participatieve activiteiten

5 SOCIAAL LEVEN EN AMUSEMENT

- 51 SOCIALE CONTACTEN
 - 511 Sociale contacten en conversatie (geen andere activiteiten genoemd)
 - 512 Telefoongesprek
 - 513 Correspondentie (brieven, fax)
 - 5131 Correspondentie via de computer (bijv. email)
 - 519 Overig sociale contacten
- 52 AMUSEMENT EN CULTUUR (als bezoeker)
 - 521 Bioscoop
 - 522 Theater, concert
 - 523 Kunsttentoonstellingen, musea
 - 524 Bibliotheek (lenen van boeken/platen etc.; ook lezen/luisteren)
 - 5241 Bibliotheek: computergebruik
 - 525 Sportevenement (bezoeken van)
 - 526 Uitstapjes, dierentuin, circus, amusementspark, kermis, sightseeing etc.
 - 529 Overig specifiek amusement en cultuur
- 53 UITRUSTEN / TIME-OUT
- 54 BEZOEK BRENGEN OF KRIJGEN (als secundaire activ. coderen)

6 SPORTEN

- 61 LICHAAMSOEFENING
 - 611 Wandelen, voettocht
 - 612 Joggen, hardlopen
 - 613 Fietsen (als sport), skiën, schaatsen
 - 614 Balsporten
 - 615 Gymnastiek (aerobic, yoga etc.)
 - 616 Zwemmen, watergymnastiek
 - 617 Watersporten
 - 618 Overige sporten (paardrijden, gewichtheffen, dansen etc.)
 - 619 Overige specifieke lichaams oefening
- 62 PRODUCTIEVE LICHAAMSBEWEGING
 - 621 Jagen, vissen
 - 622 Bessen, paddestoelen plukken
 - 629 Overige specifieke productieve lichaams beweging
- 63 ACTIVITEITEN GERELATEERD AAN SPORT

7 HOBBY'S EN SPELLETJES

- 71 KUNSTEN
 - 711 Beoefening van creatieve kunst (schilderen, fotograferen, beeldhouwen etc.)
 - 7111 Visuele kunst indien computer genoemd
 - 712 Beoefening van kunst (koorzang, muziek maken in band, theater etc.)
 - 7121 Beoefening van kunst indien computer genoemd
 - 713 Literaire kunst (schrijven van romans, poëzie, dagboek bijhouden etc.)
 - 7131 Literaire kunst indien computer genoemd
 - 719 Overige specifieke kunsten

72 EXPERTHOBBY'S

- 721 Verzamelen (postzegels, munten etc.)
- 722 Computergebruik als hobby
- 723 Overige experthobby's (onderzoek als hobby, genealogie etc.)
- 729 Overige experthobby's (hierboven niet genoemd)

73 SPELLETJES

- 731 Spelen (met poppen, speelgoed, honden, katten etc.)
- 732 Gezelschapsspelletjes (kaarten, dobbelen, domino, schaken en andere bordspelen)
- 733 Computerspelletjes
- 734 Individuele spelletjes (kruiswoordpuzzels, patience etc.)
- 735 Gokspelletjes (lotto, toto; kaarten om geld)
- 739 Overige specifieke spelletjes

8 MASSAMEDIA

81 LEZEN

811 Lezen van dagbladen

- 8110 Lezen dagbladen: overig specifiek (buitenlands)
- 8111 Lezen dagbladen: Gelderlander
- 8112 Lezen dagbladen: Volkskrant
- 8113 Lezen dagbladen: NRC Handelsblad
- 8114 Lezen dagbladen: Trouw
- 8115 Lezen dagbladen: Parool
- 8116 Lezen dagbladen: Telegraaf
- 8117 Lezen dagbladen: Algemeen Dagblad
- 8118 Lezen dagbladen: overig regionaal
- 8119 Lezen dagbladen: overig landelijk

812 Lezen van tijdschriften

- 8120 Lezen tijdschriften: overig (ook buitenlands)
- 8121 Lezen tijdschriften: Opinie (VN/Groene/Elsevier/HP/HN/Humanist/Intermediair)
- 8122 Lezen tijdschriften: Panorama/Revu etc.
- 8123 Lezen tijdschriften: Libelle/Margriet
- 8124 Lezen tijdschriften: Human interest (Privé/Story/Weekend/Vorsten etc.)
- 8125 Lezen tijdschriften: Meisjes/jongensbladen (Fancy/Yes/Webber etc.)
- 8126 Lezen tijdschriften: Hobbybladen (tuin/handwerken/koken etc.)
- 8127 Lezen tijdschriften: Special Interest (sport/auto's/kunst etc.)
- 8128 Lezen tijdschriften: Glossy's (Vogue/Elle/Cosmopolitan/Playboy/Penthouse)
- 8129 Lezen tijdschriften: Programmabladen/TV-gids

813 Lezen van boeken (niet in kader school/studie)

- 8131 Lezen boeken: Literatuur (romans/gedichten)
- 8132 Lezen boeken: Non-fiction

814 Lezen van huis-aan-huisbladen

- 8141 Lezen huis-aan-huisbladen: De Brug
- 8142 Lezen huis-aan-huisbladen: Zondagskrant

815 Lezen reclamefolders

819 Overig specifiek lezen

82 TELEVISIE EN VIDEO

821 Televisie

- 8210 TV kijken: overig (CNN, Discovery, Eurosport, Music Factory etc.)
- 8211 TV kijken: Nederland 1
- 8212 TV kijken: Nederland 2
- 8213 TV kijken: Nederland 3
- 8214 TV kijken: RTL4
- 8215 TV kijken: RTL5
- 8216 TV kijken: SBS6
- 8217 TV kijken: Veronica
- 8218 TV kijken: buitenland (Bel, Dui, GrB, Fra, Ita, TRT, MBC)
- 8219 TV kijken: TV Gelderland / kabelkranten

822 Video

- 8221 Kijken naar opgenomen programma('s)
- 8222 Kijken naar zelfgemaakte videofilm(s)
- 8223 Kijken naar gehuurde videofilm(s)

829 Overig specifiek visuele media

83 RADIO EN MUZIEK LUISTEREN

831 Luisteren naar radio

8310 Radio luisteren: overig

8311 Radio luisteren: Radio 1/Radio5

8312 Radio luisteren: Radio 2

8313 Radio luisteren: Radio 3

8314 Radio luisteren: Radio 4/Classic/Concert Radio

8315 Radio luisteren: Trendy pop (Radio 538/Veronica/Holland FM/RTL/Kink)

8316 Radio luisteren: MOR (Radio 10 Gold/Sky Radio/Noordzee/Power/Love)

8317 Radio luisteren: Lichte muziek (Jazz Radio/Q FM)

8318 Radio luisteren: Lokale radio (ook piraten)

8319 Radio luisteren: Regionale radio

832 Luisteren naar CD's, cassettebandjes, platen

8321 Luisteren naar: CD's

8322 Luisteren naar: Cassettebandjes

8323 Luisteren naar: Platen (LP's/singles)

839 Overig specifiek audio luisteren

84 INFORMATIE VERZAMELEN/GEbruIKEN VIA COMPUTER

841 World Wide Web

842 Newsgroups/chatten

843 E-mailen

844 FTP-en

845 Internet overig specifiek

9 VERVOER EN ONGESPECIFICEERDE TIJDSBESTEDING

90 VERVOER (TUSSEN TWEE ACTIVITEITEN)

900 Vervoer ongespecificeerd

901 Persoonlijke verzorging

911 Vervoer gedurende het werk

912 Vervoer naar/van het werk

921 School/universiteit

922 Extra studie/cursus

932 Huishoudelijke verzorging

934 Tuinieren/huisdieren

935 Reparaties

936 Winkelen en diensten

938 Kinderverzorging

939 Verzorging van volwassenen

941 Organisatiewerk of -diensten

942 Participatieve activiteiten

951 Sociale contacten

952 Amusement en cultuur

960 Sporten

970 Kunst, hobby's, spelletjes

991 Veranderen van woonplaats (naar tweede huis etc. om daar langer te verblijven)

992 Reizen als doel op zich (rondreizen, busreis etc.)

INVULLEN DAGBOEK EN ONGESPECIFICEERDE TIJDSBESTEDING

995 Invullen van dagboek

996 Geen hoofdactiviteit, geen indicatie wat het zou kunnen zijn

997 Geen hoofdactiviteit, wel een indicatie wat het zou kunnen zijn

998 Onleesbare hoofdactiviteit

999 Niet-gespecificeerde tijdsbesteding

Curriculum vitae

Frank (Franciscus Joannes Maria) Huysmans werd geboren te Bant (gemeente Noordoostpolder) op 9 april 1970. In 1987 behaalde hij zijn Atheneum B-diploma aan het Dominicus College te Nijmegen. Vervolgens studeerde hij sociologie (propedeuse, 1988) en communicatiewetenschap (doctoraal, 1992) aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Voor zijn doctoraalscriptie, in het kader waarvan hij enige tijd aan de Westfälische Wilhelms-Universität in Münster onderzoek verrichtte, ontving hij in 1993 de ‘Prijs Bevordering Studiezijn’ van het College van Decanen van de Nijmeegse universiteit. Na zijn afstuderen werkte hij eerst twee jaar als junior docent aan de vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Vanaf 1994 werkte hij als assistent in opleiding en (vanaf 1997) daarnaast als junior docent bij dezelfde vakgroep. Sinds 1999 werkte hij er als universitair docent en onderzoeker. Zijn werkzaamheden in die functies betroffen onderwijs en onderzoek op het gebied van de activiteit van ontvangers in massacommunicatieprocessen en mediagebruik in de primaire sociale context. Hij is auteur van diverse artikelen en congrespapers op deze terreinen. Vanaf 1 januari 2001 werkt hij bij de afdeling Cultuur, media en vrije tijd van het Sociaal en Cultureel Planbureau in Den Haag.

Welke plaats krijgen activiteiten als televisie kijken, radio luisteren en boeken lezen toebedeeld in de dagelijkse gang van zaken in huishoudens? Zijn mensen geheel vrij te beslissen wanneer zij televisie gaan kijken, of houden zij - bewust of onbewust - rekening met de activiteiten van hun huisgenoten? In deze studie wordt mediagebruik in de context van het huishouden bestudeerd. Met behulp van de handelingstheorie en de systeemtheorie wordt het onderwerp ingekaderd, waarna middels een onderzoek naar de tijdsbesteding van huisgenoten op genoemde vragen antwoord wordt gegeven.

Frank Huysmans verrichtte deze studie in het kader van zijn werkzaamheden als onderzoeker en docent aan de vakgroep Communicatiewetenschap van de Katholieke Universiteit Nijmegen.